

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

A baszk kérdés

A Magyar Autonóm Tartomány létrejötte

Kisebbségi oktatás Magyarországon

Interjú Tóth Károllyal a Fórum Intézetéről

2003/3

SZERKESZTŐSÉG

Bárdi Nándor
Erdősi Péter
Fedinec Csilla
Kántor Zoltán
Kovács Éva
Papp Z. Attila

LAPUNK TÁMOGATÓI

Illyés Alapítvány,
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ

1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c
Tel.: 391-5726 E-mail: regio@tla.hu

Szerkesztőségi titkár: Dömök Zsuzsa – Kiadja a TLA –
Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok
Központja – Felelős Kiadó: a Teleki László Intézet
főigazgatója – Tördelés és a sokszorosítás: PrinterArt Kkt.

ISSN 0865-557X

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 14. évfolyam, 2003. 3. szám

A BASZK KÉRDÉS

DANIELE CONVERSI

- A sima átmenet: Spanyolország 1978-es alkotmánya
és a nemzetiségi kérdés 3

HUNYADI ATTILA

- Az „etikus társadalmi szerződés” baszkföldi példája:
a Mondragon Szövetkezeti Csoport 37

MICHAEL KEATING

- Spanyolország új kisebbségi nemzetei és az európai integráció:
új keretfeltételek az autonómia számára? 69

A MAGYAR AUTONÓM TARTOMÁNY

STEFANO BOTTONI

- A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952) 89

GAGYI JÓZSEF

- Határ, amely összeköt 126

OKTATÁSKUTATÁS

MARIÁN BÉLA – SZABÓ ILDIKÓ

- A kisebbségi oktatás intézményi környezete
Magyarországon 149

IMRE ANNA

- Tanulók a nemzetiségi oktatásban 219

INTERJÚ

- BÁRDI NÁNDOR – PAPP Z. ATTILA
 „...továbbra is elsősorban szakszerkesztő vagyok”
 Beszélgetés Tóth Károllyal, a somorjai Fórum Kisebbségkutató
 Intézet vezetőjével 246

MŰHELY

- KÓSA ANDRÁS
 Kisebbségi oktatással kapcsolatos panaszok
 az oktatási jogok biztosának hivatalában 266

KÖNYVISMERTETÉSEK

- A két világháború közötti (cseh)szlovákiai
 magyar művelődés újraértelmezése (*Fried István*) 281
- Román történetész az erdélyi szászok
 két világháború közötti történetéről (*François Bocholier*) 286
- Állam és nemzet a rendszerváltás után (*Szalma József*) 291

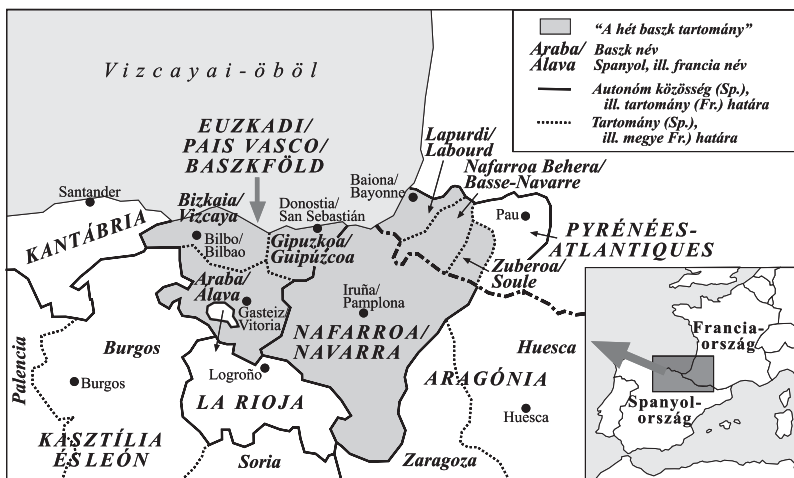
A BASZK KÉRDÉS

DANIELE CONVERSI

A sima átmenet: Spanyolország 1978-as alkotmánya és a nemzetiségi kérdés^{*}

A nacionalista mozgalmak kulcsszerepet játszottak a spanyolországi demokratikus átmenetben, és döntő mértékben járultak hozzá a spanyol állam jelenlegi formájának kialakulásához. Ebben a tanulmányban az alkotmányozás szerepét vizsgáljuk az éles etnikai-nemzeti konfliktusok által meghatározott demokratikus átmenet során szükséges legitimitáció biztosításának szempontjából. A tanulmány első részének következtetése az, hogy a perifériák nacionalizmusa a valóság tényei iránt érzéketlennek mutakozó állam túlzott centralizáltságában és monokulturalizmusában gyökerezik. Ezután azt vesszük górcső alá, hogy az új elitek hogyan láttak hozzá ahhoz az óriási munkához, amit Nyugat-Európa akkor legcentralizáltabbnak számító politikai közösségének átstrukturálása jelentett, az interregionális rendezés modelljévé változtatva azt. A nemzetiségi kérdés a Franco halála (1975) utáni hatalom próbaköve lett. Az alkotmányozás vált azzá az eszközzé, amellyel egyszerre lehetett megoldást találni a demokratizálás és a nemzeti identitás kérdéseire. A következő részben a legitimitáció fogalmát vizsgáljuk, nevezetesen azt, milyen messzire jutott az állam önmaga újralegitimálásának folyamatában. Az utolsó részben Spanyolországot mint „modellt” vizsgáljuk, közelebbről azt, milyen mértékben hasznosíthatóak a spanyolországi tapasztalatok más átmenetek és devolúciós folyamatok során. Az átmenet sikerét elemezve a következő tényezőket emeltük ki: a monarchia mint összetartó, egységesítő szimbólum, a hadsereg politikai szerepének semlegesítése, valamint a madridi pragmatikus, állampolgárság-központú, anacionalista vezetés.

^{*} Eredeti megjelenés: The smooth transition: Spain's 1978. Constitution and the nationalities question. *National identities* Vol. 4., No. 3, November 2002, 223–244.

Gyakran megfigyelhető, hogy a demokráciába való spanyolországi átmenet (1975–1986) példa nélkül álló regionalista-nacionalista mobilizációt követően ment végbe.¹ Spanyolországot Franco halálától (1975. november 20.) az Európai Közösséghez történt csatlakozásig (1986. január 1.) tartó időszakban Nyugat-Európa egyik legcentralizáltabb rendszeréből kvázi federális monarchiává alakították át. A hatalomgyakorlás helyében bekövetkezett változást az etnikai-politikai erőszak számottevő csökkenése kísérte. A terrorizmus az 1977 és 1980 közötti csúcst követően lassacskán visszaszorult. A baszk és a katalán nacionalizmus ezekben az években – miután a diktatúra bukása meg hozta a kifejezés és a szólás szabadságát – jelent meg tömegmozgalomként.

Két intézmény játszott döntő, habár éppen ellentétes szerepet: míg a hadsereg erőteljesen akadályozta a reformok többségét, addig a monarchia igen csak pozitív módon vette ki a részét belőlük.

¹ A spanyolországi nemzeti- és konfliktusok történelmi háttérnek mélyebb elemzésére vonatkozóan lásd Daniele Conversi: *The Basques, the Catalans, and Spain: Alternative Routes to National Mobilization*. London, Hurst/Reno, Nevada University Press, 1997. A nemzetiségi kérdésnek a demokratikus átmenetre gyakorolt hatását nagyszerű szintézisben foglalja össze Paul Heywood: *Reconciling state and nation*. In: *The Government and Politics of Spain*. New York, St. Martin's Press (ch. 1), 1995. Németül lásd Peter A. Kraus igen részletes tanulmányát: *Nationalismus und Demokratie. Politik im Spanischen Staat der Autonomien Gemeinschaften*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts Verlag, 1996. Spanyolul lásd Xosé Manuel Nuñez Seixas: *Los nacionalismos en la España contemporánea (siglos XIX y XX)*. Barcelona, Hipotesis, 1999.

A demokráciát csak úgy lehetett megteremteni, ha felszámolják a hadsereg politikai jelentőségét. A monarchia ugyanakkor a régi és az új rendszer közötti folyamatosságot képviselte, és ebből következően az egyetlen olyan intézmény volt, amely mind a régi rend (amelyet a hadsereg képviselt), mind a demokratikus erők szemében tekintéllyel rendelkezett.

A jelen tanulmány első három része azt a lassú fejlődést térképezi fel, amely elvezetett az állam demilitarizálásához, és felvázolja ennek kapcsolatát a nacionalista mozgalmak által gyakorolt egyre nagyobb nyomással. A következő rész a hadsereg utolsó, akaratának érvényesítésére irányuló kétségbeesett kísérletét vizsgálja, amelyre 1981-ben került sor, bemutatva annak kudarcát; ez utóbbi fejlemény az uralkodó határozott állásfoglalásnak eredménye volt. A döntő mérséklő elem annak felismerése volt, hogy a régi központosító-elnyomó struktúra végérvényesen kudarcot vallott, és kimerítette történelmi lehetőségeit, ugyanis Franco Spanyolországának legutolsó időszakában a centralista látszat mögött a politikai egység alapvetően megbomlott. És valóban, a francoista elnyomás éveinek mérlege a dezintegráció folytatódása lett.² Ebből következően a nacionalista mozgalmak döntő mértékben járultak hozzá az új politikai rendszer kialakulásához. Az ezt követő részekben az átmenet hatását vizsgáljuk magukra a nacionalista mozgalmakra. Végezetül azokat az identitásváltozásokat tárgyaljuk, amelyeket ez a folyamat idézett elő, valamint azt, mennyiben állíthatjuk Spanyolországot más, hasonló cipőben járó országok elé a decentralizáció és federalizáció sikeres példjaként.

Az egész demokratizálási folyamat – ahogyan ma ismerjük – nem mehetett volna végbe a perifériák nacionalizmusa által kifejtett nyomás és kényszerítő erő nélkül. A katalán és a baszk nacionalizmus kombinált kényszerítő hatása volt az, amely az átmenetet formálta. A baszk radikalizmus a régi rend lebomlását célul kitűző stratégiaként az erőszakra támaszkodott, a katalánizmus viszont a békés mobilizációt helyezte előtérbe az új állami struktúra kiépítése során. Ellentétes tevékenységük sikeresen formálta át a spanyol politikai rendszert.

A spanyol átmenetről spanyolul és angolul hatalmas irodalom született, számos tudományág szempontjait érvényesítve. Ennek egy része a perifériák nacionalizmusának szerepével foglalkozott. A legtöbb tanulmány az egyik

2 Daniele Conversi: Ethnoradicalism as a mirror image of state centralization: The Basque paradigm in Franco's Spain. In: Farimah Daftary and Stefan Troebst (eds): *Ethnoradicalism and Centralist Rule. Western and Eastern Europe at the End of the Twentieth Century* Oxford, Berghan (megjelenés alatt)

vagy a másik fő nacionalista mozgalom tanulmányozását helyezte előtérbe, míg mások általánosságban vagy komparatívan vizsgálták ezeket. Igen kevés tanulmány szentelt figyelmet a kultúra szerepének, a kultúra és a politika közötti kölcsönhatásnak, a regionális kultúra definíciójának, vagy annak, hogy az egyes politikai programokban milyen hangsúllyal jelennek meg a különböző kulturális elemek.³ Sőt, habár a politikai erőszakról tengernyi tanulmányt összeírtak már, a kulturális törekvésekkel (vagy azok hiányával) való kapcsolatot nem igazán vizsgálták, sem empirikus, sem elméleti szempontból. A másik problematikus pont az, hogy úgy tűnik, számos, a spanyolországi átmenetnek szentelt tanulmány a nacionalizmus felszínre kerülését esetleges, majd-hogynem véletlenszerű epizódnak tekinti, és nem pedig a spanyolországi átmenet egyik legfontosabb mozgató tényezőjének.

Jelen tanulmány a nacionalista mozgalomnak a teljes politikai folyamatra gyakorolt hatását kívánja elemzés tárgyává tenni, különös tekintettel a politika és a kultúra kapcsolatára. A legfontosabb állításunk az, hogy a nacionalizmus alapvető hatást gyakorolt a demokratikus átmenet és konszolidáció teljes folyamatára. Ugyanakkor a perifériák nacionalizmusa is átalakult azoknak a változásoknak a hatására, amelyeket maga igyekezett siettetni. Ebben a folyamatban a kulturális szimbólumok, termékek és értékek közötti kölcsönhatás, valamint a változó állami struktúrák játszották a döntő szerepet. Látni fogjuk, hogy Spanyolország az etnikai konfliktusok eszkalálódásának és az állam növekvő legitimitációs deficitjének posztfrancoista forгатókönyvétől határozottan az integráció irányába mozdult el az alkalmazott „autonómiák állama” formulának köszönhetően. A politikai erőszak és az elégedetlenség egyéb megnyilvánulásai jelentősen visszaszorultak, habár Baszkföldön a terrorizmus továbbra is megmaradt.

Franco öröksége: állami centralizáció és a konfliktus radikalizálódása

Azok a spanyolországi próbálkozások, amelyek az adminisztratív apparátus centralizására irányultak – állítólagosan azért, hogy „racionalizálják” –, jóval a modern kor előtti időszakra nyúlnak vissza. Ugyanakkor ezek a törekvések csupán a 19. század második felében jártak jelentősebb és maradandóbb eredménnyel.

³ Guerin, Daniel–Rejean Pelletier: Cultural nationalism and political tolerance in advanced industrial societies: The Basque Country and Catalonia, In: *Nationalism & Ethnic Politics*, vol. 6, no. 4, 2000, pp. 1–22.

Az állami centralizáció volt a tekintélyelvű kormányzás alapja és kvintesszenciája.⁴ Ez ellen számos helyen nacionalista mozgalmak ütötték fel a fejüket, amelyekre azután erőteljes állami viszontválasz következett; ez utóbbi a korlátozott tűrés és a nyílt elnyomás között ingadozott. A legerőteljesebb és határozottabb centralizáló fellépésre közvetlenül a spanyol polgárháború (1936–39) után került sor. Franco tábornok irányítása alatt a győztes fél drasztikus centralizációba kezdett, korlátozta a regionális kultúra minden formáját, nekilátott, hogy felszámolja az etnikai-politikai különállás minden maradványát.

A nacionalista ellenzék a tétlenség és beletörődés hosszú időszaka után titokban elkezdte rendezni sorait. Katalóniában, amely a polgárháború előtt autonóm kormányzattal rendelkezett, a nacionalista mobilizáció alapvetően a katalán kultúra védelmében szervezett összefüggések formáját öltötte.⁵ Ettől eltérő tendencia bontakozott ki Baszkföldön (baszkul *Euskiadi*-ban). A baszk nacionalizmus az első nacionalista párt (PNV vagyis *Partido Nacionalista Vasco*, Baszk Nemzeti Párt) 1895-ös megalakítása óta hagyományosan békés természetű volt. Azonban 1959. július 31-én egy új mozgalom alakult ETA (*Euskiadi 'ta Askatasuna*, Baszk Föld és Szabadság) néven.⁶ Habár az ETA eredetileg nem volt erőszakot alkalmazó szervezet, az illegálitásba kényszerítettség a radikalizmus irányába taszította. A szervezet az 1960-as évek közepére visszavonhatatlanul az erőszak útjára lépett, abban az időszakban, amikor a diktatórikus intézkedések – amelyeket gazdasági fellendülés kísért – új feszültségeket keltettek a baszk társadalomban. A diktatúra e szakaszát viszonylagos „demokratizáció nélküli liberalizációként” jellemezték.⁷ Ebből következően ez volt az az időszak, amikor az ellentmondások a felszínre törtek, és megkezdődött az állam legitimitásának eróziója. 1963-tól az ETA az „akció-elnyomás-akció ciklusának” elméletét alkalmazza, ami a

4 Linz, Juan José: An authoritarian regime: Spain. In: E. Allardt–Y. Littunen (eds.): *Cleavages, Ideologies and Party Systems*. Helsinki, The Academic Bookstore, 1964, 291–341. o.; újranyomva: az Erik Allardt–Stein Rokkan (eds.): *Mass Politics. Studies in Political Sociology* (New York, Free Press, 1970.) kötetben.

5 McRoberts, Kenneth: *Catalonia*. Oxford, Oxford University Press, 2001.

6 Santiago de Pablo, Ludger Mees, José Antonio Rodríguez Ranz: *El péndulo patriótico. Historia del Partido Nacionalista Vasco* (vol. I: 1895–1936), Barcelona, Crítica, 1999. A baszk nacionalizmus fejlődésének jó összefoglalását adja Granja, José Luis de la: *El nacionalismo vasco: Un siglo de historia*. Madrid, Tecnos, 1995; és Pablo, Santiago de: *Historia del nacionalismo vasco: 1876–1979*. Vitoria-Gasteiz, Fundación Sancho el Sabio, 1995.

7 A liberalizáció és a demokratizáció közötti alapvető különbségre vonatkozóan lásd Linz, Juan J. és Alfred Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins, 1996, 3–4. Lásd továbbá Stepan, Alfred C: *Rethinking Military Politics: Brazil and the Southern Cone*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1988.

tömegeknek az elnyomó rezsimnek uralma alatti mozgósításának klasszikus, a felkelést célul kitűző modelljét követi. Eszerint ott, ahol az igazságtalanságok elleni népi tiltakozásra elnyomással válaszolnak, a forradalmi erőknek meg kell büntetniük az elnyomót. Ezután a megszálló erők válogatás nélküli erőszakkal fognak válaszolni, mivel nem lesznek képesek azonosítani a forradalmárokat, ami arra készteti majd a népet, hogy még erőteljesebb tiltakozással válaszoljon, és még inkább támogassa az ellenállást, létrehozva ezzel a diktatúrával szembeni ellenállás felfelé ívelő spirálját.⁸ Mindezt közvetlenül a vietnami, kubai és különösen az algériai felkelések tanulságaiból szűrték le.⁹ Más szavakkal, annak a stratégiának az elfogadása, amit Louis Kriesberg „konfliktusos stratégiának” nevezett, megfontolt, tudatos, mélyen átgondolt választás eredménye volt, amelyet az uralkodó politikai korszak határozott meg.¹⁰ Az informális diákcsoportként induló ETA lassanként paramilitáris formát öltött. Az első közvetlen fegyveres támadás egy bankalkalmazott kirablása volt 1965-ben. Az első előre eltervezett politikai gyilkosság Melitón Manzanás rendőrfőnök meggyilkolása volt három évvel később; róla széles körben az a híresztelés terjedt el, hogy kínozza a foglyokat. A spanyol hadsereg előre kalkulálható reakciója széleskörű megtorló akció volt, amely több száz letartóztatással járt.

A konfrontáció eszkalálódott, és újabb és újabb területekre terjedt ki. Minél inkább növekedett az állami elnyomás, a radikális szeparatisták annál nagyobb támogatásra voltak képesek szert tenni. Minél jobban zaklatták a baszkokat identitászümbólumaik miatt, a baszk szeparatizmus annál inkább terjedt. Különösen rombolóak voltak a rezsim számára azok a vádak, melyek kínzásokról és az ETA-szimpatizánsok megfélemlítéséről szóltak. Ezek közfelháborodást váltottak ki, és a rendszert védekező pozícióba kényszerítették. A rezsim – tipikus példaként annak, hogyan reagál egy sarokba szorított autoriter rendszer – a feltételezett külföldi összeesküvés túlzó vádjához folyamodott. 1970-ben 16 ETA-tagot – akiket Manzanás meggyilkolásával vádoltak – állítottak Burgosban katonai bíróság elé. Az elhíresült burgosi per az egész spanyol ellenzék számára mérföldkőnek bizonyult. A nemzetközi média heteken át mással sem foglalkozott, mint a baszkok harcával. Európa-szerre tömegdemonstrációkat tartottak, és szolidaritási bizottságok alakultak az elítéltek támogatására. Híres baloldali értelmiségiek csatlakoztak ehhez a

⁸ Daniele Conversi: *The Basques, the Catalans and Spain*, op. cit., 97. skk.

⁹ Daniele Conversi: Domino effect or internal developments? The influences of international events and political ideologies on Catalan and Basque nationalism. In: *West European Politics*, vol. 16, no. 3, July 1993, 245–270.;

¹⁰ Az erőszak választásának néhány elméleti vonatkozását illetően ld. Louis Kriesberg: *Adopting conflict strategies*. In: Louis Kriesberg: *Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution*. Lanham, MD, Rowman & Littlefield Publishers, 1998.

kórushoz, így például Jean-Paul Sartre és az egzisztencialisták.¹¹ Az állam elnyomó intézkedéseit katonai jellege határozta meg – és ezek visszafelé sülték el. A közvélemény által gyakorolt erőteljes nyomás hatására a rezsím legitimitása erodálódott. A rendszert még az egyház is cserben hagyta, mivel 1969 óta az Opus Dei technokratái nem vettek részt a kormánykoalícióban.

Az 1970-es évek elejére mindkét nacionalista mozgalom jelentősége egyértelműen kirajzolódott.¹² 1971-ben Katalónia Gyűlése hozzalátott a teljes demokratikus spektrum erőinek egybegyűjtésének. A teljes spanyol ellenzék egyetértett abban, hogy a katalánok elismerésért folytatott küzdelme elválaszthatatlan a demokráciáért folytatott össz-spanyolországi harctól, és megfordítva.¹³

Az ETA leghírhedtebb tette az volt, hogy 1973 decemberében meggyilkolta Franco várható utódját, Carrero Blanco admirálist. Ez a cselekedet ETA-t egy csapásra a nemzetközi érdeklődés középpontjába állította, aggodalmat és csodálatot váltva ki, továbbá a diplomácia figyelmét is a baszk kérdésre irányította, és általános szimpátiát keltett a baszk ügy iránt a legkülönbözőbb nemzetközi és művészeti fórumokon. Ez a *magnicidio*, vagyis egy legfelső vezető meggyilkolása az egyik legjelentősebb terrorista akció volt a háború utáni Európa történetében, és messzire ható következményekkel járt a már végnapjait élő rezsím számára. Ezalatt a politikai mobilizáció szintje soha nem láttott magasságban emelkedett, a rezsím legitimitációja pedig korábban ismeretlen mélységekbe süllyedt.

Az „Átmenet”: a centralista állam lebontása az erősödő nacionalista kihívás körülményei közepette

Az a francoista kísérlet, hogy a szeparatizmust centralizáció és elnyomás útján próbálják kezelni, drámai módon visszafelé sült el. A spanyol nemzeti lét új, pluralista vízióját ebből következően az összes demokratikus változást szorgalmazó erő osztotta. Az alapterv szükségszerűen tartalmazott néhány lényegi, a nacionalista ellenzék számára tett engedményt. Habár a rendszer napjai mindenképpen meg voltak számlálva, egészen a diktátor haláláig kellett

¹¹ Jean-Paul Sartre nagyhatású, a baszk ügygel szimpatizáló bevezetést írt Gisele Halimi *Le Procès de Burgos* c. könyvéhez (Paris, Gallimard, 1971., spanyol fordítása: *El Proceso de Burgos*, Caracas, Monte Avila, 1976).

¹² Payne, Stanley G.: Catalan and Basque nationalism: Contrasting patterns. In Shlomo Ben-Ami, Yoav Peled and Alberto Spektorowski (eds): *Ethnic Challenges to the Modern Nation State*. New York, St. Martin's Press, 2000.

¹³ McRoberts, Kenneth: *Catalonia*. Oxford, Oxford University Press, 2001.

várni a változás megindulására. Két nappal Franco halála után Juan Carlos de Borbónt Spanyolország királyává koronázták, amivel megkezdődött az „Átmenet” időszaka, a *Transición*. Ezt a kifejezést általában Franco halálától a PSOE, vagyis a szocialisták (*Partida Socialista Obrero Español*, Spanyol Szocialista Munkáspárt) hatalomra kerüléséig tartó időszakra értik, habár kiterjeszthető egészen 1986-ig, Spanyolország EK-tagságáig.¹⁴ A király, három nappal trónra lépése után, általános amnesztiát hirdetett, ami által 15 ezer politikai fogoly és emigráns nyerte vissza szabadságát, illetve térhetett haza.¹⁵

A korábbi rezsimnek volt egy történelmi küldetése, amelyet nem tudott teljesíteni: rendet és biztonságot nyújtani. Az ETA erőszakos cselekményei lerombolták ezt az illúziót a francoizmus legyőzhetetlenségének mítoszával együtt. Általánosságban, a rezsim hanyatlását az okozta, hogy képtelen volt lépést tartani a nagyarányú iparosítás kiváltotta radikális változásokkal. Nagymértékben ön maga okozta saját pusztulását, mivel a francoista apparátus teljes súlyával Spanyolország gazdasági fellendülésének elősegítésén munkálkodott, azonban nem tudott mit kezdeni azokkal a decentralizációs törekvésekkel, amelyek a gazdasági fellendüléssel szükségszerűen együtt jártak. A francoizmus alkonyán a legitimációs vákuum már magát az egységes államként felfogott Spanyolország eszméjét fenyegette, különösen Baszkföldön. Itt az állam legitimációja igencsak kérdéses maradt legalább az 1980-as évek végéig. Baszkföld-szerte egyre több tüntetésen követelték az általános amnesztiát, miközben az ETA által gyakorolt erőszak 1980-ban tetőzött, ugyanabban az évben, amikor Baszkföld végül megkapta az autonómia-státútumát.

Az egységes demokratikus ellenzék rákényszerítette a spanyol eliteket, hogy szembenézzenek a katalán, a galíciai és a baszk kérdéssel.¹⁶ Miután 1976-ban a király kinevezte az Adolfo Suárez vezette kormányt, a kezdeményezést az informális helyi szerveződésektől a frissen legalizált politikai pártok vették át. Az átmenet folyamatát megnyitó Politikai reformtörvényt népszavazásra bocsátották, és nagy többséggel jóváhagyták.¹⁷ Ez a fokozatos

¹⁴ Ramón Cotarelo: *Transición política y consolidación democrática. España (1975–1986)*. Madrid, CIS, 1992.

¹⁵ A kegyelem a bebörtönzöttek kevesebb, mint 10 százalékát érintette, azonban az amnesztia követelésekor az ennél sokkal nagyobb számú emigránst tartották szem előtt. (Ld. Paul Preston: *The Triumph of Democracy in Spain* London, Methuen, 1986, 82.).

¹⁶ Cesareo Rodríguez, Aguilera de Prat and Rafael Martínez: *Sistemas de gobierno, partidos y territorio*. Madrid, Tecnos, 2000, 351. skk.

¹⁷ Sánchez, A: *The Political Transition in the Francoist Cortes: Towards the Law of Political Reform* (La transición política en las Cortes del Franquismo: hacia la *Ley de Reforma Política*), *Estudios Working Papers*, no. 11. Madrid, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, 1990.

változásoknak nyújtott népi támogatás arra készítette az ellenzékét, hogy felhagyjon korábbi „szakítási stratégiájával” (*estrategia de ruptura*), és ehelyett simább átmenettel számolva már ne kérdőjelezze meg a monarchia legitimitását, amelyet még a köztársasági erők is elismertek. Ezenkívül felhagytak annak követelésével is, hogy az állami apparátust tisztítsák meg a korábbi francoista káderektől. Ezzel szemben Baszkföldön továbbra is a „szakítási stratégia” maradt a meghatározó; itt az összes nacionalista párt hajthatatlan álláspontra helyezkedett.

Madrid kezdetben tétovázott, de a spanyolországi városok többségén végigsöprő hatalmas tömegmegmozdulások hatására beadta a derekát. Katalónia a tömegdemonstrációkat és a civil kezdeményezéseket tekintve messze a legmobilizáltabb régió volt. 1977. szeptember 11-én a katalán nemzeti ünnep, a *Diada* alkalmából a háború utáni Európa legnagyobb tömegdemonstrációjára került sor, amikor is több mint egymillió ember vonult fel Barcelona utcáin „szabadság, amnesztia, autonómia-statútum” (*Libertat, amnistia is estatut d'autonomia*) jelszavak alatt az ellenzék közös felhívására válaszul. Ez egyértelműen jelezte Madrid számára, hogy eljött a centralista államigazgatás lebontásának ideje. Az esemény megszervezésében a teljes demokratikus ellenzék részt vett. És sokkal inkább a baloldali pártok jártak élen a szervezésben, semmint a nacionalisták. A válasz sem késett sokáig: szeptember 29-én, rendelettel létrejött az ideiglenes autonóm kormány (a *Generalitat*).

Ezzel szemben Baszkföldön az erőszak és a politikai fragmentálódás fokozatosan felmorzsolta a tömegmegmozdulásokat. Ez nagyrészt annak volt köszönhető, hogy az ETA a nemzeti újjászületés eszközeként az erőszakot választotta, hasonlóan a világ egyéb tájain tevékenykedő más olyan mozgalmakhoz, amelyek világos kulturális stratégia hiányában az ök–mi határvonalra helyezik a hangsúlyt.¹⁸ Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az ehhez hasonló stratégiák a nacionalizmuselméletre támaszkodva határépítő folyamatként értelmezhetők.¹⁹

Az egyik legdrámaibb eseményre 1976 márciusában, Vitoriában került sor, amikor a munkavállalók majdnem 80%-a sztrájkba lépett (eredetileg fizetésemelést követelve), azonban a mozgalom mindennapos utcai

¹⁸ Daniele Conversi: Nationalism, boundaries and violence. In: *Millennium. Journal of International Studies* (special issue on Territorialities, Identities and Movement in International Relations), vol. 28, n. 3, 1999, 553–584.

¹⁹ Daniele Conversi: Reassessing theories of nationalism. Nationalism as boundary maintenance and creation. In: *Nationalism and Ethnic Politics*, vol. 1, no. 1, Spring 1995, 73–85. Újranyomva: John Agnew (ed.): *Political Geography: A Reader*. London–New York: Edward Arnold, 1997, 325–336.

összetűzésekre torkollott, barikádokkal és rendőráttakokkal, amelyek öt ember halálához vezettek.²⁰ Ezen események nyomán, a baszk dolgozók támogatására más spanyolországi városokban is sztrájkokra, tiltakozó akciókra és utcai erőszakcselekményekre került sor. A szolidaritás ilyen megnyilvánulásai az egész, a demokrácia megteremtéséért küzdő mozgalom kohézióját megerősítették; e mozgalom prioritásai között az egység és a demokrácia megteremtése szerepelt, és egyáltalán nem a szélsőjobboldal – amely a Haza egységéért aggódott – félelmeinek megfelelően cselekedett.

Katalóniában az 1977-es általános választásokon a regionális szocialisták (PSC–PSOE) és a regionális kommunisták (PSUC) érték el az első és a második helyet.²¹ Baszkföldön a PNV lett a második politikai erő az inkább Madrid irányába orientálódó PSOE (vagy más szóval PSE, *Partido Socialista de Euzkadi*, a PSOE regionális részlege) mögött.²² Az átmenet korai szakasza, amely Franco halálától az 1977-es választásokig tartott, megnyitotta az utat a legalapvetőbb és legdöntőbb változás, az új spanyol alkotmány megalkotása előtt. Az alkotmány elfogadásáig nacionalista követelések ereje és Madrid ellenállási próbálkozásai határozták meg a teljes vitafolyamatot, és végül biztosították a nélkülözhetetlen lendületet a mélyreható politikai változások számára.

Az alkotmány: kialakult megállapodás az új politikai rend számára

Az alkotmányozás folyamata, a *proceso constituyente* 1977. június 15-én, a Franco utáni Spanyolország első demokratikus választásával vette kezdetét, és az alkotmány elfogadásával ért véget. Az alkotmányt a *Cortes Generales* (a parlament két házának együttes ülése) hagyta jóvá a képviselőház és a szenátus plenáris ülésén (1978. október 31.). Ezt követően népszavazás erősítette meg, majd végül az uralkodó szankcionálta a Cortes előtt december 27-én. Habár a választásokat eredetileg nem azért tartották, hogy az alkotmányos kérdéseket rendezzék, a legtöbb megválasztott képviselő haladéktalanul

²⁰ Paul Preston: *The Triumph of Democracy in Spain* London, Methuen, 1986, 82–3.; Robert P. Clark: *The Basques: The Franco Years and Beyond* Reno, Nevada, University of Nevada Press, 1979, pp. 269–71.

²¹ J. R. Montero and Francesc Pallarés: Los estudios electorales en España: un balance bibliográfico (1977–1991). In: *Working Papers* no. 49. Barcelona, Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS), 1992. Gagnon, A. G.: The Left Parties in Catalonia: The Case of the PSC and the PSUC. In: *Estudio/Working Papers*, no. 88, 1996. Madrid, Instituto Juan March de Estudios e Investigaciones, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales.

²² Francisco José Llera Ramo: *Postfranquismo y fuerzas políticas en Euzkadi. Sociología electoral del País Vasco*. Bilbao, Servicio Editorial Universidad del País Vasco, 1985.

nekilátott ennek a munkának.²³ A parlament meghatározó legitimáló szerepet játszott abban, hogy a folyamat rendezetten és békésen ment végbe, habár az eredetileg konszociális közjogi konstrukció a szigorúbban vett többségi elv irányába mozdult el.²⁴ Július 26-án, csupán tizenhárom nappal a *Cámara Baja* (a képviselők kongresszusa vagy alsóház) és a *Cámara Alta* (a szenátus vagy a felsőház) létrehozása után egy 36 tagú Alkotmányügyi Bizottság állt fel, amely viszont egy 7 tagú munkacsoportot hozott létre az alkotmány meg-
szövegezésére. Az, hogy az események ilyen gyorsan követték egymást, az intellektuális szféra, valamint a média által gyakorolt nyomás eredménye volt. Franco halála után a sajtó, a tudományos világ és a legtöbb politikai párt ragaszkodott az új alkotmány létrehozásához.²⁵ Ezért a folyamat ténylegesen már néhány órával a *Cortes* létrehozása után megindult, ahol a megnyitó ceremónián az uralkodó kijelentette, hogy „a Korona – a Cortes törekvéseit interpretálva – olyan alkotmányt óhajt, amely teret biztosít népünk egyes individualitási számára, és garantálja történelmi és aktuális jogait”.²⁶

Az 1978-as alkotmány, anélkül, hogy merev normatív megközelítést kínálna a nemzetiségi kérdés kezelésére, két ellentétes történelmi trend – a federalizmus és a centralizmus – között kíván egyensúlyozni, ami nem egyszerű feladat. Habár a regionális különbségekre úgy tekintenek, mint amelyek gazdagítják a nemzet textúráját, Spanyolország organicitásának esszencialista hangsflyozása továbbra is megmaradt. Ennek megfelelően a bevezető rész 2. cikkelye védelmébe veszi a „spanyol nemzetnek, valamennyi spanyol közös és oszthatatlan hazájának (patria) felbonthatatlan egységét”, miközben elismeri „az öt alkotó nemzetiségek és régiók jogát az autonómiára, valamint a közöttük meglévő szolidaritást”.²⁷

Az alkotmány legjelentősebb pontja az, hogy elismeri több „nemzetiség” (*nacionalidades*) létezését az egységes és oszthatatlan spanyol „nemzet” (

23 Gregorio Peces-Barba Martínez: *La Elaboración de la Constitución de 1978*. Madrid, Centro de Estudios Constitucionales, 1988.

24 Jordi Capó Giol, Ramón García Cotarelo, Diego Lopez Garrido, Joan Subirats: From consociationalism to a majoritarian parliamentary system: the rise and decline of the Spanish Cortes. In: Ulrike Liebert, Maurizio Cotta (eds.): *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe: Greece, Italy, Portugal, Spain and Turkey* (London/–New York, Pinter Publishers, 1990), 92–130.

25 Richard Gunther, Giacomo Sani, Goldie Shabad: *Spain after Franco: The Making Of A Competitive Party System*. Berkeley, University of California Press, 1988.

26 Emilio Attard: *La Constitución por dentro. Evocaciones del proceso constituyente: Valores, derechos y libertades*. Barcelona, Argos Vergara, 1983.

27 *Constitución española/Reglamento del Senado*. Madrid, Publicaciones del Senado, 1982, Título Preliminar, Artículo 2. Magyar kiadása: Kovács István–Tóth Károly (szerk.): *Nyugat-Európa legújabb alkotmányai*. Budapest, 1990. 320. o.

nación) belül. Mégis, az egység hangsúlyozása kizárja a formális federalizmust. Felmerül a kérdés, mennyire ment könnyen az egyezség kimunkálása ebben a sorsdöntő kérdésben, tekintettel a múlt centralista örökségére. Vajon nem voltak-e éles ellenzői a politikai spektrum mindkét széléről? Valóban, a „nemzetiségek” terminus elfogadása nem ment simán.²⁸ Azonban mind a kommunisták, mind a katalán nacionalisták határozottan elleneztek a *nacionalidades* kifejezés elhagyását. Az alkotmány szövegezése tizenhat hónapig tartó folyamat volt, a tervezet számos bizottságon ment keresztül, és több mint ezer módosító javaslat érkezett hozzá. A módosító javaslatok tekintélyes része a 2. cikkelyen kívánt változtatni.²⁹ A „nemzetiségek” koncepciója vált az alkotmány elfogadását megelőző viták legproblematisabb pontjává. Végül is hosszas viták után megtartása mellett döntöttek, azonban alaposan átfírták, hangsúlyozandó Spanyolország oszthatatlan jellegét.³⁰ Az alkotmány többi 169 szakaszára vonatkozóan sokkal könnyebb volt a kompromisszum megteremtése. Az alkotmány hét megszüvegezője közül az egyik, Jordi Solé Tura úgy fogalmazott, hogy a 2. cikkely „valódi szintézisben foglalta az alkotmányozási folyamat során felbukkant összes ellentmondást. [...] A spanyol nemzetről alkotott különböző koncepciók autentikusan találkoznak benne össze. [...] Spanyolország két egyszerű fogalma olvad össze benne”.³¹

Általában három „történelmi” nemzetiséget tartanak számon Spanyolországban: Katalóniát, Baszkföldet és Galíciát (a centrális helyzetű Kasztílián kívül). Ezek expliciten sehol sincsenek megnevezve az alkotmányban, ami mindegyik régió számára nyitva hagyja a lehetőséget, hogy maga válassza meg, autonómia-küzdelme során milyen kritériumokra hivatkozik. Az alkotmányozási folyamat lezárultával 17 „autonóm közösség” (*Comunidad Autónoma* vagy *Cc.Aa.*) jelent meg a közigazgatási térképen, amelyek közül néhány teljesen új képződmény volt. Például autonómia-statútumot kapott Cantabria (Santander tartomány), egy olyan terület, amelynek régi neve *La Montaña* volt és La Rioja (Logroño tartomány); korábban mindkét régió kulturálisan és történetileg Kasztília részét képezte. Madridot leválasztották történeti hátsországról, Kasztíliáról, és külön autonóm közösséggé alakult át, egyfajta szövetségi körzetté Canberra, Washington és Mexikóváros mintájára. A perifériák nacionalistái ma is panaszkodnak, hogy ilyen nagyszámú

²⁸ Jordi Solé Tura: *Nacionalidades y nacionalismos en España. Autonomías, Federalismo, Autodeterminación*. Madrid, Alianza, 1985, 95. o. skk.

²⁹ Jordi Solé Tura: *Nacionalidades y nacionalismos*, 97.

³⁰ *I. m.*, 98.

³¹ Solé Tura, Jordi: *Nacionalidades y nacionalismos*, 100–101.

régió önkényes és manipulatív létrehozása az ő egységes fellépésük ellehetlenítését célozta. Ez a törekvés különben sikerrel is járt, mivel tompította a maximalista nacionalizmus általános hatását.³²

A legünnepelesebben védendő jogok között előkelő helyet foglal el annak kívánalma, hogy „minden spanyol és Spanyolország minden népe védelmet élvezzen emberi jogai gyakorlásában, kultúrájának, hagyományainak, nyelvének és intézményeinek fejlesztésében”.³³ A nemzet kifejezetten többnyelvű, és a regionális nyelvek védelme egyértelműen szerepel a kulcsfontosságú 3. cikkelyben, amely szerint „az állam hivatalos nyelve a kasztíliai”, míg „a többi spanyolországi nyelv szintén hivatalos nyelv a megfelelő autonóm közösségekben a statútumok előírásaival összhangban. Spanyolország eltérő nyelvi sajátosságai kulturális kincsünk részei, amelyek különleges figyelemben és védelemben részesülnek.”³⁴

A nyelvi pluralizmus szintén hangsúlyt kap a média feletti parlamenti ellenőrzésről szóló cikkelyben:

„Törvény szabályozza az állam vagy bármely más közintézmény által birtokolt társadalmi kommunikációs eszközeinek szervezetét és parlamenti ellenőrzését, és biztosítja, hogy a társadalmi pluralizmus elvét és Spanyolország nyelvi sokféleségét tiszteletben tartva, a jelentősebb társadalmi és politikai csoportok használhassák ezeket az eszközöket”.³⁵

Ezzel a spanyolországi centralizmus egyik hagyományos és nélkülözhetetlen kelléke került a lomtárba: az az elképzelés, hogy megfelelésnek kell lennie az állam, a nemzet és a nyelv között, vagy más szavakkal kifejezve, hogy az államban csupán egyetlen nyelv létezhet, mert különben veszélybe kerül az állam egysége.

Az alkotmányban a „nemzet” terminus (*nación*) és a belőle képzett „nemzeti” jelző (*nacional*) kizárólag Spanyolországra vonatkozik.³⁶ Nyilvánvalóan bizonyos fokú zavar mutatkozik a „spanyol állampolgárság” (*nacionalidad*

32 Salvador Giner, Luís Moreno: Centro y periferia: la dimensión étnica de la sociedad española. In: Salvador Giner (ed.): *España*. Madrid, Espasa-Calpe, 1990, vol. 1.

33 *Constitución española, i. m., Preamble*. (Magyar kiadása: *Nyugat-Európa legújabb alkotmányai*. i. m. 319.)

34 *Constitución española, i. m., Título Preliminar, Artículo 3*. (*Nyugat-Európa legújabb alkotmányai*. i. m. 320.)

35 *Constitución española, i. m., Capítulo Segundo: Derechos y libertades, Artículo 20, comma 3*. (*Nyugat-Európa legújabb alkotmányai*. i. m. 324.)

36 Arra vonatkozóan, hogy az alkotmány hogyan használja a „nemzeti” (*nacional*) terminust, lásd Solé Tura, Jordi: *Nacionalidades y nacionalismos en España. Autonomías, Federalismo, Autodeterminación*. Madrid, Alianza, 1985. Lásd különösen a 97–102. oldalakat a „nemzetiségek” (*nacionalidades*) terminus használatára vonatkozóan a 2. cikkelyben.

d española) kifejezés használatában, mivel egyes számban az állampolgárságot jelöli, míg többes számban a történelmi nemzetiségeket:

„(1) A spanyol állampolgárság (*nacionalidad*) megszerzése, megtartása és elvesztése a törvény előírásainak megfelelően történik. (2) Egyetlen spanyol származású személyt sem lehet állampolgárságától (*nacionalidad*) megfosztani.”³⁷

Ahogy az alkotmány bevezető címe kimondja, Spanyolország nem szövetségi, hanem egységes állam. Ugyanakkor az alkotmány bevezető címének nyitott jellege a regionális autonómia gyakorlásának széles skáláját teszi lehetővé, ami végül akár egy szövetségi rendszer kialakulását is eredményezheti. Ezt a nyitottságot alátámasztja az a tény, hogy az alkotmányt különféle képpen lehet értelmezni, legalábbis a központi állam és a régiók közötti hatalommegosztás kérdéseiben.³⁸

Röviden összefoglalva, az alkotmány Spanyolország egységének védelmezésével kezdődik, egészen néhány régebbi centralista tétel reprodukálásáig menően, azonban de facto önkormányzattal ruházta fel az autonóm közösségeket, különösen a regionális kultúrák tekintetében. Így utat nyit a szövetségi megoldások irányába, még ha alapjában véve unitarista szemléletű marad is.

Az új alkotmányt aligha lehet megérteni, ha figyelmen kívül hagyjuk azt a meghatározó szerepet, amelyet a katalán és a baszk nacionalizmus játszott az alkotmány elfogadását megelőző vitákban. A népszavazás Spanyolország-szerte megerősítette az alkotmányt, egyetlen figyelemre méltó kivétellel, és ez pedig Baszkföld. Majdnem mindegyik baszk nacionalista erő elutasította, a meghatározó súllyal rendelkező PNV-vel az élen, amely támogatóit távolmaradásra szólított fel. A bojkott legfontosabb oka az volt, hogy az alkotmányból hiányzott Baszkföld történelmi helyi jogainak (*fueros*) helyreállítására tett utalás; ezeket száz évvel korábban, 1876-ban törölték el egyoldalúan.³⁹ A távolmaradók aránya a két legnacionalistább tartományban, Gipuzkoában és Bizkaiában elérte az 56 százalékot. Az alkotmány ilyen nagyarányú elutasítása jól mutatja, hogy a spanyol állam milyen csekély legitimitációval rendelkezett Baszkföldön; ez jelentős mértékben járult hozzá az erőszak továbbfolytatódásához.

³⁷ *Constitución española, op. cit., Capítulo Primero: De los españoles y los extranjeros, Artículo 11.* Kiemelés tőlem. (Nyugat-Európa legújabb alkotmányai. i. m. 321.)

³⁸ Salvador Giner–Luis Moreno: Centro y periferia: la dimensión étnica de la sociedad española. In: Salvador Giner (ed.) *España*. Madrid, Espasa-Calpe, 1990, vol. 1.

³⁹ Antonio Elorza: Guerra y fueros en los orígenes del nacionalismo vasco. In Manuel Tuñón de Lara (ed.): *Gernika, 50 años después, 1937–1987: Nacionalismo, República, Guerra Civil* [VI Cursos de Verano en San Sebastián/VI. Udako Ikastaroak Donostian]. San Sebastián: Servicio Editorial, Universidad del País Vasco, 1987 [edición al cuidado de José Luis de la Granja y Carmelo Garitaonandia].

A hadsereg mint veszélyforrás kikapcsolása: a monarchia szerepe

Voltak olyanok, akik úgy vélték, a demokratizálódási és devolúciós folyamat túl messzire ment. A hadsereg leginkább konzervatív tisztjei, akiket feltűzelt az ETA gyilkos merényletsorozata, egyre inkább úgy érezték, eljött a cselekvés ideje, és készen álltak arra, hogy felszámolják a teljes demokratizálódási folyamatot.⁴⁰ 1981. február 23-án a spanyol parlament plenáris ülését a *Guardia Civil* fegyvereseinek megjelenése szakította félbe, akik Antonio Tèjero ezredes vezetése alatt elfoglalták az üléstermet, és egy napra foglyul ejtették a képviselőket.

A király beavatkozásának döntő szerepe volt abban, hogy az államszín-kísérlet kudarcot vallott. A demokrácia védelmében elfoglalt szilárd álláspontja megakadályozta, hogy ez a korlátozott zendülés széleskörű katonai lázadássá fajuljon. János Károlyról általában úgy tartják, hogy „megmentette” az átmenetet. Santiago Carillo, a Spanyol Kommunista Párt korábbi vezetője jegyezte meg, hogy a király nélkül Spanyolország polgárháborúba sodródott volna.⁴¹ A király ekkor már Spanyolország legnépszerűbb politikai személyisége volt: egy 1977-es felmérés szerint a spanyolok 57 százaléka monarchiapárti volt, 19 százalékuk volt közömbös a kérdés iránt, és csupán 18 százalékuk választotta volna a köztársaságot.⁴² Az uralkodó széles körben tisztelt személyisége nyilván szerepet játszott az eredmények ilyen alakulásában. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagynunk a történelmi előzményeket sem: Spanyolország két korábbi köztársasági kísérlete konfliktusba és polgárháborúba torkollott. Ezért a spanyol politikai életben a republikanizmus negatív konnotációval rendelkezik. Ami pedig ebből a szempontból a legfontosabb, a monarchiában összetartó elemet, valamint az össznemzeti egység és stabilitás szimbólumát látták. A monarchiák hasonló, összetartó szerepet játszanak számos más, multietnikus társadalomban.⁴³ Így például a brit monarchia egy potenciálisan felbomlásra képes politikai közösségben játszott egyesítő és összetartó funkcionális szerepéért vált ki elismerést. Bernard Crick hangsúlyozza, hogy a „brit” egyszerűen korlátozott, utilitárius állampolgári

⁴⁰ A „bunker” kifejezést használták a szélsőjobb megnevezésére, amely elszánta magát, hogy a francoizmus romjain küzd a demokrácia ellen. Ld. Paul Preston: *The Triumph of Democracy in Spain*. London, Methuen, 1986, 232.

⁴¹ Alba, Víctor: *El Partido Comunista en España: Ensayo de interpretación histórica*. Barcelona: Editorial Planeta, 1983. [első kiadás: 1979]

⁴² Juan J. Linz: Europe's southern frontier: Evolving trends towards what? In: *Daedalus*, 1979, tél, vol. 108, no 1, 175–209.

⁴³ Daniele Conversi: The Monarchy as a supra-ethnic symbol: Comparing monarchical regimes and their cohesive symbolologies. (előkészületben).

lojalitást jelent azon politikai és jogi intézmények iránt, amelyek még mindig egyben tartják ezt a többnemzetiségű államot.⁴⁴

A mindennapi életben a királyi család maga is egy multikulturális intézmény. A királyi pár 1976 februárjában tette első hivatalos útját Barcelonába. Ott, a 14. századi *Saló del Tinell*-ben⁴⁵ a jelenlévők legnagyobb meglepetésére a király katalánul kezdett el beszélni. A modern történelemben először történt meg, hogy a spanyol államfő hallgatóságához katalánul beszélt. Az esemény végén az uralkodó ünnepélyesen kijelentette, megintcsak katalánul, hogy „Visca Catalunya, visca Espanya”, vagyis „Éljen Katalónia, éljen Spanyolország!”. Ez igencsak kedvező visszhangot váltott ki Katalónia-szerte, és az uralkodó népszerűsége az égbe szökött – pedig érkezőkor meglehetősen hideg fogadtatásban részesült.

János Károly gyermekkorában tanult meg katalánul. Őfelsége katalán nyelvtudása bizonyosan fontos tényezője volt annak, hogy a katalán nacionalizmus lecsillapodott, és a nem kasztíliai állampolgárok körében is az elfogadó attitűd vált meghatározóvá. Ahogyan más monarchikus berendezkedésű országokban is, a királyi intézmények valahogyan szupraetnikus, sőt anacionális szerepet töltenek be, és az uralkodó olyan figurává válik, akinek a személyéhez kevésbé kötődik a centralizmus és az etnikai nacionalizmus, annak ellenére, hogy az uralkodó az államfő, és Spanyolország még mindig nemzetállamként definiálja önmagát.

Mivel az uralkodó gyermekkorában Portugáliában élt, jól beszél portugálul, és ebből következően galíciaiul is. Számos nacionalista a galíciait a portugál északi variánsának tekinti.⁴⁶ Az 1996. március 3-án tartott általános választásokon (amelyek révén José Maria Aznar konzervatív kormánya került hatalomra)⁴⁷ a galíciai nacionalista BNG (*Bloque Nacionalista Galego* – Galíciai Nacionalista Blokk) két újabb helyet szerzett a madridi törvényhozásban. Az egyik megválasztott képviselő hivatalos találkozón vett részt a királlyal, és nagy hatást gyakorolt rá, hogy az uralkodó folyékonyan beszél portugálul. A BNG szélsőbaloldali eredete ellenére ez a képviselő kijelentette, hogy a

⁴⁴ Bernard Crick: We have no sense of national identity without the monarchy. In: *The Independent - Weekend*, 1993. május 22.

⁴⁵ A Palacio Real Mayorban található, eredetileg uralkodói székely, és a katolikus királyok állítólag itt fogadták Kolumbusz Kristófot, miután visszatért Amerikából.

⁴⁶ A *Reintegracionista* (vagyis portugál orientáltságú) és az *Independentista* irányzatokról Galíciában lásd Tracy Henderson: Language and identity in Galicia: The current orthographic debate. In: Clare Mar-Molinero–Angel Smith (eds): *Nationalism and the Nation in the Iberian Peninsula: Competing and Conflicting Identities*. Oxford, Berg, 1996.

⁴⁷ Keating, Michael: The Spanish General Elections of 3 March 1996. In: *Regional & Federal Studies*, vol. 5, no. 1, 1996, 73. skk.

király tiszteletre méltó érzékenységet tanúsított a galíciai problémák iránt. A mérsékelt nacionalisták az uralkodót általában is olyan személynek látják, aki az egymással versengő regionális érdekek és az ebből fakadó konfliktusok felett áll. Ezt a monarchiaképet jóval kevésbé hajlamosak elfogadni Baszkföldön, ahol a polgárháború idején a nacionalisták köztársaságpártiak voltak, habár eredendően nem voltak monarchiaellenesek.

A *Tejeraza* vagyis a puccskísérlet, amely Tejero alezredestől kapta a nevét („23-F” fedőnéven is ismert) a hadsereg és a Guardia Civil számára teljes és megalázó kudarccal végződött. Ezután a hadsereg nem próbálkozott többé a demokratikus folyamat visszafordításával. Ugyanakkor e drámai tett káros hatással volt a még nem konszolidálódott demokráciára. Bizonyos mértékig visszavetette a további demokratizálódást az olyan területeken, mint például a regionális autonómia ügye. A központi kormányzat puccsveszély elhárításának szándékától vezéreltetve, 1982-ben egy alaptörvényt fogadtatott el (LOAPA, *Ley Orgánica de Armonización del Proceso Autonómico*), annak érdekében, hogy „harmonizálja” a devolúciós folyamatot.⁴⁸ A nacionalisták azonnal felvették a kesztyűt, és azt állították, hogy a törvény leplezett célja nem más, mint a három fő történelmi nemzetiség jogosítványainak csorbítása azáltal, hogy a politikai közösségek politikai képviselete egy szintre kerül. Az alaptörvény-ellenes koalíció magában foglalta az összes baszk és katalán nacionalistát, valamint a kommunistákat (PCE) és az andalúziai regionalistákat (PSA). Ugyanakkor a szocialisták (PSOE) és az UCD (*Unión del Centro Democrático*, az 1982-ig kormányon lévő jobbközép koalíció) egyetértett az alaptörvénnyel. A törvényt az az indoklással fogadtatták el, hogy csökkenti a fenyegető katonai puccs veszélyét. Az alaptörvény kérdése végül lekerült a napirendről, mivel az alkotmánybíróság 1983 augusztusában az alkotmány szellemével ellentétesnek nyilvánította – valamint nagy népszerűtlenségének köszönhetően is.

1982-ben az általános választásokon a PSOE abszolút többséget szerzett a madridi törvényhozásban. Spanyolországot először kormányozták szocialisták, ami – egyes megfigyelők véleménye szerint – végérvényesen konszolidálta a demokratizáció eredményeit. E változás szimbolikus jelentőségű volt, és általában a szocialisták hatalomra kerülését úgy szokás tekinteni, hogy azal zárult le a szűkebb értelemben vett átmenet időszaka, és kezdődött el

⁴⁸ Gumersindo Trujillo: *LOAPA eta Konstituzioa/LOAPA y Constitución: El proyecto de LOAPA, desde la perspectiva de su constitucionalidad*. Donostia, Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, Secretaria de la Presidencia, 1982.

a „demokratikus konszolidáció” periódusa.⁴⁹ Emellett a szocialista kormányzat „nekilátott a katonai modernizáció hatalmas programjának megvalósításához, megszilárdította Spanyolország tagságát a NATO-ban, és a spanyol hadsereg korábbi egyoldalú irányultságát, amely a belpolitikai kérdésekre fókuszált, a nemzetközi stratégiai kérdések előtérbe helyezésével váltotta fel”.⁵⁰ A PSOE 1996-ig maradt hatalmon.

Az Európai Unióhoz való csatlakozás kilátása szintén jelentős szerepet játszott. Ez elősegítette, hogy Madrid egyre nagyobb mértékben köteleződjön el az emberi jogok védelme mellett, azok összes aspektusát ideértve. Ezt erősítette továbbá a többi demokratizálódó, az Európai Unióhoz csatlakozó ország tapasztalata is (vagyis Görögorszáé és Portugáliáé).⁵¹ A tömeges mobilizáció idején az emberi jogi aktivistáknak legelőször is a kollektív jogokra támasztott igényekre kellett választ találniuk. Az EK-tagság elérése a legtöbb spanyolországi elitszámára mindennél előbbre való célt jelentett, ideértve a regionális vezetőket is. Az EK ideális keretet kínált a régi, elintézetlen ügyek rendezésére, nélkülözhetetlené téve a kompromisszumok művészetének gyakorlását. Ahogyan Michael Keating rámutatott, az európai integráció folyamata már önmagában is átalakította a nemzeti kérdést, „meghonosítva a korlátozott szuverenitást, a területi alkalmazkodás és a szubszidiaritás eszméjét”.⁵²

⁴⁹ A „demokratikus konszolidáció” fogalmának definíciójára lásd Linz, Juan J. és Alfred Stepan: *Problems of Democratic Transition* i. m., 5–7. A szerzők megállapítják, hogy a puccskísérlet kudarca és vezetőinek letartóztatása a szűkebb értelemben vett átmenet lezárulását jelenti. Ezen felül már 1978-ra a közvélemény döntő többsége demokráciapárti volt. Ez éles ellentétben áll a bizonytalan oroszországi demokratizálódási folyamatot követő eseményekkel. Lásd még Juan J. Linz és Alfred Stepan: *Toward consolidated democracies*. In: Diamond, Larry J. (ed.): *Consolidating the Third Wave Democracies*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1997.

⁵⁰ Preston, Paul: *The Politics of Revenge: Fascism and the Military in Twentieth-Century Spain* London, Routledge, 1995, 175.

⁵¹ Geoffrey Pridham (ed.): *The New Mediterranean Democracies: Regime Transition in Spain, Greece and Portugal*. London, Frank Cass, 1984; Howard Wiarda: *The Transformation to Democracy in Spain and Portugal*. Washington, DC, American Enterprise Institute, 1989. Portugáliára vonatkozóan lásd Magone, José M.: *European Portugal: The Difficult Road to Sustainable Democracy*. New York, St. Martin's Press, 1997; and Magone, José M.: *The Changing Architecture of Iberian Politics (1974–92): An Investigation on the Structuring of Democratic Political Systemic Culture in Semiperipheral Southern European Societies*. Lewiston, N.Y., Mellen University Press, 1996.

⁵² Keating, Michael: The minority nations of Spain and European integration: A new framework for autonomy?, In: *Journal of Spanish Cultural Studies*, vol. 1, n. 1, march 2000, 29–42. (idézet a 39. oldalról). Magyar kiadása: Michael Keating:

Azonban az EU-bővítést tekinthetjük egyszerűen csupán a politikai „globalizáció” számos aspektusa közül az egyiknek, amelyik minden bizonnyal még az egyik legüdösebb hatásának nevezhető.⁵³ Egyfelől a globalizáció „az új kozmopolita lokalizmus progresszív konszolidációjához” vezetett „a közösségi élet közeplő szintjén belül”.⁵⁴ Ahogyan azt már számtalanszor leírták, a jelenség két ellentétes irányú trendet eredményezett. Másfelől az állami szuverenitás relatív csökkenése a kulcsfontosságú globális jelenségek ellenőrzését és megszüntetését illetően, különösen az információ és a kultúra területén, azzal a drámai következménnyel járt, hogy hatására az államellenes mozgalmak megerősödtek szerte a világon.⁵⁵ Az 1978 utáni Spanyolország azonban elébe tudott menni számos globális trendnek, gyorsan alkalmazkodva a változásokhoz, és hatékony válaszokat volt képes adni a nacionalizmusok által gyakorolt nyomásra.

Nyelv, kultúra és regionális autonómia

A következő nagy horderejű lépés az alkotmányban biztosított regionális önkormányzás jogi dokumentumainak megalkotása volt. Katalónia, amely jelentős polgárháború előtti autonóm kormányzati előzményekkel rendelkezik (a *Generalitat*, az autonóm katalán kormány tapasztalatával 1931 és 39 között), volt a legmegfelelőbb jelölt arra, hogy elsőként részesüljön ebben a kitüntetésben. Katalónia az 1979-es népszavazás után, amelyen a választók 88 százaléka támogatta az *Estatut*, vagyis az autonómia-státútum elfogadását, az 1977. szeptember 29-i királyi rendelet révén újra autonóm kormányzatot (*Generalitat*) és saját parlamentet kapott. Josep Tàrradellas (1899–1980), az emigráns katalán kormány vezetője hazatért franciaországi száműzetéséből, és a Generalitat első elnöke lett. A katalánt Katalónia „saját nyelvén” (*llengua pròpia*) nyilvánították.⁵⁶ Baszkföldön szintén 1979-ben tartottak népszavazást az autonómia-státútumról, ahol 89 százalék voksolt igennel. A baszk emigráns parlament elnöke, Jesús María de Leizaola

⁵³ A globalizáció ma egy igen divatos terminus, és számos érvt lehet felhozni amellet, hogy miért rokonítható a „veszternizációval” és, különösen a kultúra területén, az „amerikanizációval”.

⁵⁴ Luis Moreno: *Local and global: Mesogovernments and territorial identities*. Madrid, Instituto de Estudios Sociales Avanzados (CSIC), Documento de Trabajo 98-09, 1998. Az állam nélküli nacionalizmus és a globalizáció kapcsolatáról lásd Guibernau, Montserrat: *Nations without States*. Cambridge, Polity Press, 1999, 19. skk. és 149–174.

⁵⁵ Lásd Benjamin R. Barber: *Jihad vs. McWorld*. New York, Ballantine Books, 1996.

⁵⁶ Wright, Sue (ed.): *Language, Democracy, and Devolution in Catalonia*. Clevedon, England/Philadelphia, PA, Multilingual Matters, 1999.

(1896–1980) hazatért Franciaországból, amivel véget ért a baszk emigráns kormány 43 évig tartó időszaka.⁵⁷

Röviden összefoglalva, Spanyolország erősen centralizált bürokrácia által irányított országból kvázi-szövetségi berendezkedésű állammá alakult át, amelyben benne van annak lehetősége is, hogy teljes értékű federális rendszerré alakuljon át.⁵⁸ A politikai kommentátorok, valamint a nacionalisták őrizkednek attól, hogy a jelenlegi rendszert „federációnak” nevezzék, mivel a régiókat megillető jogosítványok nem egyértelműek, ugyanakkor a régióknak megvan az a lehetősége, hogy Madriddal egyezkedjenek ezekről. Ehelyett a „nem intézményesült federalizmus” kifejezést használják.⁵⁹ Ezen felül az a tény, hogy az alkotmány hangsúlyozza Spanyolország kvázi-organikus jellegét, nem éppen klasszikus federalista vonás. Amennyiben a „federális”, „szövetségi” terminus használható itt, akkor csupán „aszimmetrikus” értelemben. Spanyolország hosszú átmenete az „aszimmetrikus federalizmus” – ami a három történelmi nemzetiség nagyon régi törekvése – egy egyedülálló formájának megteremtését eredményezte. Az „aszimmetrikus federalizmust” olyan „kombinált rendszerként” határozhatjuk meg, amelyben az egyes szövetségi egységek nagyobb önkormányzati jogosítványokkal rendelkeznek, mint mások.⁶⁰ Azokban a federációkban valószínű az aszimmetrikus megoldások iránti igény megjelenése, amelyekben mind a tisztán regionális (nem etnikai), mind a nemzetiségi alapon szerveződő egységek egyaránt megtalálhatóak. A spanyolországi esetben a „történelmi nemzetiségek” szükség-szerűen követeltek több jogosítványt, mint a többi régió. Nyilvánvaló, hogy tökéletesen szimmetrikus berendezkedést lehetetlen kialakítani. Ez különösen igaz az etnikai-nemzetiségi konfliktusok által sújtott országok esetében, ahol a nacionalista követelések – természetükből adódóan – változékonyak és

57 Instituto Vasco de Estudios de Administración Publica: *La Constitución española de 1978 y el Estatuto de Autonomía del País Vasco*. Oñate: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, Departamento de la Presidencia, 1983.

58 A spanyol federalizmus történelmi gyökereiről és annak az alkotmányozási folyamatra gyakorolt hatásáról lásd Daniele Converse: *The Spanish federalist tradition and the 1978 Constitution*. In: *Telos* No. 112, Summer 1998, 125–144.

59 Josep M. Colomer: *The Spanish 'State of Autonomies': Non-Institutional Federalism*. In: *West European Politics*, vol. 21, no. 4, 1998. Colomer szerint, tekintettel a kooperációt elősegítő intézmények csekély számára, valamint a regionális szintű politika rögtönzött alkukat kötő, egyezkedő jellegére, a federalizmusnak ez a formája potenciálisan instabilabb mint a teljesen intézményesült federalizmus, akár szimmetrikus, akár aszimmetrikus. Mindazonáltal a spanyol „modell” jóval stabilabbra sikeredett, mint ahogyan azt eredetileg gondolni lehetett.

60 Will Kymlicka: *Is Federalism a Viable Alternative to Secession?* In Percy B. Leighning (ed.): *Theories of Secession*. New York, Routledge, 1998, 14.

kiszámíthatatlanok, és nehéz feladat megfelelőképpen kezelni őket. Ugyanakkor a speciális autonómia-jogositványok iránti igények felmerülése nem képez akadályt a federalizmus szélesebb formáinak bevezetése előtt.⁶¹

Az összes történelmi nemzetiség autonómia-státútumot kapott, amelyekben megtalálható volt egy a regionális nyelvek használatát elősegítő klauzula. A galíciai nyelv a spanyol mellett szintén hivatalos nyelv lett Galíciában, a baszk Baszkföldön és Navarrában, míg a katalán alkotmányosan elismert nyelv lett a szűkebb értelemben vett Katalóniában, valamint a Baleári-szigeteken és *País Valenciá*-ban (vagyis a Valenciái Tületen), igaz, itt „valenciai” néven. Két másik nyelv is küzd az elismertetéséért: az egyik az asztúriai, amely nemrégén hivatalos státuszt kapott,⁶² a másik az aragóniai (vagy más néven a *fabla aragonesa*, amelyet Aragónia észak-keleti részén egy kis hegyvidéki területen beszélnek), amelynek eddig nem sikerült megfelelő elismertetést kivívnia magának.⁶³ Végezetül a Pireneusokban, az Aran-völgyben (Katalónia) beszélt arani nyelvet a katalán kormány a hivatalos nyelv rangjára emelte; ez a nyelv az okcitan egyik variánsa.⁶⁴

A spanyol állam nyelvi reformjainak élén Katalónia haladt, ahol a szociolingvisztikai tanulmányok jelentős múltra tekinthetnek vissza.⁶⁵ Legkésőbb az 1960-es évek végétől a nyelv került a tudományos vizsgálódás középpontjába. Ez szilárd alapot teremtett ahhoz, hogy amikor a *Generalitat*, vagyis a katalán autonóm kormányzat megalakult, neki lehessen kezdeni a tényleges nyelvi tervezési politikák megvalósításához. Ebben a vonatkozásban több regionális intézmény is fontos szerepet játszott, így többek között a *Generalitat*

61 Xavier Arbós [et al.] *Federalisme*. Barcelona, Fundació Rafael Campalans, 1992; valamint Ferran Requejo: Political liberalism in multinational states: the legitimacy of plural and asymmetrical federalism. In: Alain Gagnon, James Tully (eds): *Multinational Democracies*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 110–132.

62 Francisco J. Llera Ramo: *Los Asturianos y la lengua asturiana: Estudio sociolingüístico para Asturias, 1991*. Uvieu [Spain], Principau d'Asturies/Consejería d'Educacion, Cultura, Deportes y Xuventu, 1994.

63 Francho Ch. Nagore Lain: *El Aragonés hoy: Informe sobre la situación actual de la lengua aragonesa / Hodiaño de la aragona lingüo / Aragones today*. Uesca, Consello d'a Fabla Aragonesa/ Iber-Caja, 1989.

64 Joachim Born: The state of codification of Aranese. In: Utta von Gleich and Ekkehard Wolff (eds): *Standardization of National Languages* [Symposium on Language Standardization, Hamburg, 2-3 February 1991]. Hamburg, Germany, UNESCO Institute for Education/Research Centre for Multilingualism and Language Contact, University of Hamburg, 1991. Az arán nyelv státuszáról lásd a Teresa Climent adatait: *Realitat lingüística a la Val d'Aran*. Barcelona, Departament de Cultura / Institut de Sociolingüística Catalana, 1986.

65 Ezen iskola elméleti implikációira vonatkozóan lásd Daniele Conversi: Diglossia e conflitto nella sociolinguistica catalana. In: *La Critica Sociologica*, no. 74, 1985, 91–96.

kulturális minisztériumának keretén belül működő *Dirección General de Política Lingüística* (DPGL, Nyelvpolitikai Főigazgatóság).

1983-ban a katalán parlament ellenszavazat nélkül fogadta el az ún. Nyelvi normalizációról szóló törvényt (*Llei del Normalització*), amely területen megteremtette a jogi alapot a nyilvános nyelvhasználat számára, különösen az oktatás területén.⁶⁶ A katalán nyelv hivatalos használata lépcsőről-lépcsőre egyre nagyobb teret nyert, és olyan szintet ért el, amelyet még a polgárháború előtti köztársasági kormányzat idején sem.⁶⁷ Hasonló nyelvi normalizációs törvényeket fogadtak el Galíciában, Baszkföldön és Navarrában. A baszkföldi és bizonyos mértékig a navarrai kormányzat is, igyekezett hasznosítani a katalán kísérlet tapasztalatait, habár kiinduló helyzetük sokkal kedvezőtlenebb volt, tekintetbe véve azt a tényt, hogy a baszkot a két régió lakosságának 24–26 százaléka beszéli csupán.⁶⁸ A baszk nyelv elterjesztésére kampány indult, és 1984-ben a baszkföldi parlament nyelvi normalizációs törvényt fogadott el. Ugyanakkor az egységes, standard baszk nyelvre (*batua*) csak 1964-ban tettek javaslatot,⁶⁹ amelyet a Baszk Nyelvi Akadémia 1968-ban fogadott el,⁷⁰ és 1980-ban vált hivatalos társnyelvé Baszkföldön.⁷¹ Azóta ez az egységes nyelvi norma elterjedt a médián, az iskolarendszeren és egyéb csatornákon keresztül, hozzájárulva egy új közös identitás kialakulásához, amely más értékekkel szemben mindennek előtt a nyelven alapszik. Röviden összefoglalva, Spanyolországban a

⁶⁶ J. Ferrer: Una primera experiència legislativa per al redre⁷ament lingüístic: La Llei del parlament de Catalunya de 1983. In: *Quaderns d'Alliberament*, vol. 8, no. 9, March 1984; J. Webber és Miquel Strubell i Trueta: *The Catalan Language: Progress Towards Normalisation* Sheffield, The Anglo Catalan Society, 1991 [Occasional Publication No. 7]; valamint Claret Mar-Molinero: The teaching of Catalan in Catalonia. In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol. 10, no. 4, 1989, 307–26. o. (314. o.). 1983-ban egy új törvényt fogadtak el, de a korábbinál jóval kisebb konszenzussal.

⁶⁷ Sue Wright: Catalonia: The geographical and historical context of the language question, In: *Current Issues in Language and Society*, vol. 5, no. 3, 1998, 181–189. o.; valamint Claret Mar-Molinero: The Iberian peninsula: Conflicting linguistic nationalisms. In: Barbour, Stephen és Cathie Carmichael (eds): *Language and Nationalism in Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2000.

⁶⁸ Aizpurua, Xabier: *La Continuidad del Euskera. II: Encuesta sociolingüística de Euskal Herria 1996*. Vitoria/Gasteiz, Eusko Jaurlaritza, Kultura Saila, Hizkuntza Politikarako Sailordetza/Gobierno Vasco, Departamento de Cultura, Viceconsejería de Política Lingüística [Servicio Central de Publicaciones], 1997.

⁶⁹ Axel Mahlau: Some aspects of the standardization of the Basque language. In: Utta von Gleich és Ekkehard Wolff (eds): *Standardization of National Languages*, i. m.

⁷⁰ Ibon Sarasola: *Historia social de la literatura vasca*. Madrid, Akal, 1976, 23. o.

⁷¹ Ignasi Villa: Bilingual education in the Basque Country. In: *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, vol. 7, no 2–3, 1986, 123–45. o.

regionális nyelvek használatát az alkotmány, országos törvények, az autonómia-statútumok és a nyelvi normalizációs törvények biztosították.

Az autonómiát megvalósító intézkedések meglehetősen széles körre terjedtek ki, és az önkormányzatiság legkülönbözőbb aspektusait ölelték fel. Ugyan gyakran ütköztek különféle akadályokba, de a baszk és a katalán autonóm kormányzatoknak számos területen sikerült jelentős jogosítványokat magukhoz vonniuk. Katalónia, Baszkföld és más régiók ma saját parlamenttel, iskolarendszerrel, televíziós csatornákkal és jóléti rendszerrel rendelkeznek. Az 1980-as évek eleje óta a Baszkföldi Autonóm Község saját rendőrséggel rendelkezik (*Ertzaintza*),⁷² és Katalóniának is megvan a saját hasonló szervezete (*Mossos d'Esquadra*).⁷³ A regionális kormányzatok igen gyorsan olyan területekre terjesztették ki tevékenységüket, amelyek korábban kívül estek a kormányzati aktivitás hatókörén. Így például a baszkföldi kormányzat a lehető legkedvezőbb támogatásban részesítette az új technológiák fejlődését, és az egészségügyi szektor szintén hasonló elbírálásban részesült.⁷⁴ A regionális intézményeket kevesebb, mint tíz évvel felállításuk után a hatékonyság élharcosaiként ünnepelték. Még ennél is fontosabb, hogy az új autonómia-struktúra a spanyol államnak olyan legitimációt kölcsönzött, amelyet addig nélkülözött. Ennek egyik következménye az, hogy „a katalán politikusoknak nincs valóságos felhatalmazásuk arra, hogy a pragmatikus regionalizmus határán túl menő politikát folytassanak”.⁷⁵ Más szavakkal, a legtöbb polgár, ideértve a nacionalistákat is, nagyjából elégedett a jelenlegi helyzettel, még akkor is, ha a katalán önkormányzatiság kiterjesztésére irányuló törekvések továbbra is léteznek.

Politikai legitimáció az állam és a nemzet között

Juan Linz és Alfred Stepan egy igen sajátos, az „állami létet” érintő kihívásra mutatott rá a többnemzetiségű államok demokratikus konszolidációja kapcsán. Ennek kiváltó oka az, hogy „a modern demokratikus állam a *demos*

⁷² Maria Elena Olabari Fernandez: *La Ertzaintza: Un estudio sociológico de la Policía Autónoma Vasca*, 1982–1986. Bilbao, Servicio Editorial/Universidad del País Vasco, 1993.

⁷³ E katalán rendőri erő eredete 1741-re nyúlik vissza. Ld. *Els Mossos d'Esquadra*. Barcelona, L'Avenç Estudiis, 1981; Anna Borrull i Llovera: *Els Mossos d'Esquadra: Aportació documental a la seva història (1741–1821)*. Valls, Institut d'Estudis Vallencs, 1998.

⁷⁴ Ana Rico, Pablo González and Marta Fraile: Regional decentralisation of health policy in Spain: Social capital does not tell the whole Story. In: *West European Politics* vol. 21, no. 4, 1998.

⁷⁵ Cramer, Kathryn: The future of Catalanism. In: *Journal of Spanish Cultural Studies*, Volume 1, Number 1, 99–105. (103.).

(a nép) részvételén alapul, és a nacionalizmus a *demos* egyik lehetséges definícióját kínálja, amely vagy egybeesik, vagy nem az állam *demos*-ával”.⁷⁶ Ennek következményeként a *demos* egymással ütköző definíciói legitimációs vákuumot eredményeznek, amely csupán az állam részéről megnyilvánuló „relegitimizáció” révén oldható fel. Ahogyan Walker Connor meggyőzően kifejtette, a „politikai illegitimitás” válsága képezi a közös nevezőt a nacionalizmus minden formája számára, és ott található minden nacionalista követelés, igénybejelentés legmélyén.⁷⁷ Spanyolország esetében az állam legitimitása közepes válságban volt Katalóniában, és mély válságban Baszkföldön.

A perifériák két fő nacionalista mozgalma, a mélyreható változások ellenére, amelyeken keresztülmentek, mind a diktatúra, mind a demokrácia alatt ugyanazokat a főbb jellegzetességeket mutatták. A katalán nacionalizmus mérsékelt maradt, és alapvetően kulturális platformra helyezkedett. A baszk nacionalizmus megőrizte radikális szeparatista alapállását és belső fragmentációját. A „megszállt hadsereg” által állítólagosan elkövetett „bűncselekmények” által kiváltott tömeges mobilizáció állandóan egyesítette és stabilizálta a töredezett nacionalista frakciókat. A rendfenntartó erők és az állami ellenőrzést biztosító egyéb mechanizmusok masszív jelenléte elmélyítette a konfliktust, és feltüzeltelte a népi elégedetlenséget. A baszk tömegmobilizáció alapvetően konfrontációs jellege, az ETA első teoretikusai által lefektetett akció-elynyomás-akció elmélet részleges megvalósulása a maguk módján mind hozzájárultak ahhoz, hogy a konfliktust nem sikerült békés úton rendezni. Mivel elnyomásra volt szükség ahhoz, hogy egy ilyen eklektikus mozgalmat egyben lehessen tartani, az ETA az „állami erőszak” és a „nacionalista ellenerőszak” folyamatos kiváltójaként tette magát szintén nélkülözhetetlenné, valamint a nacionalista mozgalom mint egész egybekovácsolója.⁷⁸ Mindmáig ez a konfliktus békés megoldásának legfontosabb akadály, amit minden bizonnyal az is kiegészít, hogy a kormányzat részéről hiányzik a tárgyalási szándék.

Míg a baszk identitás ellenzékinak és kirekesztő jellegűnek mutatkozott, mivel a baszkok és az *españolistas* ellentétén alapult, addig a katalán

⁷⁶ Linz, Juan J. és Alfred Stepan: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, Johns Hopkins, 1996, 16.

⁷⁷ Walker Connor: Nationalism and political illegitimacy. In: Daniele Conversi (ed.): *Ethno-nationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*. London, Routledge, 2002. (megjelenés alatt). Ernest Gellner nacionalizmusfelfogása szintén a politikai legitimáción alapul. Ld.: Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell (különösen 8–11.). Mind Connor, mind Gellner nacionalizmusértelmezése, egymástól függetlenül a „legitimáció” fogalmának weberi értelmezésére támaszkodik.

⁷⁸ E gondolat részletesebb kifejtését lásd Daniele Conversi: *The Basques, the Catalans and Spain*, i. m.

identitás egymást kölcsönösen átható törekvéseken nyugodott, ami egyfajta „kettős identitást” eredményezett.⁷⁹ Mindez eltérő szavazási magatartási mintákban is testet öltött, amikor is ugyanazok a szavazók hol a nacionalista, hol az országos pártokra adták le voksukat attól függően, hogy regionális vagy országos választásokról volt-e szó.⁸⁰ Kétségtelen tény, hogy a baszkok a francoizmus idején, majd azután valamivel befogadóbb és nyíltabb identitást alakítottak ki.⁸¹ Ugyanakkor ez az új identitás kezdetben a mérsékeltbb nacionalizmus rovására fogalmazódott meg. A spanyol állammal és annak „megszálló erőivel” való általános konfrontáció volt az, amely formálta ezt az átfogó identitást, amelyben nem számítottak már a vértípusok és a vezetéknévnek. Az állandósult rendkívüli állapotszerű helyzet, amely maga is annak a következménye volt, hogy a nacionalista vezetők a baszk nemzet halálát vizionálták, a népesség összes csoportja közötti mindent átható szolidaritás légkörét hozta létre. Az átmenet időszakában, amikor az állam legitimációhiánya a legmagasabbra szökött, az összes társadalmi kérdés az osztályharctól a nők felszabadításáig és a környezetvédelemig a radikális nacionalizmus esernyője alá gyűjtve jelent meg. Ugyan a körülmények hatására kialakuló egység ideiglenesen ezt elleplezte, de a baszk kultúra továbbra is töredezett maradt, és a baszk nyelv is csupán az 1980-as évek közepén kezdett újra teret nyerni. A demokratizálódási folyamat, valamint a centrum–periféria szembenállás eredményeképpen új nacionalista pártok jelentek meg a porondon, kihívást intézve ezzel a PNV hagyományos monopóliuma ellen. A nacionalista üzenet ezentúl az egymással vetélkedő politikai álláspontok és ideológiák mentén artikulálódott. Azonban kockázatos vállalkozás lenne, ha anélkül próbálnánk meg felbecsülni e változások mértékét, hogy megfelelőképpen mérlegelnénk az ETA bennük játszott szerepét. Az ETA, tekintettel népszerűségére és szimbolikus örökségére, számtalan, az új demokratikus

⁷⁹ A „kettős identitás” fogalmáról lásd Luís Moreno: Identificación dual y autonomía política: Los casos de Escocia y Cataluña. In: *REIS*, 42, 1988, 155–74.; Moreno, Luis (1995): Multiple Ethnoterritorial Concurrence in Spain. In: *Nationalism and Ethnic Politics*, Vol. 1, No. 1, 11–32.; Moreno, Luis és Ana Arriba: Dual Identity in Autonomous Catalonia. In: *Scottish Affairs*, No. 17, 78–97. Moreno ugyanezt a fogalmat alkalmazza Skócia esetében is: Luis Moreno: *Escocia, nación y razón*. Madrid, CSIC, 1995.

⁸⁰ A kettős szavazásról lásd J. Montero and J. Font: El voto dual: lealtad y transferencia de votos en las elecciones autonómicas. In: R. M. Canales y otros, *Baratzatzenak, aktibid i comportaments*. Barcelona, Publicacions de la Fundació J. Bofill [Estudis electorals 10 (ESE-UAB)], 1991; valamint Francesc Pallarés–Joan Font: *The Autonomous Elections in Catalonia (1980–1992)*. Barcelona, Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS), 1995.

⁸¹ Conversi: *The Basques, the Catalans, and Spain*. i. m., 4., 7. és 8. fejezet.

színtéren megjelenni kívánó, de az uralkodó értékrendet elutasító csoport, érdek, szövetség és egyén számára vált kikerülhetetlen hivatkozási ponttá. Mégis, Spanyolország példája jelentős sikerként könyvelhető el, amennyiben a központi kormányzatnak sikerült megakasztania az erőszak spirálját az 1968 és 1980 közötti időszak drámai felívelését követően. Ezen felül Spanyolország a leginkább centralizált nyugat-európai országból az egyik leginkább decentralizáltabbá vált.

Van-e exportképes spanyol „modell”?

Amikor egy modell lehetséges átültetéséről beszélünk, akkor ebbe magától értetődően beleértjük azt is, hogy a szóban forgó modell sikeres. Ebből következően vajon „sikertörténetnek” nevezhetjük-e a spanyolországi modellt is? Milyen mértékben mondhatjuk el ezt a spanyolországi politikai szféráról? A választ ezekre a kérdésekre itt csupán az etnikai konfliktusok kezelését vizsgálva keressük. Azt látjuk, hogy az új spanyolországi elitek sikeresek voltak abban a törekvésükben, hogy különböző érdekeket egyesítsenek, megállítsák a kezdődő fragmentálódást és az erőszak beinduló spirálját, még mielőtt az egy új polgárháborúvá terebélyesedett volna. Ez az alkura kész „paktumpolitikázás” jellemezte a folyamatot, amelyet „racionális átmenetként” írhatunk le.⁸² Ez nem csupán az új politikai struktúra kiépítésének szükségessége körül kialakult mély konszenzuson alapult, hanem az elitek állandó alkujának és alkalmazkodásának folyamatán. Így Spanyolországot joggal nevezték „a modern, elitek által kieszközölt rendezés modelljének”.⁸³ Ebben kulcsszerpet játszott a nacionalista követelések befogadása és kezelése. Az átmenetet valóban a perifériák nacionalizmusa hajtotta előre, még ha ennek hatása átlépte is a regionális határokat, és végül minden nemzeti különbözőség alkotmányos elismerésében öltött testet.⁸⁴ A befogadás és a kezelés az új alkotmányos szabályozásban rögzített, fokozatos intézményi reformon keresztül valósult

⁸² Josep M. Colomer: *La transición a la democracia: El modelo español*. Barcelona, Anagrama, 1997.

⁸³ Richard Gunther: Spain: The Very Model of Modern Elite Settlement. In: John Higley–Richard Gunther (eds): *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 38–80.

⁸⁴ Liebert, Ulrike: From polarization to pluralism: regional-nationalist parties in the process of democratic consolidation in post-Franco Spain. In: Geoffrey Pridham (ed.): *Securing Democracy: Political Parties and Democratic Consolidation in Southern Europe* (London–New York, Routledge, 1991), 147–178.

meg, miközben a „jog uralmát” sikerült fenntartani, és ezzel elkerülni a fennálló törvényesség felbomlását.

Ha nem lett volna állandóan jelen a kompromisszumra való törekvés, az ellentétes nacionalista víziók konfliktusa elkerülhetetlenül eszkalálódott volna. Az eszkaláció vagy még egy zsákutca jellegű szituáció is e két lehetséges alternatíva egyikét eredményezte volna: vagy az alapvető demokratikus szabadságjogok visszavonása, vagy a spanyol állam egyértelmű dezintegrálódása történik meg. Az alkotmányos változás időzítése, a kedvező nemzetközi környezet és végezetül a nemzeti elitek akarata és képessége, hogy a kérdések igen széles körében megegyezésre jussanak, e rémálomszerű forgatókönyv megvalósulását valószínűtlenné tette. Röviden összefoglalva: Spanyolország az etnikai konfliktusok menedzselésének sikeres példáját nyújtja. Természetesen, azért vannak még problémák. Michael Keating szerint „a kisebbségi nacionalista pártok részéről állandóan megfigyelhető tendencia, hogy igyekezzenek mindent túllicitálni, míg Madrid mindent engedményt visszacsinálna”.⁸⁵ Más szavakkal, a jelenlegi rendszert alacsony fokú instabilitás jellemzi. Spanyolország sikerességének másik lehetséges értékelési módja az, hogy megvizsgáljuk, hogyan reagált a politikai erőszakra – erre a kérdésre még korai lenne a választ adni. Először is, az új eliteknek nem sikerült teljesen kiiktatniuk a terrorizmust Spanyolország életéből. Nem tudták megsemmisíteni az ETA-t és helyi támogatói hálózatát. Mégis, az ETA brutális, azonban csak esetenként bekövetkező támadásai az 1990-es években csupán halvány árnyékát képezték annak, ami egykoron súlyos fenyegetést jelentett a fennálló rendszer számára. Az 1970-es évek folyamán az ETA akciói óriási hatást gyakoroltak a spanyolországi politikai életre; ezek csúcspontja Carrero Blanco meggyilkolása volt 1973-ban. Az 1980-as évek nagyobbik részében és az 1990-es években az ETA elvesztette azt a képességét, hogy befolyásolja a madridi döntéshozatali mechanizmust. Elmondható, hogy az ETA már egyre kisebb mértékben képes befolyást gyakorolni a közvéleményre és a kormányzat tevékenységére, párhuzamosan a jogi és politikai csatornákon keresztül megvalósuló tömeges politikai részvétel növekedésével. Az autonóm kormányzat létrehozása döntő jelentőségű volt ebben a vonatkozásban. Amint a nacionalista mozgalom széles spektruma intézményi képviselőhöz jutott a demokratikusan megválasztott nacionalista pártok révén, az ETA nem helyezkedhetett morálisan magasabb rendű álláspontra a teljes nacionalista

⁸⁵ Keating, Michael: The minority nations of Spain and European integration: A new framework for autonomy? In: *Journal of Spanish Cultural Studies*, vol. 1, n. 1, march 2000, 29–42. (az idézet a 40. oldalról).

mozgalommal szemben. Az ETA által táplált remény, hogy tömegfelkelés tör ki, lassan elhalványult, és sokan azok közül, akik valaha potenciális ETA támogatók lehettek, a mérsékeltbb politikai tevékenységformák felé orientálódtak. Az ETA által meghirdetett „totális és határozatlan idejű” fegyverszünet (1998. szeptember 18.) lényeges eredmény volt ebben a vonatkozásban, habár 1999. december 3-án visszavonták. Az e tárgyú közleményt 2000. január 21-én követte újabb terrorista támadás, ami az első, az ETA-nak tulajdonított gyilkosság volt 1998 júniusa óta.

Az ETA és a központi spanyol kormány közötti fegyveres konfliktusnak megvan a maga dinamikája: mint minden erőszakot alkalmazó szervezet, különösen igaz ez kisméretű terrorista csoportokra, így az ETA belső struktúrája is nehezíti, ha nem lehetetlenné tette az erőszaktól való végérvényes megszabadulást. A politikai gyilkosságok, bombamerényletek és egyéb erőszakos cselekmények számának lassú, de állandó csökkenése a demokrácia növekedésével párhuzamosan ment végbe, és e folyamat során a társadalom minden rendelkezésre álló rejtett zugát, szegmensét helyi, önszerveződő csoportok töltötték ki, amelyek a diktatúra bukása alatt jöttek létre. A konfliktust az elhúzódó gazdasági válság ellenére sikerült csökkenteni, amikor pedig a munkanélküliség 20 százalékos rekordmagaságon tetőzött; végül a gazdaság is stabilizálódott.

Mivel sikeres volt, a spanyolországi gyakorlat bizonyosan modellül szolgálhat nem csupán a gyors decentralizációt, hanem a federalizációt végrehajtó politikai közösségek számára.⁸⁶ Azok az országok, amelyek éles etnonacionális konfliktusok által terhelt közegben próbálkoznak bizonyos, mérsékelt decentralizációs lépések végrehajtásával, sokat profitálhatnak a spanyolországi tapasztalatok elfogulatlan értékeléséből. Erre az egyik potenciális jelölt Törökország, habár azok a visszafogott decentralizáló engedmények, amelyek a törökországi iszlamisták és demokraták terveiben szerepelnek, gyakran csupán gazdasági megfontolásokból táplálkoznak. A federális átalakulás kezdeti szakaszában lévő országok, mint például Olaszország, szintén sok mindent hasznosíthatnak a spanyolországi gyakorlat elmélyült elemzéséből. Olaszországban a spanyol, valamint a katalán modellre történő politikai és re-

⁸⁶ Oriol Pi-Sunyer: The Spanish route to democracy: A model for Eastern Europe in transition? In Hermine G. De Soto–David G. Anderson (eds): *The Curtain Rises: Rethinking Culture, Ideology, and the State in Eastern Europe*. Atlantic Highlands, N. J., Humanities Press, 1993. A Németországgal való összevetést lásd Hans-Jürgen Puhle: *El primer siglo años después, 1937–1987: nacionalismo, República, Guerra Civil* [Világunk és Európánk].

torikai hivatkozások az 1990-es években érték el csúcspontjukat.⁸⁷ Ugyanakkor ezeket a politikai megnyilvánulásokat ritkán kísérték vagy előzték meg olyan tudományos vizsgálódások, amelyek a spanyol tapasztalatoknak az olaszországi valóságra történő alkalmazását vizsgálták volna.⁸⁸ Bármifajta, a szövetségi berendezkedés kialakításának irányába ható reform bevezetése előtt összehasonlító elemzést kell végezni egyes speciális, néha meghatározatlan és összetett területeken, mint például a központi kormányzat által birtokolt hatalmi jogosítványok és kompetenciák átadása a régiók számára. A federalizmusról született olasz tanulmányokban igen kevésbé vizsgálták eme, valamint más, szimbolikus jelentőséggel rendelkező kérdések szerepét. Emlékeztünkbe kell idéznünk, hogy eredetileg az olaszországi régiók rendszere – bármennyire tökéletlen, hiányos és nem kielégítő legyen is – szolgáltatta az ösztönző példát az első spanyolországi reformerek számára; ezt a kezdeti ösztönzést a legújabb fejlemények radikálisan zárójelbe tették, mivel egyfajta történelmi fordulatként Olaszország számára ma Spanyolországot kiáltották ki közigazgatási példaként.

Másfelől a spanyolországi kísérlet viszonylagos sikerét a kevésbé épületes példákkal kell összevetni, különösen a multinacionális társadalmakban történő államépítés teljes kudarccal végződött eseteivel. Hogy Dél-Európánál maradjunk, a legnyilvánvalóbb kudarc példáját ebben a vonatkozásban a volt Jugoszlávia szolgáltatja. Olaszországgal ellentétben, ebben a témában születtek olyan tanulmányok, amelyek Spanyolország és a volt Jugoszláviát hasonlítják össze (gyakran más országokkal együtt), amelyek a demokratizáció folyamatának ellentétes irányú lefolyásáról igyekeznek számot adni. Az egyik lehetséges megoldás, amelyet Juan Linz és Alfred Stepan követ, hogy az állam felbomlását vagy integrációját az eltérő „választási sorrenddel” magyarázzák: míg Jugoszlávia esetében a regionális választások megelőzték az össz-jugoszláv választásokat, ami a politika etnicizációjához és az etnikai alapon szerveződő pártok kialakulásához vezetett, addig Spanyolországban ez éppen fordított sorrendben történt.⁸⁹ Egy másik lehetséges interpretációs lehetőség, hogy megkérdőjelezzük vagy tagadják a

⁸⁷ Lásd: Spagna Federalista. In: *La Repubblica*, 25 settembre 1996; Mario Carraro: *El País*, 24 Ore, 2 luglio 1997, no. 180, 6., amely megállapítja, hogy Olaszország „északkeletje” számára inkább a bajor példa szolgálhat ösztönzésül, semmint a katalán.

⁸⁸ A legtöbb összehasonlítás spanyol vagy olasz napilapokban jelent meg, átfogó összehasonlító tudományos elemzés nem igazán készült. Lásd Cesáreo Rodríguez-Aguilera de Prat: Pujol y Bossi. In: *El País*, 24 mayo 1996; uo. La Padania en Cataluña. In: *El País*, 17 septiembre 1996.

⁸⁹ Juan Linz–Alfred Stepan: Political identities and electoral sequences: Spain, the Soviet Union, and Yugoslavia. In: *Daedalus*, Volume 121, 1992, 123–139. o.

szocialista Jugoszlávia vagy más kommunista országok „federális” jellegét, mert a federációhoz demokratikus közege van szükség, és ezért nem beszélhetünk federációról ott, ahol deficit mutatkozik a demokrácia és a képviselő területén.⁹⁰ Jugoszlávia nominálisan „federális” állam volt, annak ellenére, hogy számos kutató rámutatott a rendszer konszociális vonásaira,⁹¹ míg mások Jugoszláviát félszuverén országok laza szövetségének írták le (1974-től Milosevic hatalomra kerüléséig).⁹² Azonban Jugoszláviát erőteljes centralizáló hatások érték. Ezért további magyarázatra is szükség van. Egy federális, többnemzetiségű politikai közösségben a recentralizáció vagy a „federalizmus megfordítása” normális esetben dezintegrációhoz vezet, ahogyan azt számos történelmi példa mutatja, akár tényleges, akár csupán névleges federációkól legyen is szó (Etiópia–Eritrea, Pakisztán–Banglades, Grúzia–Abházia és Oszétia, Nigéria–Biafra, Burma).⁹³ A federalizmus egyirányú utcának tűnik, amelyben megfordulni nem igazán lehet. Ezen felül, a jugoszláv történeket a „centrum elszakadásának” egy sajátos eseteként is szemlélhetjük, mivel a hatalmon lévő rezsim az egységet hirdető retorika ellenére, amely a külföldnek szólt és a nemzetközi támogatás megszerzését szolgálta, ténylegesen a szerbeknek a nem szerbekből való etnikai alapon történő elválasztásának politikáját folytatta.⁹⁴ Végezetül, Jugoszlávia felbomlásának egy másik, szociológiaiabb síkon fekvő magyarázata a nacionalista erőszak határápító, elválasztó jellegét hangsúlyozza a szélsőséges asszimiláció, szekularizáció és a helyi kultúra megszűnése által meghatározott közegben.⁹⁵ A fentebbi tényezők mélyebb elemzést igényelnek a multinacionális társadalmak federalizációjának és demokratikus átmenetének sikeresebb esetével való összevetésben. Spanyolországon belül Katalónia volt az, amely világszerte kiváltképpen modellé tudott válni mind a perifériák elitjei számára, mind a perifériák követeléseit kezelni és befogadni kívánó központi kormányzatok számára. Ebből következően a feltételezett „katalán

⁹⁰ Daniele Conversi: Modelli comparativi nella gestione dei conflitti etnici in fase di transizione politica: i casi di Spagna ed ex-Jugoslavia. In: Laura Bergnach–Antonella Pocecco (eds): *L'affermazione della differenza come nuova mitologia ed il senso del dialogo*. Gorizia, ISIG (Quaderni dell'Isig), 1998, 31–46.

⁹¹ Daniele Petrosino: La crisi del modello consociativo in Jugoslavia. In: Stefano Bianchini (a cura di), *L'enigma jugoslavo. Le ragioni della crisi*, Milano, F. Angeli, 1989, 138–178.

⁹² Ramet, Sabrina P.: *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*. Boulder, Colo., Westview Press, 1996 [1st ed., 1992]; és Ramet, Sabrina P.: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*. Bloomington, Indiana University Press, 1992.

⁹³ Daniele Conversi: Modelli comparativi..., *i. m.*

⁹⁴ Daniele Conversi: Central Secession: Towards a new analytical concept? The case of former Yugoslavia. In: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 26, no. 2, April 2000, 333–356.

⁹⁵ Daniele Conversi. Violence as ethnic border... *i. m.*

modellt” széles körben méltatták.⁹⁶ Kenneth Roberts Katalóniát „a legmeggyőzőbb bizonyítéknak” nevezte arra vonatkozóan, „hogya a nemzetek anélkül válhatnak naggyá, hogy rendelkezésükre állnának az állam nyújtotta előnyök”.⁹⁷ Manuel Castells Katalóniát a vesztfáliai béke által meghatározott világrend utáni világrend prototípusának látja, ahol a szuverenitás nem feltétlenül kapcsolódik a centralizált államhatalom meglétéhez.⁹⁸ A „spanyol modell” mint egész különösen sokat köszönhet a „katalán modellnek”.

Következtetések

A nacionalista nyomás jelentős intézményi változásokban testesült meg. Hasonlóan a legtöbb diktatórikus rendszer sorsához, Spanyolország demokratizációja is szorosan kapcsolódott a kisebbségi törekvések kezeléséhez.⁹⁹ A kisebbségi nacionalizmus egyre erősebbé vált a demokratizálódás elmélyülésével. A diktatúra alkonyán a demokratikus jogokért folytatott küzdelem szorosan együtt járt a kulturális szabadságokért és a politikai autonómiáért folytatott küzdelemmel.¹⁰⁰ Ez utóbbiakat a polgári szabadságjogok megteremtését célzó politikai törekvések egységes és szétválaszthatatlan kontextusán belül szemlélték. Ugyanakkor a nacionalista érzések több évtizedes lefojtottság után egyszerre, hirtelen törtek elő.¹⁰¹ 1977-re, nem sokkal Franco halála után a mozgalom lendületbe jött. Erőteljes utcai demonstrációk, mint az egymillió *Diada* Barcelonában, valamint a rendőrséggel történő állandó összecsapások, mint az 1976-os vitoriai, ellenállhatatlan, a változásokat kikényszerítő nyomást gyakoroltak a központi kormányzatra. Amikor

⁹⁶ Lásd Xavier Bru de Sala [et al.] : *El Modelo catalán: Un talante político*. Barcelona, Flor del Viento, 1997.

⁹⁷ McRoberts, Kenneth: *Catalonia*. Oxford, Oxford University Press, 2001, 180.

⁹⁸ Castells, Manuel: *The Power of Identity*. Oxford, Blackwell, 1997, 50. skk.

⁹⁹ Paul Heywood: *The Government and Politics of Spain*. New York, St. Martin's Press, 1996.

¹⁰⁰ A demokrácia és a nyelvi jogok kapcsolatáról lásd Miquel Strubell: Language, democracy and devolution in Catalonia. In: *Current Issues in Language and Society*, vol. 5, no. 3, 1998, 146–180. Lásd továbbá John Rex's választát: Language and the devolved modern state in Catalonia: A response to Miquel Strubell. In: *Current Issues in Language and Society*, vol. 5, no. 3, 1998, 190–194., illetve megjelent még: Sue Wright (ed.): *Language, Democracy, and Devolution in Catalonia*. Clevedon, England/Philadelphia, PA, Multilingual Matters, 1999.

¹⁰¹ Gunther, Richard, Sani, Giacomo és Shabad, Goldie: *Spain after Franco, i. m.*; Juan J. Linz, Totalitarian and Authoritarian Regimes. In: Fred I. Greenstein és Nelson W. Polsby (eds.): *Macropolitical Theory. Handbook of Political Science*. vol. 3. (Menlo Park, CA, Addison Wesley, 1975, 175–411.). Átfogóan lásd Javier Tusell et al.: *Historia de la transición y consolidación democrática en España*, 2 vols. Madrid, UNED/UAM, 1996.

Franco meghalt, a spanyol állam már de facto a fragmentálódás állapotában volt, a rezsim unitarista retorikája nem volt képes elfedni a dezintegráló erők ellenállhatatlan működését. Több mint húsz év elteltével a tömeges politikai aktivitás visszaesett, miközben Spanyolország egy új multikulturális, sőt multinationális államként definiálta újra önmagát.¹⁰² Az eddigi legnagyobb tömegdemonstrációkat pedig a terrorizmus elleni tiltakozásul tartották 1998-ban, ami megmutatta, milyen erőre tett szert a civil társadalom Spanyolország-szerte, beleértve Baszkföldet is.

Spanyolország sikerének okai több tényező együttes hatására vezethetők vissza; ezek közül a legfontosabb a pragmatikus erők kormányra kerülése, amelyek számára megfelelő keretet jelentett a János Károly által képviselt monarchia. A monarchia ideális eszköz volt arra, hogy megjelenítse és hordozza a változásban lévő társadalom törekvéseit, egységbe foglalva Spanyolország különböző népeinek eltérő identitásait. János Károlyt méltán nevezték a „változás kormányosának”.¹⁰³ Az uralkodónak sikerült semlegesítenie a nagyhatalmú spanyol hadsereget, azt az erőt, amely hevesen ellenezte a demokratikus átalakulást és a perifériák nacionalizmusainak teendő minden lehetséges engedményt.¹⁰⁴ Ugyanakkor ez a pragmatizmus nem csak az uralkodó sajátja volt, hanem a teljes politikai vezetésé. Ez az alkudozó és megegyezésre törekvő attitűd részben a polgárháborúval kapcsolatos emlékek hatásának is tulajdonítható. Az átmenet folyamata során hatalmas erőfeszítéseket tettek a megbékélés érdekében; ez a múlt hibái felett érzett kollektív bűnösség érzéséből táplálkozott: a Második köztársaságot romba döntő hibákat minden áron el akarták kerülni.¹⁰⁵ E konszenzuseresés eredménye az alkotmányos folyamat elindulása lett, amely elmélyítette a „joguralmat”, amely a „demokratikus konszolidáció” öt feltételének egyike.¹⁰⁶ A „spanyol út” ebből

¹⁰² Crameri, Kathryn: Banal Catalanism? In: *National Identities*, vol. 2, n. 2, 2000, 145–157.

¹⁰³ Charles T. Powell: *El piloto del cambio: El Rey, la monarquía y la transición a la democracia*. 1. ed. Barcelona, Planeta, 1991.

¹⁰⁴ Paul Preston: Fear of Freedom: The Spanish Army after Franco. In: Abel, Christopher és Nissa Torrentes (eds.): *Spain: Conditional Democracy*. (London/Canberra, Croom Helm; New York, St. Martins Press, 1984), 161–185.

¹⁰⁵ Paloma Aguilar Fernández: The Memory of the Civil War in the Transition to Democracy: The Peculiarity of the Basque Case. In: *West European Politics*, vol. 21, no. 4, 1998; id.: Política y ética, memoria e historia: las peculiaridades del caso vasco en el contexto español, paper presented at the conference on Politics and Ethics from Dictatorship to Democracy: Memory and History in Spain, Chile, and Guatemala, UNED and Instituto Juan March, Madrid, 1998. szeptember 24–26.

¹⁰⁶ Linz, Juan J. és Alfred Stepan: Democracy and its arenas (Ch. 1). In: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* Baltimore, Johns Hopkins, 1996. A másik négy szükséges feltétel: civil társadalom, gazdasági

következően egyfajta „megállapodásos átmenetként” jellemezhető.¹⁰⁷ Minden bizonnyal sorsdöntő tényező volt, hogy a demokráciának nem volt más lehetséges alternatívája – minden nyilvánvaló gyengesége ellenére is.¹⁰⁸

Ezen felül az új demokratikus elitek sikere azután következett be, sőt annak közvetlen következménye volt, hogy a diktatúra teljes kudarcot vallott a nacionalista ellenzékiiség kezelésében; különösen igaz ez a baszk szeparatizmusra. A béke és biztonság volt a régi rendszer lelke és alappillére, azonban az etnoregionális törekvések negyven éven keresztül történő könyörtelen elnyomása csupán azzal az eredménnyel járt, hogy tovább erősítette az elkülönült etnoregionális identitásokat. Az állam által gyakorolt erőszak szinte minden esetben öntudatosodási folyamatot indít el, ebből következően gyakran „etnogenetikus”.¹⁰⁹ Más szóval, az állam minél inkább az erőre támaszkodva igyekezett megfékezni a perifériák ellenzékiiségét, annál inkább nőtt a szakadék az állam és a nép között, és a társadalom annál szélesebb rétegeiben vált elterjedtté a különálló és a spanyolsággal szembeállított baszkság, katalánság és galíciaiság tudata.

A fiatal spanyol demokráciának azzal a nehéz feladattal kellett megbirkóznia, hogyan kezelje az önrendelkezés megteremtésére irányuló helyi törekvéseket az egységes állam keretein belül. Ez kényes politikai egyensúlyozást tett szükségessé, amellet, hogy radikálisan szakítani kellett a múltban követett gyakorlattal. Végül a regionális devolúció melletti egyértelmű elköteleződés olyan eredménnyel járt, amit nem haboznék Spanyolország második csodájának nevezni (az 1960-as évek *milagro económico*-ja, vagyis gazdasági csodája után). Ahogyan azt már hangsúlyoztam, a baszk radikalizmus sajátos belső dinamikája nehezítette, habár azért nem zárta ki, az erőszakról való teljes lemondást.¹¹⁰ Ennek oka abban keresendő, hogy az erőszak, ideértve nyilvános

társadalom, politikai társadalom és a bürokrácia. Lásd még: Diaz, Victor: *Spain at the Crossroads: Civil Society, Politics, and the Rule of Law* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1999.

¹⁰⁷ Josep M. Colomer: *Transitions by Agreement, Modeling the Spanish Way*. In: *American Political Science Review*, vol. 85, no. 4, 1991, 1120–1144., 1283–1302.

¹⁰⁸ Di Palma, Giuseppe: *Le transizione democratiche in Europa Orientale: una prospettiva comparata*. In: *Rivista Italiana di Scienza Politica*, XX/2, 1990, 203–242.

¹⁰⁹ Daniele Conversi: *Violence as ethnic border. The unintended consequence of cultural assimilation in Croatian, Kurdish and Basque nationalism*. In: Justo G. Beramendi, Ramón Máiz and Xosé M. Núñez (eds): *Nationalism in Europe: Past and Present*. Santiago de Compostela, Santiago de Compostela University Press, 1994, vol. 1, 167–198.

¹¹⁰ Daniele Conversi: *The Basques, the Catalans and Spain*. i. m.; Cynthia L. Irvin: *Militant Nationalism: Between Movement and Party in Ireland and the Basque Country*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1999; Kriesberg: *Adopting conflict strategies*. In: *Constructive Conflicts*, 1998, i. m.

megnyilvánulásainak esetét is, szorosan összekapcsolódott a baszk radikalizmus identitásával. A jövő egyik nagy feladata lehet a civil tradíciók kultúrájának előtérbe állítása az erőszak kultúrájával szemben. Az, hogy megjelennek-e a destabilizáció új formái, és mennyire maradnak meg az erőszakkal járó konfliktusok, attól függ majd, hogy a spanyolországi politikai vezetés mennyire lesz képes úgy kezelni a kérdést, hogy közben nem folyamodik a konfrontáció politikájához vagy az olcsó nacionalizmushoz.

Végezetül, a globalizáció és az amerikanizáció bomlasztó hatása messze ható és megjósolhatatlan következményekkel járhat. A globalizáció jelenlegi formája továbbra is a legnagyobb fenyegetést jelenti a spanyolországi együttélés és demokrácia rendszere számára; ez egy olyan prognózis, amely természetesen jóval szélesebb körben, az egész nemzetközi rendszerre alkalmazható.¹¹¹

Fordította: *Sisák Gábor*

¹¹¹Daniele Conversi: Nationalism, boundaries and violence. *i. m.*

HUNYADI ATTILA

Az „etikus társadalmi szerződés” baszkföldi példája: a Mondragon Szövetkezeti Csoport

A baszkföldi Arrasate, spanyolul Mondragon ipari városról elnevezett Mondragon szövetkezeti intézményrendszer (Mondragon Cooperative Corporation) a világon a legnagyobb taglétszámú és leghíresebb ipari szövetkezeti komplexum. Önkéntes szerződésekben felvállalt komplex kapcsolatrendszer integrálja az ipari, szolgáltatási, kereskedelmi, mezőgazdasági szövetkezeteket a hitelszövetkezettel, valamint a képzési és kutató-fejlesztő intézményekkel. A komplexum töretlen terjeszkedése el-
lentmond annak az általánosan rögzült véleménynek, miszerint a szövetkezetek csak rövid távon és védett területen, például a multinacionális cégek számára érdektelen piaci űröket betöltve lehetnek életképesek. A Mondragon-csoport szövetkezeti jellegét jogi formáján túl leginkább személy- és közösségközpontú üzletviteli etikája, a képzési-kutató és a gazdasági szféra szoros kapcsolata, valamint a fenntartható foglalkoztatás elsődleges prioritása domborítja ki. Az alapszabályokba foglalt prioritier célok fenntarthatóságát elsősorban a csoportot alkotó szövetkezetek erős integráltsága biztosítja, vagyis a csoporton belüli koordináló, refinanszírozó és kutató-fejlesztő-továbbképző intézmények kölcsönös együttműködése és kommunikációja a szorosabb értelemben vett gazdasági egységekkel.¹

¹ A huszonötezer alkalmazottat számláló Mondragon három csoportjával/alrendszerével – a Caja Laboral Popular nevű pénzügyi, a 75 szövetkezetből álló ipari, élelmiszer- és agráripari, valamint kereskedelmi egységeivel – a külső szemlélő számára leginkább egy hold-
inghoz hasonlít, jóllehet valójában egy szövetkezeti csoportról/szervezetről van szó, mely az utóbbi negyven évben látványos fejlődést mutatott föl, annak ellenére, hogy a világgazdasági tendenciák a hetvenes évektől kezdődően (1973-as kőolajválság óta) világszerte többnyire recesszióról tanúszkodnak. A Mondragon szövetkezeti csoport kezdetének az 1956-os évet tekinthetjük, amikor a csoport első tagjaként az ULGOR szövetkezet háztartási gépek gyártásával elkezdte működését. Ebben az évben helyezték le annak a csoport-

Tanulmányomban a baszk kérdés/autonómia egy sajátos vetületét próbálom elemezni: azt vizsgálom, hogy a Baszkföld nemzetközileg legismertebb-vállalkozási csoportja, a Mondragon milyen sajátos üzleti/gazdasági etika alkalmazásával és vállalatvezetési stratégiákkal érdemelte ki azt, hogy nemcsak társadalom- és gazdaságkutatók foglalták össze megfigyeléseiket, hanem a világban több helyen megpróbálták alkalmazni a Mondragon Szövetkezeti Csoport sajátos gazdaságetikai alapelveit és üzletvezetési/gazdaságsszervezési értékrendszerét és innovációit.

A társadalmi és politikai környezet.

A baszk kultúra közösségi hagyományai

A Biscaya-i öböl és a Pireneus hegységek két oldalán fekszik az 1659-ben meghúzott spanyol–francia határ által kettéosztva a baszkok által lakott hét történelmi tartomány. Spanyolországban a Baszk Autonóm Község és Navarra Községe az állami autonóm régiók hálózatában szerepel. Franciaországban a három baszk tartomány a Pyrénées Atlantiques département és az Aquitaine régió részei. A hét tartomány 2,9 milliós baszk lakosságának 90%-a a gazdaságilag sokkal változatosabb spanyol Baszkföldön él. Többségük Guipuzcoa, Alava és Viscaya régiókban, valamint a legnagyobb ipari centrumban, Bilbao metropolisban él (900 000 lakos). A tárgyalt terület lakosságának egyötöde beszéli még az Euskara-t, a baszk nyelvet.²

nak az alapjait, amely ma több mint 20 000 személyt foglalkoztat közel 300 cégnél (ideértve a fiókokat, kirendeltségeket is.) A 300 cég közül 100 ipari szövetkezet (az ULGOR az összes ipari szövetkezet forgalmának 15%-át adja), továbbá 43 iskolaszövetkezet, 14 lakás-építő és fenntartó egyesület, hét mezőgazdasági szövetkezet és egy szövetkezeti áruházlánc. Az alapszövetkezetek alapszintet meghaladó szükségleteit és érdekeit a következő négy másodfokú szövetkezetből álló összehangolt ernyőszervezet képviseli, amelyek mindegyike nagyon fontos szerepet töltött be a teljes csoport fejlődésében: a Caja Laboral Popular szövetkezeti bank (hitelszövetkezet és takarékpénztár) 141 fiókjával, egy technológiai kutatóintézmény (IKERLAN), a biztosítási szövetkezet (LAGUN-ARO), és végül egy felsőfokú képzési intézményi hálózat (IKASBIDE), politechnikai, közgazdasági és egyéb szakmai, például tanár- és tanítóképző főiskolai tagozatokkal. Whyte, William Footc: Learning from Mondragon. *International Handbook of Participation in Organizations. For the Study of Organizational Democracy, Co-operation and Self-Management. Vol. II. Ownership and Participation.* Edited by Russel, Raymond and Rus, Veljko. Oxford, 1991. 83–102.

- ² Raento, Paulina: Integration and Division in the Basque Borderland. *Boundaries and Place: European Borderlands in geographical context.* Ed. by Kaplan, David H. and Hakli, Jouni. Rowman and Littlefield Publishers, Boston, Oxford, 2002. 93–115.; Eduardo Javier Ruiz Vicytez: A baszkok és a baszk nyelvjogi és politikai helyzete. *Pro Minoritate* 2002/tavaszi. 119–136.

A baszkok ősi nyelve az európai nyelvek között egyedi (nem indoeurópai) és több évezredre néz vissza. Nem véletlen tehát, hogy a baszkok „a legelső európaiaknak” tekintik magukat, egy olyan külön népnek, mely egyedi kultúrával rendelkezik és hosszú időn keresztül képes volt ellenállni megannyi hódítónak (rómaiak, arabok, frankok, spanyolok) és asszimilációs törekvésnek. XV. században például a spanyol király a baszk lakosság közös/kollektív nemességét ismeri el. Ez a Spanyol Királyságon belül különleges státust biztosított a baszk közösségnek 1876-ig, amikor a baszk közösségi autonómia-formát, a *fueros*-t önkényesen megvonták tőlük.³

A *fueros* közösségi autonómia elsősorban a helyi közösségek, faluközösségek szintjén kedvezett a politikai öngazgatási-önszerveződési és gazdasági szolidaritás és kölcsönös segélyezési intézmények („Hauzo Lan: szomszédok közötti építkezési kaláka, „Lorra”: arató kaláka) fennmaradásának, így a modern szövetkezeteket a korábbi premodern kooperációs formák modern formájának tekintik. A helyi önkormányzatnak, decentralizációnak és faluközösségi demokráciának is hosszú hagyományai vannak. A baszkok falujukkal, közösségükkel azonosultak elsősorban, és csak ezt követte a szélesebb régióval vagy a Spanyol Királysággal való azonosulásuk. A faluközösségi szolidaritásnak, önkormányzati és kölcsönös segélyezési szokásjognak szintén hosszú hagyományai vannak Baszkföldön. A helyi gondolkodási és szociális struktúrák a modern szövetkezeti önszegélyezés, gazdasági kooperáció és öngazgatás megfelelő előképei lehetnek, ezért Arizmendi elsősorban a közösség erőforrásaira alapozva próbálta megszervezni a szociális kohéziós szervezeteket és az ezek kölcsönös bizalmára és támogatására építkező komplex hálózatot.⁴

3 Conversi, Daniele: *The Basques, the Catalans and Spain. Alternative routes to Nationalist Mobilisation*. London, 1997.

4 A keresztény szociális gondolkodásnak és a perszonalizmus keresztény filozófiai irányzatnak a baszk kultúrára és a társadalmi-politikai mozgalmakra gyakorolt hatásáról lásd még: Conversi i. m. 245. és Darré, Alain: *The Basque Country and Europe: Transfer of Power and the Sovereignty Issue. Politics of Identity. Migrants and Minorities in Multicultural States*. Eds. by Hudson, Robert and Réno, Fred. Macmillan Press, 2000. 161–181. Arizmendi gondolkodásának filozófiai és keresztény-szociális indíttatásáról lásd még: MacLeod, Greg: *From Mondragon to America. Experiments in Community Economic Development*. University College of Cape Breton. Sydney, Nova Scotia, 1997. 59–63.

Szövetkezeti szervezeti előzmények és a nacionalista szakszervezeti mozgalom

A XIX. században az iparosítással kezdődött el a hagyományos helyi közösségek és szolidaritási formák felbomlása, és főleg városon vette át a helyét az osztályharc és társadalmi feszültség, aminek legelső jelentős megnyilvánulása az 1910-es általános sztrájk volt.⁵ Az 1910-es sztrájk idején a baszk munkások a *Solidaridad* szakszervezeti szövetségbe tömörültek, amelyre a keresztény szociális gondolkodás és a baszk nacionalizmus egyaránt hatott. Ez a szakszervezet, megnyerve sok farmer, gyári munkás és kisvállalkozó bizalmát és támogatását, jelentős baszk politikai tényezővé vált a szembenálló szakszervezetekkel szemben, amelyeket a Madrid-felé közeledő szocialisták és anarchisták tartottak kézben. A keresztényszociális gondolat és valameleyest a baszk nacionalizmus hatására a *Solidaridad* szakszervezet 1920-as, 1930-as kongresszusain különféle típusú szövetkezetek létrehozatalát és regionális föderációkba tömörülését szorgalmazták. Így jöttek létre a fogyasztási és mezőgazdasági szövetkezetek mellett a hitelszövetkezetek és az ipari munkások szövetkezetei, és azok föderációi. Az egyik legnagyobb ilyen szervezetet, az ALFÁ-t 1920-ban Arrasate városban hozták létre fegyverek és varrógépek gyártására, amely fejlődése csúcsán 1000 családfőt foglalkoztatott.

Bradley és Gelb elemzők kihangsúlyozzák, hogy ez a szövetkezeti szerveződési előzmény és szövetkezeti szellem/értékrend sokkal erősebb és konkrétabb befolyást gyakorolt a Mondragon kialakulására, mint az etnikai tényező.⁶ A csoport sikere sokkal inkább azon szervezetszociológiai intézményi modell fenntarthatóságának köszönhető, amelyet az alapítók több ideológiai forrásból merítve gondoltak és az adott politikai és gazdasági körülményekhez alkalmazva kiépítettek a rendszer hatékony és fenntartható működtetése céljából.

A baszk nacionalizmus hatása

Bár a Mondragon-csoport dinamikus növekedése és fejlődése nem magyarázható kizárólag a baszk kultúra önszerveződési sajátosságaival, mindezek

⁵ A modernizáció okozta társadalmi-gazdasági feszültségekről, illetve ezek nacionalista mozgalmak általi kiaknázásáról ld.: Zirakzadeh, Cyrus Ernesto: *A rebellious people: Basques, protests, and politics*. Univ. Nevada Press, 1991.

⁶ Bradley, Keith, Gelb, Alan: Motivation and control in the Mondragon experiment. The replication and sustainability of the Mondragon experiment. *British Journal of Industrial Relations*. Vol. 19. No. 2. June 1980. 211–233.; Vol. 20. No. 1. March 1982. 20–33.

ellenére az etnikai-kulturális nemzeti elnyomás és gazdasági centralizáció elleni gazdasági önszerveződésre és önállóságra való nacionalista törekvéstől sem lehet eltekinteni. A spanyol központi kormányzat baszk kultúrával szembeni repressziója a baszk jelleg erősödését és védelmét a Mondragon-csoportban is hangsúlyosá tette, s ezt erősítette a csoport földrajzi elhelyezkedése is: Mondragon/Arrasate város és a Mondragon-vállalatok a baszkföldi három tartomány közül a *baszk jelleg*et (nyelv) legerőteljesebben megőrző vidéken (Guipuzcoa tartományban) találhatók: míg a baszkföldi lakosságnak átlagban már csak 25%-a beszéli a baszk nyelvet, Guipuzcoa tartományban a baszk anyanyelvűek aránya 56%.⁷ Párhuzamot lehetne keresni a mérsékelt nacionalista katalán politikus, Pujol gazdaságpolitikai függetlenedési ideológiája (Fer Pais: „Építünk egy országot”) és a Mondragon-intézményrendszer közösségi-társadalmi célokat is felvállaló gazdaságstratégiája között. Pujol a madridi elnemzetietlenítő politika elleni védőrendszerként javasolta a központi állami szférától független kulturális-gazdasági magán infrastruktúra kiépítését. Gyakorlatilag egy ilyen központtól függetlenül létrehozott integrált gazdasági-szociális és kulturális intézményrendszer valósult meg a Baszkföldön is a Mondragon-csoport működési területén is. Ugyanakkor, akárcsak a katalán és baszk nacionalista mozgalmak kialakulásában, a szövetkezeti intézményrendszer kiépülésében is szerepet játszottak az önszerveződő kulturális egyesületek, a keresztény baráti társaságok és önképzőkörök, a függő-kér-mozgalmak és hálózatok.⁸

A szövetkezetek és a nacionalista politikai szervezetek közötti viszony elemzésekor módszertanilag abból adódnak a nehézségek, hogy a nacionalizmus-elméletek és elemzések szinte kizárólag a baszk nacionalizmus politikai és militáns-terrorista vonalutával foglalkoznak, csak Zirakzadeh próbálta meg az extrém nacionalizmus kialakulását szociális-gazdasági szempontból körüljárni. Keveset tudni arról, hogy milyen személyi átfedések volnának a Mondragon-vezetők és a helyi politikusok, önkormányzati tisztségviselők között.

A nacionalizmuselméletek másik gyengesége, hogy a politikai-militáns szint tárgyalásán túl, valamely nacionalizmus gazdasági szempontú elemzésekor a költségvetési decentralizáció és adópolitika, állami redisztribúció

⁷ Guipuzcoa és Vizcaya tartományt 1937-ben törvényben titulálták „áruló”-nak. 1956–1975 között a baszk vidéken bevezetett 10 ostromállapot közül a leghosszabb éppen itt volt érvényben. Az 1978-as spanyol alkotmányra való népszavazásban a legmagasabb távolmaradást ugyancsak Guipuzcoa és Vizcaya tartomány mutatta (56%), az 1980-as választások alkalmával pedig Guipuzcoa tartományban a szélsőséges Harri Battasuna Párt került az élre. Conversi: i. m. 145., 163., 225., 229.; Whyte, William Foote (1991) 83–102.

⁸ Conversi, Daniele i. m. 130–131.

arányainak kialakulását szemlélik. Ritka az olyan nacionalizmus-elemzés, amely a közgazdasági-társadalmi és kulturális nemzetcentrikus gazdaságpolitikákat, önszerveződést ismertetnék.

Az „industrial relation” típusú mikroökonómiai, és szervezeti menedzsmenttel foglalkozó tanulmányok pedig teljességgel elhanyagolják a tágabb politikai és kulturális közeget, legfeljebb a történeti áttekintésben térnek ki a baszk kultúra kooperatív hagyományaira.

A Mondragon-csoport és a baszk nemzetépítés viszonyát tehát a regionális fejlesztési politikai elemzésekkel közelíthetők meg. A csoport gazdasági lokalpatriotizmusa ugyanis az azonos értékrendet valló társadalmi és kulturális szervezetek önkéntes szerződéses viszonyán alapul.

A polgárháború és a francoi diktatúra kulturális és gazdasági repressziója

A II. köztársaság idején visszakapott, ám csak rövid ideig működő baszkföldi politikai autonómia mellett elkötelezett baszk közösség többsége a polgárháború idején a republikánusok pártján állt. Több pap, így a későbbi Mondragon-csoport ihletője, José Maria Arizmendiarietta is csatlakozott a baszk katonasághoz és a Franco-ellenes nacionalista mozgalomhoz. A legnagyobb hagyományos baszk közösségi vásárhely, Guernica szőnyegbombázása a nácik által mély hatást gyakorolt a baszkokra, de egyúttal a baszk ellenállás megtörését is jelentette. Akárcsak a baszk gazdasági vállalatok nagy része, az ALFA szövetkezet sem tudta átvészelni az 1936-os polgárháborút. 1945-ig a baszk térséget, a nyelvet és a kultúrát brutális elnyomással sújtotta a francoi diktatúra „államterrorja”,⁹ s ezzel együtt a szövetkezeti mozgalmat is megpróbálták megsemmisíteni. Az elnyomás ellenére, vagy éppen annak ellensúlyozására, a baszk etnikai büszkeség és ellenállás mellett a hagyományos értékek mentén a felszín alatt újrászerveződtek a szolidaritáson és ügyökér demokrácián alapuló csoportosulások, amelyek a háború utáni időszakban igen kedvezőnek bizonyultak a keresztényszociális gondolatok, a gazdasági demokrácia és a társadalmi igazságosság elveinek befogadására, megvitatására és gyakorlatba ültetésére, mely gondolatok egy fiatal katolikus lelkész, José Maria Arizmendiarietta ihletésére keltek új életre Mondragon város önszerveződő vitaköreiben és baráti beszélgetések során.

Ebben az időszakban a 8000 lakosú Mondragon városban egyetlen nagy gyár, az acélszerkezeteket gyártó Union Cerrajera működött több száz alkalmazottal. Míg a templom körüli óváros a késő középkorban igen híres és

⁹ Uo. 81.

gazdag volt jó minőségű vasérclelőhelyei és kiváló minőségű kard- és más fegyverkészítő műhelyeinek köszönhetően, a város a XIX. században főként a partmenti városokban terjeszkedő ipari forradalom periferiáján maradt, vékony középosztályú és az acélgyár tulajdonosai köré csoportosuló kis elittel, amely feketelistán tartotta számon a „militáns munkásváros” munkás aktivistáit, különösen az 1916-os nagy sztrájk után. A köztársaságiak oldalán állást foglaló Baszkföldön a polgárháború véres eseményei nyomán gazdasági összeomlással és reménytelen szegénységgel kellett szembenézni: 1940-ben éhínség és járvány sújtotta az amúgy is rossz és egészségtelen lakásokban élő családokat. Mondragon városban a korabeli jelentések szerint a lakosságnak közel a fele munkanélküli, a munkaképes lakosság nagy része szakképzetlen vagy alacsonyán képzett volt; a gyár szakiskolája kizárólag az ott dolgozók gyerekeinek volt fenntartva, s egyetlen egyetemi hallgató sem került ki a kisvárosból.

A kezdeményező személyiség keresztény-szociális indíttatása

Ebben a reménytelen helyzetben 1941-ben érkezett a városba a teológiát befejező 25 éves José Maria Arizmendiarietta katolikus lelkész. Munkáját a gyülekezeti életben kórház-, házépítési és iskolaalapítási tervekkel kezdte, a helybéli lakosságot önszerveződésre és önszerveződésre buzdította.

Arizmendi atya hivatásának választotta a helyi munkásság/lakosság, különösen a fiatalság támogatását, s a tanítói hivatást a lelkészi elé helyezve kis önképző-köröket és közösségi egyesületeket kezdett szervezni, amelyek közegészségügyi problémákat próbáltak orvosolni, sportegyesületet alapított és oktató beszélgetéseket irányított a katolikus ifjúsági körökben. Röviddel érkezése után, miután eredménytelenül próbálta meggyőzni a gyár vezetőit, hogy a szakiskolát mások számára is megnyissák, arra buzdította az ifjúsági csoport tagjait, hogy összefogással és a közösség anyagi támogatását kérve alapítsanak egy új műszaki szakiskolát. A városka családjainak egynegyede bizonyította adományaival, hogy az új szakiskola nagy hiányt pótol, így a lelkész kitaró vezetésével a tanintézet 1943-ban 20–24 tanulóval megnyitotta kapuit. 1948-ban már egy szövetségi formában működő iskolát és röviddel később az „Escuela Politecnica Profesional” ipari líceumot is alapítottak. A végzősök közül néhányan levelező tagozaton tanultak tovább az Aragón tartománybeli Saragosa Egyetemen, ugyanis a Baszkföldön nem volt műszaki főiskola.¹⁰ Mivel létfenntartásukért dolgozniuk is kellett a

¹⁰ Whyte, William Foote: Learning from the Mondragon cooperative experience. *Studies in Comparative International Development*. Summer 1995. Vol. 30. Issue 2. 58–67.

város egyetlen üzemében, Don José Marianak sikerült kiharcolni, hogy egyéni tanrend szerint, levelező tagozaton tanuljanak védenicei, így 1952-ig tizenegyen szereztek főiskolai diplomát.

A tizenegy végzett mérnök közül öten tették le a Mondragon-csoport alapjait, megalapítva az ULGOR-t, a későbbi szövetkezeti komplexum első egységét. Lemondva az Union Cerrajerabeli munkahelyükről, 1955 novemberében az öt mérnök saját megtakarításaik (130 000 dollár) révén és további 200 helyi kisbefektető pénzén a szomszédos Vitoria városban megvásárolták a csődbe ment lakásfűtő berendezéseket gyártó üzemet és azt 1956-ban újra-indították ULGOR néven (az öt mérnök keresztnévének kezdőbetűi). Az elején alapszabály nélküli kis vállalkozásként induló cég hamarosan egy új és nagyobb üzemet épített Mondragonban, fűtőberendezések gyártására szakosodva. A következő években újabb szövetkezetek jöttek létre két korábbi részvénytársaság kivásárlásával és szövetkezeti formában való újjászervezésével. A jogi forma és belső felépítés szempontjából az ULGOR szerkezete és alapszabályai modellé váltak a későbbi szövetkezetek számára.

Bár Arizmendi sosem vállalt hivatalos funkciót a szövetkezetekben, kézirataiban mégis a csoport sajátos értékrendjének fő gondolatait fogalmazta meg, s ezeket az alapító mérnökökkel megosztva határozta meg a csoport későbbi fenntartható fejlődését biztosító alapelveket. Ezek az alapelvek a katolikus társadalmi tanításon alapultak, a munka és a tőke kölcsönös kiegészítődését hangsúlyozva az osztályharcos ideológiával szemben, és a hangsúlyt a személyes felelősség, a szolidaritás és közösségi kölcsönös felelősség gondolataira helyezte, az állami hatalom korlátozását, a szociális alapokon nyugvó piacgazdaság, magántulajdon és az osztálytudattól független munkásságot előtérbe helyezve. Egyik elemző (Ellerman) szerint a Mondragon a leg-sikeresebb megtestesülése a keresztény szociális tanoknak, azáltal, hogy „a lehető leghatékonyabban társította a munkát a tőketulajdonnal, s a szubszidiaritás gondolatának megfelelően a keresztény szociális gondolatok életközeli megvalósulását biztosító egész sor köztes intézményt hozott létre gazdasági, szociális és kulturális célokkal”.¹¹

¹¹ Ellerman, David P: Entrepreneurship in the Mondragon cooperatives. *Review of Social Economy*. 42. 1984. 272–294.

A konjunktúra

Az új ipari szövetkezetek kifejlődését a gazdasági környezet kedvező alakulása is meghatározta, a hatvanas évek Spanyolországában ugyanis valóságos gazdasági boomeról beszélhetünk.¹² Az ULGOR mintájára alakult új ipari szövetkezetek nyereséges működése a magas vámokkal védett spanyolországi piac kedvező konjunktúrájának kihasználásával vált lehetővé. A polgárháború utáni gazdasági stabilizálódás után a viszonylag jó minőségű termékeket előállító vállalkozások biztos értékesítési piacot találhattak a zárt spanyol piacon, ugyanakkor a spanyol gazdaság az 1950-es évek közepétől az 1960-as évek végéig gyors ütemben növekedett.¹³ Az ULGOR termékei piacának kiterjedése így messze felülmúlta az

12 Guipuzcoa völgyekkel szabdalt hegyvidéke nem kedvezett a nagytkö és nagyipar megletelepésének, és a vele járó tömegtermelés és szállítási infrastruktúra kiépülésének. Ehelyett inkább kisvállalatok jöttek létre olcsóbb fogyasztási cikkeket (fűtőberendezések, konyhafelszerelés, bútor, kerékpár) gyártva. E kisvállalatok viszont nem voltak képesek bővíteni termelésüket, mivel a partmenti bankok hitelkonstrukcióit csak a nagyvállalatok tudták megfizetni. A krónikus beruházási kölcsön és hitelhiány miatt jöttek létre az ipari szövetkezetek, amelyekben a munkások egyszerre beruházók (takarékosságuk által) és munkavállalók is (önfoglalkoztatás). Az ipari szövetkezetek már a XX. század elején megjelentek, de a francoi diktatúra alatt számuk szinte a nullára csökkent, és számuk csak a Mondragon-csoporton belüli kölcsönös támogatás és vállalkozásfejlesztési stratégia nyomán lendül fel, főleg a hatvanas-hetvenes években. Az ipari szövetkezetek egy „új generációjának” kialakulásáról lett híres Arrasate városa és környéke. Az öt ambiciózus mérmök által alapított ULGOR szövetkezethez újabb munkások csak úgy csatlakozhattak, ha beleegyeztek, hogy szövetkezeti taggá válva: hozzájárulnak a tőkeemeléshez, havi javadalmazásuk egy részét is tőkeemelésre, tartalékképzésre fordítják, nem adhatják el tőkerészesedésüket és nem csatlakoznak (nem alakíthatnak) szakszervezetet. Cserében munkahelyeik biztonságát garantálták, ehhez még egészségügyi, szabadidős és képzési programokban, juttatásokban is részesültek. S bár a politikai elnyomás miatt nem alakíthattak szakszervezetet, képviselőket választhattak a menedzsment mellé a munkás-érdekek tolmácsolására. A Mondragon-szövetkezetek alapsejtje, az ULGOR igen magas jövedelmezőséget mutattak fel, ezért igen számos követőre talált. Az 1980-as évekre a Kantábriai hegyekben az ipari szövetkezetek száma meghaladta a hetvenet; a nem mezőgazdasági munkások 1/10-e szövetkezeti tag volt, s a hegyvidéki ipari termék 15%-át szövetkezeti formában működő vállalatok állították elő.

13 Az 1950-es évek végén és a hatvanas évek elején a hegyvidék termelékenységégi mutatói a spanyol átlagnál nagyobb arányban emelkedtek. A részvénytársasági és szövetkezeti vállalatok egyaránt új típusú ipari termékek gyártására kezdtek szakosodni (pl. butángázkályhák, vitaminok, parfümök, gépkocsi és motorkerékpár-alkatrészek), melyeknek a kereslete Spanyolország gyorsan növekvő gazdasága és piaca miatt látványosan megugrott. A hegyvidéki vállalkozók közül nem egy külföldi szabadalmakat vásárolt meg, és ezáltal bizonyos cikkek kizárólagos termelői és forgalmazói lettek Spanyolországon belül. Sok cég, főleg a szövetkezetek nem szabványos fém eszközök (atipikus gépalkatrészek, fűrők) gyártására koncentrált, a tengerentúli piacot megcélozva. Guipuzcoa egy főre eső jövedelme annyira megugrott, hogy Spanyolország első két leggazdagabb tartományai közé emelkedett. Több

alapítók terveit. A 24 foglalkoztatottal induló szövetkezet¹⁴ alapítóinak eredetileg 50, legfeljebb 200 munkás foglalkoztatásával számoló előrelátásait túlszárnyalva, 1959-ben már 170 személy dolgozott a szövetkezetben, a hetvenes évek közepén pedig 3 500 munkás-tulajdonost foglalkoztatott. Ezzel a látványos növekedéssel együtt járt a technológiai és alkalmazott ipari kutatás fejlesztése is. A kezdetben egyszerű technológiával és termékkel induló ULGOR az 1960-as években a magas profit következtetés újrabefektetésével és a Mondragon városbeli kutatási és fejlesztési kapacitások felhasználásával a technológia és minőség folyamatosan javult, aminek köszönhetően a Mondragon egyre hatékonyabban tudott versenyezni a bővülő spanyol piacon.¹⁵

A refinanszírozó szerv

A gazdaság felívelő periódusában történt látványos fejlődéshez azonban nem lett volna elégséges a kedvező konjunktúra, hanem szükség volt egy átgondolt üzletviteli és refinanszírozási stratégiára is, amelyet a saját refinanszírozó intézmény, majd később a Mondragon-csoporton belül az alapszövetkezetek támogatására létrehozott szervezetek, a másodfokú szövetkezetek szintjén alakítottak ki.

Arizmendi atya ösztönzésére az ULGOR alapító tagjai 1959-ben megalapították a Caja Laboral Popular (a továbbiakban CLP) takaré- és hitelszövetkezetet, azzal a céllal, hogy a lakossági megtakarításokat a helyi forgalomba bevonva és azt újrabefektetve új szövetkezetek alapítását, tevékenységük bővítését és növekedését finanszírozza, s így új munkahelyek jöjjenek létre. A hitelezési tevékenységét 1960-ban beindító CLP a terjeszkedni kívánó szövetkezetek számára jelentette az igencsak szűkös hitelforrások pótlását. A takarékpénztár a lakosság bizalmát nemcsak a más bankokhoz képest 0,5%-kal magasabb kamat nyújtásával nyerte meg, hanem azzal is, hogy kötelezettséget vállalt arra, hogy a megtakarítások a takarékpénztárral szövetséges szövetkezeteknél lesznek kihelyezve, és ezáltal a helyi közösséget, a baszk terület fejlesztését szolgálják. A 125 fiókkal a baszk térséget jól behálózó CLP különösen hatékony volt a helyi lakosság takarékosági befektetéseinek megnyerésében. Hirdetési szlogenje is – „Takarékosság vagy

száz új vállalat jött létre, a működő vállalatok bővítették termelésüket és több ezer munkahely jött létre. Zirakzadeh: i.m. 25-26.

¹⁴ Az első évben gázfűtő-kályhákat gyártottak egy olasz cég engedélyével, majd egy újabb üzem építése után egy új márkanévvel (FAGOR) is bevezettek. Lutz, Mark A.: *Humanistic economics*. Bootstrap Press, 1988. 255.

¹⁵ Whyte, William Foote (1995) 58–67.

bőrönd” – azt sugallja, hogy, míg a Nemzeti Bankban elhelyezett pénz Madridban hoz létre munkahelyeket, addig a térség bankja, a CLP Baszkföldön teremt munkalehetőségeket.¹⁶

Önszerveződő társadalombiztosítás

A később a Mondragon pénzügyi részlegévé váló takaré- és hitelszövetkezet sajátossága az is, hogy nem a banktevékenységből nőtte ki magát, hanem a helyi közösség önszerveződő önkéntes társadalombiztosítási és takarékosági készleteinek intézményesítéséből. A CLP a szövetkezetalapítások és tevékenységbővítések, fejlesztések finanszírozása mellett ugyanis egy saját önkéntes társadalombiztosítási szövetkezet pénzalapjainak kezelését is vállalta. Mivel a francoi diktatúra idején a szövetkezeti alkalmazottak, akik jogi meghatározásukból kifolyólag „független vállalkozókként” nem lehettek tagjai az állami biztosítási rendszernek, arra kényszerültek, hogy önszerveződő módon önkéntes társadalombiztosítási és nyugdíjpénztárakat hozzanak létre. E kezdeményezéseknek lett integráló szerve a CLP. Az annak egyik részlegként indult önkéntes egészség- és nyugdíjpénztár 1967-ben önállósult (*Lagun-Aro*). Különösen az 1980-as években vált fontossá a szövetkezetek saját társadalombiztosítási szervezete a növekvő munkanélküliség kezelésében. Az egészségügyi, a munkanélküli segély és nyugdíjpénztári tevékenységek mellett a Lagun-Aro a csoporton kívüli különféle biztosítási ágazatban is jelentős piacrészesedést szerzett a nyolcvanas években.¹⁷

Új típusú szövetkezetek és csoportjaik kialakulása

A CLP támogatásával és szövetségében új, úgynevezett hibrid¹⁸ szövetkezeti típusok jöttek létre. A Mondragon kezdeményezői már a kezdeti

¹⁶ MacLeod, Greg i. m. 22.

¹⁷ Uo. 23.

¹⁸ A hibrid elnevezés a tagság összetételére vonatkozik. A munka elsődlegességének megfelelően a kereskedelmi szövetkezetben, a hagyományos fogyasztási szövetkezetektől eltérően, nemcsak a bevásárlásaik gazdaságossága céljából szövetkezetbe tömörülő fogyasztók (családok, háztartások képviselői), hanem az alkalmazottak is tagjai lehetnek a szövetkezetnek, és részesedhetnek az évi jövedelemből. Az élelmiszeripari-mezőgazdasági ágazat 7 szövetkezetében is úgy a termelők (socio-productores: nyersanyag-beszállítók vagy késztermékvásárlók), mint a feldolgozóüzemben dolgozó munkások (socio transformadores) tagjai a szövetkezetnek. *International Handbook of Cooperative Organizations*. Ed. by Dülfer, Eberhard. Göttingen, 1994.

időszakban, 1961-ben megalakították saját fogyasztási szövetkezetüket, amelyet később nyolc vidéki szövetkezettel kiegészítve átszerveztek és megerősítettek. Az *Eroski* kereskedelmi szövetkezet mára vezető szövetkezeti áruházláncná nőtte ki magát Baszkföldön: 50 kis- és nagyáruházat működtet, lefedve a teljes baszk régiót, 70 000 fogyasztási szövetkezeti taggal és 800 alkalmazottal. Az élelmiszeripari-mezőgazdasági ágazatot 7 szövetkezet képviseli. 1961-ben a *Lana* szövetkezet mintájára mezőgazdasági termelők, farmerek, illetve a feldolgozó üzemek munkásainak szövetkezésével a legnagyobb tejtermék és bútorgyártó–forgalmazó szövetkezetté nőtte ki magát.

Az intenzív iparosodással és munkahelyteremtéssel egyidőben meg kellett oldani a régóta krónikus lakáshiányt is: a lakóház-építési és fenntartási feladatokat a hetvenes években megalakuló építkező és lakásszövetkezetek vállalták (jelenleg 1200 ingatlan tartozik e csoporthoz). 1965-ben alakult az *Aleco*p diákszövetkezet, amely a hallgatóknak közvetített munkát és többletkeresetet tanulmányaik és megélhetésük költségeinek kiegészítésére. A közel félszáz szövetkezeti iskola mintegy 50 000 tanulóval szintén a Mondragon-csoport szövetkezeti egységei közé tartozik. Az *Auzo-Lagun* szolgáltató szövetkezet a női munkaerő foglalkoztatására alakult, mely hajlékony részmunkaidő-beosztással a nők családi hivatásának teljesítésére nyújt lehetőséget.

Annak érdekében, hogy a CLP pénzforrásaihoz (hiteleihez) és szolgáltatásaihoz hozzájuthassanak, minden szövetkezet aláírt egy *Társulási Szerződést*, amely a szövetséget kötött szövetkezetek gazdasági és szervezeti kapcsolatainak alapelveit tartalmazza.¹⁹

Vállalkozásfejlesztés

A CLP az egyszerű banki szolgáltatási funkciókon (*division economica*) túl lépve a partner-szövetkezetek fejlesztését és támogatását is felvállalva működésének második évében, 1961-ben két részlegre oszlott: a bankrészlegre és a vállalkozásfejlesztő részlegre (*division empresarial*). A vállalkozásfejlesztő azal a céllal jött létre, hogy szakember munkatársai révén műszaki és jogi szaktanácsadással támogassa új szövetkezetek alapítását, auditálja és monitorizálja a szövetkezetek külsővel folytatott pénzügyi műveleteit, a szövetkezetek hatékonyságának javításához technikai, könyvelési szolgáltatásokat biztosítson, piackutatást és piacfelmérést végezzen, vagy a nehézségekkel küzdő vállalkozások pénzügyi és szerkezeti átstrukturálását elősegítse, lebonyolítsa.

¹⁹ MacLeod, Greg i. m. 22

Az 1988-tól a CLP-től különálló székhelyen önálló másodfokú szövetkezetként működő vállalkozásfejlesztő jóindulatú befektetőként viselkedik, aki magas kockázatú vállalkozásokra szakosodott. A fejlesztő funkciókat hatal egységvállalja fel: gazdasági elemzés (országos és nemzetközi makro-gazdasági folyamatok tanulmányozása), mezőgazdaság-erdészet, várostervezés, auditálás, intervenció osztály, ipari promóció.²⁰ A vállalkozásfejlesztő évi költségvetése több mint 5 millió dollár.

A vállalkozásfejlesztő szövetkezet legújabb részlege a SAIOLAN, mely magas technológiát felhasználó új vállalkozások beindítására szakosodott. A business-inkubátor szerepet a fiatal vállalkozó fejlesztésével kombináló részleg évente legalább három szövetkezet beindítását célozza meg. 18 tagból álló szakembertestülete munkaideje egy negyedében tanítással, három negyed részében pedig kutatással és vállalkozásfejlesztéssel foglalkozik, s főleg a régiójukban felbukkanó ötletek és gondolatok, vállalkozó kedv felkutatására és támogatására összpontosít.²¹ Tévékenységük megértéséhez egy fiktív esetet képzeljünk el: Tegyük fel, hogy három mondragonbeli frissen végzett fiatal szeretne beindítani egy vállalkozást. Egyikük a Szövetkezeti Műszaki Főiskolán szerzett mérnöki diplomát, másik két társa középiskolát végzett. Elképzeléseiket, terveiket előbb a vállalkozásfejlesztő szövetkezet ügyfélfogadó irodáján mutatják be, ahol, ha kedvező véleményt sikerült elérni terveikkel, aláírhatják a partneri szerződést, amely egyaránt kötelező mindkét fél részére. Mind a három pályázónak szövetkezeti tagsági díjat (kb. 10 000 Euro) kell befizetnie, ehhez azonban igénybe vehetik a CLP személyi kölcsönét. A Vállalkozásfejlesztő Iroda viszont felvállalja terveik finanszírozását; emellett a csoport képviselőjének titkárt és irodát biztosít tizennyolc hónapon keresztül, s emellett egy szakembert, barátságosabb nevén „keresztapát” jelöl ki, aki teljes munkaidőben irányítani és támogatni fogja a vállalkozó kiscsoport képviselőjét. Előbb a piackutatások alapján versenyképesnek számító termékcsoporthoz közül választhatnak (ezek újabban, a kilencvenes évek elejétől high-tech-irányult termékek vagy összetevők, magas precizitású készülékek, műszerek, lézertechnológia, vagy hasonló), de a „képviselő”-nek is lehetnek saját ötletei, amelyekkel, ha a keresztapa is jónak találja, továbbléphetnek a három fejezetből álló megvalósíthatósági tanulmány elkészítéséhez. Itt a Marketing és Export Iroda az értékesítési lehetőségeket, a Termék Iroda és az Ipari Kivitelezési Iroda a műszaki kivitelezési és design-terveket

²⁰ MacLeod, Greg i. m. 45.

²¹ MacLeod i. m. 48–49.

véleményezi, a Személyzeti Iroda a munkaerő-képzést és alkalmazást, a Jogszolgálati Iroda a cégbejegyzési, engedélyeztetési eljárásokat készíti elő. Végül, az Adminisztratív/Pénzügyi Iroda feladata könyvelési rendszert kidolgozni. Tizennyolc hónap intenzív munka eredményei ismeretében a Vállalkozásfejlesztő Iroda eldönti, támogatja-e vagy sem a projektet. Amennyiben a környezeti hatástanulmány is megfelelő, legtöbbször pozitív a válasz. A szövetkezet beindításához a Vállalkozásfejlesztő Iroda 7 éves hitelt nyújt, ha az első három évben jövedelmezőnek bizonyul a vállalkozás. Az első két évben kamatmentes hitel a harmadik évtől 2%-os, és csak az utolsó évben éri el a 15%-os kamatot. Mindezen időszak alatt a Vállalkozásfejlesztő Iroda hetente figyelemmel kíséri a szövetkezet pénzügyi mutatóit, és probléma esetén rögtön közbelép, vagy új hitelnyújtással, vagy nehezebb esetben menedzsercserével. Ha minden jól halad, a három fiatal vállalkozó a szövetkezet igazgatói, aligazgatói, menedzseri székében irányíthatja a vállalkozást, fogadhatja az újabb szövetkezeti tagokat.

Fontos megjegyezni, hogy a partneri szerződés aláírása után a Vállalkozásfejlesztő Iroda nem lép vissza, míg az új szövetkezetet sikeres vállalkozássá nem teszi (inkubátor szerep). Annak ellenére, hogy az új vállalkozások beindítása fölöttébb kockázatos – az USA-ban az új cégek 9/10-e az első öt évben megbukik – a Mondragon sikerességi mutatója gyakorlatilag 100%-os.²² A munkahely-létesítési mutatók a leglátványosabbak: közel 20 000 új tagot regisztráltak 1960 óta, mindezt a madridi központi kormányzat segítségével, csupán a helyi közösség önszerveződésének köszönhetően.

A képzési intézmények

A CLP hitelpolitikája és vállalkozásfejlesztő részlege mellett az ezektől elválaszthatatlan, folyamatos képzési és kutató-fejlesztő intézmények eredményeinek alkalmazása segítette nagymértékben újabb szövetkezetek létrejöttét és fejlődését. Az oktatási-képzési intézmények a kezdetek óta együtt haladtak a szövetkezetekkel: lehetővé tették megalakulásukat, gazdasági fejlesztésüket, a tevékenységbővítést és az átstrukturálódást. A Mondragon-csoda alapsejtjének is a lelkész által 1943-ban alapított műszaki iskola tekinthető, valamint az ugyancsak általa vezetett baráti beszélgetések és önképzőköri tekinthetők.

²² MacLeod i. m. 44–45.

Műszaki képzés és kutatás

Az 1943-ban indított *Escuela Politécnica Profesional* az alapító lelkesz halála óta a Jose Maria Arizmendiarietta nevet viseli és 3 éves műszaki főiskolai képzést nyújt. 1960-ban, a bank alapításával egyidőben alapították Onate-ban az *Escuela Técnica y Empresarial de Onate* közgazdasági középiskolát.

Az Escuela tanárai irányításával 1968-ban induló kutatócsoport volt a magja a mára Spanyolország vezető kutatóintézetei között szereplő IKER-LAN-nak, melynek szerkezete a CLP felépítéséhez hasonló, és jelenleg 60 kutató foglalkozik automatizálás, robottechnológia, mikroelektronika, számítástechnika, távközlés, termodinamikai és egyéb területeken vagy prototípustervezésben.

Ma a Mondragon-csoporton belül tizenhárom oktatási intézmény alkotja az *Oktatás és Kultúra Szövetsége* nevű egyesületet, közel 7 000 különböző szintű képzésben résztvevő hallgatóval. A 13 intézmény közül 3 egyetemi szintű képzést nyújt.²³ Az egyesület vállalja a szervezeti és pedagógiai irányítást, valamint a gazdasági szereplőkkel való kapcsolattartást. Az oktatási intézmény tehát nem függ egyoldalúan a gazdasági szférától, hanem azzal párhuzamosan fejlődik és a kölcsönhatás kétirányú.

Az oktatási intézmények közös jellemzője, hogy mindegyik szövetkezetként működik. A szövetkezeti tagság három részből tevődik össze: a személyzetből (ideértve nemcsak a tanárokat, hanem a teljes személyzetet), a szülőkből vagy a tizennyolc évesnél idősebb hallgatók képviselőiből, és végül az iskola „külső munkatársaiból”, akik a gazdasági szövetkezetek megbízottjai, mint a mai hallgatók tehetségének későbbi felhasználói, munkaadói. Az oktatási intézmények nemcsak jogi formájukat tekintve szövetkezetek, hanem gazdasági egységekként gazdasági tevékenységet is végeznek, képzési programokat nyújtanak a szövetkezeteknek, amelyek cserében jövedelmük 10%-át utalják át az oktatási alapba az oktatási intézmények fenntartására. Bár máshol is megfigyelhető a gazdasági szféra és az oktatási-egyetemi intézmények közötti együttműködés, a Mondragon jellegzetessége a szövetkezetek képviselőinek jelenléte az iskolák vezető testületében, a szövetkezetek anyagi hozzájárulása az oktatási alapítványhoz, valamint a vállalkozásokat és oktatási intézményeket egyaránt koordináló MCC igazgató bizottságának munkássága, amely úgy a képzés, mint a termelés irányát előrejelzések és kutatások alapján hosszabb távon is irányítja.

²³ MacLeod i. m. 25.

Folyamatos képzés és szakmai gyakorlat

Az alapképzés mellett a *folyamatos képzés, átképzés* is egy sajátos vonás, mely a szövetkezetek és az oktatási intézmények szoros kapcsolatán és kommunikációján alapul és lehetővé teszi a gazdasági szféra változásaihoz (válság, átstrukturálódási kényszer) való magas fokú alkalmazkodási képesség kialakítását. A Mondragon-csoport vezetői különbséget tesznek a közönséges vállalatirányítási módszerek és a szövetkezeti vállalatok irányítása között. Ennek megfelelően az IKASBIDE vagy OTALORA (*Menedzsment és Igazgatóság-képző Központ*) például olyan posztgraduális szövetkezeti menedzser-képző kollegiumi központ, ahol 2 éves képzés alatt a szövetkezeti vállalkozás sajátosságaiban mélyülhetnek el a Mondragon vezető beosztására pályázó, egyetemet végzett közgazdasági vagy műszaki szakemberek.²⁴ 1990-ben 1 500 pályázó közül 81-et vettek fel a posztgraduális képzésre. Az IKASBIDE belső képzési rendszerében (marketing, kommunikáció, pénzügytan) részt vehetnek a már munkában álló menedzserek és igazgatótanácsi tagok is.

A rendszeres programok mellett az OTALORA központ tartja a kapcsolatot más egyetemekkel és más országbeli szövetkezeti csoportokkal, és itt működik a *Trabajo y Union* Lankideszövetkezeti havilap szerkesztőbizottsága is.

A kilencvenes évek elején a Mondragon-csoportban alkalmazottanként 600 dollárt fordítottak képzésre és átképzésre. Ez azt jelentette, hogy minden tagszövetkezet évente 15 millió dollárt utalt át a képzési alapba.²⁵

A vállalkozások és az oktatás közötti szoros kapcsolat láncszeme a diák-szövetkezeti hálózat (*ALECOP*) is, amely a nagy szövetkezeteknek beszállító alvállalkozásokban diákok foglalkoztatásával, kiegészítő jövedelemhez juttatja őket, illetve mindenekelőtt megteremti számukra a komoly szakmai gyakorlat keretét.

Az iskolák közül a Műszaki Főiskola (*Polytechnique*) az, amelyik kezdettől fogva az egész rendszer alapját képezi. Összesen 1 000 hallgató mérnöki-technikusi képzését biztosítja a középiskolai (líceumi) szinttől kezdődően a főiskolás szintig. Mellette működik a kereskedelmi iskola is. A Műszaki Főiskola országos hírnevének köszönhető, hogy enyhült a feszültség a Baszkföld és Madrid között és a baszkokról kialakított kép is javult. Ugyanez mondható el a Mondragon szövetkezetek hírnevéről is.²⁶

²⁴ MacLeod i. m. 49.

²⁵ MacLeod i. m. 35.

²⁶ A recesszió idején a CLP a madridi kormány kérésére nyitotta meg hitelezését nem szövetkezeti formában működő spanyol vagy baszkföldi cégeknek is. Lutz, Mark A.: The Mond-

Általános oktatás, baszk anyanyelvi iskolák és tanárképzés

Hét oktatási intézmény általános képzést nyújt, tehát nincs annyira szoros kapcsolatban a gazdasági szférával, viszont ugyanannyira jelentős oktatási filozófiájuk, mely egyrészt a kooperatív attitűdök és készségek fejlesztésére fekteti a hangsúlyt, másrészt a baszk kultúra védelmezői és terjesztői. Az óvodákat és elemi iskolákat is magában foglaló oktatási intézményrendszernek tehát politikai szerepe is van.

A francoi diktatúra idején betiltott baszk anyanyelvi iskolák (*Ikastolas*) működtetését is felvállaló Mondragon-csoport oktatási intézményei hagyományosan szoros kapcsolatot ápolnak a baszk autonóm közösség kormányzatával és főképp a helyi közösséggel. A Mondragon vezetők közösségfejlesztési hivatásuk részének tekintették a baszk hagyományos nyelv megőrzését, ezért javadalmazásuk bizonyos százalékát baszk nyelvű vidéki iskolák alapítására fordították. Miután az anyanyelvi oktatást az 1978-as spanyol alkotmány és az 1979-es baszkföldi autonómiáról szóló törvény már jogilag is engedélyezte, a spanyol demokratizálódási folyamattal egyidőben az autonóm baszk helyi önkormányzatok végre részben átvállalhatták az azelőtt a Mondragon-csoport szövetkezetei által támogatott iskolák fenntartását (1985-ben 35 000 tanulóval 35 baszk nyelvű iskola működött a Mondragon támogatásával), néhány iskola viszont a Mondragonon belül maradt. Ma sem érdektelen politikailag, hogy a Mondragon-csoport támogatásával működik a baszk nyelvű Tanító és Tanárképző Főiskola, lehetőséget teremtve a törvényesen biztosított jogok kihasználására, vagyis arra, hogy az elemi iskolákban szabadon választható baszk, kasztíliai vagy mindkét nyelven lehessen oktatni a gyerekeket a szülők szabad választásának megfelelően.

A RECESSZIÓS PERIÓDUS. A VÁLLALKOZÁSFEJLESZTŐ IRODA VÁLASZA ÉS INTEGRÁLT VÉDEKEZÉSI STRATÉGIÁK

A Mondragon Szövetkezeti Csoport szerkezete

A Mondragon világhírét nem elsősorban technikai vagy gazdasági sikerességének köszönheti, hanem annak, hogy a szövetkezeti alapelveket sikeresen igazította a modern gazdasági szervezetek igényeihez. A

Mondragon-csoport kezdeményezőinek legfontosabb újítása az volt, hogy a szervezeteket másodfokú szervezetekbe integrálva, nem elszigetelten, hanem egymással szoros kapcsolatban fejlesztette ki, ami a finanszírozás és a továbbképzés hatékonyságát biztosította elsősorban, de technológiai-műszaki szempontból is egymás kiegészítését, az egymásnak való beszállítást, szolgáltatást jelentette. Az 1970-es években a CLP már nemcsak alapszervezeteket támogatott, hanem szervezeti csoportosulások létrehozását is, így a nyolcvanas években valamennyi Mondragon szervezet tagja volt egy másodfokú szervezeti csoportosulásnak.²⁷

A Mondragon Szervezeti Korporáció és alapegységei. Szervezeti csoportok és csoportszintű intézmények. Ernyőszervezetek

A CLP-vel kötött szerződések és közösen elfogadott alapelvek mentén egymással kapcsolatot tartó szervezetek együttműködése vezetett oda, hogy előbb 1964-ben négy szervezetet létrehozott egy csoportszintű irányító (menedzsment) szervezeti intézményt, az ULARCO-t, majd később a többi szervezet is csatlakozott a közösen igénybe vehető szolgáltatások (könyvelés, reklámtevékenység, személyzeti ügyek, kutatás) kiadásainak csökkentése céljából a méretgazdaságosság kihasználásával, de ugyanakkor az egyes szervezetek autonómiájának megőrzésével.²⁸ Az ULARCO ernyőszervezet volt az előképe a nyolcvanas években létrehozott újabb ágazati csoportosulásoknak, és végül az 1990-ben megalapított új csúcsszervezetnek, a Mondragon Szervezeti Korporációnak.

A recessziós periódus vége felé, majd Spanyolország EGK-ba való csatlakozásával (1986) intenzívebbé vált a nemzetközi verseny, tehát

²⁷ A szokásos szervezetektől eltérően, amelyek más szervezetektől és intézményektől függetlenül működnek, a Mondragon többszintű és többirányú kölcsönös kapcsolatokból és interdependenciákból álló összetett támogató intézményi hálózatot alakítottak ki. Az Eroski menedzsere egy személyben tagja lehet a Kongresszus igazgatóságának is. Valamely képzési szervezetet tanára értékesítési vezető beosztott lehet egy másik szervezetben. E szervezeti összefonódás mellett gazdasági, pénzügyi és műszaki interdependencia is kiépült a szervezetek között. Az alapszervezetek közös alapokat hoznak létre, amelyekből gazdasági nehézségekbe ütköző szervezetet segítenek ki. Az egy „zónában” csoportosuló szervezetek pedig közös szociális, képzési és kulturális programokat támogathatnak. Gyakorlatilag-jogilag persze minden szervezet független és szabadon kiválhat a csoportból. A tényleges szerződésben vállalt köteleességek és pénzügyi kapcsolatok miatt azonban egyik szervezetnek sem érdemes elhagyni a támogató intézményrendszert.

²⁸ A csoport az 1964-es 1 350 taglétszámról 1980-ra 6 700 tagúra emelkedett. Lutz, Mark A. (1997) 1404–1422.

felértékelődött a szövetkezetek versenyképességének a javítása és az export-képesség növelése. A korábban is felvállalt csoportszintű marketing-stratégiák következtében 1976–1986 között a Mondragon szövetkezetek össztermékének exportja 10%-ról 30%-ra nőtt. Az intenzív marketing-irányultság márkajelzési változtatásokat és szerkezeti átalakításokat eredményezett. A menedzserek úgy becsülték, hogy a csoportszintű versenyképesség megőrzése az alapszövetkezetek üzleti terveinek szorosabb integrációján múlik. Ezért az alapszövetkezeteket négy ágazatba csoportosították át annak érdekében, hogy a csúcsmenedzsment és az alapszövetkezeti menedzsment szintjei között közvetítőként egy köztes, ágazati menedzsment-szintet hozzanak létre a csoport stratégiai tervezésének hatékonyabbá tételére.

A Mondragon-csoport négy vállalkozási intézményi ágazata a következőkből tevődik össze: pénzügyi (6 vállalat), ipari (67 vállalat), kereskedelmi (8 vállalat) és szervezeti ágazat (15 szolgáltató, vállalkozásfejlesztő, kutatási és képzési intézmény).

Az ágazatokon belül az alapszövetkezetek földrajzi-községi egységek szerint vagy műszaki rokonság alapján csoportosulva hozzák létre másodfokú szövetkezeti „zóna” vagy „divíziós” szövetségeiket. A teljes intézményrendszert egy ernyőszervezet, a *Kongresszus* foglalja egybe.

Vállalatvezetési operacionális struktúrák

A teljes Mondragon strukturális keresztmetszete, amely végső soron a szövetkezeti tagságot alkotó személyekből áll, három szintű fő operacionális intézményi szintet mutat ki: az alapszövetkezetek szintjét, a földrajzi vagy ágazati csoportok, valamint a kongresszusi szintet. Alapszinten a személyek állnak, akik az alapszövetkezetek tagjai.

Az alapszövetkezeti sajátos szerkezet

A csoport kiindulópontját jelentő ULGOR sajátos szövetkezeti szerkezete és gazdaságpolitikai paradigmává váltak az utána megalakuló ipari szövetkezetek számára, amelyek nagy részét főként bezárásra váró vállalatokat felvásárló, és az üzem termelésének újraindításával próbálkozó korábbi munkások alakították. Az ULGOR kipróbált szövetkezeti felépítése garantálta a szövetkezeti tagok demokratikus részvételét a vállalat vezetésében, illetve munkahelyeik megőrzését. Jogi formáját tekintve az ULGOR szövetkezetként lett bejegyezve. Az alapítók egy olyan modern intézményi formát kerestek, amely megfelel a spanyol

törvényeknek, de egyúttal gazdaságilag, technikailag, pénzügyileg és társadalmi szempontból is életképes. A modell mások által is követhető, az identitás, a szolidaritás és demokratikus önkormányzat alapelveit érvényesítő gazdasági és társadalmi öngazgató vállalati paradigmának bizonyult.²⁹

A Mondragon-csoport minden vállalata szövetkezeti formában működik. Mivel a meghatározása szerint „szövetkezet olyan vállalkozási forma, melynek igénybevevői egyben tulajdonosai is annak, és egyben igazgatják is azt, valamint a haszonból az igénybevétel alapján részesednek”,³⁰ a szövetkezeti jelleg egyrészt gazdasági értelemben azt jelenti: minden szövetkezeti tag tulajdonos és foglalkoztatott is (nincs külső üzletrész-tulajdonlás, a „socio-trabajador” egy személyben szövetkezeti társult tag, tőketulajdonos és önfoglalkoztató alkalmazott), társadalmilag pedig: minden szövetkezet irányítása/ügyvezetése egy komplex rendszer (képviselői és direkt demokrácia) által ellenőrzött.

Az *identitás* elve a vállalati tőke-tulajdonlás sajátos formáját fejezi ki: ennek alapján az összes foglalkoztatott/alkalmazottnak a szövetkezet tagjává kell válnia, tehát a szövetkezeti tagság nem megvásárolható (részvény-, vagy üzletrészvásárlással), hanem „önfoglalkoztatás” által szerezhető meg. Minden tag belépéskor viszonylag magas tagsági díjat (4–5000 Euro) fizet be, 25%-ot készpénzben, a maradék részét a fizetésekből vonják le több év alatt. A befizetett egyéni tagsági díjak, valamint a szövetkezet nyereségéből való évi részesedést a szövetkezeti tagok „egyéni kamatozó folyószámláira” utalják.

A *szolidaritás* elve a jövedelem elosztásának sajátosságára vonatkozik. A szövetkezeti jövedelem (értsd profit, szövetkezeti kategóriák szerint helyesen mérlegyszámla-fölösleg) az alapelvek és a közgyűlési határozatok értelmében javadalmazásra (fizetés) és jövedelemrészesedésre (profit-sharing), üzleti tartalékképzésre és alapítványi tartalékokra oszlik. A szövetkezeti jövedelem-felosztás arányai: 70% a tag-tulajdonosok egyéni számláján jelenik meg tőkerészesedésként és havi javadalmazásként; 20%-ot a tartalékalapba helyeznek; 10% pedig közösségi programokra (alapítványoknak) jut (oktatási, szociális, közösségi és humanitárius célra).

²⁹ Ezért az ULGOR szervezeti struktúráját az 1941-es spanyol szövetkezeti törvény szerint alakították ki és jegyezték be, annak ellenére, hogy a törvény a mezőgazdasági szövetkezeteket szabályozta, és az ULGOR ipari szövetkezet lévén nagy kockázatot vállalt a szövetkezeti forma felvállalásával. Ezért is tartották alacsony szinten az ULGOR forgalmát és tevékenységét a francoi diktatúra bukásáig, 1975-ig. Az első angol nyelvű ismertetésre 1973-ig kellett várni, amikor Oakshott Robert a *The Observer*-ben közölt cikket az ULGOR-ról.

³⁰ Szabó G. Gábor: „Szövetkezeti identitás” és a holland mezőgazdasági szövetkezetek. *Közgazdász Fórum*. 2003. június, 3. sz. 2.

A szövetkezet megfelelő tőkével való ellátottsága érdekében a Mondragon tőkeemelési és önfinanszírozási jellegét kidomborítja, hogy az „egyéni kamatozó folyószámlákra” utalt egyéni tőkerészesedés a havi javadalmazást (fizetést) leszámítva nem hozzáférhető a szövetkezeti tag számára, csak kilépéskor, nyugdíjba-vonuláskor, vagy rendkívüli esetekben (ingatlan, gépkocsi-vásárláskor) vehető igénybe. Az így tartalékkolt összegek viszont az átlagnál magasabb tőkekamatozást (6%-os) hoznak és önfinanszírozási forrásként a szövetkezeti egységnek jelentős piaci előnyt biztosítanak.

A havi javadalmazás (fizetés) tehát az évi profitrészesedés havonkénti megelőlegezése, a szövetkezet nyereségéből való évi részesedés bizonyos százaléka, az illető személy végzettségével, felelősségével és régiségével arányos javadalmazási kategóriájának megfelelően, a legmagasabb és legalacsonyabb kategóriájú fizetés közötti eltérés aránya viszont előre meghatározott. *A fizetések méltányossága*: csoportszinten irányelvként érvényesül; a kezdeti maximális 3:1 (vezető beosztott – munkás) fizetések közötti arány – a külső piaci nyomások hatására 4,5:1, majd 6:1-re nőtt, bár itt meg kell jegyezni, hogy ha az adózást ebből leszámítjuk, az arány valójában 4:1 marad. (Az összehasonlítás kedvéért a legnagyobb amerikai vállalatoknál e jövedelmi index jelenleg 200:1 és 300:1 között mozog, és nincs jel e szakadék szűkülésére.)

A *demokrácia* elve a vállalati döntésekben való egyéni jogokat jelenti. A szövetkezeti tag döntéshozatali jogait az *egy személy – egy szavazat* szabály szerint gyakorolhatja az évi szövetkezeti közgyűlésen. A szövetkezeti demokratikus felépítés szerint az összes szövetkezeti tagból álló *közgyűlés* a legfőbb döntéshozó szerv, amely évente ül össze és a fő üzleti és gazdasági terveket megvitatja és megszavazza, illetve elfogadja a felvetődő üzletviteli változtatásokat. Az évi közgyűlések közötti időtartamban a közgyűlés által megválasztott *igazgatótanács* felel a vállalkozás irányításáért.³¹ Az igazgatótanács nevezi ki az operatív vezetést (a menedzsert és munkatársait) négyévi időtartamra, akik az ügyvezető tanácsot alkotják, s amelyek tagjaitól vissza is lehet vonni a megbízatást az eredményektől függően. A Mondragon szövetkezetek esetében tehát élesen el van választva az igazgatóság hatásköre az operatív vezetés munkájától.

³¹ A részvénytársaságok igazgatóságától a szövetkezeti igazgatótanács abban különbözik, hogy a részvénytársaságok esetében olyan személy is helyet foglalhat, aki nem dolgozik a cégnél, s a vállalat ügyvezetője (menedzsere) vagy mások is tagjai lehetnek az igazgatóságnak, viszont a szövetkezet esetében csak a szövetkezet tagjai választhatók az igazgatótanácsba, az operatív vezetés (menedzser) pedig részt vehet ugyan az igazgatótanács ülésein, de csak konzultatív státussal, szavazati jog nélkül.

A szociális tanács – amelyet először az ULGOR-ban hoztak létre, de később minden szervezetben szabályszerűvé vált – megalakulása intenzívebb részvételi lehetőséget biztosít a vállalat vezetésében, mint a csak évente ülésező közgyűlés. A Szociális Tanács elsősorban munkavállalói minőségükben képviseli a szervezeti tagokat, tájékoztatja az igazgatótanácsot és a menedzsmentet a tagok munkabiztonsági, egészségügyi, társadalombiztosítási és fizetésekkel kapcsolatos elvárásairól, összetétele pedig a szervezet belső munkaegységeivel arányosan alakul.

Ágazati csoportszervezetek

Az alapszervezetek földrajzi vagy ágazati szervezetet alkotnak a második szinten. Itt, bár minden szervezet megőrzi autonómiáját, az ágazati igazgatótanácsnak az alapszervezetek nevében gyakorolt hatásköre kiterjed például az ágazaton belüli javadalmazási irányelvek meghatározására, olyan problémákról dönt, amelyek minden ágazaton belüli szervezetet érintenek. Ilyen lehet: a közös márkajelzés, reklámtevékenység, alapanyagok közös beszerzése, csoport-marketing vagy közös befektetési alapok. Az ágazati strukturálódás kulcsszerepet játszik a javadalmazási paritások és közös tartalékalapok terén is. Recesszió idején szükség szerint a munkaerő átcsoportosítható egyik szervezettől a másikhoz. Gazdasági szemszögből az ágazati csoportosulás magától értetődő, hiszen a csoport sokkal erősebb szereplő a piacon, mint az elszigetelt magányos vállalat.³²

A szervezeti kongresszus

Harmadik szinten a kongresszus képviseli az összes szervezetet és a másodfokú intézményeket (például az egyetemet). A kongresszus a legfelsőbb autoritás, amely az addigi centrumként viselkedő CLP szerepét vette át a nyolcvanas évek végén – kilencvenes évek elején végbement átszerveződéskor. 1987-ig a CLP volt az a központ, amely a hitelezési feltételekbe foglalt társulási szerződéssel valamennyi szervezetet egybefűzött. 1987-ben történt az első reform, amikor a Mondragon szervezetek első kongresszusa

³² Az évek folyamán a másodfokú szervezeti szint a világgazdasági folyamatokhoz alkalmazkodva is átalakulhatott. 1997-ben például 8 különböző szervezetet a Fagor Ederlan vezetésével gépkocsi gyártó multinacionális cégek számára kezdett alkatrészeket gyártani, ezért az ipari ágazaton belül saját csoportot alakítottak. Így az ipari ágazati szervezet 7 alcsoportból áll. MacLeod i. m. 32.

összeült. Minden alapszövetkezet taglétszámával arányosan választott kongresszusi képviselőket. A képviselők végrehajtó bizottságot alakítottak az előbb kétévkenként, majd évenként összeülő kongresszus időközbeni feladatainak ellátására.

A szövetkezeteket összekapcsoló alapértékrendet az 1993-as kongresszuson megerősített *Küldetésnyilatkozat* (Mission Statement) és *Működési irányelvek*, valamint az 1987-ben elfogadott *Alapelvek* tartalmazzák. A *Küldetésnyilatkozat* szerint a Mondragon Szövetkezeti Korporáció tagjai kötelezettséget vállalnak minőségi szolgáltatásnyújtásra és termelésre, a demokratikus vállalatvezetési módszerek és struktúrák fenntartása, illetve a szolidaritást kifejező jövedelemelosztás mellett. A *Működési irányelvek* megfogalmazzák: 1) a személy és személyiségfejlesztés, a képzés elsődlegességét, 2) az ügyfélközpontúságot, 3) megbízható minőségű szolgáltatások és termékek szavatolását, 4) a kooperáció és részvétel, valamint a kölcsönös felelősségvállalás és kockázatviselés együttes és személyes felvállalását, 5) a termékek és a szervezet folyamatos technológiai és strukturális javítását, valamint 6) a közösségi elkötelezettséget, ide értve a munkahelyteremtést, a közösség jólétére való odafigyelést, az ökoszisztéma, az emberi és természeti környezet tiszteltét és védelmét.

Kommunikatív etika

Ami még a Mondragon-csoport alkalmazható jellemzőiből kiemelendő az alkalmazott etikának megfelelő értékelvű gazdasági és beruházási stratégia mellett az a kommunikatív etika, amely alapértékek, alapelvek mentén mindenféle más dogmatizmustól független nyitottságot jelent az együtt gondolkodásra, alapelvek, alapértékek újragondolására is. A Mondragon-csoport többszintű részvételi és képviseleti intézményei keretet teremtettek a nyitott megbeszéléseknek, az érdekek és szükségletek mérlegelésének, hatékony önkormányzatok és kölcsönös ellenőrzést jelentettek egymás számára a hatalomösszpontosulás és dogmatizmus kialakulásának lehetőségével szemben.³³ Ahatározatok, döntések viszont végig az alapszabályokba foglalt alapértékek,

³³ A Szociális tanács intézménye például mint a konszenzus és a gazdasági és társadalmi érdekek egyensúlyának biztosítója jelenik meg: A Szociális Tanács intézménye a szövetkezeti tagokat tulajdonosként képviselő igazgató tanács melletti konzultatív intézményként a tagokat munkavállalói és szociális szereplői minőségükben képviseli, ahhoz, hogy a sokszor ellentmondásba kerülő gazdasági érdekek (technikai és pénzügyi követelmények) és szociális értékek (munkahely biztonsága) egyensúlyát megőrizhessék a szövetkezeti tagok hosszú távú érdekeit is szem előtt tartva, de ugyanakkor a gyors és operatív döntés lehetőségét is meghagyják az Igazgató Tanácsnak, lévén, hogy a kétértelműség vagy határozatlan-ság nem kedvez a piaci döntések pillanataiban.

alapelvek figyelembevételével, és tiszteletben tartásával születtek (értékelvű döntéshozatal és vállalatirányítás). Mindez nem jelenti azt, hogy az alapértékek és alapelvek végleg rögzítettek, hiszen maga a Mondragon a legjobb példa az egyetemes szövetkezeti alapelvek legkonkrétabb gyakorlati alkalmazására és átértelmezésére. Az alapértékek és alapelvek kiindulópontja viszont mindvégig a személy és a munka önértéke és tisztessége volt, amely nemcsak a keresztény társadalmi tanításban (perszonalista filozófia), hanem más vallásokban is felfedezhető, s amelynek megfelelően a gazdasági és társadalmi szervezetek és intézmények működésének értelme végső soron az emberi élet emberibbé tétele a világban.

A szövetkezeti fejlesztés megalapozása képzés és kutatás által a konkrét munkaerő-átképzés és technológiai átstrukturálódások mellett a hagyományos szövetkezeti formák korszerű gazdasági intézményekké való alakítását is lehetővé tette, és a személy- és közösségközpontú értékrend szélesebb körű megértését és elfogadását is jelentette. Ennek köszönhetően kialakult egy konszenzust és egyensúlyt kereső kommunikatív etika. A gazdasági és társadalmi kulturális és szociális értékek közötti egyensúly és harmónia mellett az egyensúlyra törekvés a fizetések méltányossága, a javadalmazások közötti különbség szabályozásában is megnyilvánult. A magas fokú munkakultúra, munkafegyelem is a konszenzuson és együttműködésen alapul.

Közösség- és személyközpontú struktúrák. Regionális lokál- és szervezeti „patriotizmus”

A Mondragon szövetkezetek és a CLP közösség- és személyközpontú minőségi gazdaság iránti elkötelezettsége a gyakorlatban a vállalati demokrácia, a közösség értékeit támogató üzletvitelében, valamint *etikai alapokon nyugvó befektetési politikáiban*, vállalkozás- és közösségfejlesztő, képzési és kutatási programjaiban jelentkezik.

A *tőketulajdonos és munkaerő közötti azonosság* a szövetkezetben inhereens biztosítéka a szövetkezet *közösségközpontúságának* is. A kapitalista részvénytársaságokra jellemző anonim és külső tulajdonlás az önfoglalkoztató szövetkezeti tulajdon logikai antitézise. Az anonim tulajdonosság azt jelenti, hogy valahol a távolban döntenek arról, hogy a tulajdonukban lévő vállalattal és munkásokkal mi történik, eldönthetik, hogy bezárják a gyárat vagy áthelyezik, vagy környezetromboló és tájszennyező tevékenységet folytatnak, mindezzel a helyi közösséget károsítva, anélkül, hogy ez hatékonyan beleszólhatna a vállalat működésébe. Egy közösségi intézmény esetében mindez

elképzelhetetlen, ha csak a közösség, az önfoglalkoztatottak és családjaik áthelyezésének abszurd ötletét el nem fogadjuk. Mivel az anonim külső tulajdonosnak nem kell együtt élni a gyárból eredő környezetszennyező anyagokkal, nem érinti őt közvetlen módon vagy személyesen a környezetszennyezés. A munkás-tulajdonosoknak ellenben együtt kell élni saját üzemük negatív hatásaival, melléktermékeivel, ezért közvetlen módon érintetteként arra törekszene, hogy csökkentse vagy elkerülje a környezetüket negatívan érintő tevékenységeket. Mindez a többi externáliára is, a földhasználat, a szociális, lakás- és képzési viszonyok kezelésére is vonatkozhat. Végeredményben tehát, a demokratikusan irányított szövetkezet közösségi tulajdonlása biztosítja azt, hogy mindezek az externáliák inherens módon valós és jelenlévő, kezelhető internáliákká válnak. Az externáliák problémája tehát csak a munkaerőt személytelenül alkalmazó idegen és anonim tulajdonszerkezetű vállalatok velejárója.³⁴

A Mondragon csoportnak a helyi közösségek gazdasági erőforrásaiból kiindulva egy olyan politikai szférát alakított ki, amelyben a gazdasági szféra nem jelenthet egy absztrakt, a személyeken kívülálló mechanizmust. A konkrét, történelmi időben élő közösségbe ágyazódva, a Mondragon példát mutat arra, hogyan lehet etikus és megfontolt tőkefelhasználással a közösségfejlesztést szolgálni. A Mondragon szövetkezetek közösségbeágyazottságát illusztrálja az a magas fokú bizalom is, amellyel a helyi közösség mindig is kitüntette a CLP-t, itt helyezve el takarékbetéteit és biztosítási kiadásait, amely a Madridtól független önálló társadalombiztosítási hálózat megszervezését is lehetővé tette. Ezt a kétoldalú hűséget (a szövetkezeti tagok és a szövetkezeti intézmények kölcsönös hűsége) szervezeti patriotizmusnak nevezi a szakirodalom, de nevezhetnénk üzleti és beruházási lokál regionális patriotizmusnak is.³⁵ Az utóbbi két évtizedben a Mondragon nemcsak a Baszkföldön vagy Spanyolország északi és központi részein nyitott fiók-szervezeteket, hanem

³⁴ A munkás-önigazgatás is csak abban az esetben bizonyul hatékonnak, ha a tőketulajdonos és munkaerő közötti azonosság valóban fennáll, illetve ha ezt a demokratikus szerkezet és kommunikációra való nyitottság garantálja. A piaci szocializmus megvalósítására törekvő szocialista Jugoszláviaiban bevezetett munkás önigazgatási formák azért buktak be, mivel a vállalatok tőkéje megmaradt állami tulajdonban, ezért a munkások nem érezték kellő gazdasági érdekeltséget a munka hatékonyabbá tétele érdekében, sőt a vállalat jóvedelme sem a munkás közösség vagy a helyi közösségbe forgott vissza, hanem az állami csatornákon keresztül teljesen más célokra és veszett el a vállalatban való tartalékképzés, újra-befektetés szempontjából a munkás-önigazgatási formák demokratikus deficitje miatt, a munkások nem lévén képesek befolyásolni a vállalat-tőkésítés formáit.

³⁵ Fairbairn, Brett: Social bases of Co-operation: Historical Examples and Contemporary Questions. In: Co-operative Organizations and Canadian Society. Popular Institutions and the Dilemmas of Change. Toronto, 1990. 113.

több európai városban (pl. Lengyelország), Thaiföldön, Indiában, Mexikóban, Kínában és Mexikóban is. Ezek is, jövedelmük 10%-át fordítják közösségi célokra, és átalakulhatnak szövetkezetekké. A vállalkozásfejlesztő részleg pedig a világ különböző részeiben szervezkedő szövetkezeteknek vagy önfoglalkoztató közösségeknek is nyújt szakmai és anyagi támogatást.³⁶

A Mondragon-csoport az 1987-ben elfogadott *Alapelvek*ben kifejtett 10 hivatalos irányelvet érvényesít:³⁷ 1) *Nyitott tagság*. A rendszer mindenki számára nyitott, mindenféle etnikai, vallási, politikai vagy nemi megkülönböztetés nélkül, aki a szövetkezeti alapelvekkel egyetért. 2) *Demokratikus szerkezet*. A szövetkezeti rendszer a tulajdonos–foglalkoztatott azonosságán, egyenlőségén alapul. Bizonyos kivételes és különleges esetet leszámítva, minden munkásnak, foglalkoztatottnak kötelező szövetkezeti taggá válnia. A szövetkezet demokratikus módon ellenőrzi a szövetkezeti tagok a közgyűlésben, ahol minden személy egy szavazati joggal rendelkezik. A szövetkezeti vezető testületeket demokratikusan választják és ellenőrzik, és a közgyűlés vagy más választott testület előtt felelősek. 3) *A munka szuverenitása*. A munka a társadalom elsődleges átalakító tényezője. Ezért a szövetkezetek lemondanak a fizetett munkaerő alkalmazásáról, és teljes mértékben a tulajdonos–önfoglalkoztatók kezébe helyezik a szövetkezetek ellenőrzését, a jövedelem–felosztásban elsősorban a munkaerő részesül. A szövetkezetek arra törekednek, hogy a szövetkezeti szervezeti forma a társadalom többi tagja számára is hozzáférhetővé, ismertté váljon. 4) *A tőke eszközjellege, alárendelt szerepe*. A tőke valójában felhalmozott munka és a vállalkozásfejlesztés és tartalékképzés szükséges tényezője. A szövetkezetek ezért méltányos, de előre meghatározott kamatot fizetnek a megtakarított és beruházott tőkéért, mely kamat nem függ a szövetkezet veszteségeitől vagy nyereségétől. A szövetkezeti tőke szükségessége nem lehet akadálya a nyitott belépésnek, de egy bizonyos próbaidő lejártá után a szövetkezeti tagoknak kötelessége hozzájárulni a szövetkezeti tőke emeléséhez elfogadható és másokkal egyenlő feltételek mellett. 5) *Önigazgatás, részvétel a vállalatok vezetésében*. A szövetkezés egyszerre jelent közös erőfeszítést és egyéni felelősséget. A szövetkezés nem a másokkal szembeni individuális fejlődése, hanem a másokkal együtt történő személyiség fejlesztése.

36 Abascal-Hildebrand, Mary: Mondragon's Algebra of Community Economics. In: Peace Review, Jun 2000, Vol. 12 Issue 2, 279.

37 Cheney, George: The Many Meanings of "Solidarity": The Negotiation of Values in the Mondragon Worker Co-operative Complex under Pressure. *Case Studies in Organizational Communications: Perspectives on Contemporary Work Life*. Edited by Betty Davenport Sypher. New York–London, 1997.; MacLeod i. m. 40–43.

A demokratikus ellenőrzés a vállalatirányításban/menedzsmentben való részvételt és a vállalati öngazdálathoz szükséges készségek fejlesztését jelenti. Átlátható tájékoztatást a szervezetek működéséről, a tulajdonos-foglalkoztatottak folyamatos képzését és vezető beosztásba való folytonos belső előbbre helyezését, a tagokat érintő kérdésekben való párbeszédet és egyeztetéseket jelent (kommunikatív etika). 6) *Jövedelmi szolidaritás*. A szervezetek mind belső, mind külső javadalmazási szolidaritást gyakorolnak. Befelé a legalacsonyabban és a legmagasabban fizetett tag jövedelme közötti különbség legfeljebb hatszoros lehet. A bérek a környék szokványos cégeinél fizetett bérek szintjén mozognak. 7) *Kooperáció*. A szervezetek nem elszigetelt entitások. A kooperáció három szinten valósul meg: a csoportba szerveződő alapszervezetek között, a szervezeteti csoportok, ágazatok és csúcsintézmények között, és végül a Mondragon intézményrendszer és más intézmények között. 8) *Társadalmi szerepvállalás*. A szervezetés a társadalmi átalakulás eszköze, a gazdasági és társadalmi folyamatokba történő személyes és közösségi valós integráció kereteinek megteremtője. A Mondragon szervezetek ezért jövedelmük tekintélyes részét a baszk közösségen belül helyezik ki, ezeknek legnagyobb része munkahelyteremtés, a szociális alapítványok által közösségi fejlesztést és kölcsönös szolidaritáson és felelősségen alapuló önálló társadalombiztosítást jelent. A Mondragon ezzel egyidőben jó kapcsolatokat ápol más baszk intézményekkel is, például a baszk szakszervezetekkel, valamint támogatja a baszk nyelvet és kultúrát védelmező mozgalmakat. 9) *Egyetemes jelleg*. A Mondragon szervezetek szolidaritást vállalnak mindazon intézményekkel, amelyek a gazdasági demokráciát, a békét, az igazságosságot, az emberi méltóságot, az európai és különösen a harmadik világbeli humanitárius és gazdasági fejlesztő programokat támogatják. 10) *Oktatás-képzés*. A képzés elengedhetetlen feltétele az alapvető szervezeteti értékek megvalósításának. Ezért elegendő anyagi alapokat és humán erőforrást kell biztosítani a szervezeteti és szakmai képzésre, valamint a jövő generációk általános oktatására.³⁸

ÖSSZEFOGLALÁS

A Mondragon-modell alkalmazhatóságát vizsgáló tanulmányok a csoport alapegységeit és csoportszintű sajátos jellemzőit, célcsoportjait

³⁸ Cheney, George i. m.; MacLeod i. m. 38–39. Mission Statement. The Ten principles. 40–43.

hasonlítták össze más szövetkezetek vagy részvénytársasági vállalatok hasonló jellegű szerkezeti jegyeivel, csoport-kezdeményezéseivel, a sajátos jellemzők közül pedig elsősorban a szerkezeti és gazdasági integráltságot, valamint a demokratikus szerkezeti és kommunikációs részvételt emelik ki, mint olyan tényezőket, amelyeket különösen a szövetkezeti vállalkozásfejlesztésben követni, alkalmazni lehet és szükséges.

A Mondragon-modell és a kapitalista vállalati csoportok közötti különbség elsősorban a célcsoportok szintjén látható: a Mondragon-csoport elsődleges célja új munkahelyek létrehozása, és csak ezt követi a méretgazdaságosság és az ezzel is összefüggő profitkilátások mérlegelése/preferálása. Amennyiben a Mondragon-csoport a CLP közreműködésével megvásárol egy részvénytársaságot, ezt nem csak azért teszi, mert jó üzletet lát benne, hanem mert az ottani dolgozók elfogadják, hogy egy szövetkezetet alapítsanak, amely lísingben kibérli a vállalatot és a munkások közreműködésével újraindítja azt. Így döntő többségük megőrizheti munkahelyét, sőt ennél többet is jelent az, hogy munkahelyi biztonságot nyújtó rendszerbe lépnek be. A Mondragon szövetkezetekhez munkakérelmet benyújtók közül előnyben részesülnek a családfenntartók, vagy magas munkanélküliségű vidékről érkező pályázók. A Mondragon esetében a termelés, a profit csupán eszköz: a valódi cél egy integrált társadalmi életforma, a munkahely fenntartása.³⁹

Kérdés, hogy a magas fokú integráltság mennyire jelent az egyének vagy az alapszövetkezetek számára terhet? Az egyéni válaszokat és érzelmeket leszámítva elmondható, hogy az egyén és alapszövetkezet abszolút függetlenségének valamilyen fokú korlátozását ellensúlyozzák a cserébe kapott előnyök. Ilyen az aktív biztonság, amelynek kiépítéséhez mindenki hozzájárulhat a szövetkezeti részvételi demokrácia gyakorlása révén. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a formális demokráciának valós tartalmat adó gazdasági érdekek mentén körvonalazódó személyi egyesülések és intézmények jönnek létre. Mindez összhangban áll Alexis de Toqueville formális demokrácia alatti partícipatív intézményi modelljével, valamint Ernst Renan voluntarista nemzetképével, mely szerint a nemzethez való tartozás az önkéntes és aktív részvételen alapul.⁴⁰ Ugyancsak renani ihletésű az a baszk nacionalizmust is befolyásoló gondolat, hogy a nemzet egy erkölcsi közösség. A Mondra-

³⁹ A Mondragon sikerességének illusztrálására elegendő a csoporton belül létrehozott munkahelyek alakulását bemutatni (Lutz, Mark A. (1997) 1422.): (év – foglalkoztatott: 1956 – 24, 1960 – 395, 1970 – 543, 1980 – 18.733, 1990 – 21.089, 1995 – 28.228.

⁴⁰ Conversi i. m. 95.

gon-csoportot is ilyennek foghatjuk fel.⁴¹ Ez a morális közösség viszont, a renani befogadó nemzetképnek megfelelően, nem kirekesztő jellegű, hanem önmeghatározása szerint is egyetemes és humánus értékrend, mindenféle etnikai vonzatok nélkül.

Az aktív részvételt és integrált személyközpontú önszerveződést a perszonalista filozófiai irányzat (Mounier, Marritain) ihlette. Akárcsak Arizmen-di atya, II. János Pál pápa is a perszonalista Emmanuel Mounier tanítványa volt. A pápa *Laborem exercens* kezdetű enciklikája explicit módon elveti úgy a kapitalizmust, mint a kommunizmust, ugyanakkor kijelenti, hogy mindenkinek joga van egy munkahelyhez, és amennyiben az állam nem tud munkahelyet biztosítani, erkölcsileg felelős a munkanélküli segély nyújtásáért.

Bár a perszonalizmus szerint a személyes értékeken alapuló gazdasági intézmények csak a hasonló értékeken alapuló nem-kapitalista társadalomban lehetnek életképesek, a Mondragon alapítói túlléptek ezen az előfeltevésen, mely idealistának és megalapozatlannak tűnt és passzivitásra adott kézenfekvő indokot, és a gyakorlatban próbálták ki a gondolatot, szövetkezeteket alapítva kapitalista környezetben.

A fenti két szövetkezeti magatartás közötti dilemma végeredményben a következőképpen mutat: a követő, beletörődő magatartás szerint a kapitalizmusnak egyedüli ellensúlyozója a mindenható és mindenhol jelenlévő állam; vagy az aktív részvételi magatartás alternatívája, mely szerint a tőkés részvénytársaságok kiegyensúlyozására személyi társaságok, személy- és közösségközpontú szövetkezetek jöhetnek létre. A perszonalizmus hagyományának és a Mondragon-elveknek megfelelően a „személy” igazi jelentése viszont ugyanúgy magába foglalja a személy terveit, készségeit, tapasztalatait és szellemi-kapcsolati tőkéjét, mint anyagi tőkéjének értékelvű felhasználását.

IRODALOM

- Abascal-Hildebrand, Mary: Mondragon's Algebra of Community Economics. *Peace Review*, Jun. 2000, Vol. 12, Issue 2. 277–282.
- Belleville, Pierre: Une coopération des „travailleurs-entrepreneurs”. Le groupe Mondragon des années 90. *Revue des Études coopératives, mutuelles et Associationistes*. Vol. 64. 1994. Nr. 253–254. 64–75.
- Bradley, Keith and Gelb, Alan: *Mixed Economy versus Cooperative Adjustment: Mondragon's Experience Through Spain's Recession*. Report no. DRD122. Washington DC. World Bank, 1984.

⁴¹ Conversi i. m. 252.

- Bradley, Keith; Gelb, Alan: Motivation and control in the Mondragon experiment. The replication and sustainability of the Mondragon experiment. *British Journal of Industrial Relations*. Vol. 19. No. 2. June 1980. 211–233.; Vol. 20. No. 1. March 1982. 20–33.
- Cheney, George: The Many Meanings of „Solidarity”: The Negotiation of Values in the Mondragon Worker Co-operative Complex under Pressure. *Case Studies in Organizational Communications: Perspectives on Contemporary Work Life*. Edited by Betty Davenport Sypher. New York–London, 1997.
- Conversi, Daniele: *The Basques, the Catalans and Spain. Alternative routes to Nationalist Mobilisation*. London, 1997.
- Eduardo Javier Ruiz Vieytez: A baszkok és a baszk nyelvjogi és politikai helyzete. *Pro Minoritate* 2002/tavasz. 119–136.
- Ellerman, D.: The Kantian person/thing principle in political economy. *Journal of Economic Issues*, Vol. 22. No. 4. December 1988. 437–453.
- Ellerman, David P.: Entrepreneurship in the Mondragon cooperatives. *Review of Social Economy*. 42. 1984. 272–294.
- Huet, Timothy: Can MCC Go Global? *Peace Review*, Jun. 2000, Vol. 12 Issue 2. 283–286.
- International Handbook of Cooperative Organizations*. Ed. by Dülfer, Eberhard. Göttingen, 1994.
- Lorenzo, Virgil M.: Arizmendiarrrieta and the Good Workplace. *Peace Review*, Jun. 2000, Vol. 12, Issue 2. 271–276.
- Lutz, Mark A.: The Mondragon Co-operative Complex: An application of the Kantian ethics to social economies. *International Journal of Social Economics*. 1997. Vol. 24. Issue 12. 1404–1422.
- Lutz, Mark A.: *Humanistic economics*. Bootstrap Press, 1988.
- MacLeod, Greg: *From Mondragon to America. Experiments in Community Economic Development*. University College of Cape Breton. Sydney, Nova Scotia, 1997.
- Meyer, John; Hart, Joy L.: Book Review: Values at Work: Employee Participation Meets Market Pressure at Mondragon,’ by George Cheney. *Southern Communication Journal*, Winter 2001, Vol. 66. Issue 2. 169–171.
- Ormaechea, Jose Mafia: *The Mondragon Cooperative Experience*. Arasate/Mondragon: Mondragon Cooperative Corporation. 1993
- Raento, Paulina: Integration and Division in the Basque Borderland. *Boundaries and Place: European Borderlands in geographical context*. Ed. by Kaplan, David H. and Hakli, Jouni. Rowman and Littlefield Publishers, Boston, Oxford, 2002. 93–115.
- Ramon Franquesa Artés, Eva Samaranch Gallén: Öngazgatás Spanyolországban. *Eszmélet*. 20. sz. 1993. dec. 83–103.
- Thomas, H. and Logan, C.: *Mondragon: An Economic Analysis*. Allen & Unwin, Winchester, MA. 1982.

- Whyte, W. F. and Whyte, K. K.: *Making Mondragon: The Growth and Dynamics of the Worker Co-operative Complex*. ILR Press, Ithaca, NY. 1988.
- Whyte, William Foote: Learning from Mondragon. *International Handbook of Participation in Organizations. For the Study of Organizational Democracy, Co-operation and Self-Management. Vol. II. Ownership and Participation*. Edited by Russel, Raymond and Rus, Veljko. Oxford, 1991. 83–102.
- Whyte, William Foote: Learning from the Mondragon cooperative experience. *Studies in Comparative International Development*. Summer 1995. Vol. 30. Issue 2. 58–68.
- Zirakzadeh, Cyrus Ernesto: *A rebellious people: Basques, protests, and politics*. Univ. Nevada Press, 1991.

ATTILA HUNYADI

A Basque example of an “ethical social contract”: the Mondragon Co-operative Group

This study makes an attempt to analyse a particular aspect of the Basque issue and Basque autonomy, i.e. those specific business/economic ethics and management strategies which Mondragon, internationally the most noted enterprise group of the Basque region, has utilised such that not only have researchers into social and economic issues summarised their observations but its special business ethical principles and management/organisational values and innovations have been applied in several parts of the world.

vaka

MICHAEL KEATING

Spanyolország új kisebbségi nemzetei és az európai integráció: új keretfeltételek az autonómia számára?^{*}

A nacionalizmus és a nemzetállam

A társadalomtudományokban általánosan elterjedt nézet, hogy a nacionalizmus mint mozgalom a nemzetállam megteremtését tűzte célul maga elé, a nemzetállam pedig a világ politikai berendezkedésének alapvető egysége. Ez a modernista iskola tanítása, amelyet Kedourie (1960) írt le részletesen; az ő felfogása szerint a nacionalizmus egy 19. század eleji, Európában kigondolt doktrína. Ezt az elképzelést legújabban Hobsbawm (1990) fejtette ki ismételten, aki a nacionalizmust nagyjából az 1780 és 1990 közötti időszakhoz köti. Amennyiben ez az elképzelés helyes, akkor a nacionalizmus nem létezett a modern állam kialakulása előtt, és nem létezhet abban a világban, amelyben az állam már elvesztette a szuverén hatalmát. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy ezt a modernista tézist a legvehemensebben Közép-Európából származó szerzők képviselik. Azok a szerzők, akik a nyugat-európai, a modern állam kialakulása előtti időkre visszavezethető eredettel rendelkező történelmi nemzetekből származnak, a nacionalizmust állandóbb alapelvnek tartják, amely intézményes formáját tekintve az időben változóknak, és nem szükségszerűen kötődik valamilyen meghatározott államformához. (Folch Serra 1995; Keating 1996; Llobera 1994)

Az állam eszméje már hosszú ideje létezik, azonban a nemzetállam, abban a formájában, amelyben mi ismerjük, meglehetősen új keletű jelenség. Egy sor társadalmi és gazdasági szerveződési alapelv térbeli egybeesését jelenti, és a kultúra és a szocializáció révén áthagyományozott és megerősí-

^{*} Michael Keating: The minority nations of Spain and European integration: a new framework for autonomy? *Journal of Spanish Cultural Studies*, Vol. 1, No. 1, 2000. 24-42.

tett kollektív identitás elsődleges fókuszpontja. Ez a kollektív identitás pedig társadalmi szolidaritás alapjaként funkcionál. Az állam képezi a belső és a külső biztonság keretét, és ad formát egy adott gazdasági rendszernek; ezért beszélhetünk egyértelmű, ha nem átjárhatatlan határokkal rendelkező nemzetgazdaságokról. Az állam intézmények együttese, valamint egy adott politikai döntéshozatali mechanizmus. Ahol az állam mint intézményi forma egybeesik a nemzetivel mint kulturális vagy érzelmi realitással, ott nemzetállamról beszélhetünk. Ebben az értelemben a nemzetállam valóban a modern kor terméke.¹ A kapcsolat a nemzet és állam között ténylegesen olyannyira erős, hogy az összetett szóként használt nemzetállam kifejezés a társadalomtudományok többségében bevett terminussá vált.² Azonban ez csupán az állam egyik formája, amely etnikai fragmentáció útján jött létre, mint Kelet- és Közép-Európában, vagy a közös identitás – az állampolgárok tömeges szocializációja révén megvalósuló – elsajátításával, mint Nyugat-Európa legnagyobb részén. A legtöbb európai államban az állami egység és kohézió fenntartása a területi irányítás-igazgatás állandó gyakorlását feltételezi. (Keating 1988) Ez a többnemzetiségű államokban a legnyilvánvalóbb – mint például Nagy-Britanniában és Spanyolországban – de máshol is érvényes.

A nemzetállam ma alapvető változásokon esik át; egyfelől felülről intézményes átalakuláson megy keresztül a nemzetközi rendszer, nevezetesen az Európai Unió jelentőségének növekedésével, másfelől alulról is átalakulóban van a területi elkülönülés révén. Magas funkcionális teljesítőképessége továbbra is megvan, de a kölcsönös függőség korlátokat szab e képesség autonóm használatának. Gazdasági irányítási-igazgatási képességét felülről a globalizáció, a tőkemobilitás és a multinacionális nagyvállalatok felemelkedése erodálja, oldalról a piac előtérbe kerülése, alulról pedig a helyi és regionális

1 És nem a vesztfáliai béke (1648) eredménye, bár a nemzetközi kapcsolatok elismert kutatóinak nagy része ezen a véleményen van. Ez még külső vonatkozásban is igaz. Az egyetlen európai állam, amelynek 1996-ban ugyanazok voltak a határai, mint 1648-ban – Portugália; és még ez az állam is elvesztett egy, a belpolitikai életét alapvetően befolyásoló világbirodalmat. Amennyiben a nemzetállam belső konstrukcióját nézzük, még inkább ez a helyzet. A nemzetállam lényegi tartalma a 19. századi nemzetéptézési folyamat terméke.

2 Franciaországban olyannyira erősen egybekapcsolódik a két fogalom, hogy a nemzetállam kifejezésnek nincs is francia megfelelője. A *Nations against the State* [Nemzetek az állam ellen] című könyvem québeci fordítója francia *nation* [nemzet] és *état* [állam] kifejezéseket egymással teljesen felcserélhetően alkalmazta az angol eredeti *nation* [nemzet] és *state* [állam] szavainak fordításakor; és ugyan volt alkalmam kijavítani a kéziratot, de a kiadó továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy az eredeti cím helyett, amely franciául önellentmondást tartalmaz, *Les Défis du nationalisme moderne* [A modern nacionalizmus kihívásai] cím szerepeljen.

sajátosságokban gyökerező gazdasági restrukturálódás. A nemzetállam háromirányú, alulról, felülről és piaci alapon, oldalról történő eróziója megtörte a gazdasági változás és a politika alakítása, illetve a politika alakítása és a képviselőlet közötti kapcsolatot. Ez az erózió meggyengítette a társadalmi szolidaritást, és megnehezítette a háború utáni nyugat-európai jóléti berendezkedéshez nélkülözhetetlen régi osztálykompromisszumok és alkuk megkötését. Meggyengítette továbbá az államok azon képességét, hogy irányítsák-igazgassák saját térbeli gazdaságaikat. Még a gazdasági hatékonyságot is veszélybe sodorta a közjavak termelése és a társadalmi kooperáció ellenében kifejtett hatásával; ezek pedig egy piacgazdaságban a verseny lényegi ellenpárját képezik.

Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan Európában egy új kontinentális rendszer van kiépülőben, amely az identitások számára új gazdasági és politikai teret és keretet biztosít. Ez az európai politikai tér a nemzetállammal való összevetésben meglehetősen szervezetlen és komplex. Egyes megfigyelők az EU felépítésére helyezik a hangsúlyt; az EU hasonlít más nemzetközi szervezetekhez, amelyekben az államok játsszák a meghatározó szerepet. Mások arra mutatnak rá, hogy a nem állami szereplőknek megvan az a lehetősége, hogy bizonyos mértékig autonóm módon tevékenykedhessenek, valószínűleg teljesen megkerülve az államot, de legalábbis az államok rendszerének margóján tevékenykedve. A régiókról és Európán belüli működési képességükről számottevő irodalom született (Petschen 1993; Jones és Keating 1995; Bullman 1994).

Európa különösen a nemzeti kisebbségek és a nemzetiségi problémák kezelésének szempontjából kínál új kontextust. A politikai hatalom új szintjének létrehozásával szétteríti a szuverenitást, és bármennyire is igyekezzenek egyes állami vezetők tagadni ezt, helyrehozhatatlan sebet üt az abszolút szuverenitás doktrínáján. Kedvező alkalmat teremt mindazok számára, akik alulról kérdőjelezik meg a szuverenitást, és egy sor új fogalmat, továbbá új politikai nyelvezetet honosít meg. Európa ezen kívül ösztönzi a többes identitások kialakítását mind a polgárok, mind a politikai vezetők szintjén; ez szintén egy lefelé kiterjeszthető alapelv. Egy új, komplex és aszimmetrikus módon megszervezett politikai teret hoz létre, amelyben a különféle állami és nem állami szereplők tevékenykednek, fejezik ki önmagukat és gyakorolnak hatást. Természetesen az Európai Unióban továbbra is az államok a meghatározóak, amelyek képviselete a végső döntéseket meghozó Tanácsban valósul meg, azonban ez utóbbi körül még marad egy széles politikai mező, amelyben a különféle érdekek megjelenhetnek. Az EU-n kívül az Európa Tanács képez egy

másik olyan politikai fórumot, ahol a nemzeti kisebbségek meghallgatásra találhatnak, és az Emberi jogok védelméről szóló európai egyezmény révén az egyetemes emberi jogok eszméjét elválasztja a nemzetállamtól. E körülmények között a nacionalizmus már nem zéró összegű játszma többé, amelyben a nemzeti kisebbségek minden nyeresége az állam hatalmának ennek megfelelő gyengülésével jár együtt, és ahol csupán egyféle identitás dominálhat egy adott terület felett. Európa különösen két dolgot kínál a nemzeti kisebbségek számára. Az első az, hogy egy sor lehetőség nyílik a döntéshozatal, a politika alakításának befolyásolására, felhasználva az érdekkifejezés különféle csatornáit. A második, ami talán még fontosabb, az, hogy egy új szimbolikus szférát, diszkurzív teret hoz létre, amelyben a nemzeti kisebbségek anélkül adhatják elő követeléseiket, hogy szükségszerűen végzetes konfliktusba keverednének a területileg illetékes állammal.

Így tehát egy olyan világban élünk, amelyben a hatalom különféle szférái együtt léteznek a cselekvés és tevékenység különféle rendszereivel. Komoly hiba lenne, ha ezt valamilyen teljesen új dolognak képzelnénk el, vagy ha szembeállítanánk a klasszikus korszak mitikus államával, amelyik képes volt arra, hogy hatalmi monopóliumot teremtsen és internalizálja a politikai folyamatot. Ezek a tendenciák mindig is léteztek, de igencsak felerősödtek a mai korban, és azokat az országokat érintik a leginkább, amelyek a múltban a hatalom monopolizálására és centralizációjára törekedtek. Egy másik értelemben ezek a trendek visszalépést jelentenek a történelemben a modern állam felemelkedése előtti korba, amelyet egymást átfedő hatalmi szférák, többszörös identitás és komplexitás jellemeztek.

Ezek a trendek a különböző államokat különböző módon érintették. Egyesek, például Németország és Franciaország rugalmasnak bizonyultak. Más államokban, ott, ahol már korábban léteztek kulturális törésvonalak vagy az állam történelmileg nem volt képes a nemzeti integráció megteremtésére, a nemzet és a kollektív identitás egymással vetélkedő koncepcióinak újbóli megjelenésével újra centrifugális tendenciák jelentkeznek; ezek a globalizáció kihívásaira és a nemzetközi piac dezintegráló hatásaira adandó válaszok alternatív módozatait képezik. Az idevágó esetek Kanada, Belgium, az Egyesült Királyság és Spanyolország. Ezekben az országokban új erőre kapott kisebbségi nacionalizmusokat látunk, amelyek az új globális világrendet és különösen az olyan kontinentális szervezeti formákat, mint az Európai Unió vagy a NAFTA, igyekeznek az új autonómiaformák keretként felhasználni.

Spanyolország, a nemzet és Európa

A spanyol állam, történetileg tekintve, az egységes nemzet kiépítése terén látványos kudarcot vallott. Az első spanyol állam a Kasztíliai és az Aragóniai Királyság federációja volt, amelyek belsőleg maguk is differenciáltak voltak. Aragon konföderáció volt, amelyben Katalónia nagymértékű önkormányzattal rendelkezett. A Kasztíliai Királyságban a történelmi *fueros*, vagyis a tartományi privilégiumok, nevezetesen a baszk provinciákban, korlátot szabtak az önkényes központi hatalomnak. Spanyolország nem sokkal az egyesítés után különféle birodalmi vállalkozások felé fordult, és V. Károly alatt egybekapcsolódott a Szent Német-római Birodalommal. Ebből következően egy sokszínű és hatalmas kiterjedésű politikai alakulat volt, több politikai központtal és a szuverenitás egymást átfedő szféráival. A kisebbségi nemzetek, Katalóniában, a baszk tartományokban és Galíciában éppen annyira voltak hajlamosak kifelé tekinteni, mint befelé. Katalónia földközi-tengeri kereskedő nemzetként virágzott a középkorban és a modern kor elején. A baszk tartományok az atlanti és a kontinentális kereskedelem felé orientálódtak, és a 19. század elejéig szabadkereskedelmet folytattak az egész világgal, míg Spanyolországtól vámhatárok választották el őket. Galícia szintén egy atlanti gazdaság volt, és szoros kapcsolatokat épített ki Amerikával. Azok a 17. századi kísérletek, amelyek az egységes, XIV. Lajos Franciaországának mintájára kialakítandó állam létrehozására irányultak, csupán mérsékelt sikerrel jártak. 1714-ben Katalónia önkormányzati szerveit felszámolták, és a 19. század folyamán a baszk privilégiumok pedig egy pénzügyi téren tett engedményre, a *concierto económico* [adózási öngazgatás] megadására sorvadtak, azonban a központi állam nem rendelkezett sem megfelelő presztízzsel, sem megfelelő hatalommal és eszközökkel, hogy egy valóban egységes, francia mintájú államot hozzon létre. A 19. század folyamán az egységes spanyol nemzet létrehozásának terén a liberálisoknak és a republikánusoknak sem sikerült a francia megfelelőik példáját követniük. (Álvarez Junco 1996) Madrid túlnyomórészt az agrár-arisztokrata-katonai komplexum befolyása alatt maradt, amely képtelen volt belevágni a modernizáció és az államépítés programjának megvalósításába. Az iparosítás és a társadalmi modernizáció leginkább szembeszökő a periferián volt, Katalóniában és Baszkföldön, ahol a helyi burzsoázia állt a gazdasági fejlődés élére. A századfordulóra ezeken a periferiákon alternatív nemzeti elképzelések és víziók jelentek meg; a katalán a modernizációt és a fejlődést helyezte előtérbe, a baszk sokkal inkább gyökerezett a tradicionalizmusban és a hagyományos formák védelmezésében

a modernitással szemben. A 20. században a francoizmusnak is megvolt a maga szerepe, azonban a kisebbségi nemzetiségek irányában gyakorolt brutális elnyomása csupán arra volt jó, hogy a centralizációt a fasizmussal azonosítsák, ami biztosította a demokratikus erők és a periféria képviselői közötti szövetséget, még a konzervatívokat is ideértve.

A nemzeti kisebbségek kérdése a 20. századi spanyol politika egyik állandó fő témája volt, és a demokráciába való átmenet idején felismerték, hogy ezzel a kérdéssel kezdeni kell valamit. Ezzel egy időben Európa mint a kialakuló demokrácia külső támogató rendszere jelent meg a képben, mint a demokratikus stabilitást, a gazdasági növekedést és a társadalmi modernizációt támogató erő. A kisebbségi nemzetek körében Európa különös jelentőségre tett szert mint egy olyan új keret, amelyben megvalósíthatják az önkormányzatiság megteremtésére irányuló törekvéseiket anélkül, hogy frontális összeütközésbe kerülnének a spanyol állammal, ami a múltban tragikus következményekkel járó stratégiának bizonyult. Így Európa a katalán és a baszk mérsékelt nacionalizmus központi témájává vált. A katalán *Guàrdia Republicana* és a baszk *Partido Nacionalista Vasco* (PVN) egyaránt határozottan Európa pártiak, míg végső alkotmányos célkitűzéseiket tudatosan homályban hagyják. Az Európai Unió, a maga felhígított és megosztott szuverenitásával és komplex intézményi berendezkedésével ideális hátteret kínál mindehhez, lehetővé téve számukra, hogy bonyolult manőverekbe bocsátkozzanak és összetett stratégiákat kövessenek. Konkrétabban fogalmazva, Európában a gazdasági lehetőségek forrását látják, és az elengedhetetlen spanyol államiság kontextusában támogatást remélnek tőle kulturális és nyelvi jogaik kiterjesztését célzó politikájukhoz, továbbá önkormányzati törekvéseik elősegítését várják tőle a szubszidiaritás elve és a régiók Európája koncepció iránti európai elkötelezettségre építve, valamint kihasználva a más kisebbségi nemzetekkel és régiókkal kötendő szövetségek kínálta lehetőségeket. Európát így a nemzetépítés szolgálatába állítják, ami viszont egyúttal nem feltétlenül jelent államépítést is a szó klasszikus értelmében. Természetesen ez a projekt mindig is vitatott lesz, hiszen a nacionalizmus formája és tartalma politikai viták tárgyát képezi. Ugyanis gyakran hangzik el az a kritika, hogy a meghatározó helyzetben lévő nacionalista pártok a nacionalizmus monopolizálására töreksenek saját hatalmuk és társadalmi hálózataik fenntartása érdekében. Ez a kérdés még erőteljesebben merülhet majd fel az összeurópai kontextusban, mivel az ottani sikeres tevékenység érdekében egyértelműen meg kell határozni, miben is áll az adott kisebbségben lévő nemzet érdeke és ki

beszélhet a nevében. Európa így egy újabb olyan fórummá válhat, ahol a nacionalizmus egymással versengő koncepciói ütköznek egymással.

Katalónia, Baszkföld és Galícia soha nem voltak nemzetállamok a szó mai értelmében, az abszolút szuverenitás eszméjének (amelyről sokan úgy tartják, hogy Franciaországból került spanyol földre) sohasem sikerült gyökeret eresztienie, és a legtöbb nacionalista tisztában van a szuverenitás tényleges korlátaival a mai modern, összetett és interdependens világban. Másfelől Katalónia, Baszkföld és Galícia képes volt arra, hogy a megosztott szuverenitás, a komplex hatalmi berendezkedés és a többszintű kormányzat történelmi hagyományára támaszkodjon, amikor a lehetőségeiknek az új Európában történő maximális kiaknázását célzó stratégiájukat kialakították és végrehajtották. Ugyan ez egyaránt elmondható a katalánokról, a baszkokról és a galíciaiakról is, de a konkrét orientációt és stratégiát tekintve különbségek figyelhetők meg közöttük a három mozgalom eltérő jellegének és aspirációinak megfelelően.

Katalónia és Európa

A katalán nacionalizmus a 20. század kezdetétől fogva modernizálónak és európainak mutatja magát. Európában a modernitás szimbólumát látták, a madridi reakciós erők lényeges ellenpontját. Ugyanakkor a katalán burzsoázia, amely az első „regionalista”, majd nacionalista mozgalmat vezette, erőteljesen protekcionista volt, mivel a katalán ipar ugyan Spanyolországon belül a legversenyképesebb volt, azonban a brit, német és az észak-itáliai termékekkel nem kelhetett versenyre. Így aztán a katalán kapitalisták, míg egyfelől az önkormányzat megvalósításáért küzdöttek, másfelől viszont szükségét érezték a spanyol államnak, amely védővámokat és a vonzó piacot biztosította számukra, valamint az állam erejének is saját forradalmi proletáriátusuk kordában tartására. Politikailag szintén két irányba tekintettek, ingadozva a helyi autonómia megteremtése és az államon belüli – Spanyolország „katalanizálásának” szándékával – történő befolyásszerzés között. A burzsoá nacionalista mozgalom, amikor megkísérelte ezeket az elmentmondásokat feloldani, kudarcot vallott, és ez fontos szerepet játszott az 1920-as évektől kezdődő hanyatlásában. Ezután a vezető szerepet a radikális alsó középosztály és a baloldal bizonyos elemei ragadták magukhoz, amelyek progresszívebb társadalmi programmal rendelkeztek, és a nacionalizmus erőteljesebb formáját propagálták.

A második világháború után az újjáéledt katalán mozgalom a maga zárt köreiben újra csak az európai tematikára helyezte a hangsúlyt az európai egység megteremtésének kontextusában. Fontos szerepet játszottak ebben az

európai politikusokkal ápoló kapcsolatok a Szocialista és Kereszténydemokrata Internacionálék keretében, valamint az emigrációban szerzett tapasztalatok Franciaországban és másutt. A protekcionizmust, amely most már a francoista autarkiahoz kapcsolódott (egészen az 1960-as évekig), a szabad kereskedelem hirdetése váltotta fel, és a nacionalista projekt határozottan Európa-párti színezetet kapott. A helyreállított *Generalitat* határozottan Európa-párti álláspontra helyezkedett, sőt, megelőzve magát a spanyol csatlakozást is, képviselőt hozott létre Brüsszelben a ~~Régiók~~ *Régiók* feladatokat ellátó magánszervezet révén, amely a katalán érdekeket volt hivatva képviselni az EK-ban. Jordi Pujol volt a Régiók Európája koncepció egyik első, korai képviselője (Pujol 1976), amelyben az újjáéledt, de nem szeparatista katalanizmus számára kínáló keretet látott. Pujol az utóbbi húsz évben e mozgalom egyik vezetője volt, és nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy az Európai Unión belül kiálljon a regionalizmus ügye mellett. A Régiók Európája egy igencsak ambivalens koncepció, amely sokféle megközelítést foglal magában, az EU-n belüli erőteljesebb regionális politika támogatásától kezdve a régiók hatékonyabb brüsszeli képviselőjének sürgetésén át a régiók harmadik kormányzati szintként való elismeréséig. Ugyanakkor már nem tartozik bele az Európán belüli függetlenség megvalósításának a Skót Nemzeti Párt által képviselt programja; ezt Pujol, amikor rákényszerült, egyértelművé tette. A Régiók Európájának Pujol-féle koncepciója speciális helyet biztosít a saját kultúrával vagy autonóm intézményekkel rendelkező régiók számára; a regionalisták ezeket szeretnék megkülönböztetni a pusztán adminisztratív régióktól vagy önkormányzatoktól. Ez a koncepció számos vonásában hasonlít a Kultúrák Európájának elképzeléséhez, amelyet a kulturális régiók (vagy amit kisebbségi nemzeteknek nevezhetnénk) számára speciális bánásmóddal sítóra szálló flamand kormányzat képvisel. Ezzel egy időben a katalán kormány nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy egyéb nemzetközi színtereken is képviseltesse magát, nevezetesen a földközi-tengerin, a közép-európain és a latin-amerikain. A végeredmény, mint mindig, többértelmű, de összességében abban foglalható össze, hogy Katalónia visszatér az 1714 előtti státuszához, mint önkormányzattal rendelkező kereskedő nemzet, amely ugyan federális vagy konfederális viszonyban van Spanyolországgal, azonban egyéb területeken szabadon tevékenykedik.

Az *Esquerra Republicana de Catalunya* jóval radikálisabb álláspontot foglal el, ugyanis támogatja a katalán függetlenség gondolatát, azonban ez egy hosszú távra szóló törekvés, amely az európai változásokhoz kapcsolódik. Az ő általuk vizionált Európa a Népek Európája, amelyben a fokozatosan eltűnő létező államok

szorosan együttműködik a spanyol állandó képvisellel. Katalónia nagyon is aktívan tevékenykedik az Európai Régiók Gyűlésében, és erőteljesen szorgalmazta a Régiók Bizottságának megalakítását, amely végül is a Maastrichti Egyezmény égisze alatt jött létre. Az 1997-es Amszterdami Egyezmény előkészítése során egy erősebb jogosítványokkal rendelkező Régiók Bizottsága létrehozása mellett szállt síkra, amely rendelkezne az Európai Bírósághoz való fordulás jogával, és munkájában nem vennének részt a települési önkormányzatok képviselői, akik, ahogy az erősebb régiók vélik, felhívítják a bizottságot. Ezen kívül a szubszidiaritás elvének ténylegesen alkalmazhatóvá tételét javasolta az Európai Bíróság általi kikényszeríthetőség szorgalmazásával. Ezen igények egyike sem vált valóra. Katalónia szintén ügyesen használta ki az Európai Parlament kínálta lehetőségeket; jelentős politikai haszon származott számára az Európai Parlament azon határozatából, amely a katalánt a Közösség egyik nyelveként ismerte el, habár ez kevés praktikus következménnyel járt.

Katalónia intenzíven vett részt az interregionális hálózatépítésben is, egész Európában kapcsolatokat alakítva ki a különböző régiókkal. Ezek a kapcsolatok gazdasági, politikai és kulturális célokat szolgálnak, elősegítve Katalónia transznacionális tényezőként való elismertetését. A leginkább sokat emlegetett ilyen jellegű kapcsolódás az Európa Négy Motorja névre hallgató régiócsoporthoz való részvétellel alakult ki; ezt a csoportosulást olyan régiók alkotják, amelyek saját államukban a legfejlettebb technikai színvonalon állnak. Spanyolországban belül Katalónia kétségtelenül kiemelkedik ebben a vonatkozásban, azonban számottevően elmarad partnereitől: Rhône-Alpes-től, Baden-Württembertől és Lombardiától. Mindazonáltal ez az együttműködés fontos szerepet játszik Katalónia presztízsének emelésében, és abban, hogy Európa dinamikusabb és nagyobb befolyással rendelkező régióival alakítson ki szövetséget.

Az európai szintén követett katalán stratégia egy sor kisebb léptékű kezdeményezésből áll össze, és nem pedig drámai követelésekből. Ez a stratégia opportunista, keresi a lehetőségeket, bárhol is adódjanak, és fokozatosan igyekszik a regionális érdekek és a kisebbségi nemzetek számára adott játéktér tágítására. E stratégia alkalmazása, más európai régiókkal szövetséget alkotva, bizonyos mértékű sikerrel járt, és ma a régiók az európai politikában olyan mértékű szerepet játszanak, amelyet néhány évvel ezelőtt elképzelni is nehéz lett volna. Ugyanakkor az államoktól a hatalmi jogosítványok számottevő mértékben nem kerültek át a régiókhoz, amit pedig ez a stratégia megkövetelt volna, és a CiU továbbra is a spanyol államon belüli működés szükségességét hangsúlyozza. Ez a pragmatikus

stratégia egy meglehetősen erőteljes diszkurzussal jár együtt, amelyben Európát mint a nemzeti aspirációk megvalósításának ideális terepét mutatják be. Európa kétségtelenül hitelesebbé tette az állam nélküli nemzetépítés gondolatát. Ugyanakkor továbbra is szakadék van eme ambiciózus diszkurzus és a konkrétan adott, korlátozott lehetőségek között. A fiatalabb nacionalistáknál a Pujol-féle, a fokoza-tosságra és a lassú gyarapodásra épülő, de korlátozott konkrét eredményeket hozó stratégiával szemben megnyilvánuló türelmetlenség jeleit láthatjuk. Ezzel együtt, az egységes valutával rendelkező gazdasági és pénzügyi unió felé tett előrehaladás drámaian háttérbe szorítja az állam által meghatározott gazdasági keretek jelentőségét, ami az EU-n belüli függetlenség politikájának előtérbe kerülését eredményezi.

Baszkföld Európában

A baszk nacionalizmus eredete nagyon is eltér a katalán megfelelőjétől (Conversi 1997), és bár az elmúlt évtizedekben jelentős konvergencia volt megfigyelhető, ennek ellenére az attitűdök és az előfeltételezések terén jelentős különbségek maradtak fenn. A korai baszk nacionalizmus a helyi partikularizmusban és elszigeteltségben gyökerezett, némi rasszista színezettel, ami az idegenek, de különösen a spanyolok (ideszámították a katalánokat is) elutasítását jelentette. Ez a nacionalizmus iparelles volt és politikailag konzervatív, ha nem egyenesen reakciós. Míg a 20. század elején a baszk burzsoázia egy részének gyarapodásával ezek a vonások jelentékeny mértékben módosultak, a partikularista összetevő továbbra is fennmaradt. A baszk iparosítás ténylegesen csupán akkor indult be, amikor a vasérc exportjának megtiltása tőkét hozott be Vizcayába, ami megalapozta a baszk vas- és acélipart. A Második Köztársaság idején az autonóm baszk kormány aktívan igyekezett külföldi támogatást szerezni, és intenzív kapcsolatépítést folytatott külföldön; e kapcsolatokat kitartóan ápolta az emigrációs évek alatt is. (Ugalde 1996) A Baszk Nacionalista Párt (PNV) a Kereszténydemokrata Internacionálé keretében meglévő kapcsolatai hatására magáévá tette az európai integráció eszméjét, és 1949-re változtatott függetlenségi politikáján, ugyanis a federális Európán belüli nemzeti autonómia eszméjét tette magáévá. (Partido Nacionalista Vasco 1995) Az autonóm kormány, megalakulása óta erőteljesen élt az európai kártya kínálta lehetőséggel. Ugyanakkor a katalán helyzethez viszonyítva számos eltérést láthatunk. A baszk nacionalizmusban erősebb a szeparatista elem, és ugyan a PNV éppolyan bizonytalan a végső célokot illetően, mint a CiU, azonban jóval egyértelműbben láthatjuk egy kirajzolódó

független baszk állam képét. A PNV nem fogadta el az 1978-as spanyol alkotmányt, mivel az a szuverén spanyol állam alkotásaként került benyújtásra, és nem tartja tiszteletben a baszk *fueros* mint elidegeníthetetlen jogot. A PNV legnagyobb részének végső célja egyértelműen az EU-n belüli nemzeti függetlenség, habár ez inkább hosszú távú programként jelenik meg, semmint közvetlen célkitűzésként. A CiU által alkalmazott retorika egészen más: ez Katalóniát nagy körültekintéssel helyezi el a spanyol és az európai kontextusban, és a szeparatista törekvéseket egyértelműen elutasítja.

A baszk nacionalizmus ezen kívül sokkal jobban megosztott, mint katalán megfelelője, és rendelkezik egy radikális szárnnal, amelyik a teljes függetlenség megszerzését tűzte ki célul mind a hét baszk tartomány számára, ideértve Navarret és a franciaországi baszk tartományokat is. Ez jóval nehezebbé teszi a baszk érdekek megjelenítését és képviselését, mivel az állandóan jelenlévő erőszak komoly imázsprblémát jelent. A fennálló államhatárokat megkérdőjelező irredenta törekvés nem egyeztethető össze az európai egységgel annak jelenlegi formájában, amely a határok tiszteletben tartásán alapul; ez utóbbi alkotja az olyan politikák lényegi előfeltételét, mint például a határon átnyúló együttműködés, amelyek a határok funkcionális jelentőségének csökkentését célozzák. Mindenesetre a radikális baszk nacionalizmus elutasítja a jelenlegi Európai Uniót, és a fennálló államok lebontásával a népek Európájának megteremtését tűzi ki célul.

A baszkok a katalánokhoz képest lényegesen kevésbé érzik magukat spanyolnak és európainak. Egy 1994-es felmérés szerint Baszkföldön a spanyol identifikáció átlagértéke 5,71 volt, míg ugyanez az érték Katalóniában 8,26, Spanyolország egészét tekintve pedig 8,8 volt. A baszkok Európával való identifikációja 5,2 volt a katalóniai 7,48-as és a teljes Spanyolországra vetített 6,8-as értékkel szemben. (Sangrador García 1996) Az egyes nemzeti csoportok sztereotípiáira vonatkozóan hasonló kép rajzolódik ki. Az összes autonóm közösség közül a baszkoknak van a legnegatívabb elképzelésük mind a spanyolokról, mind az európaiakról, 6,13-as, illetve 5,41-es átlagértékekkel, míg egész Spanyolországra ugyanez 8,41, illetve 6,94. A katalánok 7,64-es átlagértékkel közvetlenül a baszkok és a navarraiak után következnek a spanyolokról alkotott negatív képüket tekintve. Ezzel szemben az európaiakról kialakított elképzelésük a második legpozitívabb a valenciaiak után 7,36-os átlagértékkel, amely meghaladja a 6,94-es spanyol átlagot (Sangrador García 1996). Összegezve, a baszkok történelmi hagyományaiknak megfelelően partikularisták maradtak, és a katalánoknál (említhetnénk itt a skótokat vagy a flamandokat is) problematikusabban élik meg

a többes identitást, ami pedig a sikeresen folytatott új európai politika lényegi előfeltétele.

Másfelől viszont a PNV EU-hívő, és minden integrációs lépést támogat, ideértve az egységes közös valutát is. A PNV a CiU-hoz hasonlóan szintén játssza a Régiók Európája játékot, azonban jóval radikálisabb célokat szem előtt tartva. 1995-ben egy sor radikális javaslattal állt elő, amelyek közvetlen baszk képviseletet tartalmaztak az európai intézményekben. Ez a stratégia igencsak nehezen egyeztethető össze az EU jelenlegi felépítésével. Nemrégiben síkra szállt a Maastrichti Szerződés 146. pontjának Spanyolországra való kiterjesztése mellett, amely lehetővé teszi a szubállami kormányok minisztereinek, hogy az adott államot képviseljék a Miniszterek Tanácsában. A CiU jóval tartózkodóbb volt ebben a kérdésben, abból a megfontolásból kiindulva, hogy ehhez alkotmánymódosításra lenne szükség. A valódi mögöttes megfontolás az, hogy a 146. paragrafus alkalmazása közös álláspont elfogadását tenné szükségessé az összes autonóm közösség számára, ami aláásná Katalónia különállását. A baszk álláspont jóval partikularistább, és az egy autonóm közösség általi képviselet vagy – közös érdek esetén – az e közösségek egy kis csoportja általi képviselet gondolatát tartalmazza.

A baszk kormányzat, összhangban kvázi-állami ambícióival, élt az alkotmánybíróági döntés kínálta lehetőséggel, és saját irodát hozott létre Brüsszelben. Ez a katalán megoldáshoz képest a képviselet jóval átpolitizáltabb formáját jelenti, és közvetlenebb lobbizási lehetőséget kínál. Ezen kívül Baszkföld Katalóniánál sokkal inkább függ az EU strukturális alapjából érkező pénzek-től, és szoros kapcsolatokat ápol Brüsszellel ezek tervezésének és menedzselésének terén, habár, éppúgy, mint más esetekben, ennek a pénznek még keresztül kell mennie Madridon. A baszkok a Régiók Bizottságának lelkes támogatói, aktív szerepet játszanak ott és más európai vállalkozásokban, habár nem dicsekedhetnek a katalánok vezető szerepével. Baszkföld, Katalóniához hasonlóan, egy sor interregionális konzorciumban vesz részt, például a Periférikus Partmenti Régiók Konferenciájában és annak Atlanti Ív kiegészítőjében. Ezen kívül számos határon átnyúló kezdeményezésben vesz részt Aquitániával közösen, közel hozva egymáshoz a Pireneusok két oldalán élő baszkokat, habár a határ eltörlését célzó szüntelen erőszak éppen az ellenkező eredménnyel járt, ugyanis megnehezítette az ilyen jellegű együttműködést.

A szimbolikus európaiság-diszkurzus jóval kisebb visszhangot keltett Baszkföldön, mint Katalóniában, mivel sokkal kevesebb a történelmi alap hozzá. Baszkföld, Katalóniától eltérően történetileg nem képezett átjárót Európa és Spanyolország többi része között, és a nacionalizmus jóval

izolacionalistább színezetű itt. A Régiók Európája diszkurzust Katalóniában öncélnak tartják, míg a baszkok ugyan hajlamosak szintén részt venni ebben a játékban, azonban nem hagynak kétségek afelől, hogy ez csupán egy állomás a nemzeti önrendelkezéshez vezető úton.

Galícia Európában

A nacionalizmus hosszú időn át gyengébben jelentkezett Galíciában, mint a többi történelmi nemzetiség esetében. Galícia politikai kultúrája továbbra is konzervatív és klientelista, a központi, Madridban székelő központi hatalommal ápoltt kapcsolatok függvénye. A nacionalizmus történelmi okokból igencsak fragmentálódott, és ugyan a *Bloque Nacionalista Galego* (BNG) alkotja az ellenzéket a galíciai parlamentben, de maga is csupán egy igen heterogén koalíció, amely magában foglalja a radikális nacionalistákat, az önkormányzatért küzdőket, a szociáldemokratákat és a marxistákat. Retorikája általában demagóg és Európa-ellenes, az összeurópai politikák kártékony hatásait állítva a figyelem középpontjába az olyan kulcságzatokban, mint a halászat, tejpar és a hajógyártás, és nélkülözi azt a pozitív európai irányultságot és elkötelezettséget, amely a többi kisebbségi nacionalista mozgalmat jellemzi az EU más térségeiben. A helyi burzsoá regionalista-nacionalista párt hiánya jelenti a leglényegesebb különbséget Katalóniához és Baszkföldhöz képest, habár az 1980-as években történt kísérlet egy ilyen párt létrehozására *Coalición Galega* néven. A hatalmon lévő párt a spanyol *Partido Popular* (PP) helyi tagozata, amelynek az 1980-as évek vége óta Manuel Fraga a meghatározó alakja. A PP ennek megfelelően két részre tagolódik, az egyik Madridhoz kötődik, és irányultságát tekintve neoliberais, míg a másik nem lép ki a provinciális keretből, és a tradicionalista értékvilágban és a helyi klienshálózatokban gyökerezik. E két rész alapvetően Fraga személyén keresztül kapcsolódik egymáshoz. Szintén alapvetően Fraga volt az, aki az európai regionalista tematikát meghonosította Galíciában. Fraga regionalizmusát élesen meg kell különböztetnünk attól az erős spanyolságtudattól áthatott nacionalizmustól, amely újra és újra kihangsúlyozza, hogy Galícia Spanyolország integráns részét képezi. Fraga e határok között buzgón hirdeti a Régiók Európájának gondolatát, a háromszintű kormányzás, a szubszidiaritás és a brüsszeli galíciai jelenlét szükségességének eszméit propagálva. Ő maga fáradhatatlanul utazó, aki állandóan úton van Európában és Dél-Amerikában, hogy minél szélesebb körben terjessze a megfelelő Galícia-képet (valamint az önmagáról mint nemzetközi államférfiről alkotott képet). Galícia jelentős mértékben

részesedik az EU Strukturális Alapjaiból, és ez a tény igencsak felértékeli az európai politikát, valamint könnyebbé teszi Fraga számára az európai regionalizmus melletti kiállást.

A galíciaiak meglehetősen erős regionális identitástudattal rendelkeznek, azonban a többségük ezt a spanyol identitástudattal összeegyeztethetőnek gondolja. (Moral 1998; García Ferrando et al. 1994) A galíciaiak a spanyolok és az európaiak iránti pozitív attitűdjeiket tekintve kissé az átlag alatti értékeket produkálnak, míg némileg kevésbé érzik magukat spanyolnak, és némileg inkább érzik magukat európainak, mint az átlag. (Sangrador García 1996) Ez a kép sokkal kevésbé drámai, mint Katalóniában, amelyet az Európa felé fordulás és többes identitás, vagy mint Baszkföldön, amelyet a továbbélő partikularizmus jellemez.

Nem tűnik úgy, hogy a galíciai identitáson belül az európai dimenzió erősödőben lenne. Valószínű, hogy Galíciában hosszabb távon Európa meg fogja gyengíteni a függésen alapuló politikai rendszert és kliensrendszerre épülő gyakorlatot; általában e két utóbbit teszik felelőssé Galícia gazdasági visszamaradottságáért. A regionális politika nagymértékben európaizálódott, és Brüsszel nyomást gyakorol, hogy kevesebbet költsenek az infrastrukturális beruházásokra, ami a politikai klientúraépítés eszköze lehet, és többet gazdaságfejlesztésre, innovációra és humántőkére. A régi politikai rendszer a kisvárosokban és a vidéki területekben, a régió hanyatló részében gyökerezik, és gyengébb a városokban és a partvidéki területeken, amelyek Európa irányába tájékozódnak. Az új eurorégió, amelyik Galíciát Portugália északi részével kapcsolja egybe, a központi államtól független kapcsolatrendszert és erőforrásokat biztosít, valamint a fejlődés függetlenebb formáit segíti elő. Ami ugyanakkor még mindig hiányzik, az a mérsékelt nacionalista vagy regionalista koalíció, amely képes lenne ezeket a tendenciákat kihasználni, és Galícia Európában való létére vonatkozóan képes lenne olyan vízióval előállni, amely összehasonlítható lenne a katalánnal. Az 1990-es évek végén a BNG nacionalistái visszavettek Európával szembeni ellenségességükből, és az *Esquerra Republicana de Catalunya* által vallott a Népek Európája stratégiához közeledtek, de a fennálló EU-struktúrák iránt tanúsított mélységes gyanakvásuk továbbra is fennmaradt.

Nemzetek az államon túl?

Az európai integráció Spanyolországban újrafogalmazta a régi nemzetiségi kérdést. Az állam egységéhez és uniformitásához ragaszkodó *españolista*

álláspont mindig is összeegyeztethetetlen volt Katalónia, Baszkföld és Galícia nemzetiségi realitásaival. Az *Estado de las Autonomías* az európai egységesséssel és federalizmussal együtt egy új keretet alkot, meghonosítva a korlátozott szuverenitást, a területi alkalmazkodást és a szubszidiaritást eszméjét. Ez lehetővé teszi, hogy egy kisebbségi nemzet, valamint annak kulturális és gazdasági érdekei anélkül jelenjenek meg, hogy felmerülne a szeparatizmus vérszterhes kérdése. Az önálló állam nélküli nemzeti lét és a megosztott szuverenitás új diszkurzusát egyaránt legitimálják Spanyolország kisebbségi nemzeteinek történelmi hagyományai és maga az összeurópai integrációs projekt. Európa szövetségeseket és erőforrásokat kínál a spanyol államon belüli centralizáló tendenciák elleni küzdelemhez. Mindez elősegíti a területi politika normalizálódását, alapvetően a politikai és alkotmányos keretek között tartva azt, és egyúttal meg is szelídítette a szeparatista tendenciákat. Ugyanakkor a radikális baszk nacionalizmus problémájával nem volt képes megbirkózni. Az EU a fennálló államok stabil képződményeire épül, bármennyit veszítsenek is ezek valós hatalmukból és tekintélyükből.

Gyakran megjegyzik, hogy Spanyolország a területi politika laboratóriuma, mivel olyannyira különböző és olyannyira eltérő tapasztalatokat felhalmozott régiók alkotják. Az Európa iránt kialakított viszony vonatkozásában a három történelmi nemzetiségnél három jól elkülöníthető modellt figyelhetünk meg. A katalán stratégia, amely a megosztott szuverenitásra és a korlátozott szuverenitás katalán hagyományára épül, erőteljesen kihangsúlyozza a katalán identitást, miközben azt az új, komplex hatalmi hálózatok kontextusába helyezi. Határozottan antiszeparatista irányultsága a spanyol elitek megnyugtatót szolgálja, ami nem jár mindig sikerrel; ezek Katalóniában hajlamosak az állam integritását veszélyeztető tényezőt látni. (Puig 1998) Európát olyan diszkurzív térként használja, amelyben a katalán nemzet megjeleníthető, valamint olyan tükörként, amelyben visszatükrözhető, miközben megragad minden lehetőséget, hogy befolyást gyakoroljon és az európai intézményekből forrásokhoz jusson. Az alkotmányos fejlődés végpontját sohasem határozzák meg közelebből, csak annyit mondanak, hogy az a katalán autonómia növelését, Spanyolország több nemzetből összetevődő voltának elismerését, valamint a régiók és az állammal nem rendelkező nemzetek számára Európában biztosítandó nagyobb teret foglalja magában. A katalán stratégia megfontolt és megegyezést kereső, és kerüli, hogy ellenzőivel vagy a spanyol állammal szemtől szemben konfrontálódjon.

A baszk stratégia, legalábbis egy bizonyos szinten, hasonlóan opportunista, igyekszik kihasználni minden kínálkozó alkalmat. Ugyanakkor

összességében egyértelműbben szeparatista, mivel elutasítja a spanyol állami kereteket, legalábbis hosszú távon, és elkülönült jelenlét megteremtésére törekszik az újjárendezett Európában. Ugyan ez számos egyedi kérdésben elég tág teret nyit a spanyol állammal való kooperáció előtt, azonban Spanyolországra vonatkozóan nem teszi lehetővé közös vízió kialakítását, mivel a szimbolikus referenciák éppen ellentétesek egymással.

A galíciai modell megint csak más. Galícia Európában elfoglalt helyére vonatkozóan nincs általánosan elfogadott vagy legalábbis domináns elképzelés. A nacionalisták alapvetően továbbra is bizalmatlanok, és ellenzéki attitűddel közelítenek a kérdéshez. Fraga attitűdje igen pozitív, azonban a katalán, és még inkább a baszk helyzettől eltérően, hiányzik belőle a nacionalizmus szimbolikus tartalma vagy az állam átalakításának radikális terve. Az ő víziója sokkal inkább megfelel a német szövetségi tartományokhoz köthető „harmadik szint” stratégiának, amelyben a régióknak jól meghatározott szerep jut az európai politika alakításában, de a saját államuk részeként.

1998-ban mindhárom régió nacionalistái több találkozót is tartottak, amelyek eredménye a Barcelonai Nyilatkozat lett, amit a Santiagói és a Vitoriai Nyilatkozat követett. Ezekben közös stratégiát próbáltak meg kialakítani Spanyolországra és Európára vonatkozóan. Ezekben egy új, több nemzetből álló és konföderális államot követeltek, valamint tág teret szenteltek az európai tematikának. Európától nemzeti létük és nyelveik elismerését követelték, és az EU intézményeiben való nagyobb részvétel igényét fogalmazták meg. Nevezetesen, helyet követeltek maguknak az állandó spanyol EU-képviselőben, valamint a Miniszterek Tanácsa mellett tevékenykedő spanyol delegációban, ahol a kompetenciájukba tartozó ügyek vannak napirenden, továbbá tagságot a Bizottság munkacsoportjaiban. Hasonló képviselőket követeltek más európai és nemzetközi szervezetekben is. Egy szociálisan érzékenyebb Európa megteremtését követelték, valamint a szubszidiaritás elvének következetes alkalmazását. Mindez sok hasonlóságot mutat a Régiók Európája mozgalommal, azonban az már a három kisebbségben lévő spanyolországi nemzet egyedi sajátossága, hogy speciális helyet követelnek maguknak, és nem fogadják el az egyszerű autonóm közösségek státuszára való visszaminősítést. A követett stratégia nyilvánvalóan közös elemei ugyanakkor elfedik a hosszú távú törekvések eltéréseit és az Európa jövőjéről alkotott vízió különbségeit. Míg a katalán CiU minden kétséget kizáróan megelégedne a Barcelonai Programmal, amely elismeri a spanyol dimenzió meglétét, még ha egy új, több társnemzetből álló államban is, a PNV ugyanakkor még mindig a teljes függetlenség és az államként történő európai részvétel után sóvárog, míg a BNG megosztott ebben a kérdésben, mint ahogy számos másban is.

Lehetséges, hogy a barcelonai folyamat egy új szintézist eredményez majd, amelyben a baszkok mérséklék szeparatizmusukat, a BNG pedig politikailag a centrum felé mozdul el, de ez a folyamat még éppen csak elkezdődött.

Jelenleg még nincs egy kialakult, világos intézményi keret az állam nélküli nemzetek európai létezése számára, a baszkok, katalánok és flamandok minden ez irányú erőfeszítése ellenére. Egy nemzet megjelenítése számára számtalan szimbolikus lehetőség kínálkozik, és ezek fontos szerepet játszhatnak mind a nemzetépítés folyamatának konszolidációjában, mind azoknak az igényeknek a kielégítésében, amelyek e folyamat során felmerülnek. Vannak bizonyos rendelkezésre álló európai források, és vannak bizonyos csatornák az európai politika befolyásolására, azonban mindez meglehetősen *ad hoc* módon és elszigetelt egységekben történik. Az európai politika „harmadik szintjének” intézményesítését, ami pedig olyan ígéretesnek tűnt a Maastrichti Szerződés idején, nem vitték következetesen végig az azt követő szerződésmódosítások alkalmával. A legfontosabb az, hogy továbbra is az állam az Euró-pához való hozzáférés alapvető csatornája. Ezek után nincs abban semmi meglepő, hogy 1996-ban a hatalomra lépő Néppárt és a CiU, illetve különösen a PNV között folytatott tárgyalások során az egyik legfontosabb téma a spanyol EU-politika alakításában való intenzívebb részvétel kérdése volt. Ez magában foglalja az előzetes konzultáció követelményét, valamint a szub-állami képződmények képviselétét a brüsszeli spanyol állandó képviselőben és a munkacsoportokban.

A spanyolországi nemzetiségi politika továbbra is alapvetően instabil. A kisebbségi nacionalista pártok részéről állandóan megfigyelhető tendencia, hogy igyekeznek mindent túllícitálni, míg Madrid minden engedményt visszacsinálna. Az európai dimenzió megjelenése csak tovább bonyolítja a helyzetet. Egyfelől, a szuverenitáshoz kapcsolódó kérdések elhomályosításával és az abszolút megoldások kerülésével hozzájárul a nacionalizmus megszelídítéséhez, másfelől viszont ugyanezen okból kifolyólag az alkotmányos fejlődés számára nem kínál egy fix végpontot. Ebből következően nagyon is valószínű, hogy Spanyolországban a nacionalista térnyerés tovább folytatódik majd az európai integráció előrehaladtával. Minden egyes integrációs lépés egyre inkább leértékeli az államot, ugyanakkor felértékeli az európai politika színterét, ami a nemzetiségi politizálás súlypontjának áthelyeződésével jár. Az egységes, közös valuta bevezetése, azzal, hogy a nemzeti szuverenitás egyik legfontosabb szimbólumát kiveszi az állam kezéből és a hatalmi jogosítványokból egy jelentős részt Frankfurtba helyez át, a nemzetiségi igénybejelentések újabb hullámát indíthatja el. Újra csak azt látjuk, hogy a „

nemzetállam” csupán egy a sok lehetséges politikai berendezkedés közül, és állandó mozgásban van. A nemzetek, amelyek kapcsolata az állammal inkább nevezhető esetlegesnek, mint szükségszerűnek, szintén állandóan változnak; hol feltalálják, hol ismételten újragondolják őket. Amennyiben igaz az, hogy Európa egy jóval képlékenyebb politikai berendezkedés irányába fejlődik, amely – legalábbis bizonyos vonatkozásokban – az állam előtti, többszörösen összetett hatalmi viszonyrendszerre emlékeztet, akkor az alkalmazkodás folyamán azok találják majd szembe magukat a legnagyobb problémákkal, akik a legcsökönyösebben ragaszkodnak a szuverén nemzetállam 19. századi formájához, például Franciaországban, Spanyolországban és Angliában (ez utóbbi nem elírás Nagy-Britannia helyett). Spanyolország nemzeti kisebbségei csupán futó bepillantást kínálnak a lehetséges jövőbe.

Fordította: Sisák Gábor

IRODALOM

- Álvarez Junco, José (1996) 'The nation-building process in nineteenth-century Spain', in Clare Mar-Molinero and Ángel Smith (eds), *Nationalism and the Nation in the Iberian Peninsula* (Oxford: Berg), 89–106.
- Andés Orizo, Francisco and Alejandro Sánchez Fernández (1991) *El sistema de valores dels catalans: Catalunya dins l'enquesta europea de valors dels anys 90* (Barcelona: Institut Català d'Estudis Mediterranis).
- Bullman, Udo (ed.) (1994) *Die Politik der Dritten Ebene* (Baden-Baden: Nomos).
- Convergència i Unió (1994) *Amb força a Europa: programa electoral, eleccions al Parlament Europeu, 1994*.
- Conversi, Daniele (1997) *The Basques, the Catalans and Spain* (London: Hurst).
- Folch-Serra, Mireya (1995) 'The everyday aspects of nationalism in Catalonia', *International Journal of Comparative Race and Ethnic Studies* 2.2, 35–45.
- García Ferrando, Manuel, Eduardo López-Aranguren, and Miguel Beltrán (1994) *La conciencia nacional y regional en la España de las Autonomías* (Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas).
- Hobsbawm, Eric (1990) *Nations and Nationalism since 1780: Myth, Programme, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Jones, Barry and Michael Keating (eds) (1995) *The European Union and the Regions* (Oxford: Oxford University Press).
- Keating, Michael (1988) *State and Regional Nationalism: Territorial Politics and the European State* (London: Harvester-Wheatsheaf).
- (1996) *Nations against the State: The New Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland* (London: Macmillan).
- Kedourie, Elie (1960) *Nationalism* (London: Hutchinson).

- Llobera, Josep R. (1994) *The God of Modernity: The Development of Nationalism in Western Europe* (Oxford: Berg).
- Moral, Félix (1998) *Identidad regional y nacionalismo en el Estado de las Autonomías*, Opiniones y Actitudes 18 (Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas).
- Partido Nacionalista Vasco (1995) *Ponencias aprobadas en la Asamblea General celebrada los días 2 y 3 de Diciembre de 1995*.
- Petschen, Santiago (1993) *La Europa de las Regiones* (Barcelona: Generalitat de Catalunya).
- Puig i Scotoni, Pau (1998) *Pensar els camins a la sobirania* (Barcelona: Mediterrrnea).
- Pujol, Jordi (1976) *Una política per Catalunya* (Barcelona: Nova Terra).
- Sangrador García, José Luis (1996) *Identidades, actitudes y estereotipos en la España de las Autonomías*, Opiniones y Actitudes 10 (Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas).
- Ugalde, Alexander (1996) *La acción exterior del nacionalismo vasco (1890–1939): historia, pensamiento y relaciones internacionales* (Bilbao: Instituto Vasco de Administración Pública).

A MAGYAR AUTONÓM TARTOMÁNY

STEFANO BOTTONI

A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952)*

Tanulmányomban a legfelsőbb szovjet vezetés nyomására Románia szívében, a Székelyföldön egy tömbben élő magyarság számára 1952-ben megalakított Magyar Autonóm Tartomány (MAT) létrejöttének körülményeit és következményeit próbálom rekonstruálni az alábbi kontextusban: 1) a szovjet birodalmi politika és a sztálini nemzetiségi politika; 2) az erdélyi kérdés alappillére, vagyis a szovjet–román kísérlet a döntően magyarlakta Székelyföldnek a román kommunista rendszerbe integrálására; 3) a helyi társadalom túlélési stratégiái, valamint az új elit helykeresése a kommunizmus első évtizedében.

A historiográfiai kontextust illetően sajnos kevés támponttal rendelkezem, mivel az 1945 utáni Székelyföld gazdaság-, közigazgatás- és társadalomtörténete eddig nem keltette fel sem a magyarországi, sem a romániai történészek érdeklődését.¹ Szarka László gondolatmenete idézhető a magyar kisebbségi társadalmak 1918-tól kezdődő „szétfejlődéséről” (az önálló, vállalt nemzetépítő közösségek fokozatos megformálása) annak kapcsán, hogy ma

* Ezúton mondok köszönetet Tamás Ágnesnek, aki a tanulány legelső változatát olaszból fordította és Fedinec Csilla számomra meghatározó segítségért a szöveg magyar megfogalmazásában és az orosz nyelvű dokumentumok feldolgozásában.

1 Érdemes megemlíteni, hogy eddigi ismereteink az 1944 utáni erdélyi magyarság politikatörténetéről elsősorban Vincze Gábor munkásságának köszönhetők, aki főleg budapesti külgügyi forrásokra, a romániai magyar sajtóra és interjúkra alapozta fontos tanulmányait. Ld. Vincze Gábor: *A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája: 1944–1953*. Budapest – Szeged, Teleki László Alapítvány–JATE, 1994.; Uő: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság 2. világháború utáni történelméből*. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó, 1999.; Uő.: *Magyar vagyon román kézben. Dokumentumok a romániai magyar iparvállalatok, pénzintézetek 2. világháború utáni helyzetéről és a magyar–román vagyonjogi vitáról*. Csíkszereda, Pro-Print, 2001.; Uő.: *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák. II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Csíkszereda, Pro-Print, 2003.; Fülöp Mihállyal együtt: *Revízió vagy autonómia? Iratok a román–magyar kapcsolatok történetéről 1945–1947*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998.

a magyarországi vezető történészek alapvetően (és joggal) Románia történetének részeként kezelik Erdély történelmét 1918, és főként 1944 után. Természetesen ennek más oka is van: a források többsége román nyelven íródott és sok anyag ma is csak nehezen (vagyis diszkrecionálisan) hozzáférhető. Mégis úgy látom, a döntő tényező az, hogy Magyarországon nem folynak mélyreható kutatások a Székelyföld 1944 utáni történetéről, és elmélyültek a mai Magyarország és Erdély közötti nemcsak társadalmi, hanem mentalitásbeli különbségek. A magyar történetírás kimondatlanul felismerte, hogy a még mindig magyar többségű, de már évtizedek óta a román habituális szerkezet szabályai szerint működő Székelyföld története immár nem értelmezhető pusztán magyarországi paradigmák és modellek alapján.

Az 1970-es évektől uralkodó román kánonba, amelynek mélylélektani alapja az „egységdiskurzus”, magától értetődően nem illeszkedik bele egy kvázi „idegen” területnek az alapos kutatása. Ráadásul a rendkívül fejletlen és tematizálatlan kommunizmus-kutatás eddig nem tudott mit kezdeni az erdélyi magyarokkal és a magyar kultúrában szocializált erdélyi zsidókkal. Csak egy példa erre: a magyarok és a zsidók túlreprezentáltsága a kommunista mozgalomban társadalomtörténeti okokra vezethető vissza, de ennek megértésére egy önreflexióhoz nem szokott történelemszemlélet² nem képes. Ez ugyanis a kollektív emlékezet szelektív használatával mesterségesen elválasztja az '50-es évek sztálinista terrorját (valamint a terror felelőseit, a nemzettől idegen kisebbségi csoportokat) és a román társadalmat, melyet teljesen alávettettek és ebből fakadóan teljesen ártatlannak tekint.³

Beszélnünk kell a meghatározó erdélyi magyar diskurzusról is, amely paradox módon viszonyul a kommunizmus kérdéséhez. Az esszéisztikus jellelű írásokból álló közbeszéd (történelmi alapkutatások még csak kéziratban

- 2 Ennek az elvnek jellegzetes megnyilvánulási formái Gheorghe Buzatu, Florin Costantiniu, Ioan Chiper 1990-es évekbeli tanulmányai, ezen kívül az *Analele Sighet* sorozat eddig megjelent 9 kötete és az *Arhivele Totalitarismului*című folyóirat. A román kommunizmusról, mint terrorisztikus jellegű és tisztán elnyomó rendszerről ír: Dennis Deletant: *Communist terror in Romania. Gheorghiu-Dej and the police-state 1948–1965*. London, Hurst&Co., 1998. Az elv részletes kritikai elemzése: Alexandra Laignel-Lavastine: „Fascismo e comunismo in Romania: posta in gioco e uso di una comparazione”. In: H. Roussou (szerk.): *Stalinismo e nazismo. Storia e memoria comparate*. Torino, Bollati Boringhieri, 2001. 211–217.
- 3 Erről ld. a kommunizmus történetével foglalkozó kutatóintézetek vagy civil társadalmi csoportok tudományos és diskurzív tevékenységét (a jelenlegi román kormányhoz közel álló Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, az ellenzéki Institutul Român de Istorie recentă, a Fundația Sighet). A román társadalom alávetttségéről Stelian Tănase politológus is beszél a Gheorghiu-Dej-korszakról megjelent művében: Tănase, Stelian: *Elite și societate. Guvernarea lui Gheorghiu-Dej*. București, Humanitas, 1998. 57.

születtek e témával kapcsolatban⁴) egyfajta magyar szenvedéstörténetként konstruálja az 1950-es éveket. E vízióba egyaránt beleillesztődnek Márton Áron püspök börtönévei, az 1956-os forradalom „erdélyi mártírjai”, a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem megszüntetése, valamint a MAT területi át-szervezése 1960-ban és az egész Ceaușescu-korszak. Ez a megközelítés a román történeti kánon tükrörfordítását jelenti: a román mintákat, a román *értelmezési kereteket* követve reprodukálódik újra és újra a mártírközösség képe.

Úgy látom, hogy e megközelítés két veszélyt is rejt magában. Egyrészt elszakadni látszik attól a magyar történetírásban lassan felülkerekedő irányzattól, amely a kommunizmust nem csupán a szovjet nagyhatalom által behozott „vörös diktatúrának”, hanem a XX. századi magyar társadalom- és mentalitástörténet szerves részének tekinti.⁵ Másrészt feltűnő, hogy a kolozsvári magyar egyetem vagy a MAT megszüntetésére vonatkozó memoárszerű írások el szokták hallgatni, hogy kik és miért hozták létre, kik és hogyan működtek ezeket a magyar intézményeket.⁶

Eddigi kutatásaim alapján úgy gondolom, hogy a MAT története nem üdv-történet, és nem is felvállalhatatlan múlt, hanem egyszerűen a második világháború utáni Románia történelmének szerves része. Mi több, a magyar kommunisták világképének elemzése elkerülhetetlen eleme az erdélyi magyarság közel-múltja feltárásának. Céloom tehát *nem* a MAT közvetlen kiváltó okait magyarázni, hanem létrehozása történelmi, társadalmi és lélektani keretét adni.

4 Az említett alap kutatások zömét *nem* szaktörténészek, hanem a csíkszeredai KAM csoport-hoz tartozó antropológusok végezték el (Oláh Sándor, Gagy József, Bíró A. Zoltán, Bodó Julianna). Még kéziratban vannak Novák Zoltán és László Márton (Kolozsvár, BBTE) szakdolgozatai (a mesteri fokozat megszerzéséhez) a nyárádmenti elitváltásról 1944 és 1948 között, illetve a Maros megyei kollektivizálás első éveiről.

5 Ld. Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris, 2001.; Krausz Tamás (szerk.): *Asztálinizmus hétköznapijai: tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2003.

6 Talán egy kivétel van (már ami az Bolyai létrehozásának esetét illeti): *Erdély magyar egyeteme 1944–49. I. köt.* (Csögör Lajos visszaemlékezése és dokumentumok). Válogatta, szerkesztette: Lázok János – Vincze Gábor. Bevezető tanulmány, jegyzetek: Vincze Gábor. Marosvásárhely, Custos Kiadó, 1995. Az Erdélyben meghonosodott megközelítésre jó példa a *Korunk* 2003. februári száma, amely az 1950-es éveket mutatja be. Részletes kritikáját ld. Oláh Sándor: Egyoldalú történelemszemlélet a *Korunk* sztálinizmus-számában. *Regio*, 2003, 2. sz. 237–241. Súlyos módszertani fenntartásokkal forgatható csak az egyébként fontos dokumentumkötet a romániai magyarság 1945 és 1955 között történetéről, ld. A. Andreescu – L. Nastaș – A. Varga (szerk.): *Minorități etnocale maghiare documentare: Maghiarii din România (1945–1955)*. Cluj-Napoca, Centru de resurse pentru diversitate etnocale, 2002. A kötetnek nincs szakmailag elfogadható bevezető tanulmánya, erősen Kolozsvár-centrikus, a kronológiai rész meg sem említi az autonóm tartomány megalakítását (863–870.)

Az előzmények: a szovjet típusú szerkezetváltás és az erdélyi magyarság jövőképei 1945 után

Közhelyszerű megállapítás, hogy a második világháború után Romániában elindított politikai változások mögött a Szovjetunió birodalomépítési szándéka állt. Az 1944 őszen újjáalakult rendkívül kis létszámú Román Kommunista Párt (RKP) megerősödése és gyors hatalomra jutása 1945 és 1947 között az erőszakos szovjet beavatkozásnak köszönhető (ld. Visinszkij szerepét a Groza-kormány megalakulásában). A kommunista rendszer felépítése új helyzet élé állította a másfél milliós erdélyi magyarságot is, amely az 1948-as népszámlálás adatai szerint Románia összlakosságának 9%-át, míg Erdély népességének egynegyedét tette ki.⁷

A két világháború között még a területi revízió és a Magyarországhoz való visszacsatolás jelentette az egyetlen reális jövőképet a hagyományos elit-csoportok számára.⁸ Az integrációval szembeni magyar elutasításban fontos szerepet játszott a bukaresti kormányok 1918 utáni intenzív nemzetépítő politikája is, amely elsősorban az „idegen” kisebbségek társadalmi szupremáciája ellen irányult.⁹

Az 1940 és 1944 közötti drámai eseménysorozat – Erdély kettészakítása és a Horthy-Magyarország köztisztviselőinek (az úgynevezett ejtőernyősök) térfoglalása; az 1944. március 19-i német megszállás; ezt követően a zsidók deportálásának végrehajtása Észak-Erdélyben; végezetül 1944 őszen a rövid életű román és szovjet katonai közigazgatás – mély nyomot hagyott a romániai magyarság közgondolkodásában.¹⁰ Ha nem is tudták ezt racionalizálni és

⁷ Az 1948. januári népszámlálás székelyföldi adatairól ld. Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Csíkszereda, Pro-Print, 1998. 32. A történelmi Székelyföldet alkotó 4 délkeleti megyében (Maros-Torda, Csík, Udvarhely, Háromszék) azonban a lakosságnak mintegy 75%-a volt magyar anyanyelvű.

⁸ Az erdélyi kérdés megoldására kidolgozott tervekről ld. Bárdi Nándor: *A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). Források és stratégiák*. Csíkszereda, Pro-Print, 1999. 29–113.

⁹ Ld. erről Irina Livezeanu monográfiáját: *Cultural politics in Greater Romania. Regionalism, nation building, and ethnic struggle, 1918–1930*. London, Cornell UP, 1995.

¹⁰ A második bécsi döntésről ld. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, Pro-Print, 2002. A holokauszt végrehajtásáról Észak-Erdélyben ld. Randolph Braham: *The Politics of Genocide: the Holocaust in Hungary*. New York, Columbia UP, 1994. A Maniu-gárdák tevékenységéről és a szovjet katonai közigazgatásról Észak-Erdélyben 1944 őszen ld. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor: *Centralisták és autonómisták. Észak-Erdély a románok két bejövetele között (1944. szeptember – 1945. március)*. Kolozsvár – Budapest, EME – Teleki László Intézet. Megjelenés alatt.

papírra vetni, mint ahogyan Bibó István tette 1945-ben, sokan érezték Erdélyben is, hogy az etnopolitikai és háborús versengés felvállalása zsákutcába sodorta őket. Ami pedig a magyar kultúrájú zsidókat illeti, mély politikai és morális okai voltak a kommunista párthoz való vonzódásnak, amiben integrációs lehetőséget láttak. Hitelesen tájékoztat erről emlékirataiban Balázs Egon kolozsvári matematikus, aki 1944 és 1947 között fontos szerepet játszott a Kolozs megyei RKP megszervezésében.¹¹

Az 1944-es helyzet kilátástalansága arra készítette a magyar közösség közvélemény-formálóinak nem elhanyagolható hányadát, hogy 1945–46-ban a baloldali eszmék felé forduljon. Ráadásul az erdélyi magyar városi értelmiség és munkásság kisebb részét már a '20-as évektől befolyásolta a baloldali, azaz a kommunista és főleg a szociáldemokrata párt tevékenysége, illetve propagandája.¹² Ebbe a kontextusba kell tehát helyezni azt a román történetírásban többször idézett adatot, mely szerint az 1933-ban Nagyromániában élő összes kommunista 26%-a volt magyar nemzetiségű.¹³

A baloldali pártok által hangoztatott internacionalista, a kisebbségekre nézve integratív politikát a tömegesen belépő magyarok – a román állammal kialakítandó viszonyukban – az egyetlen integrációs eszköznek tekintették. Ugyanakkor, az 1945-ben hatalomra jutott, de gyenge legitimitású bukaresti kommunista elit is világosan látta, hogy az 1918 utáni nemzetállami politika nemcsak, hogy a Szovjetunió számára elfogadhatatlan, hanem belpolitikai szinten sem fenntartható. A központ és a periféria, a többség és a kisebbség között kölcsönösségen alapuló paktum jött létre már a Groza-kormány első hónapjaitól. A Petru Groza integratív személyisége által hitelesített és a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) által felkarolt politika alapköve az volt, hogy a magyar kisebbség feladata a román államba való betagozódása (vagyis a készülő békeszerződés elfogadtatása a magyar lakossággal) és az új rendszer felépítésében való részvétel. E stratégiával magyarázható egyrészt a Bolyai Tudományegyetem létrehozása 1945-ben, valamint a sokat vitatott 1945. novemberi

¹¹ A holokausztot és az Antonescu diktatúra alatti üldözéseket túlélő román és magyar anyanyelvű zsidóknak a kommunizmus felé való ideológiai kötődéséről ld. Egon Balas: *A szabadság vonzásában. Veszélyes utazás fasizmuson és kommunizmuson át*. Budapest, Vince Kiadó, 2002.; Robert Levy: *Gloria și decăderei Anei Pauker*. Iași, Polirom, 2002.

¹² A Komintern 1933-ra vonatkozó adatai alapján a Romániában regisztrált 1.665 illegális kommunistának 26,4%-a magyar, 18%-a zsidó származású volt. Ioan Chiper: *Considerations on the numerical evolution of the Romanian Communist Party, 1921–1952. Totalitarianism Archives*, 2002/1. 12–13.

¹³ Figyelembe kell vennünk, hogy ehhez a csoporthoz olyan asszimilált zsidók is tartoztak, akik 1920 után magyarnak és nem zsidó nemzetiségűnek vallották magukat.

marosvásárhelyi nyilatkozat, amelyet az MNSZ balszárnya és Vasile Luca (Luka László) erőszakolt ki egy esetleges területi revízió ellen. Ez azt jelentette, hogy az állam iránti lojalitásért cserébe bizonyos kulturális, oktatási és politikai előnyöket biztosítanak (pl. magyarok bevonása az államapparátusba).¹⁴

A kommunista párt osztályalapú szelektív integrációt ígért a magyar kisebbség számára, és ez a politika rövid távon sikeresnek bizonyult. Ezt bizonyítja az 1946. novemberi parlamenti választások végeredménye: az Országos Demokrata Arcvonal (ODA) mellett kampányoló MNSZ a szavazatok 8,4%-át szerezte meg és így 29 képviselőt küldhetett a bukaresti parlamentbe.¹⁵ Az MNSZ színeiben megválasztott képviselők 2/3-a a kommunista párt tagja volt. Azt is érdemes megjegyezni, hogy pl. Szamos (Szolnok-Doboka) megyében nem csak a történelmi pártokat, hanem az MNSZ-t is több ezer szavazattól fosztották meg, feltehetően az ODA javára.¹⁶

A magyar kisebbségen belül felszínre került konfliktusok ellenére¹⁷ a szavazás kimenetele egyértelműen igazolta az akkor már erős kommunista befolyás alatt álló MNSZ népszerűségét, pontosabban széleskörű *elfogadottságát*. A kommunista párt (1948-tól Munkáspárt) társadalmi és nemzetiségi összetételére vonatkozó adatok is igazolják a felvázolt képet. 1947 júliusában a 703.000 tagból 87.000 vallotta magát magyarnak (12,32%). Ez a népességen belüli arányhoz viszonyítva 3,5%-os magyar felülreprezentáltságot jelent.¹⁸ A felépülő kommunista államban a párttagság egyben a társadalmi mobilitás lehetőségét is nyújtotta: Katona Szabó István író adatai szerint az 1948-ban államosított 44 kolozsvári üzem élére 32 magyar és 7 román munkás igazgató került.¹⁹ A kommunista apparátust és az egyszerű párttagokat sem lehet tehát az „ártatlan” lakosságtól elválasztani.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a kommunizmus ideológiájával és társadalmi nézeteivel az erdélyi magyar lakosság egy jelentős része továbbra

¹⁴ Ld. Stefano Bottoni: Politiche nazionali e conflitto etnico. Le minoranze ungheresi nell'Europa orientale 1944–1950. *Contemporanea*, 2002/1. 85–115. Az erdélyi kérdés szovjet kezelési terveiről ld. Tófik Iszlamo: Erdély a szovjet külpolitikában a második világháború alatt. *Múltunk*, 1994, 1–2. sz. 17–50. A moszkvai történész kötetben is megjelentette a legfontosabb dokumentumokat ld. T. V. Volokitina – T. M. Iszlamo (szerk.): *Transilvanskij vopros. Vengero-ruminskij territorialnij spor i SSSR, 1940–1946*. Moskva, Rosspen, 2000.

¹⁵ Vincze, 1994. 50.

¹⁶ A Virgiliu Țărău által feltárt valós adatokat idézi Florin Costantiniu: *O istorie sinceră a poporului român*. București, Univers Enciclopedic, 2002. 441.

¹⁷ Itt elsősorban a Márton Áron vezette értelmiségi csoporttal és a kolozsvári magyar szociáldemokratákkal való leszámolásra utalok.

¹⁸ Chipér, 2002. 19.

¹⁹ Katona Szabó visszaemlékezése alapján közli: Vincze, 1994. 62.

sem értett egyet, és az új magyar kommunista elit a hagyományos hatalmi csoportokkal szemben valódi „polgárháborút” vívott: lejáratta, bebörtönöztette, megkeserítette életüket, az 1950-es évek elejére eltüntette őket a politikai és társadalmi szférából.

Még egyértelműbb a kép a leendő MAT területén: Novák Zoltán meggyőzően bizonyítja, hogy az akkor enyhén magyar többségű Maros megyei pártapparátust döntően magyar nemzetiségűekkel töltötték fel.²⁰ Oláh Sándor a székelyföldi falusi pártapparátust vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy nem a bukaresti „idegen” hatalom, hanem egy tradicionális társadalmi szerkezetben élő magyar helyi pártvezetés hajtotta végre, következetesen és alaposan, az 1948–52 között zajló kegyetlen politikai tisztogatásokat és az erőszakos kollektivizálást.²¹ Gagy József kutatásai az 1948–1949-es időszakot mint egy társadalmi sokk történetét mutatják be a millenarisztikus mozgalom megjelenésén keresztül. A mindennapi társadalom védekezési – vagy inkább *túlélési* – mechanizmusai tárulnak fel a társadalmi–gazdasági–kulturális szerkezetváltás közben.²²

Az 1940-es évekről szólva azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Erdélyben a magyarok és a zsidók „rangidősnek” számítottak a pártban: a románokkal ellentétben, akik csak 1945 második felében kezdtek oda tömegelesen belépni. A magyarok közül sokan Groza kormányának megalakulása idején vagy még azelőtt lettek párttagok, és többeknek „illegális” mozgalmi múltja is volt.

Minden rendelkezésre álló statisztikai adatsor ellenére rendkívül nehéz arra a látszólag egyszerű kérdésre válaszolni, hogy *milyen pozíciót foglaltak el a magyarok a hatalmon belül?* Köztudott ugyanis, hogy legalább 1951-ig Vasile Luca pénzügyminisztert a párt második vagy harmadik embereként tartották számon. Egy nemrég megjelent emlékiratból viszont azt tudhatjuk meg, hogy Mogyorós Sándort (Alexandru Moghioroș), a rettegett pártapparátus főnökét és a KB titkárát, Gheorghiu-Dej Sanyinak (ld. Șani) becézte.²³ A csúcsvezetéstől eltekintve megállapítható, hogy több tízezer „alulról jövő”

20 Novák Zoltán: *Elitváltás a Nyárádméntén 1944–1948*. Mesteri szakdolgozat. Kolozsvár, BBTE, 2002.

21 Oláh Sándor: *Elitrekrutáció a szocializmusban*. In: Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnappunk. Tanulmányok a szocializmus korszakából* Csíkszereda, Pro-Print, 1998. 101–123.; Uő.: *Csendes csatátér. Kollektivizáció a Homoródméntén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro-Print, 2001.

22 Gagy József: *Millenarisztikus mozgalom a Székelyföldön 1949-ben*. Csíkszereda, 2001. Kézirat.

23 Paul Sfectu: *13 ani in anticamera lui Dej*. București, Editura Fundației Culturale Române, 2000. 123.

magyar embernek nyújtott érvényesülési lehetőséget a kommunista rendszer. Magyar diplomáciai adatok szerint 1952-ben 4.485 magyar nemzetiségű népbíró működött a közigazgatásban (a megtorló szervezetekben is), valamint közel 6.000 tanító a kulcsfontosságúnak tekintett tanügyi szférában.²⁴ A bírók, pedagógusok, műszaki vezetők magas száma és aránya arról tanúskodik, hogy a magyar közösség, a második világháborús megpróbáltatások ellenére, a román többségénél szilárdabb kulturális és társadalmi tőkével rendelkezett Erdélyben; ugyanakkor a felelős pozícióba való jutás párthűséghez volt kötve. Tudnunk kell, hogy az 1952-ben a MAT-ban pozíciót szerzett személyek (Csupor Lajos tartományi első titkár, Bugyi Pál néptanácselnök) az 1950-es háromszéki parasztlázadások véres megtorlásában szereztek úgymond érdemeket és tapasztalatokat.²⁵ És az is nyilvánvaló, hogy a MAT létrejöttében jelentős szerepet játszott – a „nagypolitika” által diktált körülmények mellett – az az ideológiai-politikai *háttér*, mely a Szovjetunió iránti, széles körben elterjedt *hálaérzettel* jellemezhető, tekintettel arra, hogy a történeti román állammal szemben a Szovjetunióban a kisebbségi jogok védelmezőjét látták. Általános elfogadott vélemény volt az erdélyi magyar lakosság körében, hogy a magyarok által kivívott „privilegium” a Szovjetunió politikájának és nyomásának köszönhető. Egy 1948 decemberében elfogadott határozatában az RMP Központi Bizottsága a *lenini* elvek alapján tekintette megoldottnak a nemzetiségi kérdést Romániában. A szovjet modell követése viszont a nemzetiségi kérdés területhez kötését jelentette volna. A Szovjetunióban már 1922-ben köztársaságokat, tartományokat, autonóm területeket és ún. autonóm kolhozokat hoztak létre, melyekben a „vezető kisebbség”-nek lehetővé tették (az 1920-as években kifejezetten szorgalmazták) etnikai-nemzeti identitásuk építését, a saját nyelv, kultúra és folklór ápolását.²⁶

A román vezetés azonban tudatában volt annak, hogy a '20-as évek Szovjetuniójával szemben Romániában a magyar kisebbség rendelkezett modern nemzettudattal, így az „autonómia” kifejezés az '50-es években is őrizhette

24 Összefoglaló feljegyzés a székelyföldi autonómia megvalósításáról és annak politikai visszahangjáról. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), a külügyminisztérium adminisztratív iratai, Románia, 1945–64. XIX-J-1-k, 10. doboz, szám nélkül. 1952. december 23.

25 Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (a továbbiakban: ANDJM), Comitetul Regional al PCR Mureș (a továbbiakban: CR PCR Mureș) 1950–1968, fond 1134., dosar 44/1952, 33–36. f.

26 Terry Martin amerikai történész a Szovjetuniót „Affirmative action empire”-nek nevezi. A kifejezés a Lenin és Sztálin által a '20-as években kidolgozott elvek alapján álló szovjet nemzetiségi politikára vonatkozik. Terry Martin: *The affirmative action empire. Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Itaca&London, Cornell UP, 2001.

komoly szimbolikus értékét. Erdélyi környezetben, a román többségben és a magyar kisebbségben egyaránt varázsszó volt az „autonómia”, mely az előbbiek ősi féltelme és az utóbbiak zömének reménye szerint arra hivatott, hogy előkészítse, vagy éppenséggel leplezze Erdély teljes vagy részleges visszacsatolását. A két világháború között nevelkedett román elit számára az „autonómia” az 1918-ban megszerzett, majd a második bécsi döntés nyomán elvesztett (nagy)román területi integritásra konkrét fenyegetést jelentett. A MAT létrejötte körülményeinek vizsgálatakor erről nem feledkezhetünk meg, mint ahogy arról sem, hogy a MAT létrehozását a székelyföldi új magyar elit *meggyőződéses sztálinizmusa és példás fegyelmezettsége* tette lehetővé.

Egy felemás megoldás: az 1950-es közigazgatási reform

Az eddig feltárt levéltári anyagok alapján nem állapíthatjuk meg, hogy konkrétan *külről* származott a MAT létrehozásának alap gondolata. Viszont nyilvánvalónak tűnik, hogy a magyarlakta megyék „státusza” mint megoldandó probléma az 1950-es közigazgatási reformot követően merült fel.

1950. szeptember 6-án a Román Munkáspárt Központi Vezetősége (a továbbiakban RMP KV²⁷) által kidolgozott radikális közigazgatási-területi reform rajzolta át az ország belső térképét.²⁸ A két világháború közötti 2 szintű rendszert (község–megye) felváltotta egy teljesen szovjet mintára szervezett területi felosztás.²⁹ Az áttanulmányozott dokumentumokból kiderül, hogy a Szovjetunióból már románra fordítva érkeztek azok az anyagok, amelyeket ott használtak a közigazgatási-területi reformhoz. Románia területe 28 tartományra (ebből 11 Erdélyben) és 117 rajonra (járásra) lett felosztva. Az új közigazgatási határok meghúzásánál, valamint az új regionális központok kiválasztásánál gazdasági szempontok játszották a fő szerepet. Sok újonnan kijelölt tartományi, illetve rajonszékhely később fontos ipari központtá vált. Mindazonáltal témánk szempontjából érdekes megvizsgálni azokat a kevésbé racionális – történelmi, politikai, *morális* – szempontokat is, amelyek szintén

27 A két munkáspárt „egyesülése” után Központi Vezetőséget hoztak létre. (Többek között ld.: *A Román Munkáspárt Központi Vezetőségének határozatai 1948–1950*. Bukarest, az RMP kiadása, 1951.) Ezt hivatalosan 1965-ben keresztelték át Központi Bizottságra, amikor az RMP-ből RKP lett. A román és nyugati szakirodalom ennek ellenére – elég következtelenül – sokszor KB-t említ a KV helyett.

28 Păiusan, Dorin – Ion, Retegan (szerk.): *Regimul comunist din România. O cronologie politică (1945–1989)*. București, Tritonic, 2002. 70.

29 Arhivele Naționale Istoriei Centrale (a továbbiakban: ANIC), fond Comitetul Central al PCR (a továbbiakban: CC al PCR), Cancelarie, dos. 32/1950 és 81/1950.

szerephez jutottak az ország új belső térképének kialakításakor. Az 1950-ben terjesztett propagandisztikus szórólapok a Központi Vezetés május 15. és 17. között tartott, a közigazgatási reformmal foglalkozó ülésének állásfoglalását tükrözték. A komoly történelmi-kulturális múlttal rendelkező városok „lefokozását”³⁰ (pl. a két száz város, Nagyszeben és Segesvár, vagy az 1948-tól betiltott és üldözött görögkatolikus egyház történelmi múltú püspöki székhelye, Balázsfalva esetében) azzal indokolták, hogy ezek „polgári” és „reakciós” jellegű települések. Velük szemben állították a múlt rendszerben elhanyagolt és most fejlesztendő munkáskörzeteket, például a Zsil völgyi bányavidéket.³¹ A szovjet mintára kialakított rajonok és tartományok körüli propaganda jól beleilleszkedik a sajtóságos „nemzetellenes”³² – és hozzátenném: „ultramodernista” – időszakba, mely az ’50-es évek elején a román kommunisták ideológiai készletét jellemezte. Vasile Luca pénzügyminiszter például az ily módon megrajzolt rajonokat a „szocialista-munkás fejlődése hajtóerejének” tartotta.³³ Constantin Pârvolescu, a párt Ellenőrző Bizottságának elnöke szerint „likvidálni” kellett a megyéket, mint az eltörplendő feudális elmaradottságnak és elnyomásnak a múltból itt maradt *szimbólumait* és maradványait.³⁴

A közigazgatási reform a helyi közigazgatási káderek körében nagyarányú személycserével járt (ugyanaz megismétlődött Ceaușescu hatalomra jutása utáni „megyésítés” idején, 1968-ban). Maros tartomány adataiból kiderül, hogy 1950 nyarán a teljes közigazgatási apparátus kicserélődött, beleértve a helyi tervbizottságok vezetőségét is, ami bizonytalanságot és káoszt okozott az ügyintézésben.

A reform következményeként radikálisan megváltozott a Székelyföld területi felosztása is. Egyelőre még nem tisztázott okból a 4 régi székely megye helyett 2 tartományra osztották a területet: Sztálin tartomány Brassó (1950-től: Sztálinváros) székhellyel és Maros tartomány Marosvásárhely központtal, ahol az 1948-as népszámlálás adatai szerint a 47.000 lakosból 35.000

³³ Ezeknek a központoknak a lefokozása konkrétan azt is jelentette, hogy az első öt éves tervben nem tekintették őket fejlesztendő régióknak. Az ennek következtében előálló munka-helyhiány tehát az ott élő lakosságot súlyosan érintette.

³⁴ Ld. például a magyar nyelven is kinyomtatott brosúrát: *A Román Népköztársaság területének rajonolásáról. 8 kérdés – 8 felelet*. Kiadja a Román Munkáspárt, Bukarest, 1950. 3–4. Hasonló gondolatmenetet találunk az RNK területi átszervezéséről szóló egyik útmutató kiadványban, amelyet a KB 1950. május 15–17-i tanácskozásán mutattak be. ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 72/1950, 2. f.

³² A kifejezést Boia román történész használja, ld. Lucian Boia: *Istorie și mit în conștiința românească*. București, Humanitas, 1997. 71–75.

³³ ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 32/1950, 56. f.

³⁴ Uo.

magyar, 11.000 román és kb. 1.000 zsidó élt.³⁵ Egész Maros tartomány magyar többségű volt (52%), beleszámítva a román jellegű rajonokat, Dicső-szentmártont és Marosludast is. Sztálin tartományról nincsenek pontos statisztikai adatok: csak annyit lehet megállapítani, hogy a 6 rajonból 4-ben tiszta magyar többség volt, a székhely, Brassó pedig történelmi szász város, ahol a magyarok aránya 20% körül lehetett, de 1940-től abszolút román többségű lett.³⁶ Ami a tartományi vezetőség nemzetiségi összetételét illeti, annyi bizonyos, hogy az 1950-ben kinevezett első titkár, Csupor Lajos, 1911-ben Marosvásárhely külvárosában született, 1928-tól szakmunkásként dolgozott a városban és már 18 évesen az Ifjúság Szövetség tagja lett.³⁷ A '30-as években Csupor az illegális kommunista mozgalomban vett részt, és 1944 után a székelyföldi pártépítésben játszott fontos szerepet. 1952-ben a MAT első titkáráként került vissza szülővárosába.

A Maros tartományi pártnomenklatúráról több statisztikai adattal is rendelkezünk. Nemzetiségi megoszlása 1950 októberében a következő volt: 100 főből 63 magyar, 28 román, 6 zsidó. A tartomány első titkára egy Nagy Mihály nevű magyar volt, akit azonban „túlbugzó” kollektivizálási tevékenysége miatt 1951 nyarán a román Nicolae Bota váltott fel. A 3 titkár román nemzetiségű, és végül a tartományi politbüro (pártbizottság) 8 tagjából 4 magyar és 4 román volt.³⁸ Jóllehet a magyarok és a zsidók felülprezentáltak voltak a helyi végrehajtó hatalom szerveiben (főleg a gazdasági-pénzügyi területen, ahol a 25 pártfunkcionáriusból 21 magyar anyanyelvű volt), kiérezhető a központ törekvése a tartományi vezetőség nemzetiségi arányainak kiegyensúlyozására, különös tekintettel a politbüro-ra.

Arról nincs feljegyzés, hogyan fogadta a helyi közvélemény a székely megyék Maros és Sztálin tartományba való átszervezését. Ha volt is elégedetlenség, ez nem lehetett olyan mértékű, hogy felkeltse a politikai rendőrség figyelmét, melyet 1950–52-ben lekötött a kollektivizálás elleni vidéki lázongás kegyetlen elfojtása.

Ma már kétségtelen, hogy a Szovjetuniónak döntő szerepe volt a román reform kidolgozásában, mint ahogy az '50-es évek minden egyéb politikai döntésében is. Mindenesetre éppen Moszkvából érkeztek

³⁵ Varga E., 1998. 302.

³⁶ A második bécsi döntés után Brassó városa Romániában maradt, a tőle északra fekvő székely megyéket azonban visszacsatolták Magyarországhoz. Ezért Erdély felosztásakor sok – betelepült és őslakos – székelyföldi román Brassóba menekült.

³⁷ A Csupor Lajosra vonatkozó életrajzi adatokat közli a *Romániai Magyar Szó* 1952. november 20-i száma *Csupor Lajos harcos élete* cím alatt.

³⁸ ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 4/1950, 1–2. f.

elégedetlenkedő hangok már 1951 folyamán a közigazgatási reform megvalósításával kapcsolatban, beleértve a székelyföldi magyar kisebbség helyzetét. Erről tanúskodik az a beszélgetés, mely 1951. május 14-én zajlott le Spandarian bukaresti szovjet nagykövetségi tanácsos és Georgescu román belügyminiszter között.³⁹ Spandarian, miután bejelentette, hogy két szovjet szakértő fog érkezni, hogy ellenőrizze a néptanácsok munkáját és a „rajonálás” menetét (vagyis az új rajonok határainak kijelölését), tudatta Moszkvával, hogy Georgescu saját szavai szerint az új helyi néptanácsok felállítása utáni időszakban (1949–1950) totális rövidzárlat keletkezett a központ és a helyi vezetőségek között. Bukarestből ugyanis ezrével érkeztek a rendeletek és körlevelek, melyek azonban sokszor ellentmondásosak voltak, és nem tartalmaztak egyértelmű utasításokat. Spandarian naplója szerint a román KV-ban azon is vitatkoztak, hogy mi a célszerűbb: Bukarestből már előre kitöltött űrlapokat küldeni a néptanácsoknak az ülések napirendjére vonatkozólag, vagy megengedni, hogy az űrlapokat a helyi vezetők „önállóan” töltsék ki. A Moszkvából küldött két szakértő ezután megkérdezte Georgescut, hogy a tartományok új határainak kijelölésekor figyelembe vették-e a nemzeti kisebbségeket. Ez a célzatos kérdés érezhetően váratlanul érintette a minisztert, aki ellentmondásosan, pontatlanul és amint két évvel később kiderült, nem kielégítően válaszolt: „Figyelembe vettük ezt a szempontot. Maros és Sztálin tartomány például úgy lett kijelölve, hogy a lehető legtöbb magyart összefogja. De gyakorlatilag ez egy nagyon összetett dolog, mert a nemzetiségek nem *kompakt* [kiemelés tőlem – S. B.] tömbben élnek, hanem szétszóródva, és keveredve a román többséggel. Ezért nagyon nehéz feladat autonóm tartományokat kijelölni. Megvizsgáltuk az autonóm tartományok létrehozásának lehetőségét, de még nem születtek konkrét döntések a cél érdekében.”⁴⁰

Az új alkotmány előkészítése és elfogadása (1950–1952)

A Magyar Autonóm Tartomány létrehozása szorosan kötődött az új román alkotmány előkészítéséhez és életbeléptetéséhez. Ugyanazokban a hónapokban, amikor a közigazgatási reform zajlott, a Központi Vezetés elkezdett az 1948-as

³⁹ Az alább következő idézetek forrása: T. M. Iszlamov – T. V. Volokitina (szerk.): *Vostochnaya Evropa v dokumentakh rossiiskikh arkhivov, 1944–1953 gg. T. 2. 1949–1953.* Moskva–Novosibirsk, Sibirskii Khronograf, 1998. 185. dok., 530–532. (1951. május 14. Spandarian naplójából: beszélgetés Teohari Georgescuval a szovjet szakértők fogadásáról.)

⁴⁰ Uo. 532.

alkotmány szövegének „korszerűsítésével” foglalkozni. Szövegének tükröznie kellett a szocialista állam építése terén elért eredményeket, többek közt a vállalatok 1948-as államosítását és az 1949-ben elindított mezőgazdasági kollektivizálást. Érdekes megfigyelni az 1950. június 28-i titkársági ülésen elhangzott beszédek, elsősorban Gheorghiu-Dej és Miron Constantinescu felszólalásait abból a szempontból, hogy – a közigazgatási reform esetéhez hasonlóan – milyen görcsös igyekezettel próbáltak meg elhatárolódni a közelmúlt minden retrográdnak tekintett, nem eléggé szocialistának minősülő mozzanattól.

Gheorghiu-Dej fejtegetése szerint az 1948-as alkotmányt az akkor még formailag létező liberális párti burzsoá elemek részvételével dolgozták ki, ezért egy „népi demokráciát” és nem egy „proletárdiktatúrát” tükrözött.

Az új alkotmány, melynek bevezetését 1951-ben tervezték, sztálinista mintára készült, habár Miron Constantinescu szerint is nyilvánvaló volt, hogy az 1951-es Románia még távol állt a szocialista Szovjetunió 1936-os fejlettségi szintjétől.⁴¹

Az ülés végén döntöttek a politbürón belül működő belső bizottság létrehozásáról, és azt is elhatározták, hogy annak munkája semmiféle nyilvánosságot nem kaphat. A bizottságnak az alkotmánytervezet előkészítése volt a feladata, amivel ezután a minisztertanács foglalkozik majd. Formálisan a törvényalkotáshoz minisztertanácsi jóváhagyásra volt szükség. A nemzetiségi kérdésről senki nem beszélt.

Az eredeti tervnél azonban jóval lassabban haladt az ügy. Ennek hátterében a terménybegyűjtésben tapasztalt erős vidéki ellenállás állhat. Néhány tartományban véres kimenetelű parasztlázadások törtek ki. Csak az említett titkársági ülés után egy évvel, 1951 nyarán fordult az RMP főtitkára táviratban Sztálinhoz, hogy segítséget kérjen az új alkotmány megszövegezéséhez.⁴² 1951. augusztus 4-én Sztálin pozitív választ küldött a Bukarestből jövő kérésre, de javasolta, hogy a szovjet szakértők elé már az RMP KV-n belül kinevezett bizottság által kidolgozott tervezetet terjesszék.⁴³ A felkérésnek megfelelően, 1951 augusztusa és szeptembere között felállították a KV-n belüli bizottságot az új alkotmány megszövegezésére. Sok megválaszolatlan kérdés van még az új alkotmány előkészítésével kapcsolatban, ugyanis nagyon kevés információ áll ren-

⁴¹ ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 48/1950, 3–9. f.

⁴² Gheorghiu-Dej kérésének nincs nyoma a RMP Központi Vezetésének anyagában, amit az Országos Román Levéltárban módomban volt átnézni. Az információ forrása a *Vostochnaya Evropa...* című kötetben egy; a 208. dokumentumhoz fűzött lábjegyzet (582. o.).

⁴³ *Vostochnaya Evropa*, i. m. 582.

delkezésünkre az 1951. október 10.⁴⁴ és az 1952. május 14.⁴⁵ közötti időszakról. Az alábbi gondolatmenet tehát egy *munkahipotézis*, melyet az 1952. június és július hónapjaira vonatkozó, eddig áttanulmányozott dokumentumokból állítottam fel.

Egészen bizonyos, hogy 1951. november 22-én a bizottság összeült, hogy megvitassa a tervezetet,⁴⁶ valamint az is, hogy még ugyanebben az évben⁴⁷ megszületett az *Egy új alkotmány tervezete* című dokumentum.⁴⁸ A következő hónapokban súlyos gazdasági válságot idézett elő a forgalomban lévő pénzfölösleg, valamint a nehéziparba befektetett hatalmas összeg; e válság ideje alatti időszakból nincs adat az alkotmánytervezetről. A Luca, Pauker és Georgescu ellen indított támadás heteiben viszont újból előkerült a Politikai Bizottság 1952. március 25-i ülésén.⁴⁹ Bizonyosnak látszik, hogy a már 1951. végén elkészült tervezetet Moszkvában visszatartották, és emiatt szükségessé vált néhány alapvető „módosítás” az alkotmánytervezetben. Bukarestben 1952 első hónapjaiban⁵⁰ egy újabb bizottságot állítottak fel.⁵¹ 1952. május 14-én Gheorghiu-Dej elküldött egy szöveget Sztálinnak, amely nagy valószínűséggel már a második verzió volt. Az első megjegyzéseket Visinszkij külügyminiszter-helyettes tette⁵² és május 25-én továbbküldte az anyagot a Központi Vezetésnek, személyesen Grigoriannak,⁵³ aki egy Gorshenin nevű szakértővel együtt

44 Procesul-verbal și stenograma ședinței Secretariatului Comitetului Central. ANIC, CC al PCR, Cămarie, dos. 41/1951. Ezen a napon ült össze a párttitkárság, hogy megvitassa az „új alkotmány kidolgozására felkért bizottság munkájához szükséges anyag előkészítését”.

45 Ekkor küldte el Sztálinnak Gheorghiu-Dej a „véglegesített” tervezetet.

46 ANIC, CC al PCR, Cămarie, dos. 53/1951.

47 Még nem tudni, hogy a nevezett ülés előtt, vagy azt követően.

48 Proiectul Constituției RPR (keltezés nélkül). ANIC, CC al PCR, Cămarie, dos. 88/1951.

49 ANIC, CC al PCR, Cămarie, dos. 25/1952.

50 Ezt az időpontot valószínűsíti, hogy a jelöltek között szerepel Vasile Luca és Ana Pauker.

51 ANIC, CC al PCR, Cămarie, dos. 141/1952, 1. f. A bizottság elnöke Gheorghiu-Dej volt.

52 Visinszkij megjegyzései a Kelet-Európára vonatkozó legújabb orosz dokumentum-gyűjteményben találhatók: *Sovetskij faktor v Vostočnoj Evropě 1944–1953. T. 2. 1949–1953*. Moskva, Rosspen, 2002. 632–635. (243. dokumentum. Nem később, mint 1952. május 25. Visinszkij észrevételei a Román Népköztársaság alkotmánytervezetével kapcsolatban.)

53 Grigorian 1949-től vezette az SZK(b)P KB nemzetközi (különösképpen a kommunista partokkal való) kapcsolatokért felelős bizottságot. A döntéshozatali folyamatról itt említett információk a 277. dokumentum lábjegyzeteiből valók. Molotovnak Sztálin számára írt kommentárja az RNK alkotmánytervezetével kapcsolatban, valamint Sztálin megjegyzései a dokumentumról (1952. július 6.). Id.: *Vostochnaya Evropa*, i. m. 769–771. A román alkotmánytervezetet Visinszkij, Molotov és Sztálin mellett Malenkov, Berija, Bulganyin, Mikojan, Kaganovics és Hruscsov is áttanulmányozta.

tette meg javaslatait, majd továbbította a szöveget Molotovnak. Az utóbbi június 25-én adta át Sztálinnak a módosítási javaslatokat tartalmazó, Bukarestnek címzett „választervezetet”. A hivatkozott orosz dokumentumkötet szerkesztői szerint Sztálin *nem* hagyta jóvá a dokumentumot, hanem *saját kezűleg* egészítette ki és úgy küldte vissza Molotovnak. Ezt a változatot küldte el 1952. július 6-án a szovjet KV a bukaresti kommunista vezetésnek.⁵⁴ Mi történt Bukarest és Moszkva között 1952 tavaszán, illetve: hogyan és ki által vetődött fel a MAT létrehozása? Forrásaink meglehetősen ellentmondóak. Egy román dokumentum arra enged következtetni, hogy május és június folyamán a két központi bizottság között csendes harc dúlt a magyar autonóm terület létrehozásával kapcsolatban.

Június 12-én – amikor Moszkvában már vizsgálták az alkotmánytervezetet – Bukarestben ülésezett a Politikai Bizottság.⁵⁵ A Mogyorós Sándor vezette bizottság benyújtott egy *Etapa I-a* című jelentést (referat), amely közigazgatási kérdésekkel foglalkozott, ám még *semmilyen említést nem tett egy autonóm tartomány esetleges létrehozásáról*. Néhány nappal később⁵⁶ ugyanaz a bizottság kiadott egy újabb jelentést *Etapa II-a* címmel az RNK közigazgatási-területi rajonálásának helyesbítéséről:⁵⁷ „A kormány és a párt elveit és iránymutatásait [a rajonok és tartományok megalakításával kapcsolatban – S. B.] nem tartották tiszteletben maradéktalanul, mert a tartományok jelentős része nem elég erős ahhoz, hogy elfogadható módon betölthesse a RMP KV által kijelölt feladatokat. Másrésről az új alkotmány tervezetének szövege egy Magyar Autonóm Tartomány létrehozását tartalmazza, melyet a magyarok-székelyek által egy tömbben lakott területen kívánnak megvalósítani. [Kiemelés tőlem – S. B.]”⁵⁸ „A MAT Sztálin tartományból megkapja Csík, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Udvarhely rajonokat, valamint Rákos rajon keleti részét. A jelenlegi Maros tartományból Ludas rajon, valamint Szászrégen és Marosvásárhely rajonok nyugati részéből néhány község Kolozsvár tartományhoz fog tartozni.”⁵⁹ „Ennek a tartománynak összesen mintegy 656.000 lakosa lesz, melyből 526.000 magyar és 123.000 román. A tartomány területe 1.419.000 hektár [14.190 km² – S. B.], melyből 294.000 hektár szántó.”⁶⁰

⁵⁴ *Vostochnaja Evropa*, i. m. 583.

⁵⁵ CC al PCR, Cancelarie, ANIC, dos. 49/1952, 3. f.

⁵⁶ Mindenképpen július 1. előtt, mert a PB ülés jegyzőkönyve szerint ezen a napon fejezte be munkáját a bizottság.

⁵⁷ Uo. 84–105.

⁵⁸ Uo. 84.

⁵⁹ Uo. 85.

⁶⁰ Uo. 93.

Miközben tehát az első iratban még utalás sem történt a MAT-ra, a néhány nappal később keletkezett másodikban már viszonylag pontosan írták le a leendő tartomány határait, valamint statisztikai adatokat is közöltek róla. Mindez arra engedne következtetni, hogy a kulisszák mögött a két pártvezetés politikai játszmája folyt: a szovjetek, Molotovval és Sztálinnal az élen, nem csak „csiszolgatták” az alkotmánytervezet szövegét, hanem több lényegi változást eszközöltek benne, elsősorban a Bukarestben nemtetszést keltő autonóm tartomány létrehozása tekintetében. Ennek a képnek viszont ellentmondanak más birtokunkban lévő források. A már említett májusi Visinszkij-kísérőlevél, amely alapos kritika alá vette a román vezetés által benyújtott tervezetet, egyértelműen úgy említette a MAT-ot, mintha az már a Bukarest által küldött tervezetben is szerepelt volna.⁶¹ A korabeli magyar források is ezt erősítik meg. A budapesti külügyminisztérium által az év végén készített feljegyzés szerint Gheorghiu-Dej már az 1952. március 26–27-én ülésező Nagy Nemzetgyűlésben tartott beszédében azt mondta, hogy az új alkotmánytervezet irányelveiben szerepel a MAT létrehozása.⁶² Lehetséges viszont, hogy az idézett diplomáciai jelentés szerzője összekeverte az események időrendjét.

Az az eredeti tervezet, amit Gheorghiu-Dej küldött 1952. májusában Moszkvába, sajnos nem került az RMP KV kutatható anyagai közé, így nem tudjuk, pontosan mit módosítottak a szovjetek. Annyi bizonyos, hogy a 19. cikelyt Molotov és Sztálin így fogalmazta át: „Az Autonóm Magyar Tartományt a magyar és székely lakosság által egységes tömbben lakott terület alkotja és önálló, a MAT lakosai által választott közigazgatási vezetőséggel rendelkezik.”⁶³

A szovjetek – és személy szerint Sztálin – által játszott szerep a román alkotmány módosításában semmiképp sem példa nélküli eset a sztálinizmus utolsó éveiben. Krzysztof Persak történész a szintén 1952-ben átírt lengyel alkotmányról szólva megemlíti, hogy Sztálin *saját kezűleg* „szerkesztette” át a SZKP KV által már jóváhagyott szöveget.⁶⁴ A szovjet vezető többek között fontosnak tartott egy olyan bekezdést beilleszteni, amely „lengyel nemzeti kultúráról” és „lengyel nemzeti újjászüléstről” beszélt (kiemelés tőlem – S. B.). Ez megerősíti azt a nyugati kutatók által hangoztatott nézetet, miszerint hatalma utolsó éveiben Sztálin etnicizáló nemzetfogalmat érvényesített saját

⁶¹ *Sovietskij faktor*, i. m. 634.

⁶² Ld. a 27. lábjegyzetben szereplő forrást.

⁶³ *Vostochnaya Evropa*, i. m. 771.

⁶⁴ Krzysztof Persak: *Stalin as editor: the soviet dictator's secret changes to the Polish constitution of 1952*. Cold War International History Project, Washington DC. Bulletin no. 11, 1998. 149–154. A lengyel alkotmányt formálisan 1952. július 22-én hagyta jóvá a varsói parlament.

birodalmában.⁶⁵ Ennek következtében a nemzeti formák tiszteletben tartása is elősegítette a MAT létrehozatalát 1952-ben.

Az RMP PB 1952. július 10-i ülésén kirobbant vita azonban azt bizonyítja, hogy a MAT létrehozását fenntartással fogadta több román vezető, elsősorban Gheorghiu-Dej első titkár.

„Ne menjünk tovább”: Gheorghiu-Dej viszonyulása a Magyar Autonóm Tartomány kérdéséhez

Miután Gheorghiu-Dej megkapta Moszkvából a májusban megfogalmazott alkotmány-tervezet „módosításait”, 1952. július 10-én összehívta a Politikai Bizottságot, hogy megtárgyalja a kijavított szöveget. Az ülésen készült jegyzőkönyvnek az a része, amely a létrehozandó MAT szerepére és státuszára vonatkozik, kiváló példája annak a „passzív ellenállásnak”, melyet az a Gheorghiu-Dej képviselt a szovjet nyomással szemben, aki megerősödve került ki a belső ellenállás 1952 tavaszán történt letörése körüli politikai harcokból:

„Emil Bodnăraș: A Magyar Autonóm Tartomány megjelenésével szükségesnek tűnik megszabni az ottaniak anyanyelvhasználatát a bírósági eljárások alkalmával. A bírókat és a népi ülnököket választják. Ha olyan személyt választanak, aki nem beszél románul, hogyan fog lezajlani az eljárás?

Miron Constantinescu:⁶⁶ A szovjet alkotmány szerint minden autonóm tartományban a bírósági eljárások a vádlott anyanyelvén zajlanak. Politikai értelemben ezen csak nyerhetünk. Azerbajdzsán [alkotmányát példának véve] úgy fogalmazhatnánk: »A Magyar Autonóm Tartományban a bírósági eljárások nyelve a magyar, de azokban a rajonokban, melyekben román vagy más nemzetiségű lakosság él, az adott nemzetiség nyelve.« Vannak ugyanis olyan rajonjaink, ahol a lakosság román: pl. Ludas, Marosvásárhely.⁶⁷

⁶⁵ David Brandenberger: *National bolshevism. Stalinist mass culture and the formation of modern Russian national identity, 1931–1956*. Harvard, Harvard UP, 2002. Ld. továbbá a *Slavic Review* 2002. tavaszi számában lezajlott történészvitatát (pl. Eric Weitz és Peter Blinsein írásait) a szovjet nemzetfogalom változásáról a második világháború utáni években.

⁶⁶ Constantinescu zsidó származású volt, magyarul is beszélt. Már 1945-től tagja a KB-nak és a Politbúrónak. 1945–1956 között az Állami Tervbizottság elnöke. 1956–57-ben a forradalom elfojtása idején és azt követően többször Kolozsvárra küldték, hogy a Bolyai egyetemen és egyéb értelmiségi körökben irányítsa a magyarellenes tisztogatásokat. Életrajzi adatait közli Levy, 2002. 202.

⁶⁷ Az információ pontatlan: a román többségű Marosludas rajon nem a MAT-hoz, hanem Kolozsvár tartományhoz tartozott. Marosvásárhely rajon viszont 80%-ban magyarlakta volt.

Gheorghe Gheorghiu-Dej elvt.: Ne menjünk tovább. Nem véletlen az, hogy az elvtársak nem tettek több megjegyzést. Hagyjuk így⁶⁸ [...] A bírósági eljárások román nyelven folynak, biztosítva az anyanyelv használatát. Ez a *mi fejlettségi szintünkön elég*.”⁶⁹ [Kiemelés tőlem – S. B.]

A másnapra összehívott KV plénümán a párt szélesebb közvéleményének tájékoztatását tűzték célul a munkafolyamatot és a propagandakampány előkészítését illetően. Ezen az ülésen az autonóm tartomány ügyét Liuba Chișinevschi⁷⁰ hozta szóba kissé bátortalan felszólásában, mely egyrészt megmutatta, hogy még a pártvezetésben is teljes titkolódzás vette körül a MAT létrehozását, másrészt érzékeltette azt a kétértelműséget, mely ennek az „olyan mint a többi, de mégis más” tartománynak a státuszát bonyolította: „Nem világos nekem az autonóm tartomány, nem is tudom, talán jobb lenne, ha pontosabban megfogalmaznánk, hogy miből áll ez az autonóm tartomány, milyen jogai vannak, mert így, ahogy fogalmaztunk, vagyis hogy minden tartománynak van néptanácsa, és a MAT-nak is, szóval ki kéne mondanunk, hogy ez nem egy egyszerű tartomány.”⁷¹

A javaslatra a jelenlevők egyáltalán nem reagáltak, és rögtön áttértek az alkotmány-népszerűsítő kampány szervezési kérdéseire, amelyet, mint azt Gheorghiu-Dej július 10-én mondta, a lengyel minta alapján kívántak megoldani, azaz minden fórumon (műhelyekben, kollektív gazdaságokban, kulturális házakban, iskolákban, bérházakban) külön erre a célra kiképzett agitátorok vezetik a gyűléseket.⁷² Csak július 20. és augusztus 10. között mintegy 17.000 agitátort küldtek ki, akik 320 különböző „agitációs helyszínen” 3.200 gyűlést tartottak, melyeken 66.700 fő jelent meg (a MAT teljes lakosságának majdnem 10%-a). Különleges figyelem irányult a tartomány székhelyére, Marosvásárhelyre, ahol a kampányról beszámoló jelentés szerint a város *összes értelmiségijét* sikerült bevonni a vitákba.⁷³ A tartományi agitprop osztályok azt a fontos feladatot kapták a központtól, hogy lépjenek fel a sovinizmus mindenfajta megnyilvánulása ellen, és ugyanakkor folyamatosan harcoljanak a

68 Gheorghiu-Dej a tervezet 68. szakaszára hivatkozott, mely kimondta: „A Román Népköztársaságban a bírósági eljárások nyelve a román, azokban a tartományokban és rajonokban, ahol nem román nemzetiségű lakosság él, a lakosok anyanyelvének használatát biztosítani kell.”

69 ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 61/1952, 8–9. f.

70 Liuba Chișinevschi és Ana Pauker a párt régi tagjai, akik megjárták a börtönöket és szovjet emigrációban is voltak. Chișinevschi 1945-től a KB tagja volt, és sokáig a szakszervezeti mozgalomban dolgozott. Férje, Iosif 1952-ben a KB agitprop osztályának vezetője, és a politikai bizottság tagja volt. 1957-ben elhajlás vádjával lett eltávolítva a szűkebb vezetőségből. Levy, 2002. 204.

71 ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 62/1952, 4. f.

72 ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 62/1952, 10. f.

73 ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 43/1952, 182–184. f.

katolikus egyház „reakciós tendenciái” ellen. Az egyházban még érezhető volt Márton Áron, a gyulafehérvári püspök hatása, akit hívei szentként tiszteltek következetes antikommunizmusa és a magyar nemzeti jogok melletti kiállása miatt.⁷⁴

Az új alkotmánytervezet a szocialista nyilvánosságban

Az utolsó percig agyontitkolt MAT létrehozása a meglepetés erejével hatott a romániai közvéleményre, amikor 1952. július 18-án minden megjelenő sajtótermék egész oldalas terjedelemben közölte és „vitára bocsátotta” az új Alkotmánytervezetet. A leközölt szövegben 3 teljes cikkely (19–21.) foglalkozott a MAT-tal.⁷⁵

A kampánynak két kulcsfontosságú kérdésben kellett tisztáznia a párt bizonytalan álláspontját: 1) majdnem 4 évvel azután, hogy a nemzetiségi kérdést hivatalosan megoldották, mi indokolta a tartomány létrehozását; 2) milyen szerepet szánt a RMP a román állam keretében.

A sajtóban július 19-én jelentek meg az első kommentárok, és már az első napoktól hűségesen követték a párt hivatalos lapjának, a *Scânteiának* az irányvonalát, melyet két, Chişinevschi és Bányai László aláírásával megjelent cikk közvetített. Mindkét szerző a MAT létrehozása „magasabb fokra emelte” a romániai nemzetiségi kérdés megoldását a lenini-sztálini útmutatás alapján. A bukaresti magyar napilap ugyanezen a napon megjelent vezércikkében büszkén hangsúlyozta, hogy az új román alkotmány az 1936-os szovjet alkotmány alapján készült.⁷⁶

Ennél figyelemre méltóbb – mivel egy olyan *érvelési módnak* az első megnyilvánulása, melyet a következő években bőségesen kiaknáztak – egy másnap megjelent cikk, mely szembeállította a régi „feudális-polgári”, 1918 előtti magyar diszkriminatív nemzetiségi politikát és a két világháború közötti szintén el-

⁷⁴ ANDJM, CRPCR Mureş, dos. 45/1952, 131–137. f. Márton Áront államellenes tevékenység vádjával 1949-ben letartóztatták, 1951. augusztus 7-én életfogytiglani kényszermunkára ítélték, majd 1955-ben elnöki kegyelemmel büntetését felfüggesztették, de nem sokáig volt szabadlábon: 1957-ben házi őrizetbe vetették, és csak 1967-ben hagyhatta el a püspökség épületét.

⁷⁵ Proiectul noii Constituţii al RPR. *Scântea*, 1952. július. 18.

⁷⁶ Az új Alkotmánytervezet szentesíti a nemzeti kisebbségek egyenjogúságát. *Romániai Magyar Szó*, 1952. július 19.

nyomó román nemzetiségi politikát az 1945 utáni rendszer politikájával, mely a nemzetiségi jogok széleskörű kiterjesztését eredményezte.⁷⁷

A következő hetekben a sajtóban tárgyalt témák spektruma jelentősen kiszélesedett.⁷⁸ Különös hangsúlyt kapott az új rendszernek köszönhetően a nemzeti-ségek között kialakult példátlan harmónia ünneplése,⁷⁹ ezen kívül egy olyan téma, mely iránt a székely kisebbség különösen érzékeny volt: az autonóm tartomány mint a kulturális és gazdasági-egzisztenciális fejlődés perspektívája.

A szigorú és gépies magyarázatokon túl a hivatalos propaganda más, emberközelibb hangnemet is igyekezett megütni, a szocialista költészetet állítva az ügy szolgálatába:

*S hol a völgyeket a
Maros szeli át,
dolgozó magyar nyer
autonómiát,
közös birtokunkban
tágabb térre lép.
Így forr jobban össze
Az ország s a nép.⁸⁰*

A MAT területe: a történelmi Székelyföld jobbára iparilag fejletlen, gazdaságilag elmaradott, hideg klímájú hegyvidéke, távol a közlekedési csomópontoktól. A lakosságnak olyan fellendülést ígértek, mely véget vet az Erdély fejlettebb részeibe, illetve a XIX. századtól Bukarestbe és a Regátba irányuló hagyományos székely

⁷⁷ A RNK nemzeti kisebbségei teljesen egyenjogúak a román néppel. *Romániai Magyar Szó*, 1952. július 20.

⁷⁸ Ez a helyi sajtóban megjelent cikkek mennyiségéből is kitűnik. Csak július 20. és augusztus 10. között a KB agitprop osztályának koordinálásával a *Vörös Zászlóban* 79 kommentár és riport jelent meg a MAT létrehozásának okairól és gyakorlati következményeiről. ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 43/1952, 189. f.

⁷⁹ Vö. az Aita Seaca/Szárazajtról szóló riport. Ebben a faluban – a cikkíró szerint – súlyos zavargások és etnikai indíttatású bosszúállások történtek 1940-ben, amikor a magyar rendfenntartó erők bevonultak Észak-Erdélybe és bevezették a magyar közigazgatást, majd pedig 1944-ben, amikor az ún. „Mániu-gárdák”, vagyis a román félkatonai alakulatok vonultak be azzal a feladattal, hogy a szovjet–román csapatok által a magyaroktól visszahódított erdélyi területen előkészítsék a talajt a román közigazgatás számára. Ld. Hazánk nemzeti kisebbségeinek virágzó élete. *Romániai Magyar Szó*, 1952. december 11. (Valójában 1940 őszén semmiféle „zavargás” nem került sor Szárazajtán – ezt valószínűleg csupán a politikai/etnikai „kiegyensúlyozás” miatt kellett belevenni a cikkbe. A faluban történetekről ld. Gajdos-Balogh Attila – Gál Mária – Vincze Gábor: *Fehér Könyv az 1944 őszi magyarellenességek atrocitásokról*. Kolozsvár, kiadja az RMDSZ Ügyvezető Elnökségének Politikai Főosztálya, 1995.)

⁸⁰ Horváth Imre *Törünk egyre feljebb*. verse a MAT tiszteletére. *Romániai Magyar Szó*, 1952. augusztus 6.

elvándorlásnak.⁸¹ A propaganda másik visszatérő témája a kapitalista országokban (ideértve Jugoszláviát) és a szocialista országokban élő nemzeti kisebbségek helyzetének összehasonlítása volt. Bukarestnek jó oka volt arra, hogy a „sztálinista kultúra” ismeretében könnyen dekódolható figyelmeztetéseket küldjön a magyaroknak. A legdirektebb üzenet a *Scântea* július 30-i számában jelent meg. A dagályos, doktriner cikk a pártaktivistákhoz szólt. Ebben a többséget próbálták meggyőzni, hogy a MAT létrehozása „a dolgozó román nép alapvető érdekeinek megfelelő”, majd a magyarokat figyelmeztették, hogy Sztálin elvtárs is megmondta, „az autonómia nem jelent függetlenséget” sőt, ellenkezőleg, a tartományi autonómia „az egység legkézzelfoghatóbb formája”.⁸² Azonos üzenetet közvetített a *Romániai Magyar Szó* is.⁸³

A hivatalos propaganda tudatosan nem kizárólag magyar jellegű, hanem *integratív* szerkezetként ábrázolta a tartományt, olyan közegként, ahol minden nemzetiség otthon érezheti magát. Elgondolkodtató a zsidó olvasóknak szánt üzenet: „Frankel József 19 éves munkás egyenjogúságot először ettől a rendszertől kapott, mert míg a régi rendszer gázkamrákat épített *az olyanoknak, mint ő*⁸⁴ (kiemelés tőlem – S. B.) addig ebben a rendszerben minden ember teljesen egyenlő lett, függetlenül attól, hogy románnak, magyarnak vagy zsidónak született”.⁸⁵

Az új apparátus felállítása és a MAT „mellékhatásai”

A párt helyi apparátusában a MAT létrehozása látszólag nem váltott ki túlzott lelkesedést. 1952. július 18-án, az új alkotmány-tervezet hivatalos bejelentésekor Marosvásárhelyen a tartományi Politikai Bizottság rendkívüli ülést tartott, melyen Nicolae Bota, a leköszönő román első titkár az ülés vége felé hirtelen bejelentette, hogy a párt az új alkotmány keretében egy magyar autonóm tartomány létrehozását is tervezi, ami „a nemzetiségi kérdés megoldásának helyes megvalósulása a lenini-sztálini tanítás szellemében”.⁸⁶ Erre

81 Erre jó példa a Csík rajonról készült riport, amely a *Romániai Magyar Szó* 1952. szeptember 6-i számában jelent meg *Anépi demokratikus rendszer vívmányai Csík rajonban* címmel.

82 Crearea RAM – un nou success al politicii naționale leninist-staliniste a partidului. *Scântea*, 1952. július 30.

83 Az Alkotmánytervezettel kapcsolatban válaszolunk olvasóink kérdéseire. *Romániai Magyar Szó*, 1952. augusztus 9.

84 Rendkívül érdekes kutatási téma lehetne a (mindeddig feltáratlan) holokauszt tematikájának a kezelése a ’40–’50-es évekbeli romániai magyar nyilvánosságban. Pl. az *Egység* c. lap feldolgozása.

85 Új üzem Marosvásárhelyen. Encsel Mór fémárugyár. *Romániai Magyar Szó*, 1952. december 11.

86 ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 43/1952, 131. f.

csak a tartományi néptanács elnöke, Alexandru Cârdan reagált, aki azt kérdezte, hogy az ülések jegyzőkönyvét milyen nyelven kell majd vezetni. A helyi funkcionáriusok egyik fő gondja nyilván az volt, hogy megkapják a központtól az ideológiai útmutatást, és eközben gördülékenyen le tudják bonyolítani a szükséges „etnikai” cserét a magyar többségű tartomány nomenklatúrájában.⁸⁷ Cârdan által feltett kérdésnek ugyanakkor mélyebb jelentőséget tulajdoníthatunk. Egy látszólag ártatlan ügy kapcsán ugyanis azt igyekezett kipuhatolni, hogy ezután kiknek a kezében lesz a pozíció. Válasznak azonban nem maradt nyoma a jegyzőkönyvben. A politbűró július 24-i „beiktatási” ülésén a központból kinevezett új vezetőség már hivatalban volt.⁸⁸

Végigtekintve a belügyminiszter-helyettes, a magyar Vincze János által diktált új nomenklatúra névsorán, világosan látszik, hogy a MAT megalakulásával elsősorban *szimbolikus* szinten etnikai alapú csere történt a pártkáderek között. Az új tartományi első titkár, Csupor Lajos és a tartományi néptanács elnöke, Bugyi Pál, valamint helyetteseik nagy része is magyar volt.⁸⁹ Evidens a moszkvai elvárás teljesítése, hogy a helyi apparátuson belül a magyar káderek jussanak szerephez; ez a tendencia 1952 utolsó hónapjaiban megerősödött. A párt és a néptanácsi vezetőség nemzetiségi összetételét vizsgálva az első tartományi pártkonferencia megnyitásakor (1953. januárja) azt tapasztaljuk, hogy a 21.598 regisztrált párttag közül (mely a MAT teljes lakosságának 2,9%-a⁹⁰) 17.583 volt magyar (81,4%) és 3.880 román (18%).⁹¹ A magyarok tehát kissé felülprezentáltak voltak a tartomány etnikai arányaihoz képest (77,3% a 20,1%-kal szemben). Ennél nagyobb különbségek mutatkoztak az 1953 januárjában tartott konferencián, ahol a megválasztott 50 fős Tartományi Bizottságban 41, a 11 tagú Politikai Bizottságban pedig 10 magyar volt.⁹²

A párt társadalmi hatását illetően viszont csalóka képet mutatnak a rendelkezésre álló adatok. Annak a képnek, miszerint a párt az ország egészét hajszálérszerűen hálózna be, ellentmondani látszik, hogy 1952-ben a MAT 428

87 Az 1956-os népszámlálás nemzetiségre vonatkozó adatai szerint a MAT lakosságának száma 731.387 fő volt, ebből 565.510 magyar (77,3%) és 146.830 román (20,1%). Varga, 1998. 36.

88 ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 43/1952, 144–148. f.

89 Uo. 114. f.

90 A párttagok százaléka a lakossághoz képest nem tért el a nemzetiségi arányoktól (a kb. 18 milliós lakosságból mintegy 600.000-en voltak párttagok), ám eléggé alacsony volt a MAT társadalmi összetételéhez viszonyítva: 1952-ben csak az ipari munkások közé több mint 33.000 főt soroltak. ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 1952/43. 227. f.

91 ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 51/1952, 1–10. f. (Tăbela statistice lunare cu privire la membrii și conducerea de partid.)

92 ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 1953/64.

mezőgazdasági községéből 77-ben – főleg Szászrégen és Marosvásárhely rajonok román falvaiban –, egyáltalán nem működött pártszervezet.⁹³ További néhány községben az 1949-ben kezdődött kizárási hullám következtében fel kellett azt számolni. Igaz tehát, hogy a magyar többségű területeken jobban meggyökeresedett a párt, másrészt differenciáltabban kell kezelni a mindenhatónak tekintett pártállam behatolását a vidéki társadalmi szférába.

A következő fontos kérdés: mit kellett valójában érteni közigazgatási-területi autonómia alatt? Beszélhetünk-e a MAT létrehozásának hónapjaiban a magyar pártapparátus bármilyen fokú autonómiájáról? Az egyértelműen *nemleges* választ egy modell értékűnek tekintendő epizóddal lehetne illusztrálni, mely 1952 augusztusának elején történt.

Az autonóm tartomány létrehozása több formális módosítás mellett a magyar nyelvű napilap, az *Előre* – 1950-től „Maros tartomány tartományi bizottságának és néptanácsának lapja” – státusában is változtatást tett szükségessé. 1952. július 27-án Szövérfi Zoltán propaganda és agitációs titkár Szabó József főszerkesztővel együtt Sztálinvárosba utazott, hogy átvegye – és ezzel megszüntesse a helyi magyar újságot – az addig ott megjelenő *Vörös Zászló*.⁹⁴ Augusztus 3-án utoljára jelent meg eredeti címmel a „Maros tartományi” *Előre*. Két nappal később ez lett a párt hivatalos tartományi sajtóorgánuma átkelesztelve *Vörös Zászló*-ra (a fejlécén: „A Román Munkáspárt Magyar Autonóm Tartományi vezetősége és a Tartományi Néptanács Lapja”). A PB augusztus 13-i ülésén aztán kiderült, hogy erre a változtatásra Csopor nem kapott felhatalmazást. Az ügygel kapcsolatban előző nap magából kikelve telefonált neki Bukarestből Mogyorós, hogy emiatt kérdőre vonja: a változtatás a pártközpont *előzetes* hozzájárulása nélkül történt, és ezt a „fegyelmetlenséget” csak tetézte, hogy az alkotmánytervezet még nem volt *véglegesítve*. Mi történne, ha a Nagy Nemzetgyűlés nem fogadná el ilyen formában? Az osztályellenség – fejezte be mondandóját Mogyorós – „biztosan kihasználná ezt a baklövést, mondván: hát milyen demokrácia ez, hogy egy törvényt még meg sem szavaztak, és máris életbe lép?”⁹⁵

A MAT létrehozása paradox helyzetet eredményezett. Egyrészt a központi hatalom szigorúan a kezében tartotta az irányítást, olyannyira, hogy még egy vidéki lap rendkívül gyors, de minden valószínűséggel „ártalmatlan” fejléccseréjével is foglalkozott. Másrészt a párt maga is tisztában volt azzal, hogy az erdélyi

⁹³ ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 1952/51.

⁹⁴ A helyi újság névváltozásáról ld. Gagyí József: *A MAT 1952–60. Kronológia*. Marosvásárhely, 2003. Kézirat.

⁹⁵ ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 43/1952, 180–181. f.

magyarok számára az „autonómia” kifejezés nem kopott meg sem a második világháború traumája, sem a kommunizmus internacionalista retorikája következtében. Azzal, hogy hivatalosan tabunak számító témákat, mint a kisebbségi jogok kérdését és az autonómiát a nyilvánosság szintjére emelte, a propagandakampány akaratlanul is a nemzetiségi konfliktusok katalizátorává vált, egy olyan területen, ahol a román és magyar népcsoport közötti versengésnek történelmi hagyományai voltak. A gyakran elhangzó idillikus megemlékezések („akkoriban nem számított, ki volt a magyar és ki a román”) egy fiktív valóságot konstruálnak. Az erdélyi párhuzamos – és egymást kizáró – román és magyar nemzetépítés messze nem volt egy feudális-polgári hagyomány maradványa, s időnként lapangva, időnként nyíltan a mindennapok része volt úgy a két világháború, mint a kommunizmus időszakában.⁹⁶

A párt helyi apparátusát váratlanul érte a MAT-nak az utolsó pillanatig titokban tartott létrehozása. Belső viták zajlottak, illetve a gyakran vasárnap, miseidőben tartott gyűléseken a tartomány lakosai közül sokan nem vettek részt (párttagok sem). A résztvevők, főleg a magyarok, „tendenciózus kérdésekkel” élezték a vitát: a magyar nemzeti szimbólumok, elsősorban a zászló használatát, a hadseregnek a MAT területén állomásozó egységeinél használatos nyelvet, vagy éppenséggel azt firtatták, hogy a tartományban milyen pénzt fognak kibocsátani.⁹⁷ Sok gyűlésen szóba került az a szóbeszéd, miszerint a közeljövőben román–magyar lakosságcsere készülne, egyértelműen azzal a céllal, hogy etnikailag homogén magyar terület jöjjön létre.⁹⁸ Jóllehet a hatóságok rögtön cáfolták ezeket a megalapozatlan híreszteléseket, ennek ellenére a gyűlések akaratlanul is a lakosság körében szájról szájra terjedő álhírek kiindulópontjaivá váltak.

Néhány magyarban, úgy tűnik, az „autonómia” kifejezésre működésbe lépett a feltételes reflex, miszerint ez a Magyarországhoz való visszacsatolásnak az előjele. Mint a Székelyföld 1940-es visszacsatolásának napjaiban, melynek emléke a kollektív tudatban nagyon is élő volt, a tartomány (akár ott született, akár betelepült) román lakosai ismét „idegenek” lettek, és néhány olyan eset is előfordult, mikor a helyi magyar többség nyilvánosan fenyegette vagy inzultálta a románokat.⁹⁹ A román többségű Szászrégen rajonban kitört a pánik, és elkeseredetten suttozták: „Most újra a magyarok fognak dirigálni.”¹⁰⁰

⁹⁶ Erre Bárdi Nándor hívta fel a figyelmet, amiért ezúttal is köszönetet mondok.

⁹⁷ ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 43/1952, 185. f. (Raport informativ, 10 august 1952.)

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ A verbális agresszióknak több konkrét esetét tartalmazza a tartományi tanács jelentése:

Nota informativă 10 august 1952. ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 43/1952, 190–191. f.

¹⁰⁰ Uo. 191. f.

Az „1940-es szindróma” nem csak az ott élő románokon és magyarokon volt megfigyelhető; 1952 nyarán sok minisztériumi tisztviselő és bukaresti párt-funkcionárius töltötte szabadságát a MAT szívében lévő híres üdülőhelyen, Tusnádfürdön. Egy helyi legenda szerint a Magyar Autonóm Tartomány alapításának hírére sokan megszakították szabadságukat, és az első vonattal visszatértek a fővárosba.¹⁰¹ Még ha ez a történet teljes egészében a székelyföldi folklórnak lenne is tulajdonítható (bár úgy tűnik, több annál) egy teljes mértékben gyanún felül álló forrásból, a *Scânteia* levelezési rovatából is kitetszik, mekkora megdöbbenést váltott ki, és milyen mélyen gyökerezett félelmeket ébresztett fel a román lakosság körében a MAT megalapítása.

A Scânteia-nak küldött levelek és az alkotmánymódosító javaslatok

Július 18-tól szeptember közepéig, majdnem 2 hónapon keresztül, a párt-hoz két szorosan kötődő orgánum, a *Scânteia* levelezési rovata (Secția scrisorii) és a Demokratikus Népfrent Országos Tanácsának Jogi Bizottsága¹⁰² apró-lékosan összegyűjtötte mindazt, ami az ország minden zugában megtartott több tízezernyi gyűlés „szondájából” kiderült. A *Scânteia* levelezési rovatába küldött írások, ugyanúgy, mint a több mint 5.000 alkotmánymódosító javaslat (teljes névvel és címmel ellátva) sokoldalúan szemlélteti (és sokkal kevésbé manipulálva, mint azt feltételeznénk) a „társadalom” reakcióját a „hatalom” javaslatára.¹⁰³ Ebben az esetben a MAT-tal kapcsolatos vélemények és javaslatok nagy száma arra enged következtetni, hogy az autonóm tartomány volt a legkérdésesebb és leginkább vitára ösztönző téma az egész propaganda-kampányban; a róla alkotott véleményekben észlelhető az, ami a Gheorghiu-Dej-korszakban ritkán került a hivatalos közvéleménybe: a magyarok és románok közötti etnikai feszültségek.

A magyarok véleménye kevésbé jelenik meg a *Scânteia* levelezési rovatában, ugyanis írásban románul nehezebben tudták kifejezni a véleményüket; nézeteiknek inkább az alkotmánymódosítás kapcsán adtak hangot. A javaslatok többsége a kisebbség nyelvi jogainak kiszélesítésére vonatkozott: sokan kérték a földrajzi nevek teljes kétnyelvűségét, a közigazgatási apparátusban

¹⁰¹ Ezt az információt több, Gagy József által megkérdezett interjúalany is közölte.

¹⁰² Comisia juridică consiliului central – FDP. A népfrent a kommunista országokban a párt által irányított tömegszervezet volt, melyet például az országos és helyi választások alkalmával, az új alkotmány elfogadtatásakor mobilizáltak.

¹⁰³ Gheorghiu-Dej már említett kabinetfőnöke szerint Dej igen nagy jelentőséget tulajdonított a sajtónak küldött olvasói leveleknek, mivel rajtuk keresztül mérhette az ország közhangulatát. Sfectu, 2000. 83.

(ide értve a vasutat is) és az igazságszolgáltatásban is ezt szorgalmazták,¹⁰⁴ sőt Dominic (Domokos) Horváth azt javasolta, hogy a magyar nemzetiségű újoncnoknak a hadseregben a kiképzés során legyen lehetőségük anyanyelvük használatára.¹⁰⁵

Specifikusabb, de ugyanilyen jelentős kérések jöttek párttagoktól, sőt a helyi apparátus vezetőségi tagjaitól is. Dezideriu (Dezső) Klein azt szerette volna, ha Kolozsvárról Marosvásárhelyre költöztetik az *Editura de Stat* (Állami Kiadó) magyar szekciójának erdélyi részlegét, és magyar nyelvű hetilapot indítanak az Orvosi-és Gyógyszerész Intézetnek. Ioan (János) Bolyai, a MAT szívében lévő Székelyudvarhely városi néptanácsának tagja azt kérte, hogy a 17-es paragrafusban a „a román nép függetlenségének megvédése” legyen kiegészítve „(a román nép) és a nemzeti kisebbségek”-kel.¹⁰⁶

Egy kisebbség részére létrehozandó autonóm közigazgatási terület az országban élő *többi nemzeti kisebbség és etnikai csoport körében* is érdeklődést váltott ki; nem csak az Arad tartományban élő németek¹⁰⁷ kértek autonóm területet, de a iasi-i zsidók is.¹⁰⁸

A román többség meglepetten és értetlenül reagált az etnikumok ilyen „kiválasztására”, mely – látszólag a párt jóváhagyásával – megkérdőjelezte a modern román nemzeti identitás egyik íratlan alapelvét: azt, hogy az *egységes* állam az integritás garanciája. „Az alkotmány kikiáltotta a MAT-ot, jóllehet a *mi területünkön* található. Mi nem *szövetségi* köztársaság vagyunk, hanem népköztársaság.”¹⁰⁹ A levelek a párt szemére vetik, hogy nem védi meg a román érdekeket: „Mi szükség volt a MAT-ra? Miért nincsenek meghatározva az Alkotmányban az RNK határai? A MAT az RNK vagy Magyarország fennhatósága alatt áll? Ha az RNK fennhatósága alá tartozik, miért van szükség autonóm tartományra? Az autonóm tartomány *állam az államban?*”¹¹⁰

Mások, mint például a marosvásárhelyi Teodora Popescu arról számoltak be a *Scanteianak*, hogy városszerte nyíltan azt beszélnek, hogy az iskolákban meg fogják szüntetni a román osztályokat, és a román diákokat más

¹⁰⁴ Gheorghiu-Dej-nek válaszolva egy bizonyos Iosif Condes pl. azt javasolta, hogy az igazságszolgáltatás nyelvről szóló 69. paragrafust úgy módosítsák, hogy a tárgyalásokat „félleg románul, félleg magyarul tartsák, hogy ne legyen tolmácsra szükség”. ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 143/1952, 70. f.

¹⁰⁵ ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 142/1952, 204. f.

¹⁰⁶ ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 143/1952, 58. f.

¹⁰⁷ ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 142/1952, 12–29. f. (Buletin n. 14.)

¹⁰⁸ ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 142/1952, 6. f. (Secția scrisori, Buletin de sinteză 25 iulie 1952.)

¹⁰⁹ ANIC, CC al PCR, Cancelarie, dos. 142/1952, 4. f.

¹¹⁰ Uo. 5–6. f.

tartományokba fogják körzetesíteni.¹¹¹ A „konkrét”, bár meglehetősen radikális megoldási javaslatok közül kitűnik a MAT-tal határos Bákó tartományból egy párttagtól érkezett ötlet, miszerint a románok és magyarok közti *lakosság-cserével* lehetne a kérdést rendezni.¹¹²

A MAT első éve: a szocialista kultúra bölcsője?

A MAT-ot két erős toposz övezi a mai erdélyi magyar közgondolkodásban: 1) a MAT-ban „magyar volt az autó, de román a sofőr”; 2) a MAT egy gettószerű alakulat volt, amit arra használt fel Gheorghiu-Dej, hogy a MAT-on kívül eső Kolozsvár jellegét megváltoztassa. Mint minden toposzban, itt is összekeverednek valóságelemek és sztereotípiák. Dolgozatom utolsó részében azt vizsgálom, hogyan építette fel a párt kulturális propagandája a proletár magyar kultúrát, és milyen viszonyban állt e konstruált világ a MAT adminisztratív központja mindennapjaival.

Kezdjük tehát azzal a tétellel, hogy a MAT létrehozása erősen megosztotta az erdélyi magyar irodalmi és művészeti köröket. Kétségtől igaz, hogy a székelyföldi írók, művészek és kulturális intézmények iránti fokozott figyelem és támogatás nem csak Bukarest, hanem Moszkva részéről is érezhető volt az 1950-es évek elején. Nem csak a szovjet politikusok, hanem a kulturális világ tényezői, közte az író Ilja Ehrenburg, a MAT-ot az új magyar kulturális központnak tekintették. „Kalmár elvtárs folyó hó 10-én vacsorán látta Sütő András állami díjas író, a *Falvak Dolgozó Népe* főszerkesztőjét. [...] Érdekes mozzanatokat ismertetett annak illusztrálására, hogy az utóbbi időben milyen megkülönböztetett figyelmességgel kezelik a magyar írókat az Írószövetségben, a Művészeti Tanácsnál és más szerveknél. Sütő elvtárs tagja az Írószövetségben ama bizottságnak, amely a Szövetség tagjai számára folyósítandó anyagi juttatások ügyében dönt. Elmondotta, hogy sokszor neki kell hadakoznia az ellen, hogy tehetségtelen, karrierista elemek számára meg nem érdemelt összegeket szavazzanak meg, azzal az egyetlen indoklással, hogy a *magyar írókat támogatni kell* [kiemelés tőlem – S. B.]. Személyes tapasztalatait is ismertette azzal kapcsolatban, hogy mint magyar író, milyen megkülönböztetett, szinte tüntető bánásmódban részesül. Megemlítette azt is, hogy minden olyan irodalmi alkotást, amely a MAT-ban játszódik, szinte kritika nélkül fogadnak el: ezért több esetben előfordul, hogy selejtes irodalmi művek, illetve

¹¹¹ Uo. 10. f.

¹¹² ANIC, CC al PCR, Cămarie, dos. 143/1952, 210. f.

régebbi alkotások napvilágot látnak, pusztán azért, mert szerzőjük megemlíti benne a MAT-ot. Ezután egy jellemző esetet mondott el Sütő et. azzal kapcsolatban, hogy milyen fontos eseménynek tartják a Szovjetunióban a tartomány létrehozását. Kovács György író mesélte neki legutóbb, hogy Ilja Ehrenburg et. egy találkozásuk alkalmával érdeklődött a tartomány helyzete felől. Amikor néhány kérdést megemlített, Ehrenburg et. válaszaiból kitűnt, hogy a tartomány valamennyi időszerű problémáit részleteiben és kitűnően ismeri.¹¹³

A MAT-ban tevékenykedő magyar művészeket az állam nemcsak anyagiilag támogatta, hanem szimbolikusan is elismerte és díjazta: 1952 novemberében Kovács György író II. osztályú állami díjjal jutalmazták a *Foggal és körömmel* című regényért, Sütő Andrást és Hajdú Zoltánt pedig III. osztályú díjjal az 1949-ben közösen írt *Mezítlábas menyasszony* című színdarabért.¹¹⁴ Az 1950. decemberében Kolozsvárott, aztán Marosvásárhelyen bemutatott *Mezítlábas menyasszony* jelentős szerepet játszott a létrehozandó magyar nyelvű sztálinista kultúrában. A színdarab 1950 nyarán játszódik egy mezősegi újonnan alapított kollektív gazdaságban és az osztályharc szempontjából, „belülről” tárgyalja az új társadalmi mikrokozmosz életét, természetesen a párt útmutatásait követve: „Kovács György, Asztalos István, Horváth István, Sütő András, Bonczos István és Szemlér Ferenc írásai a városon és falun folyó osztályharc szétválaszthatatlan egységét bizonyítják.”¹¹⁵

Az utóirat névtelen szerzője a színdarab gyengébb pontjaira is rávilágított: „A színjáték hibái viszont abból származnak, hogy a szerzők bizonyos részletmegoldásokkal lebecsülik az ellenség erejét, más részletmegoldásokkal pedig lebecsülik saját kommunista hőseit. Ilyenkor nem tudnak meggyőző tudósítást adni az új embert formáló harcról.”¹¹⁶

Mindennek ellenére Tamás Gáspár „az új erdélyi irodalom legfontosabb művének” tekintette a színdarabot az *Utunkban* megjelent kritikájában, mivel hitelesen ábrázolta az új falusi ember életét és a falusi szocializmus építését.¹¹⁷ Tamás állásfoglalását egy fontos cikk előzte meg, amely

¹¹³ MOL, a külügyminisztérium TÜK-iratai, Románia 1945–1964, XIX-J-1-j, 19. doboz. 05247. (Beszélgetés Sütő Andrással. Bukarest, 1953. április 10.)

¹¹⁴ Állami díjas íróink. *Romániai Magyar Szó*, 1952. november 26.

¹¹⁵ Sütő András – Hajdú Zoltán: *Mezítlábas menyasszony (színjáték 3 felvonásban 7 képben)*. Bukarest, Az RNK Írószövetségének irodalmi és művészeti kiadója, 1950. 109.

¹¹⁶ Uo. 110.

¹¹⁷ Tamás Gáspár: *Mezítlábas menyasszony. Utunk*, 1951. 1. sz. 6. A cikkben a színdarab egyik szerzője, Sütő András elmeséli, hogyan indult a darab színpadi útja. Egy hazlátogatás so-

szintén az *Utunk*-ban jelent meg 1950-ben Marosi Péter tollából. Marosi azzal vádolta a „rég” magyar írókat, mint például Szilágyi Andrást és Molter Károlyt, hogy képtelenek „megújulni” és a „szocialista társadalom hőseinek dinamizmusát ábrázolni”.¹¹⁸

A könnyen fogyasztható és kommunista értékeket hordozó irodalom az írni-olvasni tudó falusi lakosság szocialista akkultúrációját és öntudatát szolgálta. Erre jó példa az 1952-ben született *Vihar a havasban* című színdarab, amely – a már ismerős szörnyű múlt/boldog jövő toposzát követve – az 1945 előtti magyar és román nacionalizmus közötti ádáz harcot ábrázolta. A drámát 1952. novemberében mutatta be a marosvásárhelyi Székely Színház, és tekintettel a MAT létrehozására, azaz a nemzeti kérdés „helyes” megoldására, Papp Ferenc irodalmár azt írhatta: „Nem véletlen, hogy ez a darab a MAT-ban született meg”.¹¹⁹

Még fontosabb, hogy az új irodalom „feldolgozásával” a falvakban megalakított amatőr színjátszó társulatokat bízták meg. Az 1950-es évek székelyföldi falvaiban nem a *Scânteia* vagy az *Előre* bonyolult szerkezetű cikkei közvetítették a kommunizmus értékeit, hanem az *egyéni példák sokaságán* (például a „megtérő” középparaszt figuráján) alapuló novellák, elbeszélések és színdarabok. Az új szocialista irodalmat a helyi elit (párttitkárok, néptanácsi és kollektív [ld. termelőszövetkezeti] elnökök) legitimációs eszközének is tekinthetjük.

Mindennapok a MAT „fővárosában”

Milyen viszonyba állt a rendszer által konstruált kultúra és a MAT-ban élő emberek mindennapi élete? A helyzet bonyolultságát jól szemlélteti a marosvásárhelyi orvosi egyetemről, a MAT egyetlen felsőoktatási intézményéről kialakított *proletár* és egyben *nemzeti* mítosz, mely szerint ott nevelte a párt a magyar munkások fiaiból álló új városi elitet. Kitűnően jellemezte a mítosz és valóság közötti levő szakadékot Csopor Lajos tartományi első titkár, amikor az 1953-ban Marosvásárhelyre látogató Akulov kolozsvári szovjet

rán, 1949 elején, a helyi amatőr színjátszó társulat azt panaszolta neki, hogy nincsenek „valódi” játszható darabok. 1949 nyarán az akkori Kolozs megyei agitprop titkár küldte Sütőt az akkor alakuló kendilőnei kollektív gazdasághoz, ahonnan a szerző a szükséges anyagot merítette.

¹¹⁸Marosi Péter: Hőseinkről és a bírálat feladatairól. *Utunk*, 1950, 7. sz. 8.

¹¹⁹Kiss László – Kovács Dezső: *Vihar a havason*. 1952. A kritikát ld. *Romániai Magyar Szó*, 1952. november 25.

konzult értesítette az egyetem „nehézségeiről” és elsősorban a még mindig napirenden levő nemzetiségi konfliktusról.¹²⁰ Csupor elmondása szerint a tartományi pártbizottság, amely az utóbbi hónapokban az egyetem működését vizsgálta, azt állapította meg, hogy az alig 1000 diákból álló intézményben 3 különböző nacionalista csoport is tevékenykedik: a „románellenes magyar sovíniszták”, a „nacionalista zsidó cionisták” és az „antiszemíták”. A hatóságokat az is zavarta, hogy a diákok és tanárok körében „sok a rendszer nyílt és burkolt ellensége”. Ráadásul a diákság 54%-a kis- és középpolgárnak számító családból származott, mivel a jobboldali elhajlás leleplezése után is meg lett nekik engedve, hogy tanulmányaikat befejezzék.¹²¹ Csupor azt is helytelenítette, hogy a tanárok közül többen magyar állampolgárok, és néhányan a nyilaskeresztes pártot, vagy a Horthy-rendszert támogatták. Putnoky professzor 1944-ig nyilas volt,¹²² míg a másik neves magyarországi tanár, Miszkolczy Dezső professzor „Márton Árontól kapott pénzösszegeket 1945–46-ban”. A paranoiás korszellemmel összhangban Csupor azt is Putnoky szemére vetette, hogy „munkájában nem követi a szovjet tudományt, és Pavlovot lenézi”.

Ezek a nemkívánatos személyek, tette hozzá Csupor, szakmai tudásuk miatt nélkülözhetetlennek érzik magukat.¹²³ Azzal is vádolta őket, hogy 1945 óta állandóan „titkosan szabotálják a felszereléseket”, vagyis állítólag fontos műszereket rejtegettek éveken át. Példaként Pete Pál professzort említette, aki „kulákokat helyezett el a klinikákon”. A nővérek viselkedése is aggodalomra ad okot: többségük apáca volt, és az is előfordult, hogy megtagadták a véradást Észak-Korea megsegítésére. Az osztályharc eredményeiről

120 Kolozsvár, 1953. május 20. Akulov beszélgetése Csupor Lajossal a nemzetiségi problémákról és a katolikus egyház helyzetéről. *Vostochnaja Evropa*, i. m. 318. dokumentum.

121 Csupor itt feltehetően arra utalt, hogy az 1952-es megtorlások során Kolozsvárot sokkal szigorúbban büntették a „polgári” vagy „reakciós” minősített diákokat és tanárokat.

122 Csupornak ez az állítása nem felel meg a valóságnak. Putnoky Gyula professzor 1947-ben kerül – szerződéssel – Marosvásárhelyre. 1953-ig az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetben a Mikro-, és Inframikrobiológián dolgozott, emellett 1949-ig a Közegészségtan és 1952-ig a Parazitológián is, 1950–53 közt pedig a Maros-, illetve a Magyar Autonóm Tartomány közegészségügyi igazgatója volt. Szerződését román részről 1953 őszén egyoldalúan felmondták, Obál Ferenc és György György professzorokkal együtt ment vissza Budapestre. Ld. dr. Obál Ferenc visszaemlékezését: *Erdély és az orvostudomány szolgálatában*. (Sajtó alá rendezte: Vincze Gábor.) Csíkszereda, Státus Kiadó, 2003.

123 Ezt maga Csupor is elismerte. Az 1953. február 9-i tartományi büroülésen az egyetem helyzetéről szólva Csupor már panaszkodott a magyarországi professzorokra, akiket politikailag megbízhatatlannak tartott, de hozzátette, hogy „jó szakemberek és az Egészségügyi Minisztérium is azon az állásponton van, hogy maradjanak”. ANDJMJ, CR PCR Mureș, dos. 68/1953, 48–56. f.

beszélve Csupor fontos adatokat közölt Akulovval: 1952. májusában 8 „cionista” és 163 „kulák származású” diákot *dobtak ki* [kiemelés tőlem – S. B.], de még mindig 300 polgári származású diákjuk van.¹²⁴

Egy másik ideológiai front az egyházak és a szekták társadalmi befolyása ellen indított támadás volt. Márton Áron püspök 1949-ben történt letartóztatása és a békepapi mozgalom elindítása nem eredményezte a katolikus egyház megtörését, és a pünkösddvasárnapon tartott csíksomlyói búcsú minden évben súlyos problémát okozott a hatalomnak. 1953-ban például a tartományi pártvezetés, a „tervezett búcsú elleni akciók megvitatása” után az összes magyar színház (beleértve a tartományon kívüli kolozsvári magyar színházat) és 6 mozikaraván mozgósítását rendelte el azzal a céllal, hogy távol tarták a tömegeket az egyházi, ellenségesnek tekintett rendezvénytől.¹²⁵

A Szovjetunióval foglalkozó antropológusok és társadalomtörténészek előtt jól ismert a szekták és a millenarisztikus mozgalmak virágzása, mint a társadalom ösztönös és irracionális reakciója a totalitárius ideológiai nyomásra.¹²⁶ Romániában és a Székelyföldön is hasonló, tömegméreteket öltő jelenségekkel állunk szemben. A legismertebb eset a Gagy József által feltárt 1949-es méréfalvi millenarisztikus mozgalom kialakulása és megtorlása.¹²⁷

A szekták terjedéséről a MAT-ban vázlatos képet kapunk az 1952–53-i pártból való kizárásokat dokumentáló levéltári iratokat vizsgálva. A heti rendszerességgel tartott büroüléseken 1953 első feléig általában több tíz, de volt, amikor közel 100 személyt zártak ki a párt soraiból. A kizárások okai a legkülönbözőbbek voltak, kiemelkedik a korrupció és a szexuális erkölcstelenség vádja¹²⁸ vagy valamelyik tiltott szektához való tartozást (szombatos, jehovista, pünkösdistá, baptista). A szekták tevékenysége, az általuk képviselt társadalmi radikalizmus (például a fegyverviselet megtagadása) zavarba ejtette a helyi hatalom képviselőit. Érdemes megjegyezni, hogy Sztálin halála (1953. március 5.) Romániában is rendszerellenes híresztelések elindítója volt. Csupor Lajos így jellemezte az április elejére kialakult helyzetet Akulov kolozsvári

¹²⁴*Vostochnaja Evropa*, i. m. 318. dokumentum.

¹²⁵CR Mures, ANDJM, f. 1134, dos. 70/1953, 2–11 f. Az 1953. május 18-án tartott rendkívüli büroülés első napirendi pontja „a tervezett búcsú-elleni akciók megvitatása” volt.

¹²⁶A szovjet társadalom átrendeződéséről a második világháború után ld. Elena Zubkova: *Russia after the War. Hopes, illusions and disappointments 1945–1957*. London–Armork, NY, M. E. Sharpe, 1998.

¹²⁷Gagy József: *Millenarisztikus mozgalom*, i. m. A millenarisztikus szekták és a (nagyreszt magyar hívőkből álló) neoprotestáns irányzat, tehát a nem történelmi magyar egyházak és közösségek 1945 utáni története még feltáratlan.

¹²⁸Szovjetunióban 1945 és 1953 között a pártból való kizárások közel 40%-át ezzel indokolták. Zubkova, i. m. 99–100.

szovjet követnek: „Az utóbbi időszakban nagyon felerősödött az ellenséges tevékenység, és főleg a katolikus egyház és a szekták részéről. A parasztokat arra buzdítják, hogy ne dolgozzanak, ne szolgáltatassák be termékeiket, ne fizessék be az adókat. Különösen a jehovistákkal van baj, mert ők is a békére szólítják fel az embereket, de a béke védelmét fegyvertelenül és vérontás nélkül fogadják csak el. Azt mondják, háború esetén sem szabad fegyvert fogni. A szekták ágensei a marosvásárhelyi katonai helyőrségnél is végeztek némi sikerrel effajta aknamunkát. Sztálin halála is arra adott alkalmat, hogy néhányan kijelentsék: vége a kommunizmusnak. Az orvosi egyetem egyik professzora azt mondta diákjainak, hogy Sztálin valójában már régóta halott volt”.¹²⁹

Néhány nappal később Csupor a vallásellenes harc egyik jellegzetes aspektusáról, az ember eredetéről szervezett vándorkiállításokról beszélt egy pártgyűlésen: „A miszticizmus leküzdése érdekében 154 értekezetet és kiállítást szerveztünk az emberiség eredetéről, amelyen 8.000 ember vett részt. Eredményként Parajdon a 20 jehovistából 6 maradt. Alsósófalván és Felsősfalván viszont 108-ról 140-re emelkedett a jehovisták száma.”¹³⁰

A vallásos érzelmek mellett, mint már említettem, a meg nem szűnő nacionalista megnyilvánulásokat és az etnikumközi versengést is veszélyesnek tartották, és minden eszközzel próbálták megfékezni. Az 1952. júliusában pozícióba jutott magyar vezetők tudatában volt annak, Szövérfi Zoltán szavaival élve, hogy „a tartományi pártszervezetek előtt álló legfontosabb kérdés, különösen itt a MAT-ban, a nemzetiségi kérdés.”¹³¹

Különösen égető volt egyes tanítók magatartása, mivel ismeretes, hogy főleg falusi közegben ők képezték a helyi elit nagy hányadát és rájuk hárult a kommunista értékek és viselkedési minták közvetítése a társadalom felé. A magyarok között sokan egyáltalán nem tudtak és nem is voltak hajlandók románul megtanulni, és az is előfordult, hogy egy csíkszentdomokosi tanító, Bakó Kálmán azért tiltotta meg a román énekek tanítását, mert „a MAT-ban vagyunk és itt nem lehet románul énekelni”.¹³² A tapintatlan tanító tehát a MAT-ban egy újabb „kis magyar világot” látott. De még a megbízhatónak tartott kollektív gazdaságok elnökei részéről is előfordultak „felelőtlen” kijelentések: „A sovinszta megnyilvánulások ellen harcoló pártbizottság azt állapította meg, hogy a *Magyar az autó, de román a sofőr* reakciós mondóka az

¹²⁹Vostochnaja Evropa, i. m. 318. dokumentum. 768.

¹³⁰ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 68/1953, 51–52. f. (Aktívaülés. Csupor Lajos jelentése a párt tevékenységéről 1953. januártól.)

¹³¹ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 69/1953, 127.f. (Az 1953. április 10-i bíróülés jegyzőkönyve.)

¹³²ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 68/1953, 52–54. f.

illyefalvi kollektív elnöke és a pártszervezet titkárától, Soós Andrástól származik.”¹³³

Ami Marosvásárhely jellegét illeti, a '30-as években Molter Károly által oly szépen jellemzett kispolgári „flekkenváros” nehezen válhatott néhány év leforgása alatt „proletár várossá”. Minden igyekezet ellenére (lásd például a Simó Géza bútorgyár körül épített mítoszt: „Közép-Európa legnagyobb bútorgyára”, ahol ráadásul a munkások zöme magyar) a valóság sokkal prózaibb volt, mint ahogyan a sajtó ezt ábrázolta. Az egyik legsúlyosabb gondnak egyértelműen a lakáshiány bizonyult. Egy 1951-es irat szerint, tehát már a MAT létrehozása előtt is, miközben a város befogadóképessége alig 40 ezer ember volt (a közel 50 ezer lakossal szemben), 72 ezer beköltözési engedély érkezett főleg az 1950-es a rajonálás következtében.¹³⁴ A kollektív emlékezet mégis egyfajta „építő korszakként”, a fejlesztések koraként őrizte Marosvásárhely számára a MAT megalakítását követő időszakot. Ami pedig az elnyomó gépezetét illeti, bár nem rendelkezünk még elegendő információról a városban és a MAT-ban működő szervek aktivitásáról, mégis megfigyelhető, hogy például 1952–1953-ban a tomboló Luca-üggyel kapcsolatos megtorlások sokkal kevésbé sújtották az autonóm tartományt, mint az akkor még magyar többségű¹³⁵ Kolozsvárt. Megítélésem szerint ez elsősorban annak köszönhető, hogy a MAT-ot, mely Moszkva közvetlen nyomására jött létre, egyfajta védett „rezervátumnak” tekintették Bukarestben, ahol jól tudták, hogy egy magyarok elleni megtorlás a nemzetiségek elnyomásának gyanúját keltette volna.

¹³³ ANDJM, CR PCR Mureș, dos. 69/1953, 57. f. (25 mai 1953. Raport de activitate al comitetul raional Tg. Mureș.)

¹³⁴ ANDJM CR PCR Mureș, dos. 42/195, 12. f. (Raportul de activitate a sectorului Gospodărie de Partid pe ultimele luni al anului 1951.)

¹³⁵ Az 1956-os népszámláláson Kolozsvár lakosságának 47,9%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek (74.155 fő). Ezenkívül 4.530 fő, az összlakosság 2,9%-a tartotta magát zsidó nemzetiségűnek. A kolozsvári zsidók döntő többsége magyar anyanyelvű volt. Nyárády R. Károly: *Erdély népesedéstörténete*. Budapest, KSH Levéltára, 2003. 426.

Munkahipotézisek: kirakat, gettó vagy üvegház?

Miután körbejártuk a Magyar Autonóm Tartomány megalakításának történelmi hátterét és következményeit, érdemes megállni egy pillanatra és feltenni a kérdést: mi is volt ez a tartomány? Hogy a MAT nem volt autonóm de igenis magyar, erről megítélésem szerint meggyőző képet nyújtanak az előbbiekben hivatkozott források. Lépünk most tovább, és térünk át a MAT által betöltött történelmi szerephez.¹³⁶

Magyar kirakat, magyar gettó vagy magyar üvegház jött tehát létre a Székelyföldön 1952-ben?

A kirakat-tézis szerint a MAT nem volt több mint „lényegtelen engedély az elégedetlen magyar kisebbség felé”, ahogyan a bukaresti brit követ fogalmazott a tartomány létrehozása után.¹³⁷ Hasonlóan vélekedtek tekintélyes szakértők, mint például Robert R. King és Schöpflin György az 1970-es években megjelent tanulmányaikban,¹³⁸ és ma is széles körben elfogadott tézis a MAT kizárólagos kirakat-jellege. Az említett szerzők arra utalnak, hogy a totalitárius jellegű kommunista rendszerben elképzelhetetlen bármiféle autonómia, valamint arra, hogy az 1950-es évek Romániájában erősen működtek a hatalom helytartóiban az önkorlátozó reflexek és az öncenzúra, tehát a helyi magyar nemzetiségű kommunista elittől is távol állt bármiféle autonómia-koncepció. Tegyük hozzá, ez a rendhagyó módon kiválasztott elit (kezdve Csupor Lajossal) egyszerűen nem volt arra „beprogramozva”, hogy önállóan gondolkodjon vagy szuverén döntéseket hozzon. Ebben az értelemben a helyi magyar elit az egyre olajozottabban működő romániai hatalmi gépezetnek volt az egyik eleme.

Mindezzel egyet lehet érteni, de a toposzá vált kirakat-tézis nem képes néhány fontos kérdést megválaszolni. Minek tulajdonítható az erdélyi magyar és (ami fontosabb) a román társadalom ellentétes reakciója a MAT létrehozása kapcsán? Ha egyetértünk azzal, hogy egyes szavak, egyes kifejezések – és kétségkívül ilyen az *autonómia* szó, napjainkban is – rendkívül erős szimbolikus és érzelmi jelentőséggel bírnak Erdélyben, nem becsülhetjük le az alkotmányvita során elhangzott „híreszteléseket” és rémhíreket. A tartomány létrehozása a már meglevő etnikai versengés „katalizátorává” vált azáltal, hogy

¹³⁶Csupán elméleti kapaszkodókat, egyfajta szempontrendszer kívánok felállítani az elvégzendő levéltári mélyfúrásokhoz.

¹³⁷Bucharest, 25th July 1952. Creation of an autonomous area for the Magyar minority. Public Record Office, London, Foreign Office 371/Political correspondence. 100794.

¹³⁸Schöpflin György: *Magyarok Romániában*. Párizs, Párizsi Magyar Füzetetek, 1979.; Robert R. King: *Minorities under Communism*. Harvard, Harvard UP, 1973.

külön vitát volt képes tematizálni. Szóljunk továbbá az új határok jellegéről. Összekötő vagy elválasztó határ született 1952-ben? A hivatalos propagandával szemben, mindkét nemzetiség úgy látta, ez a képzeletbeli „határ” egyáltalán nem köt össze. A román lakosság azt érezte, hogy az új határ kiemeli az „idegen” tartományt az ország testéből, és ezúttal egységét is megkérdőjelezi. A helyi magyar lakosság viszont egy újabb „kis magyar világot” látott a Sztálintól ajándékba kapott MAT-ban. A remélt autonómia helyett, egy másik népszerű tézis szerint, a székelyek nem mást, mint egy ideiglenes és bármikor felszámolható „magyar gettót” kaptak.¹³⁹

A gettó-tézis támogatói negatívan értékelik tartomány történelmi szerepét: létrehozása *átmenetileg* javította a magyarok pozícióit és nyelvhasználati jogait a döntően magyarlakta Székelyföldön, ugyanakkor a Székelyföld „megtartása” Erdély többi magyarlakta részei és legfontosabb városai (például Kolozsvár) „feladását” jelentette.¹⁴⁰ Tény, hogy az 1950-es években kezdődő iparosítás Erdély városainak etnikai arculatát is megváltoztatta,¹⁴¹ valamint az is, hogy a magyar tan nyelvű oktatási és felsőoktatási intézetek fokozatos megszüntetése a MAT-on kívül már az 1950-es évek második felében elkezdődött.

Egy lényeges elemet viszont érintetlenül hagy ez az értékelés, vagyis a *gettó* kifejezés többértelmű kicsengését. Izraelben ma izgalmas történészviták folynak az *Ancien Régime* idején Európában megépített gettókról, vagyis azokról a falak által körbezárt városrészekről, ahol a zsidó vallású lakosság élt zárt közösségben.¹⁴² A hagyományos értékelés szerint a gettórendszer negatív hatással volt, mivel a zsidók társadalmi életét mereven és diszkriminatív módon szabályozta. De egy újabb felfogás szerint pontosan ez az elzártság jelentette a legbiztosabb védelmet a kontinens minden részében szétszórta élő közösségeknek.

A gettó tehát egy újra és újra ártértékelt (és ártértelmezhető) paradigma. Ha mindezt az erdélyi kontextusba helyezzük, ugyanazzal a kettősséggel kell szembesülnünk. A székelyföldi „magyar gettót” úgy is lehet értelmezni, mint egy olyan szerkezet, amely etnikai zártságának köszönhetően könnyebben ki védte a nemzetállam által folytatott homogenizációs politikát. A magyar lakosság kimondottan igényelte egy olyan „kis magyar világ(ok)nak” a fennmaradását, ahol nem volt szükséges a magas szintű román nyelvtudás, mert

¹³⁹ Ezt hangsúlyozza például Walker Connor: *The national question in Marxist-Leninist theory and strategy*. Princeton, Princeton UP 1984. 340–342.

¹⁴⁰ Vincze, 2003. XXI.

¹⁴¹ Vécsei Károly: *Magyarok és nem-magyarok Romániában. Statisztikai, demográfiai, szociológiai tanulmányok..* Csíkszereda, Státus Kiadó, 2002.

¹⁴² Raphael Vago Izraelben élő történész személyes közlése. Nagyszeben, 2003. június 25.

a (magyarok által vezetett) helyi közigazgatási szervekkel magyarul lehet érintkezni vagy esetleg „elintézni” az ügyeket.

Végezetül egy olyan munkadefinícióról szólnék, amit eddigi kutatásaim alapján állítottam fel: a MAT mint *üvegház*. Az üvegház az a szerkezet, amelynek köszönhetően alkalmatlan éghajlaton is lehetségessé válik bizonyos növények és gyümölcsfajták termesztése. Tehát nem spontán folyamatról van szó. A MAT kulturális üvegházként jött létre a székely társadalom számára: a virágzó és sokat támogatott színházak, művelődési házak és néptánc csoportok kiemelkedő szerepet játszottak az archaikus – netán folklorizált – székely identitástudat megőrzésében. Ugyanakkor a MAT létrehozása teljesítette egy városnak, Marosvásárhelynek a kulturális-gazdasági központ szerep iránti görcsös vágyát. A MAT üvegháza alatt olyan fejlett, modern kinézetű „nagyvárossá” – az akkori zsargont követve – kezdett átalakulni, mint a példaként emlegetett, évtizedeken át irigvelt Kolozsvár.

Ám az az üvegház, amelyben a MAT, és főleg Marosvásárhely fejlődött, mégis egy másik (román) kulturális közeg szabályai szerint működött. Vegyük például a nyelvkérdést. Nem ritkán találkozni a levéltárakban ilyen vagy ehhez hasonló – a törvény szerint „magyarul” gépelt irattal: „A tartományi pártszervezetnél nem planifikálják a telefon beszélgetéseket, megtörténik az, hogy az éjjeli szolgálatos 3–4-szer hívja fel a rajonokat, mert először organelor conducatoare azután az agrár szekció majd a propaganda szekció különböző telefon értesítések leadásával. [...] Csupor elvtárs felel a szektorul verificare munkájáért. Azonban Csupor elvtárs idáig, csak egyszer vett részt a szekció ülésén.” [sic!] ¹⁴³

A MAT által biztosított üvegház egy új habituális szerkezetet közvetített a lakosság felé: ennek legfontosabb eleme nem a kommunista párt hivatalos ideológiája volt, hanem az egalitárius társadalomkép és a népies (magyar) kultúra. Így nevelkedett Romániában az 1950-es években a „kisebbség többsége”: a Sztálin által tervezett üvegházban.

STEFANO BOTTONI

Formation of the Stalinist “Little Hungary” (1952)

This study tries to reconstruct the conditions and consequences of the formation of the Hungarian Autonomous Region (MAT) established in 1952 for the Hun-

¹⁴³ ANDJM, CRPCR Mureș, dos. 44/1952, 161. f. (A szeptember 16–17-i pártaktíva gyűlés.)

garians living in a block in the Székely region, in the heart of Romania, under pressure from the highest Soviet leadership and in the following context: 1) Soviet imperial and Stalinist nationality politics; 2) the keystone of the Transylvanian question, i.e. the Soviet-Romanian attempt to integrate the mainly Hungarian populated Székely Land into the Romanian communist system; 3) the survival strategies of the local society and the search for a role on the part of the new elite in the first decade of communism.

MAT as a *greenhouse*. A greenhouse is a structure where certain plants and fruits can be grown despite an unsuitable climate. Therefore it is not a spontaneous process. MAT became established as a cultural greenhouse for Székely society: flourishing and much supported theatres, community centres and folk-dance groups played an outstanding role in preserving the archaic, perhaps folkloric, Székely identity consciousness. At the same time, the establishment of MAT fulfilled the specific desire of one town, Marosvásárhely, for the role of a cultural and economic centre. In the MAT greenhouse it began shaping into a modern-type ‘large town’, in the jargon of the time, such as exemplary Kolozsvár, which had been envied for decades.

However, the greenhouse, where MAT and especially Marosvásárhely developed, worked according to the rules of another, (Romanian) cultural medium.

The greenhouse provided by MAT mediated a new habitual structure to the population. Its most important component was not the official ideology of the communist party but an egalitarian social image and folk (Hungarian) culture. That was how the “majority of the minority” grew up in Romania, in the greenhouse designed by Stalin in the 1950s.

GAGYI JÓZSEF

Határ, amely összeköt

1952 júliusában–szeptemberében Romániában új belső határokat húztak meg, amiről a korabeli sajtó, a Magyar Autonóm Tartomány kapcsán, így írt: „a határ nem választóvonal lesz, hanem a testvériségnek és bizalomnak olyan jele, amely összeköt.” A határ, definíciószerűen, két entitás elválasztására szolgál. A határ funkciója, hogy összekössön – a kommunista párt átalakuló nemzetiségi politikája következtében ez a paradoxon osztja meg és uralja az ezt követő években a romániai magyar társadalmat.

Romániában a területi-adminisztratív átalakítás átvette a szovjet modellt, létrehozta a nemzetiségi kérdés kezelése és megoldása szovjet, egészen pontosan sztálini (azaz Sztálin, mint nemzetiségügyi népbiztos által kidolgozott és gyakorlatba ültetett) valóságát. A szovjet modell átvételének egyedülálló esete volt ez az akkoriban népi demokratikusnak nevezett államokban: egy nemzetiségi autonóm tartomány született. A Magyar Autonóm Tartomány kialakulásának állomásait, körülményeit, az új adminisztratív keretek közé kerülő társadalom állapotát, reakcióit vizsgálom ebben az írásban.

Romániában az 5/1950-es törvény alapján 1950 szeptemberében lépett életbe az új területi-közigazgatási felosztás. Hivatalosan rajonálásnak nevezték, bár nemcsak az jellemezte, hogy a járások helyett ún. rajonokat alakítottak, hanem az is, hogy a megyék összevonásából tartományokat hoztak létre. Eszerint az országot 117 rajon, 28 tartomány, 148 város és 4052 község alkotja,¹ ebből 11 erdélyi tartomány volt. A térképet vizsgálva joggal mondhatjuk, hogy az új határok a történelmileg kialakult felosztást, a természeti-földrajzi tagoláshoz is igazodva, csak a nagyobb országrészek között tartották tiszteletben. Nem alakultak olyan szerkezetek, amelyek ezeket a történelmi határokat metszve, moldvai és erdélyi, vagy havasalföldi és erdélyi részeket egyesítettek volna. Egyetlen kivétel: Predealt Brassóhoz – azaz ahogy az 1950. augusztus 23. tiszteletére történt ünnepélyes átkeresztelés után nevezték:

¹ Nem számítva a főváros, Bukarest rajonjait. Veress 2002: 199.

Sztálinvároshoz – csatolták. Egyes szervezetek Erdélyben addig össze nem tartozó vidékeket fogtak egybe: Zilah Kolozsvárhoz, Szilágysomlyó Nagyváradhoz, Nagykároly Nagybányához, Gyulafehérvár Dévához, Felsővisó Besztercéhez, Balázsfalva Marosvásárhelyhez került. Akadt olyan megye is, amelyet kétfele daraboltak: Csík megyéből Gyergyó Maros, Csík pedig Sztálin tartomány része lett.

A minket érdeklő vidék, a történelmi Székelyföld két tartomány között oszlott meg. Maros tartomány hat rajonból állt: Marosvásárhely, Ludas, Dicsőszentmárton, Régen, Erdőszentgyörgy, Gyergyó. Sztálin tartomány rajonjai: Brassó, Rákos, Udvarhely, Csík, Kézdi és Sepsi. Ez rövid átmeneti állapotnak bizonyult, csupán két évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy újrarajzolják a térképet.

1952: új nemzetiségi politika Romániában

1952. július 18-án jelent meg a párt lapjában, a *Scântea*-ban a Román Népköztársaság új Alkotmányának tervezete, 1952. szeptember 24-én pedig összeült a Nagy Nemzetgyűlés. Az 1948 márciusában megválasztott testületnek ez volt az utolsó ülészsaka, és az 1948. április 12-i Alkotmány után ezt az új alaptörvényt is megszavazta,² valamint az új választási törvényt. Ezután november 30-ára új nemzetgyűlési választásokat írtak ki. A történészek megjegyznek abban, hogy 1952-ben egy korszak lezárult, egy másik elkezdődött a második világháború utáni szocialista Románia történetében. A vízválasztó azonban nem az új Alkotmány volt, hanem még azt megelőzően az ún. „jobboldali elhajlók” ellen indított támadás, a párt vezető csoportja egységének, Gheorghiu-Dej pártfőtitkár egyeduralmának a megerősödése. Mindez azonban csak része volt egy általánosabb, a szovjet tömb országaiban zajló folyamatnak: a „cionista összeesküvők”, a zsidó és más kisebbségi származású vezetők elleni fellépésnek. A folyamatot 1951 novemberében a csehszlovák kommunista párt főtitkára, Rudolf Slansky letartóztatása indította el. Romániában az 1952. február 29.–március 1-i központi bizottsági plenárison érte az első támadás az akkori KB titkár és pénzügyminiszter Luka Lászlót, és implicit módon társait, Ana Pauker külügyminisztert és Teohari Georgescu belügyminisztert (a vezetés „moszkovitának” nevezett szárnyát). Úgy tűnik, a hatalommegerősítő manővert Moszkvában határozták el, és a jelzést, hogy eltávolíthatja a hatalmi vetélkedésben vele szembenállókat, szintén

² Az alkotmány számos bekezdést szó szerint átvett az 1936-os szovjet alaptörvényből. R. Süle 1990: 224.

Moszkvából kapta Gheorghiu-Dej, de a taktikát helyben dolgozták ki, mégpedig szovjet tanácsadók segítségével és felügyeletével.³ Luka ellen KB komisszió indított vizsgálatot, majd a május 26–27-i plenárison elhatározták a pártból való kizárását. Június 2-án Gheorghiu-Dej lett a miniszterelnök – azaz nyilvánosan is a pártállam egyszemélyes vezetője. Július 5-én felmentették külügyminiszeri tisztségéből Ana Paukert. Teohari Georgescu már a májusi plenáris másnapján, május 28-án menesztette Gheorghiu-Dej embere, Alexandru Drăghici. Az új alaptörvény ily módon a Gheorghiu-Dej körüli egységben megerősödő román pártvezetés sztálinista alkotmánya.

Az utóbbi években megjelent, az ötvenes évek Romániájával foglalkozó könyvek szaktekintélyeknek számító román vagy külföldi szerzői (Victor Frunză, Stelian Tanase, Denis Deletant, Robert Levy) nem említik az 1952-es évvel kapcsolatban az új alkotmánynak az országszervezés, a nemzeti-ségi kérdés kezelésének szempontjából sajátos kitételét: a MAT megalakítását. Az évtizedekkel ezelőtt nyugaton megjelent könyvek szerzői (Stephen Fischer-Galați, Ghiță Ionescu) sem méltatták különösebb figyelemre az eseményt. Ionescu három mondatot írt arról, hogy az alkotmány egyik pontja autonómiáról beszél, hozzátéve, hogy a tartomány területén is érvényesek a központi rendeletek és határozatok, azaz már születésekor sem volt semmiféle esélye annak, hogy ez a tartomány egy központ alatti egységgé („some sub-federal unit”) váljon.

Természetesen vannak történészek, akiket nem hagy közömbösen a MAT létrejötte és működése, és behatóbban foglalkoznak a jelenséggel – csak éppen nem saját kutatásokra, hanem a korabeli sajtóra, az elmúlt történelmi korszakban Romániában kiadott, ideológiával átitatott kiadványokra, az azokban megfogalmazott gondolatokra támaszkodnak. Például az 1995-ben megjelent *A romániai magyarok* című könnvben a szerzők, Nicolae Endroiu és Vasile Pusșcaș alaptétele: 1944 után a magyar nemzetiség privilegiált helyzetben volt, a MAT ennek egyik bizonyítéka. Szerintük a tartomány a helyi néptanács által elfogadott „szabályzat” szerint működött (mint tudjuk, ennek a szabályzatnak a kidolgozása és elfogadása csak ígéret maradt),

3 Dennis Deletant szerint „bár a tisztogatásra a jel Sztálintól jött, az áldozatok kiléte magától értetődött – és Dej a szovjet tanácsadókra hallgatva saját érdekében is cselekedett. Az „elhajlók», Ana Pauker, Luka és Georgescu elleni vádakak Constantinescu, Chișinevschi és Mogyorós Sándor eszelték ki és véglegesítették, a szovjet tanácsadók szoros felügyelete alatt, akik közül a legfontosabb volt Alexandr Mihajlovics Szaharovszki, a biztonsági problémák tanácsadója a Belügyminisztériumban. Egy másik tanácsadó, akire hallgattak, Mark Boriszovics Mitin, a SZKP KB tagja, a For a Lasting Peace, for a Peoples Democracy folyóirat főszerkesztője.” Deletant 2001: 185.

valamint „a magyar kulturális és ideológiai tevékenység különlegesen intenzív volt ebben az időszakban”.⁴ Hasonló ideológiára és tudásra alapozott ismeret elegendő arra, hogy napjainkban a médiában román közszereplők időnként a MAT-ról az árnyalatok mellőzésével, pillanatnyi politikai érdekekre figyelve nyilatkozzanak. Mindezek miatt úgy gondolom, ennek a témának az alapos feltárása, vizsgálata, és ennek nyomán egy árnyalt tudományos álláspont kialakítása inkább a magyar kutatókra hárul.

A második világháború utáni Romániában élő magyar kisebbség helyzetét vizsgáló első tanulmányok egyike 1963-ban jelent meg, szerzője Telegdi Elek. Az időszakot három nagyobb részidőszakra osztja: az első jellemzője „a magyarok szövetsége a többségi románsággal”, a másodiké, mely 1952-től az '56-os forradalom utáni tömeges megtorlások kezdetéig tart, a „taktika és együttélés”, míg az utána következő harmadiké „a magyar kisebbség szocialista jelszavak fedezetében történő perzekúciója”. A második szakaszban minden területen elszigetelik, vagy módszeresen eltávolítják a vezetésből a kisebbségek tagjait. De Sztálin halálát követően Romániában a sztálinista vezetők óvatosság: egyszerre propagálják a jogegyenlőséget és erősítik a centralizációt, valamint a „románosítási politikát”. Létrejön a MAT, de „valójában ahhoz képest, amelyeket azelőtt a Magyar Népi Szövetség élvezett, a romániai magyarok jogainak korlátozásáról van szó”, megindul a nagyobb városok számarányának mesterséges átalakítása, és Kolozsváron, valamint más, akkor még magyar többségű nagyvárosokban, ellentétben Marosvásárhellyel, magyar intézményeket számolnak fel, anélkül, hogy újakat hoznának létre.⁵

Schöpflin György 1979-ben megjelent összefoglalásában a belső elnyomás és formális engedmények kettősségét tartja jellemzőnek a MAT megalakításával teremtett helyzetre. A fordulópontra véleménye szerint Gheorghiu-Dej-nek 1953 januárjában tett kijelentése jelenti, mely szerint Romániában végleg megoldódott a nemzetiségi kérdés. Ez a nyilatkozat a későbbiekben ürügyül szolgált, hogy bárkit, aki nemzetiségi politikájukat kritizálta, a sovinizmus vádjával illessék. Az engedmények kirakatjellegét bizonyítja, hogy a MAT Statútuma soha nem készült el, az autonómia csupán nevében létezett, a tartomány szervezete semmiben sem különbözött a többi tartományétól, ugyanakkor „létére hivatkozva megtagadták, hogy más területeken magyar kulturális intézmények

4 Endroi-Puşaş 1995: 24–25.

5 Telegdi Elek írás a brüsszeli Nagy Imre Intézet kiadványában, az Etudes-ben jelent meg 1963-ban.

jöjjenek létre; ez a tartomány így voltaképpen »magyar gettónak« bizonyult.” (Schöpflin 1979: 39)

Lipcsey Ildikó véleménye szerint a MAT abban különbözött az ország többi tartományától, hogy a helyi lakosság természetes állapotát ismerték el a keretek kialakításával.⁶ Ez a gesztus egyrészt, látszólag, az egység eszmét tagadta. Másrészt lehetőséget adott arra, hogy Gheorghiu-Dej bejelenthesse: Romániában megoldották a nemzetiségi kérdést,⁷ és ez alapot teremtett a későbbiekben a központi nemzetiségi szervezeteknek (a Magyar Népi Szövetség, a Nemzetiségi Minisztérium) az elzárkózás lehetőségét hordozó, ideje múlt intézményekké nyilvánítására és megszüntetésére.

Tóth Sándor álláspontja a MAT létrehozása szempontjából igen határozott: az a romániai magyarság szervezetileg reprezentált, kollektív személyiséget, a képviselő Magyar Népi Szövetséget meggyengítő, majd felszámoló „szálamitaktika” utolsó lépésének tekinthető. (Tóth 1990: 47.) A sikeres érdelmegosztás eredményeként akkoriban ezt csak kevesen vették észre. Mindazok a vezetők, akik Marosvásárhelyen hatalmat szereztek, új, alakuló intézmények élén növelték hatalmukat, nem gondolkozhattak úgy, mint a kolozsváriak, akik hatalmukat, pozícióikat, intézményüket féltették. Tóth Sándor egy korabeli belső jelentés⁸ társszerzője is. A jelentésben külön alfejezet foglalkozik a kérdéssel: hogyan viszonyul a romániai magyar értelmiség a MAT létrehozásához, szerepéhez. Egyértelmű az aggodalom: Kolozsváron és más helységeken a magyar nyelvűség visszaszorítása tapasztalható; a magyar intézmények működését korlátozzák, a MAT-ba való átköltöztetésüket lebegtetik, román társintézményekkel való összevonásukról beszélnek. A „Románia közepén megalakuló kis Magyarország” kép él azokban, akik a tartomány határain belül vannak; „kirakat-tartomány”-nak látják és nevezik azok a mérvadó értelmiségiek, akik a tartományon kívül élnek. Ez az 1952-től kialakuló helyzet a romániai magyarság máig élő, alapvető területi, de ezen túl, a mentalitásban is kimutatható megosztottságát mutatja.⁹

⁶ Lipcsey Ildikó 1987-ben megjelent írása a MAT-ra emlékeztetett a megalakulás 35-ik évfordulóján.

⁷ *Igazság* 1953. január 29.

⁸ A jelentés címe: A magyar értelmiségi körökben jelentkező burzsoá-nacionalista befolyások elleni harc néhány problémája. A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem RMP-alapszervezete bürojának megbízásából készült jelentés. 1954. december – 1955. március. Történeti kényszerpályák... 179–190.

⁹ Ide sorolom a mai, úgynevezett „belső anyaország”-ra, más területek magyarságának sorától függetlenül kialakítandó „Székelyföld-autonómiára” vonatkozó elképzeléseket.

Vajon az 1952-es alkotmánnyal, a MAT létrehozásával új nemzetiségi politikát alapoztak volna meg Romániában?

Mélykúti Ferenc szerint igen: a nemzetiségi intézmények, a megszűnő Magyar Népi Szövetség kivételével, 1956-ig még gyakorlatilag érintetlenek maradtak és működhettek, de ekkor jött létre az a politikai-ideológiai alap, amely megkönnyítette a nemzetiséget homogenizáló hatalmi szándékot. A párt nemzetiségi politikája kétarcúvá vált, a hivatalos rendeletek és utasítások mellett egyre nagyobb volt a szerepük a titkos, csak szóban közvetített utasításoknak, rendeleteknek.¹⁰

Az, hogy a Szovjetunióban a sztálini útmutatás szerint megoldották a nemzetiségi kérdést, és ennek eredményeként autonóm köztársaságok és autonóm tartományok születtek, köztudott volt az '52-es alkotmány előtt is. Romániában azonban, tudomásom szerint, eddig az időpontig nem került nyilvánosságra olyan román pártjavaslat, amely magyar vidékek autonóm adminisztratív szerkezetbe, tartományba való összefogását tervezné, megengedhetőnek tartaná. Vincze Gábor szerint mivel „a Székelyföldet két román többségű tartomány között osztották fel (1950-ben – G. J.) [...] a nyilvánosság előtt a Magyar Autonóm Tartomány létrehozásának egyik indoka a fenti sérelmes intézkedés megszüntetése volt.”¹¹ Kutatásaim során a levéltárban, valamint az 1952 júliusa és októbere között megjelent sajtóanyagban nem bukantam annak nyomára, hogy valaki nyilvánosan is sérelmesnek tartaná az 1950-es felosztást, és hogy az új szerkezetet a sérelem megszüntetéseként kezelte volna. Azt is vizsgálándónak tartom, mennyire volt román többségű a két tartomány. Az biztos, hogy a Maros tartományi első titkár, Nagy Mihály 1951-ben történt leváltásáig mindkét tartományban magyar első titkár volt.¹²

A MAT első lépései

Azok, akik csak közigazgatás-történeti szempontból vizsgálják a MAT-ot, sajtós helyzetet rögzíthetnek. Ugyanis ez egy olyan területi-adminisztrációs

¹⁰ Lásd Mélykúti Ferenc kéziratát: A magyar nemzeti kisebbség helyzete Romániában 1944-től 1968-ig, különös tekintettel a Magyar és Maros-Magyar Autonóm Tartományra. Doktori disszertáció, 1993. 22–23.

¹¹ Lásd Vincze Gábor: Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig”. *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus, Csíkszereda, 1999. 80.

¹² Sztálin tartományban az az 1911-ben Marosvásárhelyen született, a városban illegális múltjáról ismert Csupor Lajos, akit 1952. július 23-án az alakuló Magyar Autonóm Tartomány pártbizottsága első titkárává neveznek ki.

szerkezet, amely megalakulásának pontos idejét nehéz behatárolni. Az bizonyos, hogy 1952. szeptember 24., a létrehozását szentesítő új Alkotmány megszavazása előtt már működött.¹³ Annál könnyebb behatárolni a megszűnését: 1960. december 18., a Nagy Nemzetgyűlés alkotmánymódosítása.

A MAT egy adminisztratív keretbe egyesítette a történelmi Székelyföld kistájakait (valamint Szászrégen és Maroshévíz környékét). A mából visszatérve úgy fogalmazhatok, hogy utoljára ekkor volt egységes régió a Székelyföld. A MAT története: a Székelyföld ötvenes évekbeli története.

1952. július 18-án nyilvános vitára bocsátották a Román Népköztársaság új Alkotmányának tervezetét. Ebben az Államrendről szóló fejezetben a következő olvasható:

„19. szakasz. – A Román Népköztársaság Magyar Autonóm Tartománya a kompakt magyar székely lakosság által lakott területből áll, és az Autonóm Tartomány lakossága által megválasztott, autonóm adminisztratív vezetősége van. A Magyar Autonóm Tartomány rajonjai: Csík, Gyergyó, Udvarhely, Régen, Erdőszentgyörgy, Sepsiszentgyörgy, Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Toplica. A Magyar Autonóm Tartomány adminisztratív központja Marosvásárhely város.

20. szakasz. – A Román Népköztársaság törvényei, az állam központi szerveinek rendeletei kötelezőek a Magyar Autonóm Tartományban.

21. szakasz. – A Magyar Autonóm Tartomány Szabályzatát a Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsa dolgozza ki és jóváhagyás végett a Román Népköztársaság Nagy Nemzetgyűlése elé terjeszti.”¹⁴

Az ezt követő napokban, még azelőtt, hogy az új alkotmányt megszavazták volna, kialakítják az új tartomány párt- és államszerkezetét. Július 23-án este beiktatják az új tartományi pártvezetőséget (első titkár, titkárok, bírótagepok), valamint a Tartományi Pártkollégium tagjait. A tartományi pártbizottság első titkára Csopor Lajos (aki előtte Sztálin tartomány első titkára volt),

¹³ A Román Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Központi Pártellenőrző Komisszió (Comisia pentru Controlul Partidului, CCP) kiküldöttje, Tărăboi elvtárs mondta a tartományi pártkollégium 1952. augusztus 15-i gyűlésén: mivel a Magyar Autonóm Tartomány már kialakult, és vannak elvtársak, akik jól ismerik a rajonokat, ezért meg kell állapodni a munkatervben, hogy mindenki megismerhesse a tartomány sajátosságát/specifikumát, mert az a legfontosabb, hogy megismerjék a nemzeti helyzetet és az elvtárs megnyilvánulásait. Lásd: Arhiva Națională a Județului Mureș [Maros Megyei Állami Levéltár] a továbbiakban: ANM. Fond 1134 Comitetul Regional Mureș al PCR [az RKP Maros Tartományi Bizottsága] a továbbiakban: CRMP 1952/53: Colegiul de Partid, 1–8.

¹⁴ *Buletinul Oficial al Marii Adunări Naționale a Republicii Populare Române*. Nr 1. 1952. szeptember 27.

a titkárok: Lucaci Vasile (Lukács László) szervezési titkár (azelőtt is ezt a funkciót töltötte be), Kapusi József agrártitkár (azelőtt gazdasági titkár volt), Szász Mihály gazdasági titkár (azelőtt gazdasági osztályvezető), Szövérfi Zoltán propaganda és agitációs titkár (azelőtt propaganda és agitáció osztályvezető). Ebben a vezetőségben még egyetlen román sincs és ez az állapot nem is tart csak igen rövid ideig. 1953 januárjában már Bătaga Ioan a szervezési titkár, tehát a második ember, Lukács a propaganda és agitációs titkár, Szövérfi újra propaganda és agitációs osztályvezető. Rögtön ezután összeállítanak egy munkatervet, és ennek nyomán, 1952. július 24–30. között a pártszervek és az államhivatalok élén végrehajtják a cseréket, átvesszik az ide sorolt rajonokat, és átadják azokat, amelyek más tartományokhoz kerültek.¹⁵

A Tartományi Néptanács elnöke Bugyi Pál (azelőtt Sepsí rajon első titkára, tehát mondhatni, hogy Csuporral együtt jött), alelnökök: Bodor András (azelőtt is alelnök), Lungu Gheorghe (azelőtt is a Néptanácsnál dolgozott), titkár Radu Stefan (azelőtt a tartományi pátbizottság mezőgazdasági osztályvezetője).

Július 29-én már meg is tartja első ülését a Magyar Autonóm Tartomány ideiglenes Végrehajtó Bizottsága.¹⁶ Egyetlen fontos napirendi pont: a gabona-betakarítás, a cséplés, a beszolgáltatás helyzete.

Augusztus folyamán átszervezik az új tartományhoz tartozó pártaktívát, számba veszik a párttagokat. Ennek keretében a pártiratok állapotáról is helyzetkép készül, amelyből kiderül, hogy igen nagy a rendetlenség. Rengeteg az elveszett tagkönyv, a párttagok személyi dossziéjából készült kartotékok 45 százaléka hiányzik, ezt utólag kell elkészíteni túlórázással – panaszkodik a pártkönyvek és párttag-nyilvántartás részleg vezetője. A rajonbeli káderek felkészületlenek: Udvarhely rajon részlegvezetője például nem tudja, mi a teendő a párttagkönyv megrongálása, elvesztése esetén.¹⁷

Az év végi statisztikák szerint a tartományban 21.598 párttag van, közülük 3.880 román és 17.583 magyar nemzetiségű. Vidéken 428 községben van, 77-ben (15%) nincs párt-alapszervezet. Az utóbbiak nagyobb része román település Szászégen és Marosvásárhely rajonokban. Kézdi, Sepsí és Udvarhely

¹⁵ ANM, Fond 1134 CRMP, 45/1952/45, Planuri de Măsură și Planuri de Muncă, 105–109.

¹⁶ *Előre*, 1952. augusztus 3.

¹⁷ ANM, Fond 1134 CRMP, 55/1952. 183–186. Secția organelor conducătoare de partid, sindicat și UTM, Raport de activitate a sectorului cartele de partid și evidența membrilor, 18. auguszt 1952.

rajonokban viszont minden községben van pártalapszervezet.¹⁸ A párttagok aránya a teljes lakossághoz viszonyítva mintegy 2,9%.

A pénzügyi fegyelem gyengesége miatt Sepsiszentgyörgy rajonban július végén ellenőrzést végeznek, és az eredményekről augusztus 1-jén számolnak be. Eszerint megállapították az adóbegyűjtés elégtelenségét, ami alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy ne teljesítsék a pénzügyi tervet. Mindabból, amit tapasztaltak, kiviláglik, hogy „a Luka László-, Ana Pauker-, Teohari Georgescu-féle jobboldali elhajlásnak mély gyökerei vannak Sepsiszentgyörgy rajonban”.¹⁹

Az új tartomány élelemellátásának kérdéseit augusztus 11-én tekintik át. Jelen van a gyűlésen Csupor Lajos első titkár, Szász Mihály gazdasági titkár, a beszámolót a Tartományi Néptanács Kereskedelmi Igazgatóságának vezetője, Kovács Sándor (aki eddig is ebben a funkcióban volt) tartja.²⁰ Kiderül, hogy igen rossz a húsellátás: Marosvásárhelyen az elmúlt hetekben hetente négy napon osztottak húst, de ez berbécs-hús²¹ volt, amit ímmel-ámmal vettek az emberek. Sepsiszentgyörgyön viszont már 3 hónapja nem osztottak húst, ezért Csupor Lajos úgy dönt, hogy ezután a marosvásárhelyi húsadag negyedét (egy napi berbécs-hús-adagot) át kell irányítani Sepsiszentgyörgyre. Vlahicán, a jelentős munkásközpontban az eltelt hetekben 4500 kilogramm húsrá lett volna szüksége, ehelyett csak 1400 kilogrammot tudtak odaszállítani.

Marosvásárhelyen megszokott dolog a sorban állás. A zöldség-, gyümölcsellátással és -árusítással foglalkozó Partizán Vállalat nem intézkedett a több helyszínen történő árusítás érdekében. A vezetőség arra hivatkozik: olyan kevés az áru, hogy az a létező üzletek ellátására sem elegendő. Csupor Lajos javasolja, hogy vagy erősítsék meg, vagy cseréljék le a Partizán vezetőségét. Egyébként egy augusztusi néptanácsi jelentés szerint „szövetkezeti vonalon” a lakosság zöldséggel és gyümölccsel való ellátására 2445 tonna termékre lett volna szükség, ám ebből csak 213,6 tonnát (8,7%) tudtak biztosítani.²²

Komoly gondok vannak az új rajonok ellátásával. A Sztálin tartományi kereskedelmi egységek felszerelés nélkül adták át a rajonok üzleteit, ezt

¹⁸ ANM, Fond 1134 CRMP, 51/1952. 1–10. Tabele statistice lunare cu privire la membrii și conducere de partid.

¹⁹ ANM, Fond 1134, CRMP, 57/1952. 119–122. Secția Plan-Finanțe-Comerț-Cooperație, Referat asupra cercetării aparatului financiar al Sfátului Popular Raional și orașul Sfințu-Gheorghe. 1 august 1952.

²⁰ A továbbiakban az itt elhangzottakból idézek. ANM, Fond 1134 CRMP, 57/1952. 122–125. Secție Plan, Finanțe, Comerț și Cooperație. Jegyzőkönyv, felvétel 1952. augusztus 11-én az ellátással kapcsolatos problémák megtárgyalásáról szóló munkaülésem.

²¹ Ld. birkahús.

²² ANM, Fond 583 SPRM, 1/vol.2/1952. 141–145. Consiliul Executiv regional, Raport asupra aprovizionării populației cu legume și fructe.

jelentették is a minisztériumnak, ahonnan azt a választ kapták, hogy mindent vissza kell kérni, és ha nem történik ez meg, akkor bírósághoz kell fordulni. Emiatt megakadt az élelmiszeripari egységek ellátása, az Alimentara Vállalat Marosvásárhelyről, de már a szeptemberi készletből látja el a Sepsis és Kézdivásárhely üzleteit, ami „nem helyes” (illetve a nagy távolság miatt rendkívül nehézkes és költséges). Akadozik a liszttel való ellátás, a két rajonban egyes malmok leálltak. Sepsiszentgyörgyön alacsony a sütőkemencék kapacitása, reggel tíz óráig elfogy az aznapra sült kenyér. Két, átadás előtt álló vendéglő van Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen, de sajnos a még szükséges építőanyagot és felszerelést a sztálinvárosiak elszállították. Kézdivásárhelyen egy borjúhizlalda működik, itt az állatokat levágták, és szintén elszállították (vagy talán találébb, ha azt írom: elmenekítették) a sztálinvárosiak.

Az ellátási gondokra az elkövetkező hónapokban újra és újra visszatérnek, személyesen Csopor Lajos első titkár vezeti ezeket a gyűléseket. Talán ez is az átadás-átvétel része: az új első ember áttekinti, kézbe veszi a legfontosabb kérdések megoldását. Másrészt propagandafofás: például Csopor kifakad, amikor Marosvásárhely krumplielátásáról van szó, hogy az Albina téri üzlet a szervezetlenség és a protekció melegágya, zárás után szolgálják ki az ismerősöket, míg „a prolik napokig állnak ottan s nem kapnak”.²³

Dokumentálható, hogy a vezetőség magyar lesz. Eltávozik Bota Nicolae tartományi első titkár, Pura Dumitru titkár, Cardan Nicolae tartományi néptanácsi elnök, Bob Ioan tartományi néptanácsi alelnök. Az 1953. január 18–19-én tartott pártkonferencián a MAT tartományi pártbizottságába 41 tagot és 9 póttagot választanak, ebből 8-an románok. A büro 11 rendes tagja közül 1, az 5 póttag közül pedig 1 román.²⁴

A „nagy népi tanácskozás”

A MAT megalakítása a legfelső pártvezetés döntése alapján, váratlanul és különösebb előkészítés nélkül történt. Hiányzanak az erre vonatkozó kutatások, nem lehet tudni, miért nem 1950-ben, az ország első területi-adminisztratív átszervezésekor alakítottak magyar autonóm tartományt vagy tartományokat Romániában. Feltételezhető, hogy ez a lépés az új Alkotmányhoz, a szovjet modell hű másolásához kötődik, ami 1952-ben történt meg.

²³ ANM, Fond 1134, CRMP 57/1952. 142–150. Secția Plan-Finanțe-Comerț-Cooperatie. Jegyzőkönyv, felvétel 1952. október 16-án a tűzifaellátással, élelmiszerellátással kapcsolatos problémák megtárgyalásáról szóló munkatálcán.

²⁴ ANM, Fond 1134, 64/1952. Conferința organizației regionale de partid RAM.

Az új alaptörvény bejelentését az új Alkotmánytervezet vitája követte. Ez nem volt más, a szervezők szándéka szerint, mint egy a Szovjetunió és Sztálin, a Román Munkáspárt és vezetői körüli egységet propagáló, nagyméretű kampány, melynek a magyar társadalom felé igen határozott, a nemzeti kérdés megoldását népszerűsítő, a magyar egységet, ezen belül a katolikus egyház tevékenységét elítélő jelleget mutatott.²⁵

A „nagy népi tanácskozás” során, ami a tervezet közzétételétől a megszavazásig tartott, párhuzamosan zajlott a két folyamat.

Egyrészt tartományi, rajoni, városi, községi szinteken kibővített néptanács-i üléseket tartanak, ahol az új Alkotmányt vitatják meg; ezt követik a falusi, üzemi, városnegyedi, vagy szűkebb munkahelyi (műhelyben, szérűn tartott) gyűlések. A legalsó szint: a háztömbgyűlés.²⁶ A kampány a tervezet megjelenésekor indul, és a megszavazás előtt rajoni szintű nagy népgyűlésekkel végződik, ahol összegzik a vita eredményeit.²⁷

Másrészt a rádióban, a sajtóban mindennapos a meggyőzés. A megjelenítés főbb formái:

1. az Alkotmánytervezetnek vagy egyes részeinek részletes kommentárja;
2. ismert közéleti személyek (bólogató, lelkesítő) hozzászólásai;
3. riportok, beszámolók a tanácskozásokról, gyűlésekről;
4. riportok különböző (székelyföldi) színterekről, arról, hogy a dolgozó emberek hogyan fogadják az Alkotmánytervezetben foglaltakat;

²⁵ A tartományi pártbizottság munkatervében, amely az Alkotmánytervezet nyílt vitájának a megszervezéséről szól, a következő olvasható: „A nemzeti kisebbségek lakta rajonokban figyelembe veszik minden rajonnak és minden helységnek a sajátosságait, és az Alkotmány magyarázatára nagyméretű munkát kell folytatni, népszerűsíteni kell a párt és a kormány marxista-leninista nemzetiségi politikáját, a nacionalizmus és a sovinizmus elleni harcot, le kell lepellezni a katolikus egyház és más reakciós elemek népellenes, sovén tevékenységét.” ANM, Fond 1134 CRMP, 45/1952. 110–117. Plan de măsuri și de muncă, Plan de muncă cu privire la organizarea dezbaterii publice a proiectului de Constituție a RPR.

²⁶ Háztömbgyűlés az Alkotmánytervezet megvitatására. *Vörös Zászló*, 1952. augusztus 30.

²⁷ Például Csík rajon Népi Demokrácia Frontjának tanácsa szeptember 17-én a kultúrház nagytermében tartott nagygyűlésen számolt be az Alkotmánytervezet megvitatása és népszerűsítése során a rajon területén elért eredményekről. Fontos lehetett az esemény, mert ott volt Juhász Lajos, az NDF országos tanácsának, az MNSZ központi vezetőségének tagja, Csupor Lajos, az RMP tartományi bizottságának első titkára. Amint Bokor Mózes, a Csík rajoni RMP első titkára beszámolt róla: „a rajon területén 53.144 dolgozó (Csík rajon ekkori lakosságszáma kb. 80.000 lélek volt – G. J.) vett részt az Alkotmánytervezet megvitatásában. A dolgozók 432 szakszervezeti és 455 NDF körben vitatták meg az Alkotmánytervezetet. A viták során az abban résztvevők 1100 kérdést tettek fel az Alkotmánytervezet egyes szakaszaival kapcsolatban.” *Vörös Zászló*, 1952. szeptember 23.

5. 'válasz az állampolgárok kérdéseire' típusú rovatok: név szerint említett állampolgárok (élmunkások, sztahanovisták, kollektivista parasztok) kérdéseit válaszolják meg röviden.

Érdeemes kicsit részletesebben szólni a *Scânteia*-ban megjelent, a MAT-ot érintő írásokról. Összesen 10 cikkről van szó. Az első az Alkotmánytervezet közzétételének másnapján, július 19-én, az utolsó szeptember 16-án jelent meg. A keretet adó első és utolsó cikkek írói romániai magyar politikusok: Bányai László parlamenti képviselő és Juhász Lajos, a Magyar Népi Szövetség vezetőségi tagja. Bányai László cikkének címe: *Hazánk egyenlő jogokat élvező fiai*. Megtudjuk: „Ennek a tervezetnek minden szavát áthatja a proletár internacionalizmus elve, a harci testvériség, amely alakul a különböző nemzetiségű dolgozók között, akik egyenlő részesei a szocializmus építése fénylő művének”. A MAT létrehozása „újabb bizonyítéka annak a következetességnek, amellyel a párt és a román népi demokratikus állam alkalmazza a marxista-leninista tanításokat a nemzeti kérdésben. Ennek a fontos intézkedésnek az a rendeltetése, hogy megerősítse a román nép és a nemzeti kisebbségek közötti barátságot és kölcsönös bizalmat; fokozott lehetőséget fogadni a tartomány magyar népének, hogy részt vegyen a román néppel együtt a szocializmus építésének művében.”

Juhász Lajos cikkének címe: *A Román Népköztársaság erejének jelentős forrása*. Három részre tagolódik: a múlt bemutatása, amikor a román és magyar kizsákmányolók egyaránt elnyomták a román és magyar dolgozókat, és egymás ellen uszították őket. Következik a jelen bemutatása, azé a jelené, amikor a felszabadulás és a népi hatalom meghozta a nemzeti kérdés megoldását; sorolja a számokat, mi mindennel rendelkeznek a magyar dolgozók, részt vesznek az országvezetésben és román testvéreik mellett élmunkások és sztahanovisták. Végül beszél a MAT jövőjéről: milyen gazdasági egységeket építenek majd a közeljövőben,²⁸ hiszen „Sztálin tanításától vezérelve, a párt vezetősége úgy biztosítja a MAT magyar népességének jólétét, hogy a tartomány természeti kincseit felhasználva fejleszti a szocialista ipart”. Így „a MAT a testvéri egység és együttműködés képe lesz, amely a bármiféle nemzetiségű, magyar, román, német dolgozók teljes jogegyenlőségére alapul”.

Egy kivételével, amelyről részletesebben szölok majd, a cikkek lírai hangvételű, az új élet eredményeit bemutató riportok – csak éppen nem román

28 Például átadják a gyulakutai hőerművet, elkezdik építeni a Székelyudvarhely–Csíkszeredai vasútvonalat, a gyergyószentmiklósi lenáztatót, a csíkszeredai posztógyárat és a Hargita-tífirőn kitermelt kaolint feldolgozó fajanszgyárat, nagy volumenű tőzegkitermelést indítanak Csíkszereda határában.

vidékekről, hanem a „kompakt magyar tömegek” lakta székely rajonokból. *A Maros völgyén keresztül* a címe egy július 25-én megjelent terjedelmes, több tudósító anyagából összeállított cikknek. Aneta Almasan ír augusztus 16-án Ditróról és a ditróiakról *Új élet hajnala a székely falvakban* címmel. Demeter József, a RMP Udvarhely rajoni titkára *A régi és a mai Udvarhely* címmel közöl cikket augusztus 20-án. I. Luchian augusztus 22-én megjelent írásának címe: *Testvériség* Arról ír, hogy két szomszéd falu, Székelymuzsna és Ereked a múltban egyaránt szenvedett a román és magyar kizsákmányolóktól; ma közöttük húzódik a Magyar Autonóm és Sztálin tartománynak a határa, de mivel mind a két faluban kollektív²⁹ működik, és a kollektivisták egymást eddig is sokat segítették, a határ nem választóvonal lesz, hanem a testvériségnek és bizalomnak olyan jele, amely összeköt.

Július 30-án jelent meg egy terjedelmes írás (a fordítása a *Romániai Magyar Szó* július 31-i számában). *Konzultáció* volt a rovatcím (magyarra így fordították: *Elméleti tanácsadó*), s a cikkcím pedig: *A MAT létrehozása – a párt leninista-sztálinista nemzeti politikájának újabb sikere*. Úgy gondolom, hogy ezt a megjelenés után a pártoktatás keretében dolgozták fel – tehát a RMP román nemzetiségű káderállománya számára is ez tartalmazta a hivatalos, elsajátítandó álláspontot és a hivatalos érvelést, a kötelező doktrínát. Az írás kijegyzeteltem, mint ahogy egykor tették a konzultáció résztvevői. Az egyik alapvető tétel: a *MAT megeremtése, akárcsak minden más vívmány a nemzeti kérdés megoldása terén, megfelel a dolgozó román nép alapvető érdekeinek*. A MAT integráns részét képezzi a Román Népköztársaságnak, mint minden más tartománya az országnak. Sztálin is kijelentette az autonómia fogalmának meghatározása kapcsán, hogy „az autonómia nem jelent függetlenséget”, hanem ellenkezőleg, a területi autonómia a nemzeti összetételükben különböző tartományok és a központ „egyesülésének legreálisabb, legkonkrétebb formája”. A területi autonómia a központi államhatalom megerősítésének ügyét szolgálja, és éppen ezért az Alkotmánytervezet 20. szakasza kimondja, hogy *az RNK törvényei, az állam központi szerveinek határozatai és rendeletei kötelezőek a MAT területén is*. A magyar dolgozók mély hálát éreznek a párt és kormány, a román nép iránt, mert sor került erre az igazi internacionalista intézkedésre. (A kiemelések az eredetiben – G. J.).

A három hónapos propagandakampány számunkra legtöbbet mondó cikke nem a *Scântea*-ban, hanem a *Romániai Magyar Szóban* jelent meg 1952. szeptember 2-án, szerzője a lap felelős szerkesztője, fő ideológusa, Robotos

²⁹ Ld. termelősövetkezet.

Imre. Rovatcíme: *Tanulmányozzuk Alkotmánytervezetünket* címe: *A MAT megteremtése jelentősen megerősíti hazánk dolgozóinak egységét*. Robotos alaposan dokumentálódott. Az írás nyolc Sztálin idézetet tartalmaz, és a kérdést tanulmányozó számára jelentős támpontokat nyújt a döntés hátterének megértéséhez. Úgy tűnik, hogy a MAT megteremtése: a sztálini szovjet modell kierőszakolt átvétele. A nemzeti kérdés megoldásának sztálini, központi elve: nem kulturális, hanem területi autonómiát kell biztosítani a kisebbségeknek, és ezeken a területeken nem nemzeti ismerv, hanem osztályszempontok szerint elhatárolni az embereket. Ez köti tehát valójában és lényegében a MAT-ot az országhoz, és a sztálini birodalomhoz: nincsenek is és nem is lehetnek valójában területi határok, ha abból indulunk ki, hogy a társadalmi határok nem nemzet és nemzetiség, terület és terület, hanem az osztályok között húzódnak. Az autonómia pedig, tanítja Sztálin, „forma [...] a kérdés lényege az, milyen osztálytartalommal töltjük meg ezt a formát [...] A szovjethatalom [...] az autonómia mellett van, de olyan autonómia mellett, melyben minden hatalom a munkásoké és a parasztoké, melyben a nemzetiségek burzsoáziáját megfosztják nemcsak a hatalomtól, de még a kormányservek választásában való részvételtől is.” A szovjet autonómia nem más, mint „a Szovjetek akarathivatalosításának formája” – azaz a helyiek megválaszthatják azokat az államhatalmi szerveket, amelyek biztosítják helyi szinten is a proletárdiktatúra megvalósulását.

A MAT megalakítása kísérlet volt arra, hogy az új hatalmat – a meghirdetett és remélt gazdasági, kulturális megvalósításokon keresztül – közelebb vigyék a székelyföldi magyar, nemzetiségi tömegekhez. Csakhogy Erdélyben gyökeresen mások a hagyományok, mint az orosz birodalom végvidékein. A székely rajonok nem tekinthetők Románia viszonylatában elmaradott végvidéknek. Történelmi-kulturális különállás jellemzi őket, az Osztrák-Magyar Monarchiában valóban fejletlen területnek számítottak, de a második világháború utáni Romániában az írni-olvasni tudás, a polgárosultság szempontjából középsztintre jutottak – egy polgárosult nemzet, a magyar nemzet hagyományörző részei. Amikor területi autonómiát emlegetnek, akkor a székelyföldi rajonokban a helyi, magyar társadalom a nemzeti-kulturális különállást megerősítő határookra gondol. A társadalom számára az autonómia nem csupán forma – hanem etnikai különállásának elismerése. Hiába súlykolja a propaganda, hogy az „elvtelen magyar egység” elítélendő, a székelyföldi társadalom éppen a magyar egység elismerését látja a területi autonómia megadásában. Ezt látja, és ekként viselkedik. Hivatalosan viszont nem leválasztó és elkülönítő, hanem integráló és uniformizáló politikai tett a Magyar

Autonóm Tartomány létrehozása. Területi határt vontak, hogy intézményesített lehetőségek sorát alakítsák ki az etnikai határok eltüntetésére, az osztályhatárok felépítésére.

Végül néhány szó egy évfordulós cikkről. Előbb a *Scânteia*-ban jelent meg, majd néhány nap múlva átvette a magyar nyelvű sajtó (ld. *Vörös Zászló*, július 29.). Címe: Az Adigej Autonóm Tartományról. Az évforduló ürügyén a propaganda azt fogalmazta meg, milyen is kell legyen, milyen is lehet egy szovjet modell szerint kialakuló MAT. Az Adigej (cserkesz) Autonóm Tartomány egyébként az Orosz Szovjet Föderatív Szocialista Köztársasághoz tartozott, mindössze 300 négyzetkilométer kiterjedéssel (összehasonlításképp: a MAT négy évig létező, legkisebb rajonja, Keresztúr 470 négyzetkilométer nagyságú volt), ahol a lenini-sztálini nemzeti politika új, boldog életet teremtett egy nemzetiség számára, amely azelőtt csak az elnyomatást és kizsákmányolást ismerte.

Társadalmi fogadtatás

A MAT létrehozása, a politikai gesztus félreértése, félremagyarázása románok és magyarok részéről egyaránt indulatokat szabadított fel. Mindkét rész másnak, többnek gondolta a változást, mint ami valójában bekövetkezett. Mindkét fél ugyanabban a paradigmában gondolkozott, ami eltért attól, amit a hatalom sulykolt. A MAT-on belül élő magyarság úgy gondolta, hogy ez határ, nem összeköt, hanem elválaszt: elválaszt a románoktól; azt nem érezték problémának, hogy az ország, Erdély más magyarjaitól is. Ehhez a romániai magyar társadalom, Erdély nagyobb, elkülönülő vidékein élő magyarság egységének nem csak értelmiségi imperatívusként, konstrukcióként kellett volna léteznie. Magyar nemzeti egység a MAT előtt is létezett – de Budapest központtal. Nemcsak Kolozsvár és Marosvásárhely, de olyan kisváros, mint Udvarhely magyar társadalmja is budapesti tükörben és tükör által szemlélte és ismerte fel önmagát.

Az Alkotmánytervezet megjelenése, és a MAT létrehozásának szándéka meglepetésszerűen érte az embereket. A társadalmi fogadtatás részletesebb, mélyebb elemzésére nincs kellő anyagom. Szórványos adatokat említhetek arra vonatkozóan, hogy román és magyar részről igencsak nagy volt a tanácstalanság, forrtak az indulatok ezekben a napokban. Egy éppen Tusnádfürdőn, a nagyszámú román vendéget fogadó üdülőhelyen gyakornokoskodó röntgen-szakorvos így emlékezik a hír megérkezésére: „Hát én akkor éppen Tusnádon voltam ilyen

detasáláson,³⁰ ahogy akkor mondták. S reggel csődület volt a poliklinika előtt. Semmiről nem volt addig szó az újságokban, én nagy újságotlós voltam már gyermekkorom óta. Hanem ezek az emberek ott jajgattak, 'vai, vai, Ardealul nostru, Țușnadul nostru, este cedat ungurilor din nou, ce porcărie',³¹ s ottan kiabáltak. Na és akkor kimentünk, hogy kérdezzük meg, miről van szó, s ők már hallották a rádiót, a kommunikét, s elmondták, hogy Țușnadul nostru este cedat, și Borsecul nostru, si Sovata noastră,³² mindenki el van csedálva³³ a magyaroknak, s ilyen disznóság, s olyan disznóság, s meg voltak ijedve, hogy itt Magyarország lesz, s pakolták a cuccukat, s pucoltak haza Bukarestbe, s ahova valók voltak. Úgy hogy egy nap alatt kiürült Țușnádfürdő, csak a magyarok maradtak s az alkalmazottak. Aztán később, amikor kiderült, hogy ez nem 'csedáré volt', s hogy ez tulajdonképpen csak név volt, s ennek semmi következménye s semmi közigazgatási előnye nem volt a magyarok számára, akkor kezdtek visszazárlingózni. Mert voltak tisztviselők is Țușnádfürdőn, azok is ijedtükben elpucoltak, azt hitték, jönnek megint a magyarok. Nem volt feldolgozás, ilyesmi, hát akkor nem törődtek [...] (Plakátok nem voltak?) Semmi, hát mondom, innen tudtuk meg, újságotlós voltam, de innen tudtam meg, hogy a románok jajgattak, hogy el van csedálva szegény Țușnádfürdő. Ők nagyon szerették, hát Țușnádfürdőre jártak '18 előtt is, a XIX. század végén, s nagyon szerették ezeket a nyaralóhelyeket, Borszéket is, mert itt civilizáltabban voltak, mint a régati fürdőhelyeken. Ide jártak."³⁴

A frissen alakult Toplica rajonhoz tartozó Monoron az a rémhír terjedt, hogy a román gyerekeknek magyarul kell tanulniuk; a lakosság arról érdeklődött, hogyan történik majd a lakosságcsere.³⁵ Interjúzás során hallottam több embertől is: azt se tudták akkoriban pontosan, Magyarországon vagy Romániában élnek; hogy a MAT kicsi Magyarország volt. Egy frissen kihelyezett tanár így számolt be az első találkozásról ezzel a mentalitással: „(Marosvásárhelyen járt azelőtt, vagy akkor ismerkedett a várossal?) Akkor ismerkedtem, s azt is megmondom, hogyan volt az az ismerkedés. Úgy volt, hogy Kocsárdra, Kocsárdon át kellett szállni, jöttem Kolozsvárról. Jöttem a batyummal, a leánybútorommal, ami egy hatalmas csomag volt. És a vonaton elég kevesen voltunk. S jön a kalauz, s látom, mindenütt magyarul beszélnek, a vonaton is.

³⁰ Ld. 'oda voltam kinevezve'.

³¹ Magyarul: „Jaj, jaj, a mi Erdélyünk, a mi Țușnánkunk, újra átengedték a magyaroknak, mi-csoda disznóság...”.

³² Magyarul: „A mi Țușnánkunk át van engedve, és a mi Borszékünk, és a mi Szovátánk.”

³³ Ld. 'el van adva'.

³⁴ Részlet a MAT történetének feltárását célzó, általam készített életút-interjúk egyikéből. Interjúalany D. I. marosvásárhelyi orvos.

³⁵ ANM, Fond 1134 CRMP, 59/1952. 113–120. Secția Propagandă și Agitație.

Én is szóba elegyedek a kalauzzal. Pontosabban ő kérdezett meg, a jegy megvizsgálása után, hogy jártam még Vásárhelyen? Mondom, hogy nem, valahogy elkerültem, sokat hallottam róla, de soha nem jártam. Pedig légvonalban nem vagyunk csak száz kilométerre tőle. S azt mondja: meglátja maga, hogy valóságos kis Magyarország. Ott nem hall egy román szót sem. S elkezdte dicséri, hogy így, s úgy. [...] Na így informálódtam a vonatom. S ez így is volt, nem hallottam román beszédet, effektíve, akármerre ment az ember, a piacon, az üzletek, ott magyarul beszéltek, a Víkend telepről nem is beszélve, s ilyen helyekről, vendéglőről. Aztán a cigánymuzsika, a magyar nóta ment nap mint nap. Mint legényember naponta mentem vacsorázni, flekkent enni. Hát olyan hangulatos volt a város, öröm volt élni”.³⁶

Egy marosvásárhelyi orvos a következőket mondta: „Írom az önéletrajzomat, s éppen ott leírom, hogy volt egy időszak itt Romániában, amikor nem tudtuk, hogy milyen országban élünk. Magyarországon vagy Romániában. Nem volt nacionalizmus.”³⁷

Az emberek afelől érdeklődtek, használhatják-e ezután a magyar zászlót, vagy milyen katonaság lesz a MAT-ban, és a magyar fiatalok, akik a MAT területén élnek, hol töltik a katonai szolgálatot. Novák Nándor sepsiszentgyörgyi tisztviselőt az MNSZ agitátorként küldte ki egy faluba az új Alkotmány vitája kapcsán, ahol megkérdezte, miért nem teszik ki a magyar zászlót, mert Sepsiszentgyörgyön már megtették.³⁸

Az újonnan alakult Történelmi Pártkollégium több vizsgálatot is folytatott a nacionalista-sóvén megnyilvánulásoknak tartott jelenségek okainak, kiterjedésének felderítésére. A rajoni pártbizottságok vizsgálati nyomán írt jelentéseket később összesítették. Ez ugyan nem nyújtja a jelenség árnyalt képét, de megtudhatjuk belőle, hogy magyar és román részről egyaránt „kis bécsi döntésként” értékelték és élték meg a változást. Lécfalván és Nagyborosnyón a toronyban előkészítették „a horthysta zászlót”, hogy kitűzzék. Kibédén Szabó Rozália özvegyasszony a kulák Bereczki Ferenc biztatására kitűzte a házára a magyar horthysta zászlót. Nyárádtőn az alkotmánytervezet megjelenése után Szabó Dénes és Rácz, a helyi milicista Sfarli Gyula lakásán együtt ünnepelték az új alkotmányt, majd „Rácz és Szabó kilakoltatott 6 román kulákkot, és helyükbe magyarokat költöztetett, anélkül, hogy kilakoltatási parancsot kaptak volna”. Kézdivásárhelyen Áros István városi néptanácsi képviselő

36 Részlet a MAT történetének feltárását célzó életút-interjúk egyikéből. Interjúalany L. J., később, a hatvanas-hetvenes években a Pedagógiai Főiskola rektora volt.

37 Uo. Interjúalany D. L. orvos.

38 ANM, Fond 1134 CRMP, 53/1952. 30–38. Colegiul de Partid.

felesége azt mondta, hogy a férje, aki aktivista, intézkedik majd, hogy az Apro-zár³⁹ román nemzetiségű elárúsítónőjét kicseréljék egy magyar nemzetiségűvel. Kovászna városában Manole Mihai, a Néptanács Pénzügyi Osztályának alkalmazottja kijelentette, hogy a magyarok ne büszkélkedjenek a MAT-tal, mert hamarosan eljön az 1944-es esztendő, és akkor majd sírni fognak. A kovásznai bank igazgatója, Magyarai Sándor azt hangoztatta, hogy a magyarok örülhetnek, mert a román bankigazgatók helyére most magyarok kerülhetnek. A Kovásznához tartozó Vajnafalva üdülőjének igazgatója, Abrahanovici azt mondta a szövetkezeti dolgozók előtt, hogy ne higgyenek az alkotmánytervezet által megjelölt MAT-ban, mert az nem szolgál mást, mint elszigetelni a magyarokat a románoktól, és az autonóm tartomány dolga nem egyéb, mint kitalálás. Csíkszentmihályon Lakatos Károly és Todor Gavril szöváltásba keveredett, Lakatos azt mondta Todorinak, hogy 1944-ben, „a felszabaduláskor” „ti románok elüldöztétek a magyarokat, de most a MAT-ban a kisebb testvér vagytok és nem tehetitek meg ezt”. Mire Todor azt felelte, hogy a MAT-ban a románoknak nem biztosítanak egyenlő jogokat a magyarokkal. A csíkszeredai tözegfeldolgozó vállalatnál Lajos Domokos raktáros azt mondta Balazs Gheorghe technikai vezetőnek, hogy mint románnak nincs mit keresnie a Magyar Autonóm Tartományban. Csíkmadarason a pártalapszervezet titkára és a néptanács elnöke verekedést szervezett a magyarok és románok között, néhány románt a pincébe vittek és ott verték meg őket. Éjszaka ittasan azt kiáltották az utcán, hogy a románoknak nincs mit keresniük a MAT-ban.⁴⁰

Valószínű, hogy az összefoglalásban kiemelve, felsorolásszerűen említett esetek helyi kontextusba illeszkednek. Egynek-egynek a részletesebb feltárása mutatná meg, hogy valójában mi miért is történt. Esetünkben a lényeg a központi, egyneműsítő gondolkodás sémája: a nacionalizmus-sovinizmus egyaránt jelen van románok és magyarok, egyszerű emberek és bankigazgatók vagy néptanácsi alkalmazottak körében, tehát harcolni kell ellene. Ezt pedig csakis a központ által kialakított módszerekkel, központi irányítással és központi ellenőrzés mellett lehet megtenni. A MAT újabb alkalom és ürügy arra, hogy a harcot fokozzák, a párt és vezetői körüli egységet még szorosabbra fűzzék, még jobban megköveteljük.

³⁹ Értsd: zöldséges.

⁴⁰ ANM, Fond 1134 CRMP 59/1995. Secția de propagandă și Agitație. 64–65. Sinteză din referatele Comitetelor raionale de Partid asupra manifestărilor naționaliste și șovine din Regiunea Autonomă Maghiară.

Az ideológia, amely a gyakorlati cselekvéseket és az értelmezést irányítja, nem új. A MAT megszületése előtt is voltak a tartomány területén nacionalista-sovinisztának tartott megnyilvánulások. Még Maros tartomány idején, 1952. április 21–22-én, az ortodox húsvétkor a párt nagyméretű helyi akciót szervezett, bevonva nemcsak a tartományi, rajoni aktivistákat, hanem a marosvásárhelyi pártiskola több mint száz növendékét is. Vége felé közeledett a tavaszi vetési kampány, és az akciónak az volt a közvetlen célja, hogy ünnepnap is munkára mozgósítsa a falusiakat. Ugyanakkor, természetesen, az egyházi ünnep ellenében, az uralom kiterjesztésének és gyakorlásának igen markáns szimbolikus gesztusa volt ez. Az akcióról készült jelentés egyértelműen mutatja, hogy mindenütt nagy ellenállás fogadta a kiküldötteket.⁴¹ Szabédon Ștefan Pop párttitár „sovén” megnyilvánulása, hogy ha a magyarok két napot tartottak, akkor nekik is joguk van ehhez. Monoron az alapszervezeti titár azt mondta, hogy „nincs ideje gyűlésbe menni, mert kell menjen a templomba. A Néptanács szolgálatosa, valamint a kultúrház igazgatója, Achim Ioan is felszólalt a delegátusokkal tartott gyűlésen, mondván hogy a párt delegátusai azért jönnek a faluba, hogy elrontsák az emberek vallását, és hogy a magyarok 3 napon ünnepeltek, a zsidók 8–9 napon keresztül, és csak a románokat nem hagyják ünnepelni”. Țașun „Lăzăreanu Toma azt hangoztatta a gyűlésen, hogy ő először román, és csak azután kommunista, és nem ment a mezőre, sőt, április 21-én hazaküldte az eke mellől Pașca kulákot, megkérdezve, hogy román-e”. Csapón Vrancea Șofron és Păcurar Ștefan azt mondták, hogy ők a templomba mennek, mert keresztények, és azért adott az Úristen ünnepet, hogy azt megüljék. Frunzeni faluban Moldovan Vasile párttitár azt mondta, hogy nem megy dolgozni, mert fél, hogy megdöglének a tehenei.

Az akció résztvevőinek végkövetkeztetése: a községek többségében az akció közben soviniszta, azaz: a pártutasítás ellen nemzeti különbségekre, „előjogokra” hivatkozó kijelentéseket és magatartást tapasztaltak még az alapszervezetekben, tömegszervezetekben és az államapparátus szervezeteiben is. A nacionalizmus és a sovén magatartás leküzdésére azt javasolták, hogy minden alapszervezetben jól felkészült elvtársak dolgozzák fel a nemzeti kérdést. Értelmezésem szerint ez ügyben olyan tömegméretű és egységes megnyilvánulást tapasztaltak, hogy különösebb szankciókra semmilyen szinten nem gondoltak. Mindez azért fontos, mert mutatja: a MAT megalakításakor, az ideológiai elveknek, a működés kereteinek kimunkálásakor a hatalomnak

⁴¹ Jelentés a tartományi aktivisták és a Pártiskolában levő elvtársaknak 1952. április 21–22-én a vetési kampány erősítésére végrehajtott akciójáról. ANM, Fond 1134 CRMP; 58/1952. Secția Agrară. 43–55. 1952. április 30. A példákat a továbbiakban innen veszem.

figyelembe kellett vennie azt is, hogy a társadalom hogyan reagál a fentihez hasonló esetekben.

Véleményem szerint egyaránt vonatkozik a tartományon kívül, valamint a tartományban élő romániai magyarokra Gheorghiu-Dej 1953 januári kijelentése: Romániában megoldották a nemzetiségi kérdést. A kijelentés gyakorlati következményeire tett utalásra csak egy jóval későbbi iratban bukkantam. A megalakulástól a megszüntetésig hangoztatott hivatalos álláspont szerint a MAT a marxi-lenini nemzetiségpolitika helyes alkalmazásának eredménye, a helyes formája annak, ahogy a Román Munkáspárt, a román állam megoldotta a nemzetiségi kérdést. A Központi Bizottság propaganda és agitációs osztályának főnöke, Leonte Răutu 1959 márciusában Marosvásárhelyen, egy az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetben leleplezett nacionalista megnyilvánulás kivizsgálása után kijelentette: „A nemzeti problémát mi megoldottuk. A harc azonban a nacionalizmussal hosszú ideig fog még tartani”.⁴² Úgy is lehet érteni: a harc azok ellen folytatódik, akik azt állítják, és amellet érvelnek, hogy nem oldották meg a „nemzeti problémát” Romániában, vagy akik a MAT-ban és azon kívül nacionalista-soviniszta magatartást tanúsítanak. Azaz, és ebben az 1952-es fordulatot ebből a szempontból hangsúlyozó szerzőknek van igazuk: a MAT megalakulásával bevezetik a magyar nemzeti magatartások, megnyilvánulások kettős (MAT-on belüli és azon kívüli) román állami kontrollját. A MAT egyetlen specifikuma, a létrehozó hatalom elképzelése szerint, hogy magyar nyelven folyik itt az osztályharc, és a magyarok között épülnek az osztályhatárok.

Mindjárt az első momentum, amely erre az aspektusra, az újjászervező-dő kontrollra hívja fel a figyelmet közvetlenül a MAT megalakulása után: a rajoni szinteken végrehajtott vezetécserék. Egyfelől természetesnek felfogható folyamat: az új szerkezet kialakítása új embereket kíván. Érthető ez azoknál a rajonoknál, amelyek most kerültek a marosvásárhelyi tartományi vezetőség hatókörébe: Seps, Kézdi. De ugyanez történik Gyergyó rajonban is, amely azelőtt is Maros tartományhoz tartozott. Döntően magyar többségű rajonokról van szó, és a leváltás indoklásában ott található a Luka-féle jobboldali elhajlásra való utalások mellett a „nemzeti egység” emlegetése is. Az új összetételű pártkollégium már augusztus 22-én jelentést állított össze a Gyergyó rajonban tapasztaltakról, melynek konklúziója: fegyelmezetlenség, „rendetlenség és anarchia” a rajoni pártbizottságnál, valamint az osztályellenség manőverei nyomán a rajoni pártbüroban létező magyar nemzeti egység –

⁴² ANM, Fond 1134 CRMP, 224/1959. Şedinţe de birou. 86–96.

emiatt leváltásra javasolja az első titkárt és a titkárokat.⁴³ Szeptember 13-án vitatják meg a Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy rajonokban végzett feltárások eredményeit, elsősorban azokat, amelyek az Alkotmánytervezet vitájával kapcsolatos nacionalista-sovén és osztályellenes megnyilvánulásoknak tekinthetők.⁴⁴ A kézdivásárhelyi vezetők cseréjére egy újabb, szeptember 30-án tartott megbeszélésen tettek javaslatot.⁴⁵

A társadalom szintjén a probléma hivatalos, sorozatos, propagandisztikus vagy erőszakszervek beavatkozásával történő „kezelése” nem járt különösebb, a vélekedéseket és magatartásokat alapvetően módosító eredménnyel. Négy év múlva, 1956 januárjában, amikor az újabb területi-adminisztratív át-szervezés során Toplica rajonhoz csatolták az addig Neamț megyéhez tartozó Gyergyótölgyest és Gyergyóhollót, az ottani románok kérvényben terjesztették elő, hogy nem akarnak Magyarországon élni.⁴⁶ Több jelentés is szól arról, hogy Csíkban, Gyergyóban a fiatalok magyar trikolorral feldíszített kalapban jelentek meg a rajonközpontban a sorozáson.⁴⁷ Az ötvenes évek második felében megsokasodtak az ilyenfajta jelentések, beszámoltak többek között Horty-dalok énekléséről, vagy arról, hogy Kovásznán a vendéglőben a székely himnuszt énekeltek, s a jelen levő milicista nem avatkozott közbe.⁴⁸ Az ötvenes évek végén bekövetkezett hangulatváltozást jelzi, hogy Csupor Lajos titkársági ülésen beszélt arról, hogy Gyergyóban rémhírek terjednek, miszerint egyesek emigrálni készülnek a Magyar Népköztársaságba. Ellenszerként „előadásokat tartanak Ditróban, Remetén és más községekben az aktuális politikai problémákról, kapcsolva ezt a hazafiság kérdéséhez.”⁴⁹

A MAT határai pedig, ha a napi működést tekintjük, nem elválasztanak, hanem igenis összekötnék. Erre fokozatosan jönnek rá mindazok, akik az első időszakban vágyaik szerint éltek meg a helyzetet, illúzióknak hittek. Így igen hamar ráébrednek a valóságra azok az ifjak, akik a szentkeresztbányai fémipari szakiskolát végezték el 1952 végén, valamint az ifjak szülei, rokonsága, környezete is. Ugyanis az ifjú székely szakmunkások

43 ANM, Fond 1134 CRMP, 53/1952. 16–23. Colegiul de Partid (Pártkollégium), Raport informativ asupra celor constatate cu ocazia anchetei nostre în raionul Gheorgheni. 22. aug. 1952.

44 ANM, Fond 1134 CRMP, 53/1952. 30–38. Colegiul de Partid, Proces verbal al ședinței de lucru din 13 septembrie 1952.

45 ANM, Fond 1134 CRMP, 53/1952. 53–60. Colegiul de Partid, Proces verbal al ședinței de lucru din 30 septembrie 1952.

46 ANM, Fond 1134 CRMP, 143/1956/143. 198–203. Ședințe de birou.

47 Pl. ANM, Fond 1134 CRMP, 1955/117. Ședințe de birou. 122–144.

48 ANM, Fond 1134 CRMP, 119/1955. Ședințe de birou. 166–184.

49 ANM, Fond 1134 CRMP, 237/1959. Ședințe de secretariat. 116–119.

közül 62-t, azaz legnagyobb részüket az ország különböző, távoli fémipari központjaiba helyezték ki. 21-en egyenesen Brăilára kerültek, de onnan mind egy szálig hazajöttek.⁵⁰ Inkább visszaálltak a szüleik mellé gazdálkodni, minthogy román környezetben kezdjék jelentős anyagi előnyökkel kecsegtető munkás-karrierjüket.

Ez a kihelyezés is jelzi: a tartományt és embereit, bármiről szólt is a propaganda, a politikai szándék már kezdetektől fogva nem külön táborba terelni, és külön kezelni, hanem integrálni akarta. Csak éppen más megfontolások szerint, más ritmusban, más módszerekkel, mint Romániának a MAT-on kívüli területeken élő magyarjait.

IRODALOM

- Deletant, Dennis: *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc 1948–1965*. Iași, Polirom, 2001.
- Endroi, Nicolae – Pușcaș, Vasile: *Maghiarii din România*. Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 1995.
- Fischer-Galati, Stephen: *The New Rumania. From People's democracy to Socialist Republic*. The M. I. T. Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1965.
- Frunza, Victor: *Istoria stalinismului în România*. Humanitas, București, 1990.
- Ionescu, Ghiță: *Communism in Rumania 1944–1962*. Greenwood Press, Publishers, Westport, Connecticut.
- Lipcsey Ildikó: 35 éve alakult meg az erdélyi magyar autonóm tartomány (1952–1968). *Kritika*, 1987, 9. 6–9.
- R. Süle Andrea: Románia politikátörténete 1944–1990. Hunya Gábor – Réti Tamás – R. Süle Andrea – Tóth László: *Románia 1944–1990. Gazdaság- és politikátörténet*. Atlantisz Medvetánc, 1990. 199–274.
- Schöpflin György: *A magyarok helyzete Romániában*. Magyar Füzetek könyvek. Paris, 1979. 23–71.
- Sztálin, I. V.: A szovjethatalom politikája a nemzetiségi kérdésben. *I. V. Sztálin művei*. IV. kötet. 1917. november – 1920. Szikra kiadás, Budapest, 1950. 370–383.
- Tănase, Stelian: *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej. 1948–1965*. Humanitas, București, 1998.
- Telegdi Elek: La situation de la minorité hongroise dans la Roumanie actuelle. *Etudes*, 1963, No. 1–4. 91–103.
- Tóth Sándor: *Jelentés Erdélyből II*. Magyar Füzetek könyvek 13. Paris, 1990.

⁵⁰ ANM, Fond 1134 CRMP, 73/1953. 1953. február 2, Informări trimise la CC.

- Veress Emőd: Az 1950-es néptanácsi képviselőválasztás mechanizmusa. *Areopolis. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok II.* Litera Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 2002. 195–203.
- Vincze Gábor: Nemzeti kisebbségtől a „magyar nemzetiségű románokig”. *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből.* Státus, Csíkszereda, 1999. 67–106.

JÓZSEF GAGYI

A connecting border?

In July–September 1952 new internal borders were drawn up in Romania, about which the press of the time wrote in connection with the Hungarian Autonomous Region: “the border is not a dividing line, but a sign of brotherhood and trust, which connects”. As a definition, a border separates two entities. The function of the paradoxical ‘connecting’ border, as a result of the changing nationality policy of the communist party, was to divide and rule Romanian Hungarian society in the following years.

Territorial-administrative reorganisation in Romania copied the Soviet model, it established the Soviet, precisely the Stalinist reality (i.e. worked out and implanted in practice by Stalin, as the commissar of nationality issues) of analysing and dealing with the nationality issue. Adopting the Soviet model in this respect was unique in the so-called People’s Democracies, i.e. an autonomous region on nationality grounds was born. This essay examines the development, the conditions and the position of a society under new administrative circumstances, i.e. the Hungarian Autonomous Region, as well as the reactions generated in the process of its formation.

OKTATÁSKUTATÁS

MARIÁN BÉLA – SZABÓ ILDIKÓ

A kisebbségi oktatás intézményi környezete Magyarországon

A kutatásról

Az 1990–1995 közötti időszakban Magyarországon jelentősen nőtt a nemzetiségi oktatásban résztvevő oktatási intézmények, a nemzetiségi nyelven (is) oktató pedagógusok és a nemzetiségi nyelven (is) tanuló diákok száma.¹ Több olyan településen is megkezdődött a nemzetiségi anyanyelv tanítása, ahol korábban ez nem volt, vagy volt, de időközben megszűnt.² Az érdeklődés növekedése ugyan egyértelműen csak a német nemzetiségi oktatás esetében mondható jelentősnek, s itt is jórészt a német nyelv iránti érdeklődés következményeként, de a tanulólétszám a többi nemzetiség esetében is tartósan mondható, mindössze a szlovák nyelv iránti érdeklődés csökkent az elmúlt évtizedben. Az intézményesített oktatás mellett kisebbségi kulturális egyesületek is oktatják az anyanyelvet.

- 1 Magyarországon az Oktatási Minisztérium oktatási statisztikája szerint a következőképpen alakult a nemzetiségi nyelven is oktató intézmények és pedagógusok, valamint nemzetiségi nyelven is tanulók száma:

Nemzetiségi nyelven is (oktató)	1990	1995	1996	1997	1998	1999-
Óvoda	287	364	365	386	390	...
pedagógus	680	935	959	993	1 010	1 039
tanuló	14 009	20 470	20 486	20 440	19 703	19 792
Általános iskola	322	398	384	390	393	395
pedagógus	1 048	1 255	1 338	1 357	1 433	1 461
tanuló	44 545	49 821	51 627	53 021	53 998	55 013
Középiskola	10	23	26	22	21	23
pedagógus	...	165	164	196	211	226
tanuló	1 301	1 987	2 136	2 224	2 335	2 825

- 1
- 2 Például Mucsonyban ruszint kezdtek tanítani, Beloianiszban görögöt, Darvason román.

Magyar sajátosság, hogy anyanyelven, két nyelven, illetve a kisebbség nyelvét tantárgyként oktató általános iskolák egyaránt vannak. Ezek száma a rendszerváltás idején 322 volt, 2000-ben azonban már 395. Azonban az intézményeknek csak a kis része nemzetiségi tannyelvű (1999-ben 18 általános és 11 középiskola volt ilyen), és ennek megfelelően viszonylag kevés tanuló vesz részt az oktatás egészére kiterjedő, nemzetiségi tannyelvű képzésben (1999-ben 1760 általános és 1839 középiskolai tanuló).³ A kisebbségi oktatás hálózata a nemzeti kisebbségek település-földrajzi sajátosságaihoz igazodik: román oktatás a déli és a délkeleti határ közelében, szlovák az északi és a délkeleti megyékben, szlovén a Muravidéken, horvát a nyugati széleken folyik. Kivételt jelentenek a német kisebbségi oktatás intézményei, amelyek szinte az egész országot behálózják: 281 intézményükben 45 ezer diák tanul.

A „kisebbségi oktatás” gyűjtőfogalmába két, történetileg nagyon különböző problémaegyüttes tartozik: a nemzeti kisebbségek oktatásának és a cigány tanulók oktatásának problémaköre. Míg a nemzeti kisebbségek asszimilációjának előrehaladottsága elsősorban szervezési és szakmai-módszertani szempontból jelent nehézséget speciális oktatásukban, addig a cigányság társadalmi integrációjának problémái – beleértve ezekbe a velük szemben tapasztalható általános előítéletességet is – a legszélesebb értelemben vett társadalmi szempontból. Márpedig a cigány tanulók iskoláztatásának kudarcai azért is megkülönböztetett figyelemre kell, hogy számot tartsanak, mert ahogy társadalmi hátrányaik újratermelődésében az oktatási rendszer meghatározó szerepet játszik,⁴ úgy sikeres társadalmi integrációjukat is a megfelelő iskoláztatás segítené elő a legjobban.

Az Országos Köznevelési Intézet 1999. őszén átfogó kutatássorozatot indított a hazánkban élő nemzeti és etnikai kisebbségek oktatási helyzetének felmérésére.⁵ Célunk egyfajta állapotrajz felvázolása volt. Ezért arra törekedtünk, hogy sokféle forrásból nyerjünk képet a magyarországi kisebbségi oktatás helyzetéről és iskolai viszonyairól. Mintánkat többféle szempont egyidejű figyelembe vételével próbáltuk összeállítani.⁶ A minta elkészítése jelentős nehézségekkel járt, hiszen a kisebbségek rendkívül szétszórtnak élnek; a kisebbségi törvény 13 nemzeti és etnikai csoportot különböztet meg; különböző történelmi okok miatt nincsenek megbízható statisztikák a kisebbségekről, és

³ OM Oktatási statisztika 1999–2000.

⁴ Lásd például: Girán János – Kardos Lajos: A cigány gyerekek iskolai sikertelenségének háttere. *Iskolakultúra*, 1997. 10. Melléklet.

⁵ A kutatás az Oktatási Minisztérium megbízásából készült. A kutatást Szabó Ildikó, Imre Anna és Marián Béla végezte.

⁶ A mintát Marián Béla készítette.

a kisebbségi oktatási rendszer sem alkalmas önmagában arra, hogy kutatásunk mintájához kiindulási alapul szolgáljon.⁷

Hazánkban 13 bejegyzett kisebbség alakított kisebbségi önkormányzatokat. Vizsgálódásunkat azonban csak nyolc kisebbségre kívántuk kiterjeszteni: azokra, amelyek anyanemzete szomszédos hazánkkal, valamint a cigány kisebbségre. A szomszédság ellenére is kihagytuk az ukrán kisebbséget, mivel számaránya még a szlovén kisebbségnél is alacsonyabb, ráadásul a magukat ukrán származásúnak érzők szétszórtan élnek az országban. A kutatás során öt alminta kérdőíves lekérdezésére került sor.⁸

1. Az első almintába a települések *oktatásért felelős választott önkormányzati képviselői* kerültek: lehetőség szerint oktatási bizottsági elnökök, illetve tanácsnokok, a legkisebb településeken pedig a polgármesterek. Először velük készítettünk interjút, mivel őket tekintettük a további interjúalanyok beazonosításához a legilletékesebb forrásnak.

2. A második almintát *kisebbségi önkormányzati képviselők* alkották, ugyanazokról a településekről, ahol az oktatásért felelős önkormányzati képviselőket is kérdeztük. Lehetőség szerint azokkal a kisebbségi önkormányzati képviselőkkel készítettünk interjút, akik felelősek saját kisebbségük oktatási helyzetéért, de legalábbis affinitást mutattak az oktatási kérdések iránt.

3. A harmadik almintába azok az *iskolaigazgatók* (esetleg igazgatóhelyettesek) kerültek, akik azokat az intézményeket irányítják a kiválasztott településeken, ahova sok kisebbségi tanuló jár. Az intézmények kiválasztásában a következőket tartottuk szem előtt:

- a) a kisebbségi tanulók aránya érje el az összlétszám 10 százalékát, vagy
- b) legyen az intézményben olyan tanulócsoport, amelybe legalább egy-harmadnyi kisebbségi tanuló jár, illetve
- c) az intézmény pedagógiai programjában az önkormányzattól kapott információk szerint legyenek kisebbségekhez kötődő elemek is (pl. nyelv- és/vagy kulturális ismeretek oktatása).

⁷ A településeket többlépcsős módon választottuk ki. Mindenütt a helyszínen kapott információk alapján jutottunk el a kisebbségi oktatásban érintett iskolákhoz. Ezt az indokolta, hogy a nemzetiségi oktatásnak több szintje van (nyelvtanító, kéttannyelvű és nemzetiségi tannyelvű oktatás); a kisebbségi oktatás finanszírozási sajátosságaihoz tartozik, hogy az iskolák anyagilag érdekelték a kiegészítő támogatások megszerzésében, valamint, hogy a magukat kisebbségekhez tartozóknak vallók száma a különböző forrásokban nagyon különböző.

⁸ A sztenderdizált kérdőíves interjút független kérdezőbiztosok készítették. A mintába került ötödik és nyolcadik osztályos tanulók osztálytermeikben töltötték ki a kérdőíveket a kérdezőbiztosok jelenlétében, tanáraik távollétében.

A nagyobb városokban (és néhány kistélepülésen is) több kisebbséggel kapcsolatban is készítettünk interjúkat, de egy kisebbség oktatásának vizsgálatához legfeljebb két intézményt választottunk ki településenként.

4. Azokban az iskolákban, ahol interjút készítettünk az intézményvezetőkkel, legalább két osztályfőnököt is kikérdeztünk: iskolánként minimum *egy ötödik és egy nyolcadik osztálynak megfelelő évfolyamon tanító pedagógust*. Azokban az intézményekben, ahol sok – zömében kisebbségi tanulócsoporthoz – működik, maximum négy pedagógussal készítettünk interjút. Azt, hogy az intézményben hány interjút érdemes készíteni és pontosan kikkel, az intézményvezetőktől tudtuk meg. Néhány olyan közép fokú oktatási intézménybe is ellátogattunk, amelyek részei a kisebbségi oktatás hálózatának.

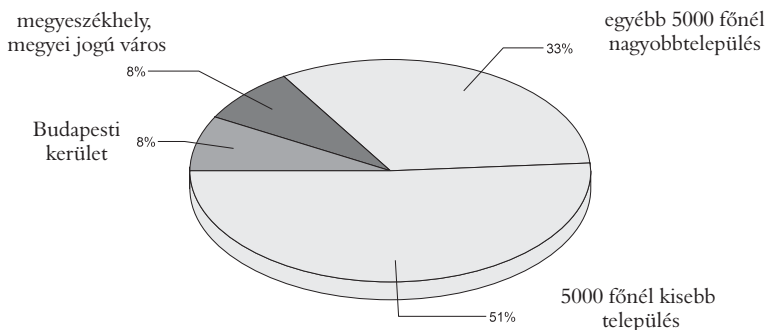
5. Végül azokban a tanulócsoporthoz, ahol megkérdeztük az osztályfőnököket, kérdőíveket töltetettünk ki a *diákokkal* is, függetlenül attól, hogy kötődnek-e valamelyik kisebbséghez vagy sem.

A mintakészítés alapja a megfelelő települések kiválasztása volt. Ehhez három adatbázis állt rendelkezésünkre: a KSH kisebbségi statisztikái, az 1998-as önkormányzati választások kisebbségi önkormányzati választásainak hivatalos eredményei, és a kisebbségi nyelvet oktató iskolák jegyzéke. Végül is összesen 264 települést (a budapesti kerületeket külön településnek számítva) jelöltünk ki, ám a végső mintába csak 255 került. A hiányzó 9 településen vagy nem alakult meg a kisebbségi önkormányzat, vagy az érintettek mereven elzárkóztak az interjúadástól. A mintába került települések nem fedik le pontosan az ország településszerkezetét és régióit. A kistélepülések száma jóval magasabb annál, mint amit az ott élők aránya indokolna. Ugyanakkor mintánk a lehető legjobban illeszkedik a nemzetiségek országon belüli regionális elhelyezkedéséhez. A minta kialakításánál arra törekedtünk, hogy a cigány kisebbség a kiválasztott települések legalább felében, a többi nemzetiség pedig számarányának megfelelően legyen reprezentálva. Ez utóbbi csak részben sikerült. A kisebb nemzetiségek (szlovénok, románok) kissé túl vannak reprezentálva, ám erre szükség volt ahhoz, hogy nemzetiségi bontásban is tudjunk valamit mondani a kisebbségek oktatási helyzetéről.

Az eredetileg kiválasztott 264 település közül 118-ban működik valamilyen központilag is nyilvántartott nemzetiségi oktatás. A lekérdezésekre két fázisban került sor 1999. szeptember közepe és 1999. november eleje között. Az elsőben a települési és a kisebbségi önkormányzati képviselőket, a másodikban pedig az intézményvezetőket és a pedagógusokat, illetve a tanulókat kérdeztük. A politikai, kisebbségpolitikai szinteket viszonylag kevés válaszadó reprezentálja. Az intézményvezetők és főleg a pedagógusok szintjén már valamivel jobb a helyzet,

ám csak a tanulói minták elemszámai olyan magasak, hogy lehetővé tegyenek igazán mély elemzéseket is. A többi al minta esetében viszont inkább kvalitatív jellemző a kutatás, mint kvantitatív.

1. ábra A mintába került települések nagyság szerinti megoszlása

I. A KISEBBSÉGI OKTATÁS – AZ OKTATÁSÉRT FELELŐS ÖNKORMÁNYZATI KÉPVISELŐK SZEMÉVEL

Az oktatásért felelős választott önkormányzati képviselőktől először is az oktatási intézményekre, illetve az oktatás finanszírozására vonatkozó településszintű adatokra kérdeztünk. A cigányokra, illetve a nemzeti kisebbségekre vonatkozó kérdéseket kettéválasztottuk, de ott, ahol értelmes volt, ugyanazokat a kérdéseket tettük fel mind a cigányokkal, mind a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban. A kérdőívben minden kisebbségnek külön blokkot szenteltünk. Ahol több nemzetiség is él a településen, az önkormányzati képviselők több kérdésblokkra válaszoltak, mint ott, ahol csak egy nemzeti kisebbséget találunk. (Több nemzetiség elsősorban a nagyvárosokban él egymás mellett.) Az ebből eredő statisztikai problémákat úgy kezeljük, hogy ahol ennek értelme van, nemzetiségi bontásban is közöljük a válaszmegoszlásokat, még akkor is, ha egyes nemzetiségek kapcsán csak nagyon kevés választ kaptunk. Közölt adataink amúgy sem tekinthetők az oktatásért felelős önkormányzati képviselők teljes alapsokaságára reprezentatívnak, hiszen a mintába került településeket speciális szempontok szerint választottuk ki, és az összes válaszadó száma sem túl magas (255 fő).

1. Az oktatásiügy képviselte a települési önkormányzatoknál

Bár mintánk nem az összes magyar településre reprezentatív, csak a kisebbségi oktatás helyszíneire, de azért jellemző képet kaphatunk válaszadóink személyes adataiból. A választott képviselők 61 százaléka volt férfi és 39 százaléka nő. Ez valamivel kedvezőbb arány, mint ami általában jellemző a települési önkormányzati képviselőkre. Munkatársaink kifejezetten oktatási kérdésekkel foglalkozó képviselőket kerestek, akik a legtöbbször maguk is pedagógusok, így a pálya elnőiesedése okozza azt, hogy ezen a területen valamivel magasabb a nők jelenléte a politikai szférában, mint egyéb területeken. A képviselők átlagéletkora 46,2 év. A férfiaké kissé magasabb (47,3 év), mint a nőké (44,5 év). Azokon a településeken, ahol van román, illetve szerb nemzetiség, valamivel idősebbek az oktatásért felelős képviselők az átlagosnál (53,3, illetve 51,2 év). Az oktatásért felelős önkormányzati képviselők kétharmadának van pedagógiai végzettsége, 53 százalékuknak egyféle, 13 százalékuknak pedig többféle is. A nőknek, illetve a városokban élőknek az átlagosnál is nagyobb valószínűséggel van pedagógiai végzettségük (1. táblázat):

1. táblázat. A pedagógiai végzettségek az oktatásért felelős önkormányzati képviselők körében (%-ban)

	<i>Van</i>	<i>Most szerzi meg</i>
Óvodapedagógus szakon	2	–
Tanítóképző szakon	12	–
Tanárképző főiskolán	37	1
Tudományegyetemen	22	1
Egyéb	8	2

Ha a pedagógus-végzettség nem is alapkövetelmény az oktatásért felelős önkormányzati képviselők körében, a legalább középfokú végzettség, illetve a diploma annak tűnik. Válaszadóink között még a legkisebb falvakban sem akadt olyan, akinek legalább valamilyen szakképesítése ne lenne. Ugyanakkor a fővárosi kerületek és a megyeszékhelyek oktatásért felelős önkormányzati képviselői egytől egyig diplomások.

Figyelemre méltó, hogy a pártkötődés nem jellemző az oktatásért felelős önkormányzati képviselőkre, legalábbis a kisebb településeken nem. A fővárosi kerületekben a képviselők 76 százaléka tagja valamelyik pártnak, a megyeszékhelyeken 70 százalékuk, az 5000 főnél népesebb településeken viszont csak 31 százalékuk, az 5000 főnél kisebbeken pedig mindössze 7 százalékuk.

Úgy tűnik, hogy az oktatásért felelős önkormányzati képviselők körében még jobban háttérbe szorúlnak a pártszempontok, mint az egyéb területen tevékenykedő képviselőknél. A pártszempontot nyilvánvalóan a szakmai szempont szorítja háttérbe.

A felmérés során olyan településeket kerestek fel munkatársaink, ahol koncentráltan él egy-egy nemzetiség. Ehhez képest mindössze az oktatásért felelős önkormányzati képviselők 24 százaléka érzi úgy, hogy kötődik valamilyen nemzetiséghez. A legtöbben a némethez (8%), a szlovákhhoz (6%), illetve a horváthhoz (5%). Cigánynak azonban mindössze egyetlen (!) fő tekinti magát a 255 megkérdezettből, noha a felkeresett települések több mint a felében éppen a cigányok jelentik a legnagyobb lélekszámú kisebbséget. Nemzetiségű kötődésű települési önkormányzati képviselőket azonban többnyire csak a kisebb településeken találhatunk, elsősorban azokban, ahol többséget alkot a kisebbség. A nemzetiségi kötődésű önkormányzati képviselők 52 százaléka jól beszéli saját nemzetisége nyelvét, további 32 százaléuk pedig egy kicsit. Nemzetiségi kötődésük tehát csaknem mindig nyelvismerettel társul. Ebből a szempontból a román és a német nemzetiség a kivétel, ahol a nemzetiségi kötődés kevésbé függ a nyelvtudástól, mint a többi nemzetiségnél.

Végül azt is megkérdeztük a települési önkormányzati képviselőktől, hogy személy szerint volt-e valamilyen konfliktusuk a településükön élő nemzeti vagy etnikai kisebbségekkel. A nemzetiségi kisebbségek esetén egy százalék alatt volt az igennel válaszolók aránya, a cigányok esetén viszont hat százalék. Ez a szám valószínűleg az önkormányzati képviselők legalább tizedét jelenti, ha csak azok válaszait tekintjük, akiknek a településén valóban élnek cigányok. Még erre is lehetne talán azt mondani, hogy nem túl jelentős a szám, de figyelembe kell vennünk, hogy a kérdőív felépítése és az, hogy az Országos Közoktatási Intézet megbízásából készített felmérés „hivatalosnak” tűnhetett, afelé terelte válaszadóinkat, hogy elhallgassák személyes ellenérzéseiket, illetve konfliktusaikat.

A cigány kisebbséggel kapcsolatban a legtöbbször segélyezési ügyek miatt volt személyes konfliktusuk az önkormányzati képviselőknek. Ilyen válaszok hangzottak el: „Szóváltások a pénz miatt.” „A szociális ellátással kapcsolatban.” „Segélyezési ügyek miatt.” „Ami pénzt kapnak, magukra költenék, de én hivatalból ellenőrzöm, figyelem”. Néhányan bűnügyekről tettek említést, illetve csak úgy általában magatartási problémákról: „Betörték hozzánk.” „Életveszélyesen megfenyegettek.” „Hivatalos személy elleni erőszak, bírósági tárgyalás lett belőle.” „Szórakozóhelyen indok nélkül belém kötöttek.” „Magatartási problémák miatt.” „Nem akarnak dolgozni”. Kifejezetten nevelési kérdések miatt két képviselő került konfliktusba a településén élő romákkal:

„A felzárkóztatás miatt volt szóváltás.” „Nagyon sokszor a szülő akadályozza a nevelést.” Végül két képviselőnek a kisebbségi önkormányzati képviselőkkel voltak súrlódásai: „Személyes nem volt, az önkormányzati képviselővel voltak vitáim.” „A munkával járó konfliktusaim voltak a képviselőkkel.”

Az a három önkormányzati képviselő, akiknek nemzeti kisebbségekkel volt személyes jellegű konfliktusuk, nem tudtak vagy nem akartak még utalás-szerűen sem konkrétumokat mondani, így azt kell feltételeznünk, hogy ezek jelentéktelenek vagy magántermészetűek lehettek.

2. A közoktatás finanszírozása

A magyar településeken 1998-ban átlagosan a települések költségvetésének 33 százalékát fordították oktatási-nevelési célokra. Meglepő módon ez a szám egyáltalán nem függ a települések, illetve a költségvetések főösszegének nagyságától, sőt, attól sem, hogy az önkormányzati képviselők becslése szerint a lakosság hány százaléka 6–14 éves. Ugyanakkor a válaszok szóródása meglehetősen nagy: 10 és 75 százalék közötti, ami viszont azt sejteti, hogy sokan csak érzésre, a pontos adatok ismeretének hiányában válaszoltak. Ez azért meglepő, mert az oktatásügyekért felelős választott politikai döntéshozók voltak a válaszadók. Sejtésünket az is alátámasztja, hogy a képviselők tizede nem tudott vagy nem akart válaszolni arra, hogy költségvetésük hány százalékát fordítják oktatási, nevelési célokra. A válaszmegtagadók elsősorban a kistépülések képviselői közül kerültek ki, akiknek iskolai végzettsége általában alacsonyabb, mint a városok oktatásért felelős önkormányzati képviselőké.

Az oktatási kiadások pontos összegét csak az önkormányzati képviselők 78 százaléka tudta megmondani. Ezek nagysága 4 millió forinttól több mint egymilliárd forintig terjedt a települések méretétől, illetve a fenntartott intézmények számától függően. A kiadások forrásainak megnevezésénél pedig még ennél is nagyobb volt a zavar. Az önkormányzati képviselők 28 százaléka nem tudott vagy nem kívánt válaszolni arra a kérdésre, hogy oktatási kiadásai hány százalékát fedezi önkormányzati forrásból, illetve kiegészítő normatívából. Ráadásul egy részük az önkormányzati források közé számolta az állami normatívát, más részük viszont csak az állami normatíván felüli önkormányzati részt vette figyelembe. Ezért az első kérdésre kapott válaszok használhatatlanok. Az viszont megállapítható, hogy a felkeresett települések mindegyike kap valamennyi kiegészítő normatívát, és ez az oktatási kiadások átlagosan 28 százalékára nyújt fedezetet.

Azon települések harmadánál van különbség az általános iskolák normatív önkormányzati támogatásában, ahol több intézmény is működik. A különbségtelt két, egyformán gyakori okkal indokolták: az épületek állagával, felszereltségbeli különbségével, illetve a nemzetiségi oktatás többlettámogatottságával. Néhány helyen a tanulók szociális rászorultsága, illetve a kisebb létszámú tanuló-csoportok miatt van különbség a normatív támogatásban. Ezeket a szempontokat a roma gyerekeket oktató intézmények esetében említették.

A települések 26 százaléka külföldről (praktikusan a nemzetiségek anyaországától) is kap valamilyen támogatást az oktatási, nevelési feladatok ellátásához. A leggyakrabban a kisebb városok, illetve a német, a szlovén és a román nemzetiségűek részesülnek külföldi segítségben. Ugyanakkor a testvérvárosi kapcsolatok léte vagy hiánya alig befolyásolja azt, hogy kap-e valamilyen külföldi segítséget az adott település vagy sem. Az oktatási, nevelési feladatokhoz nyújtott segítség tehát nemcsak a testvérvárosi kapcsolatokon keresztül érkezik.

Külföldről legtöbbször tárgyi segítséget kapnak az oktatási intézmények: (használt) iskolabútort, számítógépeket, a nyelvi laborhoz szükséges felszereléseket, illetve különböző játékokat (az óvodák) és demonstrációs eszközöket (az iskolák). Gyakori a könyvadomány is, amikor nyelvkönyvekkel és/vagy nemzetiségi nyelven írott könyvekkel segíti az anyanyelv ápolását az anyaország. Ezekhez képest másodlagos, de azért nem ritka a csereüdültetések formájában nyújtott támogatás sem. Pénzadományokról viszont mindössze két kistépülésen számoltak be. Az egyik helyen a német oktatás finanszírozására kaptak támogatást Németországból, a másikon pedig a roma tanulók szociális jellegű segélyezésére Hollandiából.

A finanszírozási kérdésekkel kapcsolatban végül azt is megkérdeztük, hogy az oktatási folyamat egyes szereplőinek mekkora súlyuk van az oktatás finanszírozásában, illetve az oktatás tartalmának meghatározásában általában. A finanszírozásban az iskolafenntartó önkormányzatoknak tulajdonították a legnagyobb súlyt a képviselők, az oktatás tartalmának meghatározásában viszont az iskolák vezetésének, s közel hasonló mértékben az Oktatási Minisztériumnak.

Mivel elsődleges célunk a kisebbségek oktatásával kapcsolatos kérdések feltárása volt, azt is megkérdeztük, hogy a felsorolt intézményeknek mekkora súlyuk van a *kisebbségi oktatás* tartalmának meghatározásában, illetve a kisebbségi oktatás finanszírozásában (2. táblázat). A két válaszsor tulajdonképpen csak a kisebbségi szervezetek szerepét illetően különbözik egymástól. Az adatok mindenesetre arról tanúskodnak, hogy az önkormányzati

2. táblázat. Mekkora súlya van az oktatás általános tartalmának, illetve a kisebbségi oktatás tartalmának a meghatározásában, illetve mekkora súlya van az oktatás finanszírozásával kapcsolatban? (százfokú skálára vetítve)

	Oktatás általában		Kisebbségi oktatás	
	Tartalom	Finanszírozás	Tartalom	Finanszírozás
Az iskolafenntartó önkormányzatnak	62	82	60	75
Az Oktatási Minisztériumnak	77	72	71	70
A helyi önkormányzat oktatási bizottságának	54	61	54	54
Az iskolák vezetésének	79	52	77	51
A tanulók szükségleteinek	55	38	54	38
Az iskola pedagógusainak	73	35	71	38
A helyi kisebbségi önkormányzatoknak	38	35	57	49
Az egyházaknak	38	35	24	17
Az országos kisebbségi önkormányzatoknak	32	29	52	44
A szülőknek	47	29	45	28

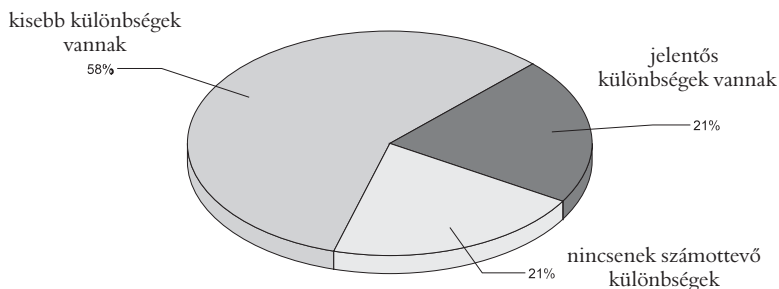
képviselők sem finanszírozási, sem tartalmi kérdésekben nem tulajdonítanak igazán nagy súlyt az oktatás közvetlen szereplőinek, összhangban azzal, hogy az egész oktatási rendszert eléggé felülről vezéreltnek látják.

3. Vélemények az oktatási intézményekről

A települések 46 százalékában működik egynél több általános iskola, értelemszerűen a nagyobb helyeken. Ahol több iskola is van, a megkérdezettek általában különbségeket látnak az iskolák színvonala között. Igaz, tipikusan csak kisebbeket. Az önkormányzati képviselők szerint a településen működő általános iskolák színvonala között jellemzően kisebb különbségek vannak, ezt állította a kérdezettek 58%-a, egyötödük jelentősnek ítélte az iskolák színvonala közti különbséget, másik egyötödük úgy látta, hogy nincsenek jelentős különbségek közöttük (21–21%) (2. ábra).

Az önkormányzati képviselők az országos átlaghoz képest általában nem érzékelnek különbséget a település oktatási intézményeinek felszereltségében sem. 61%-uk átlagosnak vélte a településen működő oktatási intézmények feltételeit, mindössze egyhatedük véli úgy, hogy ezen a téren elmaradná-

2. ábra. A településen működő általános iskolák színvonala közötti különbségek az önkormányzati képviselők szerint (a több iskolát is működtető települések százalékában)

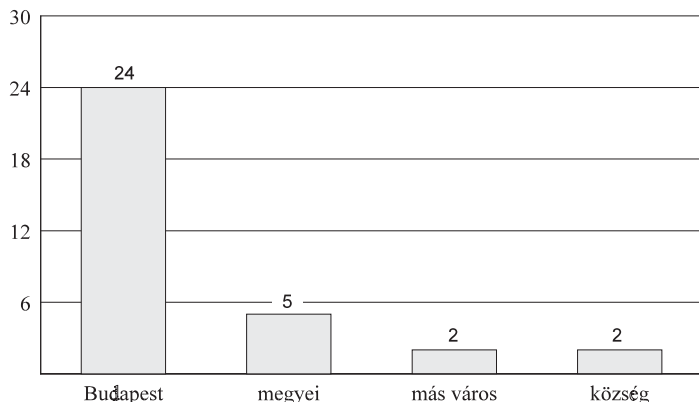
nak az országos átlagtól, s 17%-uk szerint jobb annál. Ugyanakkor a válaszok településtípusonkénti elemzéséből az a figyelemre méltó összefüggés derül ki, hogy az iskolák felszereltségének megítélése alapvetően a település nagyságának függvénye. Minél nagyobb településről van szó, annál inkább úgy vélik az önkormányzati képviselők: iskoláik az átlaghoz képest jobb felszereltségűek. Ebből a szempontból különösen szembeszökő a budapestiek kedvező véleménye (3. ábra).

A település oktatási intézményeiben folyó pedagógiai munkával már sokkal elégedettebbek az önkormányzati képviselők, mint felszereltségükkel. Közel fele gondolja, hogy az oktatási intézmények pedagógiai munkája jobb, mint az országos átlag, és azok is, akiknek más a véleményük, csak az országos átlagnak megfelelő színvonalúnak, nem pedig ennél rosszabbnak tartják az intézményekben folyó pedagógiai munkát.

Míg iskoláik tárgyi felszereltségéről a budapesti önkormányzati képviselők vélekedtek a legjobban, addig a bennük folyó pedagógiai munkát már a megyei jogú városok önkormányzati képviselői értékelik a legmagasabbra (4. ábra). Ez összhangban van a lakosság körében végzett közvélemény-kutatások hasonló eredményeivel.

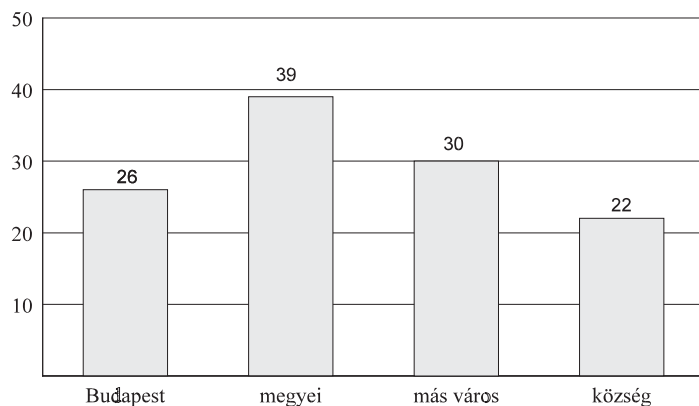
Mindezek után arra kértük az önkormányzati képviselőket, hogy nevezék meg településük legjobb, illetve leggyengébb általános iskoláját, valamint mondják meg, melyik általános iskolába jár a legtöbb cigány, illetve nemzeti-segi tanuló. Az önkormányzati képviselők a négy kategóriához még a fővárosi

3. ábra Az iskolák felszereltségének megítélése az önkormányzati képviselők körében, településnagyság szerint (-100-tól +100-ig terjedő mérleg-indexre vetítve)

kerületekben, illetve a megyeszékhelyeken, megyei jogú városokban sem mindig tudtak négy különböző intézményt megfeleltetni. Legjobb iskolát 30 százalékuk, leggyengébbet 22 százalékuk tudott kiemelni. Olyat, ahová a legtöbb cigány tanuló jár, a települések harmadában említettek, olyat pedig, ahová a legtöbb nemzetiségi tanuló, a negyedükben. A legjobb iskolák között

4. ábra Az iskolák pedagógiai munkájának megítélése az önkormányzati képviselők körében, településnagyság szerint (-100-tól +100-ig terjedő mérleg-indexre vetítve)

3. táblázat. A település legjobb és leggyengébb általános iskolájának értékelése (1-től 5-ig terjedő átlagosztályzatokban)

<i>N=71</i>	<i>Legjobb</i>	<i>Leggyengébb</i>	<i>Különbség</i>
A diákok tanulmányi teljesítménye	4,17	3,02	1,15
A diákok továbbtanulási esélyei	4,56	3,47	1,09
Az oktatás színvonala	4,37	3,44	0,93
A diákok szorgalma, fegyelmezettsége	3,92	3,27	0,65
Az iskola számítástechnikai felszereltsége	3,96	3,33	0,63
Kulturális tevékenység, a szakkörök száma és színvonala	4,24	3,61	0,63
Sportolási lehetőségek, sporttevékenység	4,34	3,76	0,58
A pedagógusok felkészültsége, képzettsége	4,30	3,77	0,53
Az iskola felszereltsége	3,77	3,36	0,41
A tanulók számára szervezett szabadidős programok	4,00	3,63	0,37
A napközi, a tanulószoba színvonala	3,98	3,62	0,36
Az iskolaépület állaga	3,66	3,38	0,28
A diákétkeztetés színvonala	4,12	3,91	0,21
A szociális és gyermekvédelmi munka színvonala	3,98	3,83	0,15
A pedagógusok bérezése	3,06	2,93	0,13

gyakran említettek gyakorló, illetve egyházi iskolákat, a legtöbb cigány tanuló által látogatott intézmények között pedig feltűnően magas volt a kihelyezett tagozatok és a kisegítő iskolák aránya. Azokon a településeken, ahol működik kifejezetten nemzetiségi oktatási intézmény, természetesen ezeket nevezték meg, mint a nemzetiségiek által leginkább látogatott intézményeket, más jellegzetességeket azonban nem tudtunk megállapítani.

A 3. táblázatban összevetettük a legjobb iskolák átlagait a leggyengébbekkel. Ilyen összevetést 71 településen lehetett készíteni. Az átlagokat két tizedesjegy pontossággal adtuk meg, noha ezek megbízhatósági intervalluma ilyen kis elemszámnál mindössze $\pm 0,08$ – $0,14$ körüli (az osztályzatok szóródásától függően). A 4. táblázatban a legjobb iskolák átlagait azokkal vetettük egybe, ahova a legtöbb cigány tanuló jár. Ilyen összevetést mindössze 46 településen lehetett készíteni. Ez egyben azt jelenti, hogy a 4. táblázat átlagainak megbízhatósága csak $\pm 0,11$ – $0,17$. Végül az 5. táblázatban a legjobb iskolák átlagait a legtöbb nemzetiségi tanuló által látogatott iskolák átlagaival vetettük egybe. Ezt az egybevetést 31 településen lehetett elkészíteni, és az átlagok megbízhatósága itt $\pm 0,13$ – $0,24$.

4. táblázat. A település legjobb és a legtöbb cigány tanuló által látogatott általános iskolájának értékelése (1-től 5-ig terjedő átlagosztályzatokban)

<i>N=46</i>	<i>Legjobb</i>	<i>Cigány tanulók</i>	<i>Különbség</i>
A diákok továbbtanulási esélyei	4,63	3,33	1,30
A diákok tanulmányi teljesítménye	4,21	3,07	1,14
Az oktatás színvonala	4,51	3,76	0,95
A diákok szorgalma, fegyelmezettsége	4,02	3,10	0,92
Az iskola számítástechnikai felszereltsége	4,00	3,36	0,64
Sportolási lehetőségek, sporttevékenység	4,41	3,80	0,61
Kulturális tevékenység, a szakkörök száma és színvonala	4,36	3,77	0,59
Az iskola felszereltsége	3,77	3,36	0,41
Az iskolaépület állaga	3,67	3,33	0,34
A pedagógusok felkészültsége, képzettsége	4,31	4,00	0,31
A diákékeztetés színvonala	4,18	3,89	0,29
A napközi, a tanulószoba színvonala	3,98	3,76	0,22
A pedagógusok bérezése	3,15	3,02	0,13
A szociális és gyermekvédelmi munka színvonala	4,02	3,90	0,12
A tanulók számára szervezett szabadidős programok	3,72	3,72	0,00

A táblázatból elsősorban az derül ki, hogy az önkormányzati képviselők azt az iskolát tekintik a legjobbnak, amelyik a legtöbb esélyt nyújtja a továbbtanulásra, másrészt az, hogy az iskolák anyagi lehetőségeivel és különösen a pedagógusok bérezésével nem igazán elégedettek.

A legjobb és a leggyengébb iskola között elsősorban tanulmányi eredményesség szerint tesznek különbséget az oktatásért felelős önkormányzati képviselők. Az iskolák eltérő anyagi lehetőségei ehhez képest másodlagosak. Oktatáspolitikai szempontból különösen figyelemre méltó, hogy a pedagógusok bérezésében nem látnak lényegi különbséget, azaz egyáltalán nem érzik jellemzőnek a magyar iskolákra, hogy érvényesülne a minőségi szempont a tanárok bérezésében. Ugyanakkor a szociális és a gyermekvédelmi munka színvonalában sem éreznek lényeges különbséget a legjobb és a leggyengébb iskola között.

Ha megnézzük az 4. táblázatot, amelyben a település legjobb iskoláját a legtöbb cigány tanuló által látogatott iskolával hasonlítottuk össze, akkor talán az a legfeltűnőbb, hogy az adatok nagyon hasonlítanak a legjobb és a leggyengébb iskolákat összehasonlító 3. táblázat adataihoz. Ez egyáltalán nem

5. táblázat. A település legjobb és a legtöbb nemzetiségi tanuló által látogatott általános iskolájának értékelése (1-től 5-ig terjedő átlagosztályzatokban)

<i>N=31</i>	<i>Legjobb</i>	<i>Nemzetiségi tanulók</i>	<i>Különbőség</i>
A diákok továbbtanulási esélyei	4,72	4,03	0,69
Az oktatás színvonala	4,45	3,81	0,64
A diákok tanulmányi teljesítménye	4,16	3,58	0,58
Sportolási lehetőségek, sporttevékenység	4,47	3,93	0,54
A diákok szorgalma, fegyelmezettsége	4,00	3,59	0,41
A napközi, a tanulószoba színvonala	4,15	3,74	0,41
Kulturális tevékenység, a szakkörök száma és színvonala	4,24	3,86	0,38
A pedagógusok felkészültsége, képzettsége	4,26	3,90	0,36
A diákétkeztetés színvonala	4,23	3,90	0,33
Az iskola számítástechnikai felszereltsége	4,00	3,72	0,28
Az iskolaépület állaga	3,74	3,58	0,24
Az iskola felszereltsége	3,73	3,57	0,16
A szociális és gyermekvédelmi munka színvonala	3,97	3,83	0,14
A tanulók számára szervezett szabadidős programok	3,97	3,87	0,10
A pedagógusok bérezése	2,88	2,88	0,00

véletlen, ugyanis a *leggyengébbnek ítélt iskolák a lehetséges esetek 80 százalékában megegyeznek azzal az iskolával, ahova a legtöbb cigány tanuló jár*. Ez meglehetősen súlyos összefüggés. Az egyetlen komoly különbség a két táblázat között a tanulók szorgalma, fegyelmezettsége terén mutatkozik. Eszerint az oktatás önkormányzati felelősei hajlamosak a cigány tanulókat az átlagosnál is fegyelmezetlenebbnek és kevésbé szorgalmasnak látni. Ugyanakkor a szociális munka és a bérezés tekintetében itt sincsenek szignifikáns különbségek. Ez persze csak részben jó hír, hiszen a cigány családok szociális helyzete rosszabb, mint a többséghez tartozó családoké, és gyermekeik nagy része jelentős kulturális hátránnyal kerül az iskolákba, így a pozitív diszkriminációnak nagyon is helye lenne az iskolai gyermekvédelemben, illetve a cigány tanulók oktatását vállaló pedagógusok bérezésében (5. táblázat).

A legjobb iskolák és a legtöbb nemzetiségi tanuló által látogatott iskolák között kisebbek a különbségek, mint a legjobbak és a legtöbb cigány tanuló által látogatottak között. Ez azt mutatja, hogy a nemzetiségi tanulók oktatásában kisebbek a feszültségek, mint a cigány tanulók oktatásában. Ráadásul néhány esetben a legjobb iskola és a legtöbb nemzetiségi tanuló által látogatott iskola egybeesik.

Ugyanakkor van néhány elgondolkoztató adat az 5. táblázatban. Például az, hogy a nemzetiségi tanulókat oktató intézmények kulturális tevékenysége nem ki-magasló, noha azt gondolhatnánk, hogy ezeknek az egyik legfontosabb felada-ta a nemzetiségi kultúrák életbenntartása magas színvonalú szakköri munká-val és egyéb módon.

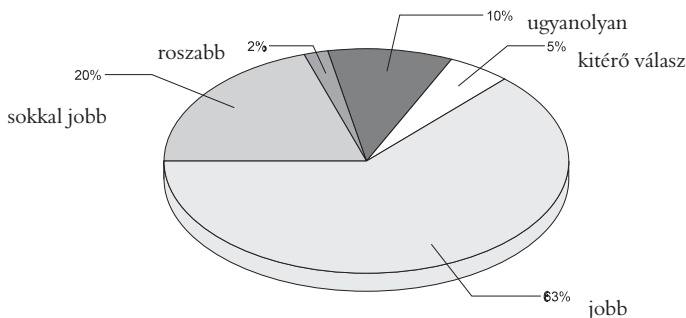
4. A kisebbségek helyzetének megítélése az önkormányzati képviselők körében

Mintánk kialakításánál arra törekedtünk, hogy jól reprezentáljuk a ki-sebbségek által is lakott településeket, és ez alapvetően sikerült is. Ennek fé-nyében érdekes adat, hogy mindössze a felkeresett települések 15 százaléká-nak határán láthatók nemzetiségi nyelvű helységnévtáblák. A középületek esetében valamivel jobb a helyzet, ezek 18 százalékán látható nemzetiségi nyelvű tábla. A magyar településeken horvát, német, szlovák és cigány nyel-vű feliratokkal találkozhatunk a leggyakrabban (ebben a sorrendben). Itt az a figyelemreméltó, hogy a sorrend nem fedi le a nemzetiségek számarányait. Ez elsősorban abból fakad, hogy nemzetiségi nyelvű táblákat ott helyeznek el, ahol nem szórványos az adott nemzetiség jelenléte.

Az önkormányzati képviselők többsége szerint hazánkban jobb a nemze-ti kisebbségek helyzete, mint a környező országokban (5. ábra). Ha az ábrán látható adatokat -100-tól +100-ig terjedő mérleg-indexre vetítjük, akkor +53 pontnak adódik a válaszok átlaga – összhangban azzal, hogy azért nem gondolják sokan, hogy sokkal jobb lenne nálunk a nemzeti kisebbségek hely-zete, mint szomszédainknál. Az index-értékek alakulását érdemben nem be-folyásolja a válaszadók, illetve a település egyetlen jellemzője sem. Az azon-ban megállapítható, hogy a német kisebbség helyzete a legjobb: azokon a tele-püléseken, ahol számottevő a német nemzetiség jelenléte, 62 pont a mutató átlaga, míg a többi helyen csak 50 pont.

Amikor arra kértük a képviselőket, hogy hasonlítsák össze saját települé-süket más magyar településekkel a nemzeti, etnikai kisebbségek helyzete szempontjából, a modális vélemény az volt, hogy nincs közöttük különbség. A mérleg-index átlaga pedig +31 pontnak adódott. Az index-értékek alakulá-sát ebben az esetben befolyásolja a válaszadók iskolai végzettsége is. A diplo-más önkormányzati képviselők hajlamosabbak saját településükön kedve-zőbbnek látni a kisebbségek helyzetét, míg a kevésbé iskolázottak még az átlag-osnál is nagyobb valószínűséggel vélekednek úgy, hogy nincs különbség saját településük és más települések között. Az is megállapítható, hogy a

5. ábra. Milyen a nemzeti kisebbségek helyzete a környező országokhoz viszonyítva? (%-ban)

németek és a szlovákok által lakott településeken magasabbak az index-átlagok, mint máshol.

Végül arra kértük az önkormányzati képviselőket: mondják meg, mennyire értenek egyet 12 állítással, melyeket a cigány kisebbség és a többség viszonyával kapcsolatban fogalmaztunk meg (6. táblázat). A válaszok szerint az önkormányzati politikusoknak nincsenek komoly előítéleteik a cigánysággal szemben. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden képviselő teljesen előítélet-mentesen viszonyulna hazánk legnagyobb lélekszámú kisebbségéhez. Viszonylag sokan vélekednek úgy, hogy a romák tehetnek arról, hogy hátrányos a helyzetük az oktatásban. Az is elgondolkasztató, hogy nagyon egyetértenek azzal is, hogy a nemzeti-ségi tanulóknak elsősorban magyarul kell megtanulniuk. Ez talán a pártállami típusú nemzetiségpolitika továbbélésének tűnik, amely szerint a jó nemzetiségi polgárokat csak népviseletük és táncaik különböztetik meg a többiektől, anyanyelvi jogaik viszont erősen korlátozottak.

A válaszok együtt-járásai azt mutatják, hogy a 12 állítás 4+1 faktor (attitűd) köré rendeződik az önkormányzati képviselők fejében. A +1 faktort az az állítás alkotja önmagában, miszerint: „A nem cigányok többsége előítélettel viseltetik a cigányokkal szemben.” A többi állítás alapján kirajzolódó négy faktor struktúráját a 7–9. táblázatokban mutatjuk be.

Az 1. faktorhoz nagy súllyal kötődő állításokkal azok értenek egyet, akik szükségesnek vélik az állami szerepvállalást a cigány tanulók felzárkóztatásában. Ez viszont együtt jár azzal, hogy kik mennyire tartja felelősnek magukat a romák tanulási szempontból (is) hátrányos helyzetéért. Ahol számottevően

6. táblázat. Mennyire ért egyet a következő kijelentésekkel? (százfokú skálára vetítve)

	Önkormányzati képviselők
A cigányoknak ugyanolyan lehetőségeket kell biztosítani az oktatásban, mint a többi nemzetiségnek.	94
Az iskolában minden kisebbségi tanulónak elsősorban magyarul kellene megtanulnia.	83
A cigány tanulók felzárkóztatásának költségeit az államnak kell állnia.	81
Azoknak a pedagógusoknak, akik cigány tanulókat tanítanak, ismerniük kell a cigányság kultúráját.	76
Megfelelő pedagógiai módszerrel a cigány gyermekek jó eredményt érhetnek el az iskolákban.	76
Az államnak a cigány tanulók továbbtanulását külön is támogatnia kellene.	67
A nem cigányok többsége előítélettel viseltetik a cigányokkal szemben.	64
A cigányok többségének iskolázatlanságáért maguk a cigányok felelősek.	60
A nem cigány gyerekeknek is meg kell ismerkedniük a cigányok kultúrájával és történelmével.	56
Ahol sok nemzetiség él, azoknak is tanulniuk kellene a nemzetiség nyelvét, akiknek más az anyanyelvük.	44
A cigány szülők pont olyan fontosságot tulajdonítanak gyermekük iskolai sikerességének, mint mások.	38
A cigány tanulókat minden iskolában külön kellene tanítani.	10

sok roma él, egyértelműen pozitív a faktor-értékek átlaga, míg, ahol nem élnek romák, negatív az átlag. Ez azt jelzi, hogy a cigány tanulók oktatásával kapcsolatos problémákkal valóban találkozó önkormányzati politikusok érzik csak igazán fontosnak az állami szerepvállalást ezek orvoslásában. Másrészt annál pozitívabb a faktor-értékek átlaga, minél nagyobb a település. Negatív átlagot csak a községekben kaptunk (8. táblázat).

A 2. faktorhoz kötődő állításokkal azok hajlamosak egyetérteni, aki értéknek tekintik a kulturális sokszínűséget, és akik szerint jó módszer a kisebbségekkel szembeni előítéletek oldására kultúrájuk megismerése. A faktorértékek átlaga kiugróan magas azokon a helyeken, ahol számottevő a szerb, illetve a horvát nemzetiség jelenléte. A válaszadók életkora is befolyásolja a faktorértékek átlagait. A 30–45 évesek körében határozottan negatív az átlag, míg a többi korcsoportban nulla körüli, de pozitív (9. táblázat).

7. táblázat. A többség és a kisebbségek viszonyának gondolati struktúrái a faktorelemzés szerint (faktorsúlyokban)

<i>1. faktor: állami szerepvállalás</i>	<i>Faktorsúly</i>
A cigány tanulók felzárkóztatásának költségeit az államnak kell állnia.	+0,77
Az államnak a cigány tanulók továbbtanulását külön is támogatnia kellene	+0,76
Azoknak a pedagógusoknak, akik cigány tanulókat tanítanak, ismerniük kell a cigányság kultúráját.	+0,54
Megfelelő pedagógiai módszerrel a cigány gyermekek jó eredményt érhetnek el az iskolákban.	+0,29
A cigány szülők pont olyan fontosságot tulajdonítanak gyermekük iskolai sikerességének, mint mások.	-0,40
A cigányok többségének iskolázatlanságáért maguk a cigányok felelősek.	-0,29

8. táblázat

<i>2. faktor: multikulturalitás</i>	<i>Faktorsúly</i>
Ahol sok nemzetiség él, azoknak is tanulniuk kellene a nemzetiség nyelvét, akiknek más az anyanyelvük.	+0,77
A nem cigány gyerekeknek is meg kell ismerkedniük a cigányok kultúrájával és történelmével.	+0,75
Azoknak a pedagógusoknak, akik cigány tanulókat tanítanak, ismerniük kell a cigányság kultúráját.	+0,46
Megfelelő pedagógiai módszerrel a cigány gyermekek jó eredményt érhetnek el az iskolákban.	+0,40

9. táblázat.

<i>3. faktor: egyenlőség</i>	<i>Faktorsúly</i>
Az iskolában minden kisebbségi tanulónak elsősorban magyarul kellene megtanulnia.	+0,76
A cigányoknak ugyanolyan lehetőségeket kell biztosítani az oktatásban, mint a többi nemzetiségnek.	+0,75
A cigányok többségének iskolázatlanságáért maguk a cigányok felelősek.	+0,49

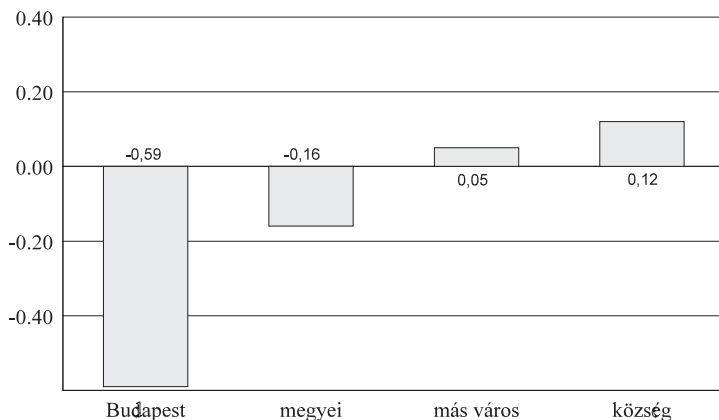
10. táblázat

<i>4. faktor: egyenlőség</i>	<i>Faktorsúly</i>
A cigány szülők pont olyan fontosságot tulajdonítanak gyermekük iskolai sikerességének, mint mások.	+0,61
Megfelelő pedagógiai módszerrel a cigány gyermekek jó eredményt érhetnek el az iskolákban.	+0,55
A cigány tanulókat minden iskolában külön kellene tanítani.	-0,67
A cigányok többségének iskolázatlanságáért maguk a cigányok felelősek.	-0,56

Akik a 3. *faktor*hoz kötődő állításokkal értenek egyet, azok a többség és a kisebbségek között nem kívánnak különbségeket tenni, de látni sem. Érdekes, de nem meglepő módon ehhez az attitűdhez kötődik annak az állításnak az elfogadása is, hogy a cigányok többségének iskolázatlanságáért maguk a cigányok felelősek. Ez jól jelzi, hogy a nagyon pozitív faktor-értékek a pozitív diszkrimináció elvének elvetését is jelzik, de a negatív megkülönböztetését is. Arra is érdemes felfigyelnünk, hogy éppen az e faktorhoz nagy súllyal kötődő két állítással értenek a leginkább egyet az oktatásért felelős önkormányzati politikusok. A faktor-értéktáblázatokat csak a válaszadók lakóhelye és iskolázottsága befolyásolja jelentősen. Az egyetemi végzettségűek körében egyértelműen negatív az átlag, míg a csupán érettségivel rendelkezők körében határozottan pozitív. A település nagyságával pedig egyenes arányban nő a faktor elutasíthatósága. Az összefüggést érdemes ábrával is szemléltetni (6. ábra).

Végül a 4. *faktor* pozitív értékei azt jelzik, hogy a válaszadó nem tesz különbséget a romák és a többséghez tartozók tanulási potenciáljai között, míg a negatív értékek ennek az ellenkezőjét. A legnegatívabb átlagokat azoknak a képviselőknek a körében kaptuk, akiknek még érettségjük sincs, de pozitívra csak a diplomások körében váltanak az átlagok. Részben ebből adódik az is, hogy a fővárosi képviselők körében a legmagasabbak a faktorátlagok, míg a községekben élők körében negatív (10. táblázat).

6. ábra. A 3. („egyenlődsdi”) faktor átlagai településnagyság szerint

5. A cigány kisebbség helyzetének megítélése az önkormányzati képviselők körében

A 255 település közül 160-ban számottevő volt a cigány kisebbség jelenléte. Ezeken a településeken egy külön kérdőív-blokkot is lekérdeztünk az oktatásért felelős önkormányzati képviselők körében. Először is arra kértük őket, hogy iskolai osztályzatokkal értékeljék a cigányok és a nem cigányok kapcsolatát saját településükön. A legtöbben közepesnek (41%), illetve jónak (37%) ítélték ezt, ám két településen súlyos konfliktusok vannak a romák és a nem romák között, további 7 százalékuknál pedig az elégségest választották a képviselők a kapcsolat jellemzésére. Ha a válaszokat százfokú skálára vetítjük, 63 pontnak adódik az átlag. Az átlagértékek alakulásából az alacsony elemszám miatt nem tudunk túl sok következtetést levonni. Annyi azért elmondható, hogy a vidéki városokban valamivel rosszabbnak értékelték a romák és a nem romák kapcsolatát a képviselők, mint a fővárosban, illetve az 5000 lakosnál kisebb településeken.

Azoktól a képviselőktől, akik 1-est, 2-est vagy 3-ast adtak, megkérdeztük, hogy mik voltak a legsúlyosabb konfliktusok az elmúlt években a cigányok és a nem cigányok között. A kérdésre néhányan kitérő választ adtak, így mindössze 50 képviselő mondott értékelhető dolgokat. Az említett konfliktusok eltérő súlyúak és természetűek (a többször említett válaszok mellett zárójelben feltüntettük az említések számát):

- Az országos médiákban is helyet kapó botrányok: „Rádió u. 11. lakásfoglalás, kiköltöztetés, bontás.” „Telepi cigányok kilakoltatása.” „Molotov-koktélós megnyilvánulások.”
- Előítélet-gyökerű konfliktusok: „Skinhead megmozdulások.” „Kocsmai verekedések, atrocitások tömegközlekedési eszközökön.” „Apróbb összetűzések.” „Kisebbségi perpatvarok.” „A polgároknak előítéleteik vannak, ez hátráltatja az önkormányzat munkáját.” „Kisebbségi verekedések voltak csak.” „Megrongálták a cigány holocaust emlékművet.”
- Oktatással kapcsolatos konfliktusok: „Egy helyi általános iskola eltanácsolt 12 gyereket a cigány származása miatt. Ezt a nagy ellentétet szító helyzetet az Önkormányzat oldotta meg.” „Jelentősen növekszik a számuk, egy iskolában koncentrálnak, és a nem cigányok nem viszik oda a gyerekeiket.” „Iskolai tankötelesség teljesítése, magyar-cigány tanulócsoportra osztás.”
- Munkanélküliség, szociális segélyezés: „Munkanélküliség, segélyezés.” (3 említés) „Szociálpolitikai feszültségek.” „Lakáshelyzetből adódó gondok.” (2 említés) „Nincsenek munkahelyi lehetőségek.” „A munkanélküliség miatt

kialakult helyzet és szociális háttér.” „Munkanélküliségből és lopásokból származók.” (2 említés) „A munkavállalási lehetőségek okozzák a legnagyobb problémát.” „A segélyek osztása a közvéleményben rossz érzést kelt.”

- Bűnözés: „Kéretés, iskolás gyerekek bántalmazása, megélhetési bűnözés, verekedések.” „Bűnesetek, lopások, betörések.” (9 említés) „Vagyon elleni bűncselekmények, agresszív magatartás.” „Lopások, verekedések.” „Szomszéd-lopások.” „Kábellopások, verekedések.” „Rablótámadások.” „Prostitúció, alapvető együttélési normák be nem tartása.”
- Életmód, kulturális különbségek: „Különböző tisztasági igények.” „Nagyon eltérő kulturális háttér, életmódbeli különbségek.” „A cigányság elmaradottsága, társadalmi problémái miatt.” „Életviteli problémák.” „Viselkedési kultúrájuk kifogásolható.” „Elégé kiszámíthatatlannak, megbízhatatlannak.”
- Egyéb: „Az etnikai program kialakításában félreértések voltak a kisebbségi önkormányzattal.”

Mint láttuk, az önkormányzati képviselők nem tartják felhőtlennek településükön a romák és a többség kapcsolatát. Országos szinten viszont sokkal problémásabbnak vélik ezt a kapcsolatot, mint saját településük szintjén. A saját településen 63 pont volt a kapcsolat harmonikusságának mutatója, országos szinten viszont ugyanez az index mindössze 44 pont.

Természetesen arra is megkértük az oktatásért felelős önkormányzati képviselőket, hogy értékeljék a települési és a cigány kisebbségi önkormányzat kapcsolatát. E mutató átlaga 74 pontnak adódott. A három mutató természetesen korrelál egymással, de nem igazán szorosan. Ez azt jelenti, hogy egyrészt egy általános attitűd alapján válaszoltak a képviselők, másrészt a tapasztalataik alapján. Mindennek fényében különösen figyelemre méltó, hogy a települési és a cigány kisebbségi önkormányzat kapcsolatát a legmagasabb iskolai végzettségű válaszadók tartják a legkevésbé harmonikusnak. Azoktól, akik közepesnek vagy gyengébbnek ítélték ezt a kapcsolatot, megkérdeztük: mik voltak a leg súlyosabb konfliktusok az elmúlt években. A kérdésre csak kevesen válaszoltak érdemben, de a válaszok tanulságosak: „Nincs konfliktus, de nincs kapcsolat sem, illetve csak egyirányú.” (3 említés) „Tudatlanok, nem látjuk őket.” „Nem tartják be a határidőket, még saját érdekeikben sem.” „Költségvetési elszámolási vita.” (4 említés) „Önkényes lakásfoglalás, az önkormányzat tulajdonának elfoglalása, rongálás.” „Csak akkor működik a cigány önkormányzat, ha pénz kell nekik.” (2 említés) „Magatartási problémák, feltűnési viselkedesség.” „Öt éve folyik egy vita a lakásépítéssel kapcsolatban, a polgármesteri hivatal rajta ül az ügyön, nem méri ki a telkeket.”

A legtöbb képviselő úgy vélekedik, hogy az lenne a legjobb a cigányság számára, „ha nem adnák fel saját kultúrájukat, de nem is különülnének el a nem cigányoktól”. 86 százalékuk választotta ezt a válaszlehetőséget. 9 százalékuk viszont úgy véli, az

lenne a legjobb, „*ha átvennék a nem cigányok életmódját, és teljesen beolvadnának a többségbe*”. Azt viszont mindössze 3 százalékuk gondolja jónak, ha a cigányok *elkülönülten, egymás között élnének*. A képviselők tehát tisztában vannak azzal, hogy a cigányoknak és a nem cigányoknak együtt kell élniük, és csak kisebb részük erőltetné rá teljes mértékben a többség kultúráját a romákra.

Ugyanakkor az oktatásért felelős önkormányzati képviselők fele szerint a cigány tanulók oktatását pontosan ugyanúgy kellene megszervezni, mint a többi tanulóét. Egyharmaduk viszont azt a válaszlehetőséget találta vonzóbbnak, hogy a cigány tanulókat vegyes osztályokban tanítsák, de külön kisebbségi foglalkozásokat kellene tartani a számukra. További 8 százalékuk szerint is vegyes osztályokban kellene tanítani őket, de délutáni vagy vasárnapi fakultatív foglalkozásokkal kiegészítve. Végül 5 százalékuk szerint vegyes iskolákban, önálló cigány osztályokban kellene megszervezni a roma gyerekek oktatását. A külön cigány iskoláknak viszont egyetlen híve sem akadt a mintánkban. (4 százalék kitérő válasz adott.)

Ugyanakkor a vizsgált települések 26 százalékában van olyan iskola, ahol a tanulók többsége cigány származású. Szegregált intézmények a nagyvárosokban működnek a leggyakrabban. A budapesti kerületek 37 százalékában válaszoltak igennel az erre vonatkozó kérdésre, míg a megyeszékhelyek, megyei jogú városok 55 százalékában. Ez különösen azért elgondolkodtató, mert a nagyvárosokban sohasem élnek többségben a romák, másrészt csak ezekben van tényleges lehetőség a szegregált oktatási rendszer működtetésére. Mindenesetre a két adat azt mutatja, hogy bár az oktatásért felelős döntéshozók nem hívei a roma gyerekek iskolai elkülönítésének, ugyanakkor nem is tesznek sokat elkülönítésük felszámolásáért.

Az oktatásért felelős önkormányzati képviselők zöme többé-kevésbé elégedett a cigány tanulók oktatásának színvonalával saját településén, elégtelen osztályzatot pedig egyikük sem adott. A mutató százfokú skálára vetített átlaga 70 pontnak adódott. Az átlagokban nincsenek igazán jelentős különbségek (már csak a részminta alacsony esetszáma miatt sem). Annyi azonban megállapítható, hogy a nők, illetve a pedagógusi végzettséggel rendelkezők körében valamivel jobbak az átlagok, mint a férfiak, illetve a más végzettségűek körében.

II. A KISEBBSÉGEKET TANÍTÓ ISKOLÁK IGAZGATÓI – A KISEBBSÉGI OKTATÁSRÓL

1. A vizsgált iskolák nemzetiségi és etnikai profilja

Az OKI 1999 őszén végzett kisebbségi oktatás helyzetének feltárására irányuló kutatás részeként felkerestük a kiválasztott iskolák igazgatóit is. A kérdezőbiztosok összesen 281 iskola igazgatójával készítették interjút. Az igazgatók olyan iskolákat vezetnek, amelyekbe a településen a legtöbb kisebbségi tanuló jár. A válaszolók 87 százaléka az iskola igazgatója volt, további 4 százalékuk alsó tagozatos, 7 százalékuk felső tagozatos, 1 százalékuk pedig gimnáziumi igazgatóhelyettes.

Az önkormányzatoktól kapott információink szerint a vizsgált településeken az iskolák kisebbségi profilja a következő volt: 51 százalékukban cigány, 23 százalékukban német, 10 százalékukban szlovák, 7 százalékukban horvát, 4 százalékukban szerb és 3 százalékukban román tanulók vannak számottevő arányban.⁹ Először abból a szempontból csoportosítottuk az iskolákat, hogy az igazgatók válaszaik szerint is oktatnak-e bennük nemzetiségi, illetve cigány tanulókat (11. táblázat).

A táblázat jól mutatja, hogy a nemzetiségi profilúként kiválasztott iskolák jelentős részében – egyharmadában-kétötödében – a nemzetiségi tanulók mellett cigány tanulók vannak nagyobb arányban. A különböző források összevetéséből azonban az is kiderül, hogy az önkormányzatok és az iskolaigazgatók véleménye nem esik egybe az iskolák kisebbségi profiljának megítélésében. Az önkormányzatok minősítéséhez képest az igazgatók szerint az iskolák egy részében vagy csak cigány tanulók járnak jelentősebb arányban, vagy egyáltalán nem jellemző iskolájukra a kisebbségi tanulók jelenléte. Leginkább a cigány tanulók, utána a horvát tanulók számottevő jelenlétét illetően van egyetértés az önkormányzatok és az intézményvezetők között.

⁹ Az OM Oktatási statisztikája szerint 1999-ben a következő volt a nemzetiségi oktatásban részt vevő tanulók nemzetiségek szerinti megoszlása az egyes iskolatípusokban:

Nemzetiségi nyelven (is) tanul	horvát	német	román	szerb	szlovák	szlovén	egyéb
óvodában	1388	14141	547	181	3050	112	373
nemzetiségi tannyelvűben	253	1488	130	87	103	-	239
általános iskolában	2526	46254	1198	275	4424	116	137
nemzetiségi tannyelvűben	319	758	427	164	92	-	-
középiskolában	219	1978	257	126	118	9	118
nemzetiségi tannyelvűben	219	1129	129	126	118	-	118

11. táblázat. Az iskolák nemzetiségi és etnikai profilja (%-ban)

Az önkormányzatok szerint	Az iskolaigazgatók szerint				Összesen (%-ban és abszolút számokban)
	Nemzetiségi és cigány tanulók	Csak nemzetiségi tanulók	Csak cigány tanulók	Nem tudja, nem tartja jellemzőnek a kisebbségeket	
Cigány	14	–	79	7	100 (N=142)
Német	36	33	14	17	100 (N=64)
Szlovák	38	21	24	17	100 (N=29)
Horvát	33	43	10	14	100 (N=21)
Szerb	40	40	–	20	100 (N=10)
Román	44	11	11	33	100 (N=9)
Összesen	N=71	N=44	N=131	N=35	100 (N=281)

Az előbbi esetben az igazgatók 93 százaléka, az utóbbi esetben a 76 százalékuk erősítette meg az önkormányzatok minősítését.

A kétféle besorolás közötti eltérést azzal magyarázhatjuk, hogy a nemzeti-ségek az egyes településeken belül sem alkotnak homogén tömböt; hogy asszimilációjuk előrehaladt, és ezért a gyerekek már általában a magyar nyelvet használják; végül pedig, hogy ezekkel az okokkal összefüggésben az iskolák egy részében sem tartják őket nemzetiségieknek, bár oktatási programjaikban vannak elemei a kisebbségi oktatásnak. Már pedig ilyen elemek megléte esetén is bekerülhettek iskolák vizsgálatunkba. A német nemzetiségűek iskolai jelenlétének megállapításában további problémát jelent, hogy a németet, mint Közép-Európában különösen elfogadott világnyelvet is oktatják (esetleg a település német hagyományai alapján), s ezt a tényt az önkormányzatok hajlamosak az iskola kisebbségi profiljaként értelmezni.

Az igazgatók az iskolájukba járó nemzetiségi és a cigány tanulók arányát a következőképpen becsülték meg:

12. táblázat. A nemzetiségi és a cigány tanulók iskolaigazgatók által becsült aránya az iskolák kisebbségi profilja szerint (%-ban)

<i>Kisebbségi profil</i>	<i>Nemzetiségi tanulók aránya</i>	<i>Cigány tanulók aránya</i>
Nemzetiségi és cigány tanulók	34	12
Csak nemzetiségi tanulók	53	–
Csak cigány tanulók	–	32

A nemzetiségi tanulók aránya magasabb azokban az iskolákban, amelyekbe nem járnak cigány tanulók számottevő arányban. A vegyes kisebbségi profilú iskolákban a cigány tanulók aránya csak 12 százalék. Ritka tehát az olyan iskola, amelynek egyszerre több kisebbséghez tartozó diákcsoport oktatását is biztosítania kell.

A vizsgált iskolák igen jelentős részében, 26 százalékában vannak olyan *osztályok*, amelyekben a tanulók többsége cigány. Különösen magas a cigány osztályok aránya azokban az iskolákban, amelyekben a cigány tanulók alkotják az egyetlen kisebbséget. Míg a vegyes kisebbségi profilú iskoláknak „csak” 18, addig a *nemzetiségeket nem, csak cigány gyerekeket tanító iskoláknak* már a 45 százalékában (!) *vannak cigány osztályok*. Figyelemre méltó, hogy azoknak az igazgatóknak a 6 százaléka is azt mondta, hogy iskolájukban vannak olyan osztályok, amelyekben a tanulók többsége cigány, akik szerint nincsenek kisebbségi tanulók, vagy, hogy nem tudnak róla (11. táblázat). Nehéz magyarázatot találni arra, hogy ezek az igazgatók miért nem tartják kisebbségieknek a többiek-től elkülönítve oktatott cigány tanulókat. A cigány osztályok nagy számát a települések nemzetiségi összetételére vonatkozó statisztikai adatok nem indokolják. A vizsgált településeknek ugyanis csak a két százalékában (öt helyen) alkot többséget a cigány kisebbség. Ez viszont egyértelműen azt jelzi, hogy a cigány osztályok szervezése mögött nagyon sok esetben iskolán belüli szegregáció húzódik meg.

A továbbiakban az igazgatók válaszai alapján kialakított profilok mentén nézzük meg, konkrétan milyen képzés folyik a vizsgált iskolákban (13. táblázat).

A különböző képzési profilú iskolák száma jól mutatja, hogy ha nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó tanulókat keresünk a magyar közoktatásban, alapvetően az általános iskolákhoz jutunk el. Ezt az is alátámasztja, ha megnézzük azoknak az iskoláknak a számát, amelyekben az igazgatók megbecsülték a nemzetiségi és a cigány tanulók arányát (14. táblázat).

A középiskolákban a cigány tanulók aránya minimális. Kertesi Gábor úgy becsüli az 1993/94-es országos, reprezentatív vizsgálat adatai alapján,

13. táblázat. Az iskolák képzési és nemzetiségi profilja (%-ban)¹¹

	Nemzetiségi és cigány tanulók	Csak nemzetiségi tanulók	Csak cigány tanulók	Nem tudja, nem tartja jellemzőnek a kisebbségeket	Összesen (%-ban és abszolút számok)
4–6 évfolyamos általános iskola	31	23	38	8	100 (N=13)
8 évfolyamos általános iskola	26	14	47	13	100 (N=25 5)
Szakiskola	17	8	67	8	100 (N=12)
Szaktanulmányok	25	–	50	25	100 (N=4)
Szakközépiskola	100	–	–	–	100 (N=2)
6–8 évfolyamos gimnázium	40	20	20	20	100 (N=5)
4 évfolyamos gimnázium	17	41	29	12	100 (N=17)

14. táblázat. A nemzetiségi és a cigány tanulók iskolaigazgatók által becsült aránya az iskolák képzési profilja szerint (%-ban)

	Nemzetiségi tanulók	Cigány tanulók	Összesen (abszolút számok)
4–6 évfolyamos általános iskola	32	17	13
8 évfolyamos általános iskola	16	17	255
Szakiskola	8	25	12
Szaktanulmányok	18	6	4
Szakközépiskola	36	2	2
6–8 évfolyamos gimnázium	18	3	5
4 évfolyamos gimnázium	26	7	17

¹⁰ Kertesi Gábor: *Művelődési oktatás! Egy alapfokú oktatási reform vázlata*. Előadás a Roma esélyek az oktatásban című konferencián. Budapest, 2000. június 29.

¹¹ Mivel a magyar iskolák szerkezeti átalakulása következtében egy iskolában általában többféle képzés is folyik (az alapfokú mellett középfokú is, vagy egyszerre többféle középfokú képzés), az iskolaprofilok összege természetesen több mint a felkeresett iskolák száma.

hogy a 24–25 ezer főnyi, 8 osztálynál magasabb iskolai végzettséggel *nem* rendelkező fiatalok körülbelül 30 százaléka cigány.¹²

2. Az igazgatók

A kisebbségeket jelentősebb számban tanító iskolák igazgatóinak többsége nem beszéli az iskolájába járó kisebbségi tanulók anyanyelvét. Általában a magyar nyelvet használják munkájuk során. A második helyen a német nyelv áll.

15. táblázat. Az iskolaigazgatók nyelvhasználata (%-ban)

	<i>Csak magyarul beszél</i>	<i>Csak a kisebbség nyelvén beszél</i>	<i>Mindkét nyelvet használja</i>
A tanítási órákon	75	6	19
A tanórákon kívül, az iskolában	72	2	16
Az iskolán kívül	72	2	16
A kisebbségi gyermekek szüleivel	74	7	19

Érdekességgként megjegyezzük, hogy a tantestületben 20 százalékuk gyakran, 14 százalékuk néha használja a kisebbség nyelvét.

2. A kisebbségi oktatás formái

Az iskolák kisebbségi profilja meghatározza, hogy az iskolák mit tartanak inkább feladatuknak: a tehetséges tanulók kiemelt gondozását, vagy a nehézségekkel küzdők felzárkóztatását. Az előbbit az iskoláknak csak a kisebb része vállalja önmagában. Az igazgatók többsége a kétféle feladatot egyaránt iskolája fő feladatának tekintette (16. táblázat).

Vizsgálatunk talán egyik legbeszédesebb adata, hogy a cigány tanulókat tanító iskolák igazgatói közül senki nem tartotta iskolája fő feladatának a tehetséges tanulók felzárkóztatását. Ugyanakkor minden ötödik azt mondta, hogy náluk a felzárkóztatás a legfontosabb feladat. A kisebbségi programok arányát a 17. táblázat mutatja.

Azoknak az iskoláknak a felében, amelyekben csak cigány tanulók vannak, nemzeti kisebbségekhez tartozók nincsenek, létezik cigány felzárkózta-

¹² Kertesi Gábor: *Minőségi oktatást! Egy alapfokú oktatási reform vázlata*. Előadás a Roma esélyek az oktatásban című konferencián. Budapest, 2000. június 29.

16. táblázat. Az iskolák fő feladata az igazgatók szerint a kisebbségi profilnak megfelelően (%-ban)

	Nemzetiségi és cigány tanulók	Csak nemzetiségi tanulók	Csak cigány tanulók	Nem tudja, nincsenek	Összesen
A tehetséges tanulók kiemelt gondozása	6	–	2	–	2
A nehézségekkel küzdők felzárkóztatása	14	14	21	6	16
Mindkettő egyformán	80	86	77	93	82

17. táblázat. Kisebbségi programok az iskolák kisebbségi profilja szerint (%-ban)

	Nemzetiségi és cigány tanulók	Csak nemzetiségi tanulók	Csak cigány tanulók	Összesen
Idegen nyelvű oktatás	89	90	86	87
Kétnyelvű oktatás	23	32	8	18
Anyanyelvű oktatás	44	56	56	51
Interkulturális program	34	28	32	29
Cigány felzárkóztató program	36	–	52	36

18. táblázat. Kisebbségi programok a többségükben cigány tanulókból álló osztályok megléte szerint (%-ban)

Az iskolában van(nak)	Cigány osztályok vannak	Cigány osztályok nincsenek
Idegen nyelvű oktatás	82	89
Kétnyelvű oktatás	15	26
Anyanyelvű oktatás	59	48
Interkulturális program	37	27
Cigány felzárkóztató program	71	23

tó program. Az igazgatók 16 százaléka (41 igazgató) maga is részt vesz ebben a programban. Ugyanakkor azoknak az iskoláknak az egyharmadában, amelyekben csak nemzetiségi tanulók vannak, cigány tanulók nincsenek, folyik

kétnyelvű oktatás, valamivel több, mint felükben pedig anyanyelvű oktatás is. Azt, hogy azokban az iskolákban, amelyekbe nem járnak nemzetiségi gyerekek, miért mondta az igazgatóknak több, mint a fele, hogy anyanyelvű oktatás folyik náluk, nehéz megmagyarázni. Valószínűleg nem minden igazgató értette azonos módon az általunk használt kifejezéseket, például az „anyanyelvű oktatáson” a kisebbségek iskolai oktatásának egyik – méghozzá a legteljesebb kisebbségi nyelvhasználaton alapuló – nyelvi formáját, és az „anyanyelvi” szó jelentéséből kiindulva anyanyelvű oktatáson a magyar nyelv és irodalom oktatását.

Ahogy láttuk, az igazgatók 26 százaléka mondta, hogy iskolájában van(nak) olyan osztály(ok), amely(ek)ben a cigány tanulók alkotják a többséget. A cigány osztályok megléte szempontjából a következő különbségeket találjuk a kisebbségi programokban (18. táblázat).

A cigány osztályok megléte és a cigány felzárkóztató programok között szoros összefüggés van. Valószínűleg a cigány felzárkóztató programok jelentik az ilyen, többségükben cigány tanulókból álló osztályok indításának legfőbb szakmai ideológiáját. Ami a cigány tanulók társadalmi integrációjának egyik közoktatási eszköze kívánt lenni, az iskolai szegregációjuk szolgálatába állt. Ugyanakkor az is kiderül az adatokból, hogy ezekben az iskolákban gyakrabban van interkulturális program is.

3. Az iskolák színvonalának megítélése

Végül azt nézzük meg, hogy az iskolák kisebbségi profilja, illetve a cigány osztályok megléte szempontjából az igazgatók szerint milyen különbségek vannak az iskolák színvonala tekintetében (19. táblázat).

A csak cigány tanulókat nagy számban tanító és a csak nemzeti kisebbségeket tanító iskolák között igazgatóik drámai különbségeket látnak. Azok az iskolák, amelyekbe nem járnak nemzetiségi gyerekek, viszont cigányok igen, több szempontból is rosszabb minősítést kaptak igazgatóiktól, mint a többiek. Ezekben szerintük rosszabb a tanulók teljesítménye és magatartása, és a kisebbségi kultúra oktatása szempontjából is rosszabb a helyzet, mint máshol. Ugyanakkor jobbnak látják iskolájukat az alternatív pedagógiai programok alkalmazása szempontjából. Ezt valószínűleg a cigány osztályok számára szervezett felzárkóztató programok megléte alapján mondják, amelyek pedagógiai módszertani alibi gyanánt is szolgálhatnak.

A tisztán nemzeti kisebbségi profilú iskolák igazgatói ezzel szemben úgy látják, hogy náluk jobb a tanulók teljesítménye és magatartása, mint máshol,

19. táblázat. Az iskolák színvonala más iskolákhoz képest az igazgatók szerint (%-ban)¹³

<i>Az iskola/az iskolában más iskolákhoz képest...</i>	<i>Nemzetiségi és cigány tanulók</i>	<i>Csak nemze- tiségi tanulók</i>	<i>Csak cigány tanulók</i>	<i>Nem tudja, nincsenek</i>	<i>Összesen</i>
<i>A tanulók teljesítménye</i>	27	39	22	47	29
Jobb	71	59	59	47	61
Körülbelül ugyanolyan	1	–	18	–	9
Roszsabb					
<i>A tanulók magatartása</i>	46	70	30	47	42
Jobb	50	30	58	44	50
Körülbelül ugyanolyan	3	–	11	3	6
Roszsabb					
<i>A tanárok felkészültsége</i>	51	44	46	47	47
Jobb	46	56	53	50	51
Körülbelül ugyanolyan	–	–	2	–	1
Roszsabb					
<i>A számítógépekkel való ellátottság</i>	41	29	37	59	39
Jobb	31	48	30	29	33
Körülbelül ugyanolyan	23	21	33	9	25
Roszsabb					
<i>Az idegen nyelvek oktatása</i>	53	51	30	6	41
Jobb	38	44	52	47	46
Körülbelül ugyanolyan	3	5	18	41	10
Roszsabb					
<i>Az alternatív pedagógiai programok szempontjából</i>	23	19	29	26	26
Jobb	60	48	45	48	50
Körülbelül ugyanolyan	13	29	22	7	19
Roszsabb					
<i>A kisebbségi kultúrák oktatása szempontjából</i>	66	84	40	41	55
Jobb	22	16	37	44	30
Körülbelül ugyanolyan	6	–	15	4	9
Roszsabb					

és iskolájuk a kisebbségi kultúrák oktatása szempontjából is jobb. Ugyanakkor másokéhoz képest rosszabbnak látják számítógépes ellátottságukat, és

¹³ A táblázat nem tartalmazza azok válaszait, akik nem tudtak vagy nem akartak ezekre a kérdésekre válaszolni. Arányukat megkapjuk, ha az adott kérdésre válaszolóak arányát kiegészítjük 100 százalékra.

20. táblázat. Az iskolák színvonala más iskolákhoz képest az igazgatók szerint abból a szempontból, hogy vannak-e bennük cigány osztályok (%-ban)¹⁴

<i>Az iskola más iskolákhoz képest...</i>	<i>Vannak cigány osztályok</i>	<i>Nincsenek cigány osztályok</i>
<i>A tanulók teljesítménye szempontjából</i>	14	35
Jobb	54	62
Körülbelül ugyanolyan	28	2
Rosszabb		
<i>A tanulók magatartása szempontjából</i>	24	48
Jobb	54	49
Körülbelül ugyanolyan	19	2
Rosszabb		
<i>A tanárok felkészültsége szempontjából</i>	44	49
Körülbelül ugyanolyan	50	51
Rosszabb	1	–
<i>A számítógépekkel való ellátottság szempontjából</i>	32	42
Jobb	28	35
Körülbelül ugyanolyan	38	21
Rosszabb		
<i>Az idegen nyelvek oktatása szempontjából</i>	22	49
Jobb	54	43
Körülbelül ugyanolyan	21	7
Rosszabb		
<i>Az alternatív pedagógiai programok szempontjából</i>	35	23
Jobb	33	56
Körülbelül ugyanolyan	23	17
Rosszabb		
<i>A kisebbségi kultúrák oktatása szempontjából</i>	44	59
Jobb	33	29
Körülbelül ugyanolyan	13	7
Rosszabb		

nem igazán elégedettek az idegen nyelvek oktatásának színvonalával sem. Ebben valószínűleg az fejeződik ki, hogy a kisebbségi nyelvet „idegen nyelvnek” tekintik, és oktatását nem tartják eléggé hatékonynak.

Ugyancsak jelentős különbségek vannak az iskolák között az igazgatók szerint abból a szempontból, hogy vannak-e bennük cigány osztályok vagy nincsenek (20. táblázat).

¹⁴ A táblázat nem tartalmazza azok válaszait, akik nem tudtak vagy nem akartak ezekre a kérdésekre válaszolni. Arányukat megkapjuk, ha az adott kérdésre válaszolók arányát kiegészítjük 100 százalékra.

21. táblázat. Végzős tanulók hány százaléka tanul tovább?

	Nemzetiségi és cigány tanulók	Csak nemze- tiségi tanulók	Csak cigány tanulók	Nem tudja, nincsenek	Összesen
Gimnáziumban	27	39	21	34	27
Szakközépiskolában	37	40	28	36	33
Szaktanulmányok során	33	25	45	31	38

22. táblázat. Az iskolában végzett tanulók hány százaléka jut be főiskolára és egyetemre? (%-ban)

	Nemzetiségi és cigány tanulók	Csak nemze- tiségi tanulók	Csak cigány tanulók	Nem tudja, nincsenek	Összesen
Főiskolára	17	24	10	22	15
Egyetemre	13	19	6	19	11

23. táblázat. Az iskolákban végzett diákok hány százaléka lesz munkanélküli az igazgatók szerint? (%-ban)

	Nemzetiségi és cigány tanulók	Csak nemze- tiségi tanulók	Csak cigány tanulók	Nem tudja, nincsenek	Összesen
Az intézményvezetők becsléseinek átlaga	18	4	33	22	24

Az adatok sokkoló bizonyítékai annak, hogy azok az iskolák, amelyekben cigány osztályok vannak, csapdahelyzetben vannak. Ezeknek az iskoláknak az igazgatói minden szempontból rosszabbra értékelik iskolájuk színvonalát, mint azok a kollégáik, akiknek az iskolájában nincsenek ilyen osztályok. Az pedig, hogy egyetlen szempontból – az alternatív pedagógiai programok szempontjából – mégis jobbnak ítélik iskolájukat, valószínűleg ezúttal is csak azt bizonyítja, hogy egyenlőséget tesznek az úgynevezett cigány felzárkóztató programok és az alternatív pedagógiai programok közé.

Az iskolák színvonalának talán legobjektívebb mérőszáma az, hogy hányan és hol tanulnak tovább a végzős diákok közül. Ebből a szempontból is azok az iskolák vannak kedvezőbb helyzetben, amelyekben csak nemzetiségi tanulók vannak, és azok a „vesztések”, amelyekben a kisebbségek közül csak cigány tanulók vannak. (21. táblázat)

Még nagyobbak az iskolák közötti különbségek nemzetiségi profil szerint, amikor a főiskolán, illetve egyetemen továbbtanulók arányainak becslésére kértük az intézményvezetőket (22. táblázat).

A munkanélküliség prognózisát tekintve viszont megint csak azok az iskolák „vezetnek”, ahol a cigány gyerekek jelentik az egyetlen kisebbséget.

Jól jelzi a nemzeti kisebbségekhez tartozó és a cigány tanulók esélykülönbségeit az is, hogy az intézményvezetők szerint a nemzetiségiek 3–3 százaléka szokott évismétlő lenni az alsó, illetve a felső tagozaton, miközben ugyanezek az arányok a cigány tanulók esetében 11, illetve 14 százalék.

III. A KISEBBSÉGI OKTATÁS – AZ OSZTÁLYFŐNÖKÖK SZEMÉVEL

Az OKI 1999-es kisebbségi kutatása során olyan adatokat is elemeztünk, amelyek a települési önkormányzatok információi alapján kiválasztott, nemzetiségi és etnikai kisebbségekhez tartozó tanulókat jelentősebb arányban tanító 281 iskolában az 5. és a 8. évfolyamok egy-egy osztályának, valamint néhány középiskolai osztályának az osztályfőnökeitől származnak.¹⁵ Az osztályfőnökök kiválasztását a magyar oktatási rendszerben hagyományosan betöltött szerepük indokolta. Az osztályfőnöki szerep íratlanul, de annál erősebb hagyományként megkívánja, hogy betöltőiknek személyre szólóan kell törődniük osztályuk tanulóival; hogy érdeklődniük kell tanítványaik élete és problémái iránt, és hogy iskolai előmenetelük érdekében adott esetben családi körülményeikkel is foglalkozzanak. Joggal gondolhattuk tehát, hogy az osztályfőnökök más tanároknál többet tudnak osztályuk tanulóiról, így nemzeti, etnikai hovatartozásukról is és az ezzel összefüggő iskolai problémáikról.

Összesen 519 osztályfőnökkel készült kérdőíves interjú. 49–49%-uk ötödik, illetve nyolcadik osztályt vezet, 2%-uk pedig középiskolai osztályt. Az önkormányzatoknál kapott előzetes információk szerint a felkeresett iskolák 54%-ába jár viszonylag sok cigány tanuló; 20%-ukba viszonylag sok német nemzetiségű;

¹⁵ A megkérdezett tanárok által vezetett osztályok közül statisztikai mintavétellel választottuk ki azokat, amelyeknek a tanulói egy tanóra keretében töltötték ki kérdőívünket kérdőbiztosaink jelenlétében.

további 26%-ukba pedig egyéb (horvát, román, szerb, szlovák, szlovén) nemzeti-ségi tanulók. Természetesen számítottunk arra, hogy az iskolák ama 46%-ába is járhatnak cigány tanulók, amelyeket elsősorban nemzetiségi tanulóikra számítva kerestünk fel, és fordítva: a cigány tanulók jelenléte miatt kiválasztott iskolákban is előfordulhatnak nemzeti kisebbségekhez tartozó gyerekek.

A kisebbségi oktatás sajátosságainak vizsgálata nehéz feladatnak bizonyult azok körében, akik maguk is olyan osztályban tanítanak, amelyekbe viszonylag sok kisebbségi tanuló jár. A kérdezőbiztosok gyakran tapasztalták, hogy a kisebbségekhez tartozás témáját az iskolaigazgatók és a tanárok hárítják, esetenként tabukérdésként kezelik. Az elzárkózás hátterében több ok áll. Szerepet játszanak benne tudásszociológiai problémák: a kisebbségekkel kapcsolatos témák általános társadalmi tisztázatlansága, a negatív történelmi emlékek gátló hatása, a kisebbségek asszimilációjával összefüggő kategorizációs problémák, a „nemzetiségi” és az „etnikai” kategóriák közötti megkülönböztetés ismeretének hiánya. De szerepet játszik az elzárkózásban a megfelelő társadalmi technikák kialakulatlansága is: a kisebbségi identitások iskolai kezelésének ellentmondásossága, a kisebbségekhez való viszony kultúrájának problémái, az előítéletesség látszatától való félelmek, a kisebbségi hovatartozások vállalásának szabadságát védő jogok sajátos értelmezése is (az a felfogás, hogy ha egyénileg nem lehet senki nemzetiségi és etnikai hovatartozását nyilvántartani, iskolai vagy osztályszinten sem szabad beszélni a kisebbségekhez tartozó tanulókról). Végül nem zárhatjuk ki, hogy a tanárok attitűdjeit a kisebbségi oktatással kapcsolatos szakmai, pénzügyi és oktatáspolitikai problémák is befolyásolták. Így aztán többször előfordult, hogy a papírforma szerint kisebbségi oktatással is foglalkozó iskolákban készült interjúk egyes kérdéseire nem tudtak válaszolni az osztályfőnökök – vagy úgy válaszoltak, mintha náluk nem lennének kisebbségekhez tartozó tanulók.

A válaszokból e problémák ellenére is – vagy talán éppen ezért – figyelemre méltó kép rajzolódik ki. A kérdések egy részére ugyan valóban csak abban az esetben tudtak érdemben válaszolni az osztályfőnökök, ha iskolájukban nemzetiségi és etnikai kisebbségekhez tartozó tanulói is voltak, illetve, ha tudtak jelenlétükről, valamint, ha valamilyen formában folyt náluk kisebbségi oktatás. A kérdések másik része azonban a kisebbségi oktatás elveit, lehetséges koncepcióit, a többség és a kisebbségek viszonyának problémáit érintette. Külön is kitértünk a cigány tanulók iskolázásával kapcsolatos problémákra. Ezekre az általánosabb kérdésekre már azok is tudtak válaszolni, akik a helyi kisebbségi oktatással vagy az iskolák konkrét gyakorlatával kapcsolatos kérdéseket nem vonatkoztatták magukra.

1. Kisebbségi tanulók

Az osztályfőnökök sokszor bizonytalanok a kisebbségekkel kapcsolatos kérdésekben. Az 519 megkérdezett tanár közül megközelítőleg minden második válaszolt azokra a kérdésekre, amelyek a nemzeti kisebbségekhez tartozó gyerekeket is oktató iskolákra vonatkoztak. Ugyanakkor a cigány tanulókkal és oktatásukkal kapcsolatos kérdésekre ennél többen válaszoltak.

24. táblázat. Nemzetiségi és a cigány tanulók jelenléte az iskolák kisebbségi jellege szerint (%-ban)

Az osztályfőnökök szerint az iskolában...	Az iskola kiválasztásakor feltételezett kisebbségek			
	Cigány tanulók	Német nemzeti-ségű tanulók	Egyéb nemzeti-ségű tanulók	Összesen
Nemzetiségi tanulók				
vannak, megbecsüli az arányukat	12	66	64	38
vannak, nem tudja az arányukat	4	26	29	15
nincsenek	83	8	7	47
Cigány tanulók				
vannak, megbecsüli az arányukat	85	48	60	76
vannak, nem tudja az arányukat	11	26	21	14
nincsenek	4	26	19	10
Összesen	54	20	26	100

A cigány tanulókat oktató iskolákról alkotott előzetes tipizálásunk helyességét megerősíti az osztályfőnökök válasza. Ezekben az iskolákban csak 4%-uk szerint nincsenek cigány tanulók. Ugyanakkor becsléseik szerint a cigány tanulók által nagyobb számban látogatott iskolák 83%-ában nincsenek nemzetiségi tanulók. (24. táblázat) Ez akár így is lehetne. Ám azoknak az osztályfőnököknek a 43%-a, akik szerint a tanulók egy része cigány, a nemzeti kisebbségekhez tartozó tanulók arányát firtató kérdésünkre is válaszolt (igaz, legtöbbször azt, hogy nem tudják, hány %-uk tartozik nemzeti kisebbséghez). E két kérdés alapján pedig a cigány tanulókat nagyobb számban tanító iskoláknak csak az 57%-ában nincsenek nemzetiségi tanulók. Elképzelhető, hogy sokan a cigány tanulókra gondolva, illetve néhány nemzetiségi tanuló ismerete alapján válaszoltak a nemzetiségi tanulók arányára vonatkozó

kérdésre olyan iskolákban is, amelyekben nincsenek számottevően. Minden-
esetre a válaszok tükrözik a tanárok bizonytalanságát abban a kérdésben,
hogy vannak-e – és ha igen, milyen arányban – kisebbségekhez tartozó tanu-
lók az iskolában.

Ugyanakkor az osztályfőnökök közül sokan nem tudták vagy nem akarták
megbecsülni, hogy a lakosság, illetve iskolájuk tanulóinak hány %-a tartozik a te-
lepülésen számon tartott nemzeti kisebbségekhez. Azok válaszaiból viszont,
akik számszerűsítették a kisebbségekhez tartozó tanulók arányát, az derült ki,
hogy a cigány tanulókat is tanító iskolákban a tanulóknak átlagosan az egynegye-
de cigány, a nemzeti kisebbségeket is tanító iskolákban pedig legalább az egyhar-
maduk tartozik valamelyik nemzeti kisebbséghez (25. táblázat).

25. táblázat. Az iskolába járó kisebbségi tanulók legjelentősebb csoportjának
tanárok által becsült aránya az érdemi választ adók %-ában

Kisebbségi tanulók	20%-nál kevesebb	21–40 %	41–66 %	67%-nál több	Arányuk a nemzeti kisebbségeket tanító iskolákban (%-ban)	Arányuk a cigány tanuló- kat tanító iskolákban (%-ban)	Az iskolák létszáma (ő)
Cigányok (n=324)	58	23	10	9	25	32	344
Horvátok (n=20)	10	20	30	40	57	6	218
Németek (n=67)	40	18	28	13	35	7	374
Románok (n=15)	53	-	7	40	45	13	130
Szerbek (n=12)	58	-	17	25	35	3	269
Szlovákok (n=30)	23	27	30	20	42	7	212
Szlovének (n=5)	20	-	-	80	73	10	186

Azokban az iskolákban tehát, amelyekről azt feltételeztük, hogy tanu-
lóiik egy része valamelyik nemzeti kisebbséghez tartozik, az osztályfőnö-
kök becslései szerint ők alkotják a tanulók 35–73%-át. Ugyanezekben
a tanintézményekben a becslések szerint a tanulók további 25%-a cigány.
Azokban az iskolákban, amelyekben jelentős számú cigány tanulót feltéte-
leztünk, ennél magasabb az arányuk: az osztályfőnökök szerint átlagosan
a tanulók 32%-a cigány. Ugyanakkor a becslések szerint ezekben az isko-
láknak nemzeti kisebbségekhez tartozó tanulók is vannak, a legnagyobb

arányban románok. Ezek az adatok megerősítik, hogy a kutatásunk színhe-lyeiül kiválasztott iskolákban valóban számottevő arányban vannak nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó tanulók. Ugyanakkor – ahogy ez a későbbi adatokból többszörösen is kiderül majd – nem vonhatjuk le belőlük azt a következtetést, hogy a kisebbségi tanulók aránya pontosan olyan, ahogy az osztályfőnökök vélik. Azokban az iskolákban a létszáma, amelyekben jelentősebb arányban tanulnak kisebbségi tanulók, 130–344 között van. A viszonylag alacsony létszámot mintánk sajátosságaival magyarázhatjuk.

2. Interetnikus kapcsolatok a településen és az iskolában

Valamilyen kisebbség (esetleg több is) minden településen és iskolában található jelentősebb számban. Az együtt élők közötti viszonyokat az iskolai osztályzatok segítségével értékelték a tanárok. (26. táblázat)

A kérdések kényességét mutatja, hogy sokan nem válaszoltak rájuk. A tanárok a cigányok és a magyarok kapcsolatait értékelték a legnagyobb, a nemzetiségek és a cigányok kapcsolatait a legkisebb arányban. A legjobbnak a nemzeti kisebbségek és a magyarok kapcsolatait látják. Ezek rendre 4,8 átlagosztályzatot kaptak. Összességében a cigányok és a magyarok kapcsolataira adták a legalacsonyabb osztályzatokat, amelyek azonban önma-gukban nem igazán alacsonyak (a településen 3,5, az iskolában 4, az osztályban 4,3). Ez némileg ellentmondani látszik a hétköznapi tapasztalatoknak. Lehetséges, hogy azok a tanárok is, akik vállalkoztak a magyarok és a cigányok közötti kapcsolatok értékelésére – kényesnek ítélvén a témát – egyfajta óvatossággal válaszoltak ezekre a kérdésekre. Érdekes, hogy ezen belül a település szintjén látják a kapcsolatokat a legrosszabbnak és saját osztályukban a legjobbnak.

Az interetnikus viszonyokról árnyaltabb képet kapunk, ha megnézzük, hogy azok, akik 1-es vagy 2-es osztályzatot adtak valamelyik kapcsolattípusra, konkrétan miket tartottak az elmúlt években a legsúlyosabb konfliktusoknak. Ezek aránya a településen élő cigányok és magyarok közötti viszonyt illetően a legnagyobb (10%). Az alábbiakban csak az iskolai oktatást érintő konfliktusokat idézzük fel. A konkrétumokat firtató kérdésekre adott válaszokból kiderül, hogy a pedagógusok jó része beleértette a nemzetiségiek fogalmába a cigányokat is. Íme, a válaszok:

26. táblázat. Az interetnikus kapcsolatok értékelése (%-ban és 1-től 5-ig terjedő átlagosztályzatokban)

Milyen a kapcsolat(a)...	Válasz- hiány	Oszályzatok					Átlagok
		1	2	3	4	5	
<i>A településen a ... nemzetiségűek és a magyarok között?</i>	49	–	1	5	15	30	4,4
<i>A településen a cigányok és a magyarok között?</i>	24	2	8	27	30	9	3,5
<i>A településen a cigányok és a ... nemzetiségűek között?</i>	71	1	2	6	11	9	3,9
<i>Személy szerint önnek az itt élő ... nemzetiségűekkel?</i>	52	–	–	1	10	37	4,8
<i>Személy szerint önnek az itt élő cigányokkal?</i>	21	–	1	9	40	29	4,2
<i>Az iskolában a ... nemzetiségűek és a magyarok között?</i>	52	–	1	2	5	40	4,8
<i>Az iskolában a cigányok és a magyarok között?</i>	22	–	2	17	38	–	4
<i>Az iskolában a ... nemzetiségűek és a cigányok között?</i>	71	–	1	4	10	15	4,3
<i>Az osztályában a ... nemzetiségűek és a magyarok között?</i>	56	–	–	1	6	37	4,8
<i>Az osztályában a cigányok és a magyarok között?</i>	26	–	1	7	27	29	4,3
<i>Az osztályában a ... nemzetiségűek és a cigányok között?</i>	82	–	–	2	5	12	4,5

a) A legsúlyosabb konfliktusok az iskolában

- Lopásra utaló válaszok: „Lopás(ok)” (20 említés). „Diákok biciklit loptak a szülőktől, a gyerekek agresszívek, zsarolják egymást, durvák.” „Lopási ügyek, a gyerekek próbálják védeni a gyerekeket.”
- Agresszivitásra utaló válaszok: „Verekedés(ek)” (24 említés). „Veszekedések” (2 említés). „Agresszió, agresszivitás, agresszív magatartás” (8 említés). „A cigány gyerek nekimegy a magyarnak, üti, veri.” „Terrorizálás, fenyegetés.” „Durvaság, rossz munkafegyelem.” „Csúnyán beszélnek, verekednek.” „Itt folyamatos probléma, hogy a cigányokkal kisebbségben vannak a magyarok, félnek, csak együtt mernek hazamenni, bántják a magyar gyerekeket.” „Megfélemlítés, gyakori verekedések, a viselkedésük miatt nem szeretik a cigányokat.” „A nagyobb tanuló a kisebbet terrorizálja.” „A cigá-

nyok verekedtek, kötekedtek.” „Brutalitás, durvaság, lopás, trágár beszéd, fenyegetés, megfélemlítés.” „Fizikai erejük fitogtatása.” „A cigányok durvák, csúnyán beszélnek, csúfolódás a cigányok és a magyarok között, sokszor indokolatlanul.” „Rágalmazás, hazudozás, durva beszéd.” „Provokatív viselkedések, dohányzás, iskolakerülés, rendetlen iskolai munka.” „Békétlenkedés.”

- Magatartási problémákra utaló válaszok: *„Beilleszkedési problémák, tisztaság.” „Nem alkalmazkodnak a többiekhez, nem akarnak tanulni, hangoskodnak.” „Beilleszkedési zavarok, igazolatlan hiányzás, hiányos felszerelés.” „Hiányzás, csúnya beszéd, magatartásbeli problémák.” „A magatartási problémák.”*
- A cigányok sajátos tulajdonságaira utaló válaszok: *„Nincs, aki jobban képviselné a saját közösségüket a cigányok között.” „Túlzott nemzeti öntudat a cigányok részéről, ha valamiért felelni kell, a cigányságukra hivatkoznak.” „A cigánygyerekek egymást is nehezen fogadják el, elsősorban életvitelük miatt.” „A cigány összetartó.” „Viselkedések, napi összeszólalkozások, alaptulajdonságok különbözősége miatt.” „Az alap intelligenciában hatalmas különbség. Alapvető viták, gyerekek közötti általános problémák.” „A cigány gyerekek „bandába” verődve fenyegetnek iskolás gyerekeket.”*
- Előítéletekre utaló válaszok: *„Előítélettel viselkednek a magyarok.” „Fegyelmezetlenség, veszekedések előfordulnak, lecigányozás is, de viszont is a lemagyározás. Van egy kis előítélet.” „Nem igazán fogadják be mindet (nem tiszták, más szokások). Egyyszerűen nem szeretik.” „Vegyes osztályban előítéletből fakad a megkülönböztetés, a cigány gyerekek verekednek.” „A magyar gyerekek csúfolódnak, a cigány gyerekek dohányoznak, vagányok, öltre mennek.” „Ellenszenvesek egymással szemben.”*

b) A legsúlyosabb konfliktusok az osztályban

- *„Verekedések, szünetben hangoskodás, durván kiosztják egymást.” „Egy brancsot képeznek a nemzetiségiek.” „Felszerelés, házi feladatok hiánya.” „Durvaságok.” „Lopás, verekedés.” „Fenyegetés, lopás.”*
- *„Lopás” (3 említés). „Néha lopások történnek, összeverekednek.” „A cigány gyerek akarta a magyar gyereket csiskáztatni.” „Óráközi összetűzések, hatalmi viszony kialakítása.” „Előítéletek a magyar gyerekek részéről.” „Durvaság, tízórai pénz elvétele.” „Viszályok, eltérő viselkedési normák.” „Érzékenyek arra, hogy cigányok, ebből adódik, hogy durvák, csúnyán beszélnek. Nem tartják cigánynak magukat, szégyellik.” „Előítéletek a magyar gyerekek részéről, amit otthon tanulnak.” „Megfenyegetés, durvaságok.” „Csúfolódás.” „Csúfolódás, vita.” „Hajba kapnak, ütnek.” „Felszerelés, házi feladat hiánya.” „Túlkoros és agresszív cigány gyerek (egy).” „A roma gyerekek agresszívek, verik a gyerekeket.” „Órai figyelmetlenség, rendszeres tanulás hiánya.”*

A szöveges válaszok arról tanúskodnak, hogy a konfliktusok legfőbb forrását a cigányok magatartásában, viselkedésében, életformájában látják az osztályfőnökök. A nemzeti kisebbségek magatartását nem tartják igazán problematikusnak. A válaszokból a tanárok tehetetlensége is kiolvasható, ugyanakkor az is, hogy nincsenek szakmai ismereteik a kulturális különbségekről, a magatartások mögött meghúzódó okokról, de arról sem, hogy az iskolának milyen lehetőségei vannak ezeknek a konfliktusoknak a kezelésére.

3. Kisebbségi oktatás az iskolában

a) Csoportszerkezeti sajátosságok

Az osztályfőnökök négyötöde szerint iskolájuk egyaránt feladatának tartja a nehézségekkel küzdő tanulók felzárkóztatását és a tehetségesek kiemelt gondozását. Az iskolák mintegy felében vannak különbségek a párhuzamos osztályok között, és négyötödükben van csoportbontás bizonyos tanórákon. Azokban az iskolákban, amelyekben van csoportbontás, nagyobb arányban tartják az iskola feladatának a tehetséggondozást és felzárkóztatást együttesen (83%), és kisebb arányban érzik annak csak a felzárkóztatást (16%). Ahol viszont nincs csoportbontás, valamivel kisebb arányban tulajdonítják iskolájuk együttes feladatának a felzárkóztatást és a tehetséggondozást (73%), és nagyobb arányban csak a felzárkóztatást (24%). Ez arra utal, hogy ahol nagyobb szükség lenne a nehézségekkel küzdő tanulók felzárkóztatására, kevésbé élnék ennek egyik lehetőségével, a csoportbontással, illetve, hogy ez a módszer inkább a tehetséggondozás szolgálatában áll.

Magyarországon a hatvanas évek elejétől kezdve működnek külön osztályok a cigány tanulók számára.¹⁶ Vizsgálatunkban az összes megkérdezett tanár 32%-a válaszolta azt, hogy iskolájukban vannak olyan *osztályok*, amelyekbe többségükben cigány tanulók járnak.¹⁷ Ezek 28%-a mondta, hogy iskolája inkább a felzárkóztatást tartja feladatának, 71%-uk pedig, hogy a felzárkóztatást és a tehetséggondozást egyaránt feladatának tartja. Ahol viszont

¹⁶ „1974-re az ország mintegy háromezer településén 181 cigány osztály jött létre. Az akkori vizsgálatok azonban egyértelműen kiderítették: ezek az osztályok a többinél jóval alacsonyabb színvonalon és rosszabb körülmények között működnek, így nem alkalmasak a romák társadalmi hátrányainak leküzdésére.” Nagy Emese Ildikó interjúja Kemény Istvánnal, *i. m.*

¹⁷ Kemény István szerint „a helyzet [...] 1971 óta nem sokat változott. A rendszerváltáskor az általános iskolás roma gyerekeknek ugyanúgy mintegy 20%-a járt elkülönített, alacsonyabb színvonalú osztályba, miként most is. A hatvanas években létrehozott cigányiskolák egy része pedig ma is ilyen formában működik tovább.” Nagy Emese Ildikó interjúja Kemény Istvánnal, *i. m.*

nincsenek ilyen osztályok, kevésbé érzik kizárólagos feladatuknak a felzárkóztatást (12%), és inkább a kétféle alapfeladat együttes ellátására törekszenek (86%).

Azokban az iskolákban, amelyekben jelentős arányban vannak cigány tanulók, az osztályfőnökök 37%-a szerint vannak olyan osztályok, amelyekben a többség cigány. Ugyanakkor abból a 44 osztályfőnökből is azt mondták hatan, hogy náluk vannak cigány osztályok, akik szerint iskolájukban nincsenek cigány tanulók. Attól függően, hogy az iskolákban milyen kisebbségekhez tartozó tanulók vannak, különbségeket találunk az alapfeladatok értelmezésében, az osztályok tanulmányi színvonalától függő szervezésében és a csoportbontások gyakorlatában (27. táblázat).

A cigány tanulókat tanító iskolákban viszonylag sok osztályfőnök érzi az iskola elsődleges feladatának a nehézségekkel küzdő tanulók felzárkóztatását, és ezekben az iskolákban van a leggyakrabban különbség tanulmányi szempontból is a párhuzamos osztályok között. A cigány tanulók nagyobb számát a közvélemény is összekapcsolja az osztályok rosszabb teljesítményével. Ez lehet az egyik oka annak, hogy egy 1997-es közvélemény-kutatásban a megkérdezetteknek a 16%-a válaszolta azt, hogy gondot okozna nekik, ha gyermekük olyan osztályba járna, amelyben néhány tanuló cigány, míg az, ha olyan osztályba járna, amelyben a tanulók harmada cigány, már 54%-uknak okozna gondot.¹⁸

Az osztályok közötti teljesítménybeli különbség okait a következőképpen látják a tanárok:

- Képességek, adottságok szerint: „*képességbeli különbségek*”, „*képesség szerinti összetétel*”, „*képességek szerinti szétválogatás*” (50 említés). „*A képességek megoszlása nem egységes.*” „*Képességbeli problémák.*” „*Már az 1. osztálytól külön vannak válogatva, képesség szempontjából.*” „*A gyerekek adottságai szerint*” (2 említés). „*Képességek miatt más módszerrel tanulnak.*” „*Értelmi szintkülönbség.*” „*Csoportosítva lettek a képességeik szerint.*” „*Tudásszint szerint csoportosításban dolgoznak.*” „*Nívóbeli különbség.*” „*Már az óvodai teljesítmény szerint, otthoni, baráti kapcsolatok.*”
- Jó tanulók – rossz tanulók osztálya: „*Tanulmányi eredmény alapján*” (4 említés). „*Az egyik osztály tehetséggondozó*” (2 említés). „*Szétválasztás, A – B, tehetséges – felzárkóztató.*” „*A különböző orientáltságú osztályok között a tanulmányi eredmények között is van különbség.*” „*Külön osztályban foglalkozunk a tehetséges tanulókkal, más osztályokban van a felzárkóztatás.*” „*Külön felvételi alapján, tehetséggondozó osztályba, illetve felzárkóztató osztályba kerülnek, a haladás a cél.*” „*Emelt szintű osztályok is vannak.*” „*Kis létszámú, felzárkóztató osztályok.*” „*A tanulmányi eredmények miatt az egyik osztályban jobb*

¹⁸ Marián Béla: i. m. 1997.

27. táblázat. A tanulókkal való differenciált foglalkozás gyakorlata az iskolákban (%-ban)

	Az iskolába járó kisebbségi tanulók						
	Cigányok	Horvátok	Németek	Románok	Szerbek	Szlovákok	Szlovének
<i>Az iskola feladata</i>							
Inkább a tehetséggondozás	1	3	4	6	-	-	2
Inkább a felzárkóztatás	25	13	6	11	18	4	33
Mindkettő egyformán	74	84	90	83	82	96	67
<i>Egy évfolyamon tanulmányi szempontból az osztályok között</i>							
Van különbség	54	31	54	29	38	31	33
Nincs különbség	18	24	23	18	19	27	33
Nincsenek párhuzamos osztályok	26	45	23	53	44	42	33
<i>Az iskolában bizonyos tanórákon</i>							
Van csoportbontás	78	73	88	56	77	84	80
Nincs csoportbontás	22	27	12	44	23	16	20
<i>Az ő osztályában</i>							
Van csoportbontás	67	65	76	63	75	71	67
Nincs csoportbontás	33	35	24	37	25	29	33

tanulók vannak, a másikkban gyengébbek.” „A tanuláshoz való viszonyulásból.” „Különböző érdeklődés.” „Felzárkóztatás miatt a szelekció eredményes volt.” „Képesség szerint próbálják az osztályokat összeállítani, de vannak mindig lemaradók.” „A jobban tanulókat külön tagozaton tanítjuk, a másik két osztályban a gyengébb tanulókat tanítjuk.” „Vannak jobb és rosszabb képességű osztályok.”

- Szakmai szempontok: „Felvételnél erős a szelektálás a tagozatok miatt. Osztály összetétele miatt.” „Az egyik osztály nyelvoktató, a másik emelt szintű nyelvoktató” (2 említés). „A tagozatos osztályokban jobbak a gyerekek.” „Szakosított, normál osztályok.” „Az „a” osztályokba a német nemzetiségű nyelvet tanuló diákok kerülnek.” „A tagozatos gyerekek jobban kezelhetők.” „Van tagozatos osztály, már az óvodában is.” Egyes tantárgyaknál a tanulmányi eredmény alapján sorolják a gyerekeket.” „Reál irányultságú osztályba válogatott gyerekek járnak.” „Nemzetiségi nyelv oktatásának óraszámából, teljesítési különbségek.” „Különböző nyelvi tudásszint.” „A kéttannyelvűek jobbak.” „Kéttannyelvű, képességek miatt.” „A különbség évről évre csökken, a jobb teljesítményű osztályok korábban ének-zene, majd néptánc tagozatosok voltak.” „Tagozatos osztályban elvileg működik a kiválogatás elve, így jobbak az eredmények.” „A tagozat-

ra eleve jobb képességű gyerekek kerülnek.” „A jobban tanulókat külön tagozaton tanítjuk.” „A tagozatos osztályok jobb összetétele, jobban terhelhetők.” „A párhuzamos osztályok közül az egyik német tagozatos és nagyobbak a követelmények, jobb teljesítményű diákok kerülnek ide.”

- Családi háttér szerint: „Családi háttér”, „szülői háttér” (21 említés). „A falu egyik vége vagy a másik vége, sok a hátrányos helyzetű, nem csak cigány.” „Alternatív és normál osztályok vannak a 6–7 évfolyamon.” „A szülők műveltsége, iskolázottsága, viselkedése.” „A szülői háttér miatti adottság.” „Az első a kiválasztás alapja, otthoni háttér, pedagógiai hozzáállás.” „Gazdasági és családi háttér.” „A gyerekek összetétele, a családi háttér, és indíttatásból.” „Az osztály összetétele, más képességek, szülői háttér.” „Családi háttér határozza meg a tanulás szintjét.” „Tehetség, az osztály összetétele, szülői háttér, motiváltság.” „A szülők anyagi helyzete, felszereltség hiánya.” „Eleve olyan hátránnyal jönnek a gyerekek, nem akarnak tanulni.”

- Pedagógiai szempontok szerint: Kisebbségek jönnek a problémás gyerekek.” „Elég sok az értelmi fogyatékos gyerek.” „Homogén osztályban eredményesebb a munka.” „Egyéni értékrend alapján.” „Fogyatékoság, hátrányos helyzet.” „A tanulók fegyelmezetlenek.” „Túlkorosak, magatartási problémák.”

- Származás szerint: „Otthoni hátrányos különbségek, tanulási problémák, indításkor (elsőben) nemzetiségi.” „Származás.” „Nemzetiségi összetétel.” „A cigány osztály sokkal értelmesebb, de nem akarnak tanulni, ezért rosszabb az eredményük.” „Keresztényi szellemű csoportok, hátrányos helyzet.” „Attól, hogy több cigány van, ezért gyengébb a teljesítmény.” „Az egyik 5. cigány, a másik magyar.”

- Egyéb válogatási szempontok: „Óvodai javaslat alapján.” „A rengeteg hiányzás miatt” (2 említés). „Az alsó tagozatból három osztályt kettőbe osztottak felvételi alapján.” „A gyerekek összetétele” (14 említés). „Eltérő szorgalom” (5 említés). „Az osztályok összetételéből, előzetes felkészülés.” „Beíratási követelmény.” „Bejárók azok a tanulók.” „Csoportbontás.” „Eltérő pedagógiai munka.” „Differenciált osztályok vannak.” „Sok tényező okozza.”

- A véletlen: „Véletlenszerű” (7 említés). „Beiratkozásból adódott” (3 említés). „A szülők módszert, illetve tanárt választanak.” „Nem szelektálnak, mégis az egyik jobb.” „Szülők és gyerekek választanak osztályt és csoportot.” „Hogy melyik osztályba íratják be a gyereket.” „Már eleve adott volt, attól függően, hogy melyik osztályba íratják be valakit.” „Nem lehet tudni.” „Létszám miatt.” „Az első osztályban kialakított csoport viszonya, eltérő pedagógiai munka.” „Az első osztályba eleve úgy iratkoznak a gyerekek.”

b) A kisebbségi oktatás programjai és eredményessége

Az iskolák 45%-ában készültek helyi kisebbségi tantervek, további 6%-ukban szándékoznak készíteni. Míg a nemzeti kisebbségeket tanító iskolák

66%-ában készültek helyi kisebbségi tantervek, addig a cigány gyerekeket tanítóknak csak a 39%-ában. Ahol vannak többségükben cigány tanulókból álló osztályok, ugyancsak kisebb arányban készültek ilyenek, mint amelyekben nincsenek (36, illetve 49%). A tanárok 30%-a egyaránt mondta azt, hogy náluk készültek helyi kisebbségi tantervek, és azt, hogy használnak máshol készült iskolai tanterveket. Ez azt jelenti, hogy ahol készítették illet, az esetek 66%-ában máshol készült tantervet használtak. Ezekben az esetekben a „készítés” fogalma mögött a máshol készült tantervek adaptálása húzódik meg, mivel gyakorlatilag mindenki (94%) azt mondta, hogy adaptálva használják a máshol készült tanterveket. Azoknak az iskoláknak az 57%-ában, amelyekben nem készítették helyi kisebbségi tantervet, máshol készült tanterveket használnak. Összesen az iskolák 53%-ában használnak vagy saját készítésű, vagy máshol készült tantervet, 13%-ukban pedig nem készítették és nem is használnak máshol készült tantervet, és nincs is szándékukban készíteni vagy átvenni illet.

A kisebbségi oktatáshoz közelebb eső kérdés, hogy milyen kisebbségi programot használnak az iskolák. Kemény István, Havas Gábor és Liskó Ilo-
na 1999-es vizsgálata 192 olyan önkormányzati iskolára terjedt ki, amelyekbe számításaik szerint a roma tanulók mintegy egynegyede jár. Ők gyakorlatilag egyetlen olyan roma oktatási programmal sem találkoztak, amely eredményesen működött volna.¹⁹ A mi kutatásunk szerint azok az iskolák, amelyekben vannak többségükben cigány tanulókból álló osztályok, a többiekhez képest hátrányban vannak az idegen nyelv oktatásában, a kétnyelvű oktatásban és az interkulturális oktatási programokban is. Ugyanakkor 71%-ukban vannak cigány felzárkóztató programok (28. táblázat).

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy milyen különbségeket látnak az osztályfőnökök az egyes osztályok és iskolák között a feltételek és az eredményesség szempontjából. Szempontjaink közül kettő érintette magukat a diákokat: a tanulmányi eredmény és a magatartás, a többi az oktatás „infrastruktúrájára” vonatkozott. Ahogy látjuk, az osztályfőnökök a cigány osztályok tanulmányi teljesítményét és magatartását egyaránt rosszabbnak ítélik meg, mint a többi osztályét. Itt utalunk rá, hogy az 1998-as osztályfőnök-vizsgálatban azt tapasztaltuk: az a tény, hogy osztályfőnökök osztályában vannak-e kisebbségekhez tartozó – köztük cigány – tanulók, befolyásolja az osztály csoportsajátosságairól kialakított képet. Ebben a kutatásban az osztályfőnökök 12 szempontból „osztályozhatták” 1-től 5-ig osztályukat (versenyszellem, közösségi szellem, a tanárokkal való jó viszony, széthúzás, közömbösség, szorgalom, az

¹⁹ Nagy Emese Ildikó interjúja Kemény Istvánnal, *i. m.*

28. táblázat Van-e az iskolában kisebbségi oktatás? (%-ban)

	Többségükben cigány tanulókból álló osztályok		Összesen
	vannak	nincsenek	
<i>Idegen nyelv oktatása</i>			
Nincs	20	9	12
Van, de nem vesz részt benne	67	68	68
Van és részt vesz benne	14	23	20
<i>Kétnyelvű oktatás</i>			
Nincs	94	77	79
Van, de nem vesz részt benne	5	16	12
Van és részt vesz benne	1	11	8
<i>Anyanyelvű oktatás</i>			
Nincs	45	44	44
Van, de nem vesz részt benne	27	37	34
Van és részt vesz benne	29	19	22
<i>Interkulturális program</i>			
Nincs	60	65	63
Van, de nem vesz részt benne	23	16	18
Van és részt vesz benne	15	14	14
<i>Cigány felzárkóztató program</i>			
Nincs	29	80	64
Van, de nem vesz részt benne	31	12	18
Van és részt vesz benne	39	7	17

iskola szeretete, érdeklődés, kritikusság, segítőkészség, fegyelmezettség és durvaság). Azok, akiknek az osztályában voltak kisebbségi tanulók, összességében 1,8-del osztályozták rosszabbra osztályukat, mint azok, akiknek az osztályában nem voltak. Az előbbieket durvábbnak, széthúzóbbnak, kevésbé szorgalmasnak és érdeklődőnek és kevésbé kritikusnak tartották osztályukat, mint az utóbbiak.²⁰

Ami az oktatás „infrastruktúráját” illeti, azokban az iskolákban, ahol vannak cigány osztályok, a tanárok az átlaghoz képest rosszabbnak ítélik meg az iskola számítógépes felszereltségét és az idegen nyelv oktatásának lehetőségeit is, míg az alternatív pedagógiai programok szempontjából, valamint a kisebbségi kultúra oktatása szempontjából az átlagnál jobbnak tartják iskolájukat. A cigány osztályokban tanuló diákok oktatási feltételeivel kapcsolatos

²⁰ Marián Béla – Szabó Ildikó: *i. m.* 1998.

véleményekkel megegyeznek azoknak az esettanulmányoknak a tapasztalatai, amelyek a cigány tanulók iskolai körülményeit vizsgálták.²¹

29. táblázat Az iskola színvonala az iskolák átlagához képest a többségükben cigány tanulókból álló iskolákban (%-ban)

	Cigány többségű osztályok	
	Vannak	Nincsenek
<i>A tanulók teljesítménye szempontjából</i>		
Jobb	16	37
Roszsabb	24	3
<i>A tanulók magatartása szempontjából</i>		
Jobb	16	37
Roszsabb	24	3
<i>A pedagógusok felkészültsége szempontjából</i>		
Jobb	6	5
Roszsabb	2	-
<i>A számítógépekkel való ellátottság szempontjából</i>		
Jobb	8	5
Roszsabb	23	18
<i>Az idegen nyelvek oktatása szempontjából</i>		
Jobb	19	43
Roszsabb	22	7
<i>Az alternatív pedagógiai programok szempontjából</i>		
Jobb	24	18
Roszsabb	12	17
<i>A kisebbségi kultúrák oktatása szempontjából</i>		
Jobb	35	47
Roszsabb	8	11

Az osztályfőnökök tipikusan átlagosnak vagy az átlagnál valamivel jobbnak érzik iskolájukat mind tanulók teljesítményét illetően, mind pedig a pedagógiai munkát illetően. Azok viszont, akiknek az iskolájában vannak cigány osztályok, csak az alternatív pedagógiai programok szempontjából érzik

21 Girán János – Kardos Lajos: *Iskolapélda. Egy Hajdúhadházon elkezdett kutatás tapasztalatainak összegzése* c. tanulmányból kiderül például, hogy Hajdúhadházon mindkét iskolában, ahol a cigány tanulókat nem csak elkülönített osztályokban, de külön épületekben is tanítják, a cigány osztályok szakmai és tárgyi feltételei (épületek, szaktanárok, tankönyvek, tananyagok, nyelvtanulás, írásvetítők, számítógépek stb.), rosszabbak, mint a nem cigány osztályokéi. *Polgárjogi Füzetek* 2000. 1. 7–19. o.

iskolájukat jobbnak (amelyek hatékonyságát megkérdőjelezi, hogy minden más szempontból rosszabbnak érzik iskolájuk helyzetét).

c) Kisebbségi népismeret

Az iskolák 7%-ában tanítanak külön kisebbségi népismeretet, további 45%-ukban közismereti tárgyakba integráltan tanítják. A tanárok 4%-a nem tudja, hogy tanítanak-e ilyet náluk (!). A cigány tanulókat nagyobb számban tanító iskolákban ebből a szempontból nem rosszabb számottevően a helyzet, mint a többitben. Bár a pedagógusok kisebbségi népismerete független ennek tanításától, érdemes felidézni, hogy a közvéleményben elterjedt az a nézet, hogy azoknak, akik cigány tanulókat tanítanak, ismerniük kell a cigányság kultúráját. 1997-ben a megkérdezettek 67%-a értett egyet ezzel az állítással.²²

Ahol tanítanak valamilyen formában kisebbségi népismeretet, általában heti egy órában teszik (58%), ritkábban két órában (21%), és rendszerint magyar nyelven (24%). A nem magyar nyelvű népismerethez elsősorban németül (13%) juthatnak a diákok. Ezt követi a szlovák (5%), a horvát és a román nyelvű (3–3%) népismeret-oktatás. A szorosan vett tanórákon kívül a kisebbségi oktatás támaszkodhat az iskola kisebbségi hagyományokra épülő kulturális tevékenységére is. Arra a kérdésre, hogy iskolájukban vannak-e ilyen tevékenységeket folytató csoportok, a tanároknak csak a kis része válaszolt „igen”-nel. Ebben az esetben is éles választóvonalat húzott az iskolák közé az, hogy vannak-e többségükben cigány tanulókból álló osztályaik (30. táblázat).

30. táblázat. A kisebbségek kultúrájának ápolása az iskolákban (%-ban)

Van	Többségükben cigány tanulókból álló osztályok		Összesen
	Vannak	Nincsenek	
Nemzetiségi énekkar	7	33	21
Cigány énekkar	19	2	7
Énekkar összesen:	26	35	28
Nemzetiségi táncsoport	11	52	32
Cigány táncsoport	23	2	8
Táncsoport összesen:	34	54	40
Nemzetiségi hagyományőrző kör	7	36	23
Cigány hagyományőrző kör	13	5	7
Hagyományőrző kör összesen:	20	41	30

²² Marián Béla: i. m. 1997.

Annak ellenére, hogy a kisebbségi identitás erősítésének és a kisebbségi kultúrák megőrzésének legismertebb módja a kulturális ön kifejezés lehetőségeinek biztosítása, és hogy a cigányságra vonatkozó sztereotípiák közül szinte csak művészeti hagyományaikkal kapcsolatban élnek pozitív sztereotípiák a közgondolkodásban,²³ a cigány osztályokat fenntartó iskolákban kevesebb énekkar, tánccsoport és hagyományőrző kör van, mint a többiben (!).

4. A kisebbségi oktatás elveiről alkotott elképzelések

a) Mit tanuljanak a kisebbségi tanulók?

A kisebbségek anyanyelvének tanítása nem tekinthető pusztán oktatási vagy szakpedagógiai kérdésnek. Megítélésében a kisebbségek jogairól, egyenrangúságukról vagy éppen az egyenrangúságuk biztosítása érdekében érvényesített pozitív diszkriminációról vallott nézetek is kifejeződnek. E kérdésben a magyar társadalom nem teljesen elutasító. A kisebbségek nyelvének ismerete azonban a többség szemében nem érték. Egy 1997-es, a felnőtt lakosság körében végzett közvélemény-kutatás szerint a megkérdezetteknek csak a 37%-a értene egyet azzal, hogy gyermeke az iskolában egy magyarországi nemzetiség (például a szlovák vagy a román nemzetiség) nyelvét tanulja, míg 61%-uk nem értene ezzel egyet.²⁴

Arra a kérdésre, hogy a településen élő kisebbséghez tartozó gyerekeknek mit kellene az anyanyelvükön tanulniuk, a tanárok 12%-a nem tudott válaszolni. 4%-uk válaszolta azt, hogy minden tárgyat anyanyelvükön kellene tanulniuk, 8%-uk, hogy a tantárgyak többségét, 22% szerint csak egy-egy tárgyat, további 40%-uk szerint pedig csak a nyelvet. Ez a kérdés elsősorban azokat bizonytalanította el, akiknek az iskolájában vannak többségükben cigány tanulóból álló osztályok: 24%-uk nem tudott rá válaszolni. Az ilyen iskolákban tanító pedagógusok minden lehetőséget kisebb arányban tartottak kívánatosnak, mint a cigány tanulókat nem tanító iskolákban dolgozó kollégáik. Nem csak az anyanyelvhez kötődő oktatást tudták másoknál kevésbé elképzelni, hanem az interkulturális programok és a cigány felzárkóztató programok oktatását is. (31. táblázat)

²³ Azzal a kijelentéssel, hogy „a cigányok művészete gazdagítja a magyar kultúrát”, 1987-ben a megkérdezettek 66, 1992-ben 67%-a értett egyet. Lázár Guy: A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében. In: *Többség – kisebbség* (szerk.: Térestyén Tamás), Osiris Kiadó, 1996. 78. o.

²⁴ Marián Béla: i. m. 1997.

31. táblázat. A kisebbségi tanulók oktatásáról alkotott elképzelések (%-ban)

	Nemzetiségi tanulók		Cigány tanulók	
	Van- nak	Nincse- nek	Van- nak	Nincse- nek
<i>Az itteni kisebbségekhez tartozó gyerekeknek mit kellene az anyanyelvükön tanulniuk?</i>				
– minden tantárgyat	3	7	5	-
– a tantárgyak többségét	14	2	6	11
– csak egy-két tantárgyat	37	10	22	33
– csak a nyelvet	42	52	49	56
<i>Az iskoláknak hogy kellene tanítaniuk a nemzeti kisebbségekhez tartozó gyerekeket?</i>				
– oktassák a nemzetiségi nyelvet	89	60	77	93
– legyen kétnyelvű az oktatás	48	30	35	47
– legyen anyanyelvű az oktatás	48	47	45	55
– legyen interkulturális program	56	51	51	76
<i>Az iskoláknak hogy kellene tanítaniuk a cigány gyerekeket?</i>				
– oktassák a nemzetiségi nyelvet	52	35	39	68
– legyen kétnyelvű az oktatás	29	18	19	30
– legyen anyanyelvű az oktatás	32	40	34	48
– legyen interkulturális program	43	55	49	74
– legyen cigány felzárkóztató program	70	83	76	83

Az adatokból kiderül, hogy a tanárok nem hívei annak, hogy a kisebbségi tanulók minden tárgyat anyanyelvükön tanuljanak. A nemzetiségi gyerekeket is tanító iskolák tanárai a leginkább arra hajlanak, hogy bizonyos tantárgyakat anyanyelvükön tanuljanak iskolájuk kisebbségi tanulói. Azt azonban, hogy minden tantárgyat így tanuljanak, elutasítják. Ugyanakkor, amikor általában kérdeztük meg a véleményüket a nemzeti kisebbségekhez tartozó gyerekek tanításáról, minden második megkérdezett azt mondta, hogy legyen kétnyelvű az oktatás. Ennek az ellentmondásnak talán az az oka, hogy helyi szinten jobban érzékelik a kisebbségek asszimiláltságát, illetve azt, hogy a nyelvjárások és az úgynevezett irodalmi nyelv közötti eltérések megnehezíthetik a kisebbségek anyanyelvi iskolázását, mint amennyire ezt általában gondolnák. Emellett a „kétnyelvű oktatás” kifejezés hivatalosabb hangulata is szerepet játszhatott abban, hogy nagyobb arányban értettek egyet szükségességével, mint a pragmatikusabb „tantárgyak

többsége” kifejezéssel. Végül nem zárhatjuk ki, hogy az első kérdésben szereplő „kisebbségekhez tartozó gyerekek” fogalmába ezúttal is beleértették a cigány tanulókat is, akiknek az anyanyelvi oktatásával kevésbé értenek egyet, mint a nemzetiségi gyerekek anyanyelvi oktatásával.

A nemzeti kisebbségeket tanító iskolák tanárai között két esetben voltak jelentős különbségek abból a szempontból, hogy iskolájukba melyik kisebbség gyermekei járnak. Azokban az iskolákban, amelyekben német tanulók vannak, az osztályfőnökök 94%-a szerint kellene a nemzetiségi kisebbségekhez tartozó gyerekek számára a nemzetiségi nyelvet oktatni, míg a többi, nemzetiséget tanító iskola tanárai közül csak 84%-nak volt ez a véleménye. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszanak a német nyelvnek, mint az egyik világnyelvnek a használhatóságáról kialakult vélemények, valamint az a tény, hogy a német nyelvoktatás hagyományai, infrastruktúrája és feltételei – beleértve ebbe a társadalmi igényeket, az iskolák és a német kisebbségi szervezetek közötti kapcsolatokat és a tanárképzést is – kiemelkedően jók. A cigány gyerekeket illetően pedig a német tanulókat tanító iskolák osztályfőnökeinek 52%-a, míg a többiek 44%-a tartaná szükségesnek, hogy oktassák számukra a nemzetiségi nyelvet. A német kisebbséghez tartozó gyerekek anyanyelvi oktatásáról alkotott elképzelések tehát hatottak a cigány gyerekek anyanyelvi oktatására vonatkozó elképzeléseikre.

Figyelemre méltó, hogy a cigány tanulókat nagy számban oktató iskolák osztályfőnökei jóval kevésbé tartják kíváncsnak, hogy az iskolákban a cigány gyerekek saját nyelvükön tanuljanak, mint azok az osztályfőnökök, akiknek az iskolájában nincsenek számottevő arányban cigány gyerekek. Ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy a cigány gyerekek egy része maga is magyar anyanyelvű. Ugyanakkor nehéz magyarázatot találni arra, hogy miért tartják kevésbé kíváncsnak az interkulturális programokat és a cigány felzárkóztató programokat, mint a cigány gyerekeket nem tanító kollégáik.

b) Együtt vagy külön?

A felnőtt lakosság körében végzett közvélemény-kutatásokban a következő két kijelentéssel vizsgálták több alkalommal is, hogy az emberek mit gondolnak arról, hogy a kisebbségeknek saját iskolájuk legyen-e, vagy pedig a többi gyerekkel közös iskolába járjanak:

- „A kisebbségeknek, nemzetiségeknek joguk van saját iskolához.”
- „A kisebbségek, nemzetiségek gyermekei is ugyanabba az iskolába járnak, mint minden magyar gyerek.”

A két kérdésre adott válaszokat együtt kezelve, úgynevezett mérleg-indexre vetítve őket egy -100 -tól $+100$ -ig terjedő skálán fejezhetjük ki, hogy a vélemények hol helyezkednek el. Ebben az esetben minél közelebb van egy érték a -100 -hoz, annál inkább azzal értenek egyet az emberek, hogy a kisebbségeknek, nemzetiségeknek joguk van saját iskolához, és minél közelebb van a $+100$ -hoz, annál inkább azt a véleményt teszik magukévá, hogy a kisebbségek, nemzetiségek gyermekei is ugyanabba az iskolába járjanak, mint minden magyar gyerek. Az így kapott mutatókat összehasonlítva azt tapasztaljuk, hogy az elmúlt évtizedben egyre csökkent a kisebbségek saját iskolához való jogának elismerése, de a mérleg végig azok javára billent, ha egyre kevésbé is, akik szerint a kisebbségeknek joguk van saját iskolához. A válaszokból képezett mutató 1990-ben -31 , 1995-ben -19 , 1997-ben -7 , 1999-ben -8 volt.²⁵ Az erre a kérdéspárra adott válaszokat kétségtelenül befolyásolta „a saját iskolához való jog” kifejezésben rejlő normatív elem. Emellett az is befolyásolhatta a válaszokat, hogy a „kisebbségek, nemzetiségek” megfogalmazás nem tesz különbséget a nemzeti kisebbségekhez tartozó és a cigány tanulók iskolázása között, miközben tudjuk, hogy a közgondolkodásban ebből a szempontból is vannak különbségek.²⁶ Ezeknek a különbségeknek a létét vizsgálatunk adatai is megerősítették. Ugyanakkor a válaszok tendenciája egyértelműen arra utal, hogy a kisebbségek iskolázását egyre inkább a többséggel együtt tartják kívánatosnak.

Egy másik vizsgálatban, amelyet az OKI 1998-ban végzett az osztályfőnökök körében, három véleményt fogalmaztunk meg a cigány gyerekek iskolázásával kapcsolatban. A tanárok többsége azokkal a véleményekkel értett egyet, amelyek a cigány gyerekek integrált oktatásának szükségességét hangsúlyozták (32. táblázat).

A cigány gyerekek külön osztályokban való tanításának kérdését az 1993-as kisebbségi törvény és az ugyancsak 1993-as, 1996-ban módosított közoktatási törvény is szabályozza. Ezek a törvények a szülők akaratához és a helyi kisebbségi önkormányzatok egyetértéséhez kötik a külön cigány osztá-

²⁵ Marián Béla: *Közoktatás és közvélemény*. Kézirat, 1999. OKI

²⁶ További problémát jelent, hogy a cigány tanulók külön iskolába járását támogató véleményekben gyakran inkább a külön cigány osztályok létrehozásának igénye, a negatív diszkrimináció törekvése húzódik meg, és nem a saját iskola jogosultságának elismerése. 1997-ben például, a már említett közvélemény-kutatásban a megkérdezettek 35%-a (!) értett egyet azzal, hogy a cigány tanulókat minden iskolában külön osztályokban kellene tanítani.

32. táblázat. A különböző iskolatípusokban tanító osztályfőnökök véleménye a cigány és a nem cigány tanulók iskolázásáról 1998-ban (%-ban)

	Százalék
A cigány és nem cigány tanulóknak közös osztályokba kell ugyan járniuk, de a cigány tanulók számára külön felzárkóztató programokat kell szervezni.	41
A cigány és nem cigány gyerekeknek közös osztályba kell járniuk, és ugyan-olyan oktatásban kell részesülniük a cigány és nem cigány tanulóknak.	36
A cigány gyerekek számára külön osztályokat kell szervezni, hogy speciális programok szerint lehessen őket tanítani.	13
Nem tudja, nem válaszolt	10

lyok működtetését.²⁷ Ebből a törvényi lehetőségéből azonban természetesen még sem az nem következik, hogy ezeknek az osztályoknak az indításához mindig kikérnék az érintettek véleményét,²⁸ sem pedig az, hogy a cigány osztályok működését egyértelműen pedagógiai sikerek kísérnék. Köztudott, hogy a cigány osztályok a gyakorlatban sokszor a tanulók iskolai gettósításának eszközeivé válnak.

A cigány gyerekek külön osztályokban való tanításával a pedagógusok kevésbé értették egyet, mint amennyire osztja ezt az elképzelést a közvélemény. A már többször említett 1997-es közvélemény-kutatásban az emberek egyharmada értett egyet azzal, hogy a cigány tanulókat külön osztályokban kellene tanítani.²⁹ Az egyetértők és az egyet nem értők tényleges nagyságát nagyon nehéz megbecsülni, de ez a nagy különbség arra utal, hogy a pedagógusok

²⁷ Lásd a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXXVII. törvény 42–46. paragrafusait és a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény (az 1995. évi LXXIX. törvénnyel, az 1995. évi CXXI. törvénnyel és az 1996. évi LXII. törvénnyel egységes szöveg) 8. paragrafusát.

²⁸ Girán János és Kardos Lajos hajdúhadházi tanulmányából például kiderül, hogy az első évfolyamos felzárkóztató osztályban, amelyben csak cigány gyerekek tanulnak, az egyik iskolában mindössze két gyerekkel kapcsolatban volt a nevelési tanácsadó szakvéleménye a felzárkóztató, fejlesztő oktatásban való részvétel javaslata, a többi esetben az óvoda és az iskola együtt döntött, a szülők akaratát figyelmen kívül hagyva, a felzárkóztató osztályba való beiskolázás mellett, amely az iskola gyakorlatában véglegesen elzárja a gyerekek elől az utat a párhuzamos osztályokba való átlépés elől, a másik iskolában pedig egy szülő hozzájárulását kérték. A felzárkóztató tagozatra járó diákok szülei körében végzett kutatásból pedig az is kiderült, hogy gyermekeiket akkor sem vették fel a központi iskola osztályaiba, ha külön is jelezték, hogy nem akarják őket elkülönített homogén cigány osztályokba járatni. Girán János – Kardos Lajos: Iskolapélda. Egy Hajdúhadházon elkezdett kutatás tapasztalatainak összegzése. Polgárjogi Füzetek 2000. 1. 15–17. o.

²⁹ Marián Béla – Szabó Ildikó: i. m.

szakmai kultúrájában erőteljesebben érvényesülnek a cigány tanulók iskolai szegregációjával szembeni állampolgári normák.³⁰ Ők szembesülnek a leginkább a cigány gyerekek iskolázásnak különböző kudarcaival, de ők tudják a leginkább azt is, hogy az ilyenkor szokásos szakmai érvek csak a pedagógiai kudarcok elleplezését hivatottak leplezni, és a többségi társadalom előítéleteinek az elfogadását kifejezni.³¹ A külön cigány osztályok indokoltságát valló osztályfőnökök hajlamosabbak arra, hogy olyan további érveket is találjanak felfogásuk mellett, amelyek mintegy a cigány gyerekek saját szempontjainak érvényesülését igazolják. Így például az integráció híveinek mutatkozó kollégáiknál nagyobb arányban vélték úgy, hogy a gyerekek barátkozásában számít, hogy családjaik életfelfogása és anyagi helyzete hasonló legyen, valamint, hogy azonos nemzetiségűek legyenek.³²

Ami mostani vizsgálatunkat illeti, az osztályfőnökök meglepően magas arányban tértek ki az elől a kérdés elől, hogy a településen élő nemzeti kisebbségi tanulók oktatását hogyan kellene megszervezni (27%-uk nem válaszolt, további 15%-uk pedig azt mondta, hogy nem tudja).³³ A településen élő cigány tanulók oktatására vonatkozó kérdésre 16%-uk nem válaszolt, 4%-uk

³⁰ Úgy vélem, a szegregáció híveinek tényleges nagyságát azért sem lehet pontosan megállapítani, mert a rendszerváltás utáni évtizedben több esetben kapott nagy nyilvánosságot, hogy a különböző jogvédő szervezetek felemelték szavukat a cigány tanulók iskolai diszkriminációja ellen. Girán János és Kardos Lajos idéznek egy hajdúhadházi nyugdíjas iskolagazgatót, aki elmondta, hogy 1992-ben felmérést végzett a tantestületben, hogy mi a három legjobb dolog az iskolában, és mi a három legnagyobb probléma. A legjobb dolgok rangsorában a harmadik helyre került „a cigány tanulók más épületben történő elkülönítése”, és hogy ezt kívánta tőle az egyik politikai párt is. Amikor ez az elkülönítés 1994-ben megvalósult, egy olyan tanárt bíztak meg a cigány tagozat vezetésével, aki rendszeresen bottal verte a gyerekeket (s aki 1994-ben cigány etnikai nevelő-oktató munkájáért állami kitüntetést is kapott). S bár ezt a tanárt 1998-ban eltávolították az iskolából, amikor a Roma Polgárjogi Alapítvány kivizsgálta az egyre durvábbá vált testi fenyegetéseket, eltávolították azt a gyermekvédelmi felelőst is, aki ezeket az ügyeket nyilvánosságra hozta... Girán János – Kardos Lajos: Iskolapéllda. egy Hajdúhadházon elkezdett kutatás tapasztalatainak összegzése. *Polgárjogi Füzetek* 2000. 1. 8. o.

³¹ Emlékeztetünk az éppen 1997-ben kirobbant tiszavasvári ügyre. Az iskola a cigány tanulóknak külön ballagást szervezett, arra hivatkozva, hogy a tanulók tetvesek. Ugyanakkor az is kiderült, hogy az iskolában is elkülönítve tanultak (nem csak külön homogén cigány osztályokban, de külön épületben is), a tornatermet és a büfét sem használhatták. A szegregáció mellett a tetvességre való hivatkozáson kívül itt is szakmai érveket vonultattak fel a Pethe Ferenc Általános Iskola tanárai, miközben annak ellenére nem volt felzárkóztató program, hogy az önkormányzat fizette egy heti hatvan órás felzárkóztató program költségeit. Részletesebben is lásd ennek az ügynek a dokumentumait: *Polgárjogi Füzetek* 2000. 1.

³² Marián Béla – Szabó Ildikó: *i. m.*

³³ Ebben a tartózkodó magatartásban szerepet játszott az is, hogy nyilvánvaló volt: vizsgálatunk egésze a kisebbségi oktatásra irányul.

pedig azt válaszolta, hogy nem tudja. Azok aránya, akik valamilyen választ adtak, a következő volt:

33. táblázat. Hogyan kellene megszervezni a településen élő kisebbségi tanulók oktatását? (%-ban)

	Nemzeti kisebbségek		Cigány tanulók		Cigány többségű osztályok		Összesen
	Vannak	Nincsenek	Vannak	Nincsenek	Vannak	Nincsenek	
<i>Hogyan kellene oktatni az itt élő nemzeti kisebbségeket?</i>							
Önálló iskolákban	16	7	9	22	8	14	12
Vegyes iskolákban, de önálló osztályokban	18	9	16	13	6	17	15
Vegyes osztályokban, külön kisebbségi foglalkozásokkal	42	25	33	44	34	36	36
Vegyes osztályokban, fakultatív délutáni foglalkozásokkal	12	23	19	6	21	14	16
Iskolán kívül, vasárnapi iskolában	1		-	1	-	1	1
Nem tudja	11	37	23	14	32	17	21
<i>Hogyan kellene oktatni az itt élő cigány tanulókat?</i>							
Önálló iskolákban	8	6	5	17	8	6	7
Vegyes iskolákban, de önálló osztályokban	13	14	14	9	15	12	13
Vegyes iskolákban, külön kisebbségi foglalkozásokkal	53	45	48	52	48	48	49
Vegyes osztályokban, fakultatív délutáni foglalkozásokkal	18	32	28	15	27	25	26
Iskolán kívül, vasárnapi iskolában	1	1	1	1	-	1	1
Nem tudja	8	3	5	6	2	7	5

A nemzeti kisebbségekhez tartozó gyerekek oktatására vonatkozó kérdésre a legkevésbé azok a tanárok tudtak válaszolni, akiknek az iskoláiba az önkormányzatok szerint sok cigány tanuló jár (35%). A vegyes osztályokban szervezett külön kisebbségi foglalkozásoknak van a legtöbb híve. A horvát

gyerekeket tanító iskolákban 55%, a németeket tanítóokban 43%, a szlovákokat tanítóokban 42% gondolja, hogy ez lenne a legjobb.

A nemzeti kisebbségek önálló iskoláinak a leginkább a románokat (33%), szerbeket (24%) és horvátokat (21%) tanító iskolák tanárai hívei. A németeket is tanító iskolák tanárai szerint viszont inkább vegyes iskolákban, de önálló osztályokban kellene tanulniuk a nemzeti kisebbségeknek (27%). Ugyanakkor ők lennének a leginkább amellet, hogy a cigány gyerekek külön iskolába járjanak (10%). Az önálló nemzetiségi osztályokat a többi nemzeti kisebbségeket tanító iskolák tanárai kevésbé tartják elfogadhatónak (12%). Ők inkább gondolkoznak önálló iskolákban (21%).

A cigány tanulók oktatásában is a vegyes iskolákat, de külön kisebbségi programokat látják a legtöbben jónak. Ezzel többen is értenek egyet, mint a nemzeti kisebbségek oktatásának esetében. Ennek talán az az oka, hogy a cigány gyerekek esetében inkább hívei az integrált oktatásnak, mint a nemzetiiségek gyermekei esetében: kevesebben értenek egyet mind a külön iskolákkal, mind a külön osztályokkal. Lehet, hogy a válaszokban az „elvárásokhoz” való igazodás és a szegregáció jogellenességével kapcsolatos ismeretek is szerepet játszanak.

A nemzeti kisebbségekhez tartozó, valamint a cigány gyerekekkel kapcsolatban megkérdeztük az osztályfőnököket, hogy szerintük hogyan kellene őket tanítani. (34. táblázat)

A német tanulókat tanító iskolák tanárai a leginkább hívei a nemzetiségi nyelv oktatásának. 94%-uk szerint kellene így oktatniuk a nemzeti kisebbségekhez tartozó gyerekeket, 52%-uk szerint pedig a cigány gyerekeket. Ők támogatnák a leginkább azt is, hogy a cigány gyerekek számára legyen az iskolában interkulturális program (49%).

A 34. táblázatból kiderül, hogy a tanárok a cigány gyerekeket az anyanyelvi oktatás egyik formájában sem részesítenék olyan magas arányban, mint a nemzeti kisebbségekhez tartozó gyerekeket. Ebben nemcsak az játszik szerepet, hogy a cigány gyerekek közül a romungrók magyar anyanyelvűek, hanem az is, hogy a tanárok nem tartják természetesnek, ha egy cigány gyerek nem magyar anyanyelvű, illetve az ő anyanyelvét nem tekintik más nyelvekkel egyenrangúnak. Egyik interjúalanyunk a következőképpen fogalmazta ezt meg: *„Na most ezek a cigány gyerekek még olyan háttérből jöttek, hogy ha a szülő nyugtatni akarja a gyereket, akkor bizony cigányul megy oda hozzá beszélni, és sokszor ez a probléma abban, hogy én szegénykét magyarul próbálok megtanítani olvasni. És a nagyon nagy többségnek ez rettenetes nagy gond.”*

34. táblázat. Hogyan kellene tanítani a nemzeti kisebbségekhez tartozó gyerekeket, valamint a cigány gyerekeket? (%-ban)

	Nemzeti kisebbségek		Cigány tanulók		Cigány többségű osztályok		Összesen
	Vannak	Nincsenek	Vannak	Nincsenek	Vannak	Nincsenek	
<i>Hogyan kellene tanítani a nemzeti kisebbségekhez tartozó gyerekeket?</i>							
Oktassák a nemzeti nyelvet	89	61	77	86	68	83	79
Legyen kétnyelvű az oktatás	48	30	35	58	32	44	41
Legyen anyanyelvű az oktatás	48	46	45	53	57	44	47
Legyen interkulturális program	56	52	51	65	59	53	55
<i>Hogyan kellene tanítani a cigány gyerekeket?</i>							
Oktassák a nemzeti nyelvet	52	35	40	61	40	45	43
Legyen kétnyelvű az oktatás	29	17	19	40	24	22	23
Legyen anyanyelvű az oktatás	32	39	34	42	45	31	36
Legyen interkulturális program	43	56	49	57	62	44	50
Legyen cigány felzárkóztató program	70	82	76	79	90	69	77

Az interkulturális programnak is főként azok a hívei, akiknek az iskolájában nincsenek cigány gyerekek. Ugyanakkor a cigány felzárkóztató programmal már sokkal inkább egyetértenenek. Különösen azok a tanárok gondolják, hogy cigány felzárkóztató program keretében kellene a cigány tanulókat tanítani, akiknek az iskolájában vannak „cigány” osztályok.

5. Pedagógusok kisebbségekkel és a kisebbségek oktatásával kapcsolatos attitűdjei

a) Az iskolai szegregáció

A többségi társadalom és a cigányság közötti érintkezés demarkációs vonalát és a „cigány osztályok” létrehozásának gyakorlatát ismerve tettük fel a kérdést: mit tartanának a tanárok a legjobbnak a cigányság számára: az asszimilációt, a szegregációt vagy pedig identitásuk megőrzését és társadalmi integrációjukat? A tanárok 90 %-a ez utóbbi alternatíva hívének bizonyult. Ebben bizonyára a „politikailag korrekt” egyfajta megtanulásának eredménye is

tükröződik. Figyelemre méltó, hogy azok sem tartják jónak a cigányság elkülönülését, akiknek az iskolájában elkülönítik a cigány tanulókat. Ugyanakkor azzal, hogy a „különböző képességű” gyerekeket külön osztályokba kellene tenni, már jóval többen értettek egyet. Ugy tűnik, ebben az esetben az elkülönítést pedagógiailag tudják legitimálni.

35. táblázat. Vélemények a társadalmi és az iskolai szegregációról (%-ban)

	Nemzeti kisebbségek		Cigány tanulók		Cigány osztályok		Összesen
	Vannak	Nincsenek	Vannak	Nincsenek	Vannak	Nincsenek	
<i>A cigányság számára a legjobb lenne, ha...</i>							
Átv vennék a nem cigányok kultúráját, szokásait, és minden szempontból úgy élnének, mint a nem cigányok	5	4	5	3	6	4	5
Ha a nem cigányoktól elkülönülten, egymás között élnének	2	3	3	2	2	3	3
Ha nem adnák fel saját kultúrájukat, szokásaikat, de nem is különülnének el a nem cigányoktól, hanem közösen vennének részt a lakóhely, a munkahely, a helyi társadalom életében	90	92	91	93	92	91	91
Nem tudja	3	–	2	2	–	3	2
<i>Az azonos életkorú gyerekek iskolai teljesítményében sokszor nagy különbségek vannak. Mi a jobb: ha...</i>							
Közös osztályban, de az osztályon belül külön csoportokban tanulnak	66	58	58	77	60	64	63
A tudásszintjüknek megfelelően külön osztályba kerülnek	19	26	25	12	26	21	22
Minden gyerek együtt, közös osztályban ugyanazt és ugyanúgy tanulja	14	15	16	10	14	15	14
Nem tudja	1	1	1	1	–	1	1

Azok a tanárok, akiknek az iskolájában vagy cigány tanulókat tanítanak, vagy cigány osztályok vannak, valamivel hajlamosabbak a „különböző képességű” gyerekeket külön osztályokba tenni (25, illetve 26%-uk), míg a többiek

inkább a közös osztálynak, de a külön csoportoknak a hívei. Azok 19%-a is külön osztályokba tenné a „különböző képességű” gyerekeket, akik a cigányság kulturális identitása megőrzésével és társadalmi integrációjukkal értettek egyet. Ez alátámasztja, hogy sokan valamiféle elvárásnak eleget téve vallották magukat a cigányság integrációja hívének.

b) A cigány családok és az iskola viszonya

A következőkben azt vizsgáltuk, hogy a pedagógusok milyennek látják az iskola és a cigány tanulók, illetve szülei viszonyát, és mit gondolnak néhány, a cigány tanulók iskolázásával kapcsolatos problémáról. A cigány gyerekek iskolai helyzetéről 22 kijelentést olvastak fel a kérdezőbiztosok az osztályfőnököknek, akik az iskolai osztályzatok segítségével fejezték ki, hogy mennyire értenek velük egyet (36. táblázat).

A cigányokat elmarasztaló kijelentések közül a leginkább azzal értenek egyet az osztályfőnökök, hogy a cigányok többségének iskolázatlanságáért elsősorban maguk a cigányok a felelősek. Egyharmaduk-kétötödük erőteljesen érzékeli, hogy a cigány gyermekek szülei és az iskola között nem jó a kapcsolat, egynegyedük pedig azzal is határozottan egyetért, hogy a cigány szülők nem érzik segítőkésznek az iskolát. A kijelentések egyike szintén a cigány gyerekek külön osztályokban való tanítására vonatkozott. A többség ezúttal is elutasította a külön osztályokat. A 37. táblázat átlagosztályzataiból láthatjuk, hogy éppen ezzel értenek a legkevésbé egyet. Azok a tanárok, akik olyan iskolákban dolgoznak, amelyekben vannak cigány osztályok, sok szempontból másképpen látják a cigány gyerekek iskolai helyzetét, mint akiknek az iskolájában nincsenek cigány tanulók, a külön osztályokat azonban ők is elutasítják.

A cigány gyerekeket tanító iskolákban a tanárok rosszabbnak látják a cigány gyerekek iskolai teljesítményét, kedvezőtlenebb véleményük van az iskola és a cigány szülők kapcsolatáról. Ugyanakkor a cigány gyermekek iskoláztatásáról tapasztalatokkal rendelkező tanárok inkább szükségesnek látják, hogy a nem cigány gyerekek is ismerkedjenek meg a cigány kultúra értékeivel, hogy a felsőoktatás készítsen fel a cigányság helyzetének és kultúrájának ismeretére, és fontosabbnak tartják az állam támogatását a cigány tanulók iskoláztatásában.³⁴

³⁴ Ehelyütt is utalunk azonban arra, hogy a „kultúra” fogalmának értelmezésében normatív elemek is előfordulhatnak. Egyesek a „kulturált viselkedés” szinonimájaként használják a kultúra fogalmát. Jól mutatja ezt a következő interjúrészlet: „*Na most ezek közül van egy, aki nem olyan kultúrával rendelkezik, mint a cigányok többsége, de ez csak hosszú beszélgetés után derült ki, hogy ők is cigány származásúak. Egy ilyen szerencsés eset is előfordult. [...] Az az igazság, hogy az én osztályomban kétféle rétegből tevődnek össze ezek a gyerekek: akik kicsit magasabbról jöt-*

36. táblázat A cigány gyerekek iskoláztatásával kapcsolatos véleményekkel való egyetértés a cigány gyerekeket tanító és nem tanító iskolákban (1–5-ig terjedő átlagokban)

<i>Mennyire ért egyet a következő megállapításokkal?</i>	<i>Cigány tanulók</i>		
	<i>Vannak</i>	<i>Nincsenek</i>	<i>Átlag</i>
1. A cigány tanulók többet hiányoznak az iskolából, mint a nem cigányok.	4,1	3,3	3,5
2. A tanárok és a cigány tanulók szülei között sokszor kommunikációs nehézségek vannak.	3,5	2,8	3
3. Az iskola nem tudja ellensúlyozni a tanulók otthoni kulturális hátrányait.	3,9	3,5	3,7
4. A cigány tanulók szülei sokszor nem tudnak eligazodni az iskolai adminisztrációban.	3,7	3,3	3,4
5. A cigány tanulók szülei nem érzik segítőkésznek az iskolát.	2,8	2,6	2,6
6. A cigány tanulók nem képesek elérni ugyanazt a tudásszintet, mint amelyet a nem cigány tanulók.	2,6	2,4	2,5
7. A cigány tanulók szülei nem érdeklődnek gyermekeik iskolai előmenetele iránt.	3,5	2,7	3
8. A cigány gyerekek számára csökkenteni kellene a tantervi követelményeket.	2,4	1,9	2
9. Az iskola nem tudja igazán kezelni a tanulók szociális problémáit.	3,8	3,4	3,5
10. Az iskolában minden kisebbségi tanulónak elsősorban magyarul kell rendesen megtanulnia.	4,6	4,3	4,4
11. A cigány tanulókat minden iskolában külön osztályokban kellene tanítani.	1,6	1,4	1,5
12. A cigányok többségének iskolázatlanságáért elsősorban maguk a cigányok felelősek.	3,7	3,5	3,5

A felelősséget a cigányságra hárító, illetve a cigány tanulók vagy szülei iskolához való viszonyát érintő kijelentések közül két konkrét iskolai problémára érdemes külön is felhívni a figyelmet: a cigány tanulók

tek, hát csak az anyagi körülményeket tudom mondani, szellemi téren nem nagyon látok különbségeket. Végülis csak ebben az egyben, abban az egy főben, akinek a családja végülis már próbált beilleszkedni hozzánk. Hozzánk – elnézést a kifejezésért, tehát a magyarokhoz, hogy így mondjam. A többiek-nél, mondom, csak az anyagi körülményekben lehet különbséget tenni. De ez nem látszik meg a gyerek tanulásán és fejlődésén. A legmélyebb szint és a legmagasabb szint találkozik itt nálunk.”

36. táblázat. (folytatás)

Mennyire ért egyet a következő megállapításokkal?	Cigány tanulók		
	Vannak	Nincsenek	Átlag
13. A cigány szülők pont olyan fontosságot tulajdonítanak gyermekük iskolai sikerességének, mint a nem cigány szülők.	2,3	2,7	2,5
14. Szükséges lenne, hogy a felsőoktatásban a leendő pedagógusok megismerkedjenek a cigányság helyzetével, kultúrájával, szokásaival.	4	3,5	3,7
15. A cigány tanulók iskolai felzárkóztatásának költségeit az államnak kell állnia.	3,9	3,3	3,5
16. Azoknak a pedagógusoknak, akik cigány tanulókat tanítanak, ismerniük kell a cigányság kultúráját.	4	3,8	3,9
17. Megfelelő pedagógiai módszerekkel a cigány gyerekek jó eredményeket érhetnek el az iskolában.	4,1	3,9	3,9
18. Az iskolában azoknak a gyerekeknek is kellene valamelyik kisebbség nyelvét tanulniuk, akik nem tartoznak egyik kisebbséghez sem.	1,6	2,1	1,9
19. Az iskola nem támaszkodhat a cigány szülőkre nevelési céljai megvalósításában.	3,5	3	3,1
20. A nem cigány gyerekeknek is meg kell ismerkedniük az iskolában a cigány kultúra értékeivel.	3,2	2,7	2,9
21. A nem cigányok többsége előítéletekkel viseltetik a cigányokkal szemben.	3,6	3,6	3,6
22. Az államnak a cigány tanulók továbbtanulását külön is támogatnia kellene.	3,1	2,8	2,9

hiányzásának és a szülőkkel való kapcsolatnak a problémájára. A továbbiakban néhány mélyinterjú-részlettel érzékeltetjük, hogy látják a pedagógusok ezeket a problémákat.

- *A hiányzás.*

Erről így beszélt egyik interjúalanyunk: „A cigány gyerekekre különben jellemző, hogy mindig későn érkeznek. Tehát nyolc óra után érkeznek meg mindig.

Az hogy a hétfői és a pénteki napokat kiveszük szabadságnak, nem a gyerek, hanem a szülő... ő mondja, hogy hát nem akarta már elhozni, ez az egy nap már nem számít, hétvégén biztos nem tanulnak annyit. Tehát ilyen szavakkal... ezeket a szavakat szokták használni. Vagy: kicsit hosszabb legyen neki a hétvégéje, ilyeneket szoktak mondani. Egyébként az iskolához való hozzáállással a gyerekek részéről semmi probléma nincs. Hát látszik, hogy élvezik, szeretik, csinálják és tudják is. Egyedül a szülők, a szülők behatása, az hogy későn érkeznek, hogy nincs kész a házi feladat a hétvégén. [...] A cigány szülők nem szokták igazolni a hiányzást. Nagyon hosszú figyelmeztetések után, van hogy, elhoznak egy-egy igazolást. Viszont a nem cigány szülőknek egyszer elmondom, és a hiányzás utáni másnapon már küldik az igazolást. Van, aki nem tudja, mi az, hogy igazolás. Tehát nincsenek tisztában ezekkel a fogalmakkal. Szoktam mintákat mutatni rá. Mondom neki, hogy elég, ha leírja... „Na de ha nem tudok írni?” Mondom, hogy nem probléma, ha orvosnál volt, az orvos ügyis ad. Vagy ha nem mentek el, menjen el utólag. Megkéri, elviszi a gyereket, látja rajta, hogy a betegség nyomai még mindig ott vannak rajta, akkor biztos, hogy megírja. Vagy ha bejön hozzám, elmondja őszintén, akkor én igazolom neki. S akkor ilyenkor egy ideig aztán be is jön, majd gyorsan elfelejti az egészet. ... Na most ha betegek, akkor jellemző, hogy egy hetet biztosan hiányoznak. Ha nem betegek, akkor egyik nap jövök, másik nap nem, következő nap megint jövök, aztán két napig nem. Tehát ilyen össze-vissza.”

- *A szülők és az iskola kapcsolata.*

A cigány gyerekek iskolai előmenetelének minden bizonnyal megkerülhetetlen eleme a szülők és az iskola együttműködése. A szülők és az iskola közötti, nem megfelelő kapcsolat ördögi körét szemléletesen vette számba egyik interjúalanyunk, egy fiatal tanítónő, akinek 15 fős, felzárkóztató speciális tantervű első osztályába nyolc cigány tanuló jár. A vele készült interjúból részletesen idézzük a szülők és az iskola kapcsolatára vonatkozó részleteket, amelyek jól mutatják, hogy a pedagógus tisztában van e kapcsolat szerteágazó elemeivel. Az is figyelemre méltó ugyanakkor, hogy miközben tisztán látja azokat a nyelvi, gazdasági és kulturális különbségeket, amelyek megakadályozzák a cigány szülőket abban, hogy az iskola elvárásai szerint építsék ki kapcsolatukat az iskolával, az elégtelen kapcsolat elemeit összegezve már a szülők „hozzzáállását” marasztalja el: „A minimum követelmények nincsenek meg, hogy a gyerek az iskolában... gyerek módjára viselkedjen. Tehát lakás van, tehát a négy fal, bútor alig-alig. Nincs hol tanulni, nincs hol írni, sőt még az is előfordul, hogy elzavarják otthonról a gyereket... Beteg a nagymamája, és elzavarja otthonról, mert éppen zavarja őt. Máskor viszont nem jöhet el az iskolába, mert a nagymama nagyon rosszul érzi magát, és fél attól, hogy esetleg valami baja lesz. Na most az itt a legnagyobb probléma,

hogy a gyerek a nagymamájával és az édesapjával él. Az édesapja, nem tudom hol, valahol dolgozik. Most azt tudni kell, hogy nálunk minden cigány szülő munkanélküli. De egyetlen cigány szülő a szülői értekezletekre, bármilyen összejövetelre nem jön el, nem jelenik meg, azzal a kifogással, hogy neki dolgoznia kell, meg kell keresnie a kenyeret a családnak. De munkanélküli... Azt szoktam tenni, hogy elmegyek és meglátogatom a családot, ami többnyire nem szokott sikerülni, mert... Ennek ugye az lenne a módja, hogy beírom az üzenőbe, és jelzem, hogy mikor szeretnék látogatni, visszaüzen, hogy nem jó, sajnos nem vagyok otthon. Ha mégis elkísérem a gyereket, és meg akarom nézni, hogy csak otthon vannak-e, egy gyerek tényleg otthon van, a többiek nincsenek. Na most hogy tényleg otthon vannak-e, vagy nincsenek, azt nem tudom kideríteni. Láttam őket, hogy otthon vannak, de nem fogadják a tanítót szívesen. Ilyenkor semmit nem tudok csinálni. Azon igyekszem, hogy a gyerekek, amíg itt vannak, addig élvezzék az iskolát. Jól érezzék itt magukat, és akkor legalább annyit elérünk, hogy a gyerek azt mondja, nem akarok hazamenni! Ugyanis mi napközi otthonos formában vezetjük ezt a kiscsoportot, ez az jelentené, hogy délután négyig minden gyereknek benn kell maradnia. Ugyanis nekiünk délután is óráink vannak, éppen azért, mert a kiscsoport nem tud folyamatosan dolgozni, éretlenek ahhoz, hogy mindent megtanuljanak, de már alkalmasak lennének, ha nem is olyan tökéletes mértékben, az olvasásra, a betűk felismerésére. Tehát nekiünk délután is vannak óráink, hogy minél kisebb falatokban vegyünk az anyagot. Most van egy másik szerencse viszont, hogy a cigány gyerekek nagyon sokan vannak egy családon belül, és a legtöbbször van nagyobb testvére, akik viszont már tanultak és jobb a hozzáállásuk, mint a szülőknek, és ők nagyon gyakran segítő kezet nyújtanak. Gyakran hallom, a testvérem leült mellém, elolvasta, kijavította. Igaz, hogy csak egyszer, meg hogy legyen valami. Meg nagyon gyakran csak azért, hogy egy kicsit felnőttek legyen a kicsi gyermek mellett. Így szoktak játszani. De legalább leül mellé, úgy csinál, mintha iskolában lennének. Tehát a nagy gyerek, az nagyon nagy segítséget nyújt. A szülők már kevésbé. [...] A nem-cigány gyerekek szülei naponta bejárnak. [...] Nem elég, hogy a nagy testvér elviszi a gyereket, hanem a szülő naponta bejön, érdeklődik. A cigány gyerekek szülei pedig, egy kivételtől eltekintve, soha nem jönnek be. Még szülői értekezletre sem.

c) A felelősség kérdése

A főkomponens elemzés szerint a 22 kijelentés osztályzatai alapján a következő gondolkodási modellek rajzolódnak ki (37. táblázat).

A főkomponens elemzés megerősíti, hogy a cigány szülők magatartására, az iskola és a cigány szülők közötti kapcsolatra utaló kijelentések több oktalajdonítási logikában is szerepelnek. A kijelentések közül kettő nem kapcsolódott egyik faktorhoz sem erőteljesen: az, hogy a nem cigány gyerekeknek is meg kell ismerkedniük az iskolában a cigány kultúra értékeivel, valamint, hogy a nem cigányok

37. táblázat. A cigány gyerekek iskoláztatásával kapcsolatos gondolkodás modelljei (faktorsúlyokban)

	Főkomponensek			
	4. A kisebbségi oktatás elutasítása			
	3. A cigány szülők felelőssége és az iskola alkalmatlansága			
	2. A társadalom felelőssége			
Mennyire ért egyet a következő megállapításokkal?	1. A cigányok hibáztatása			
	1.	2.	3.	4.
A cigány tanulók nem képesek elérni ugyanazt a tudásszintet, mint amelyet a nem cigány tanulók.	0,74			
A cigány tanulókat minden iskolában külön osztályokban kellene tanítani.	0,71			
A cigány gyerekek számára csökkenteni kellene a tantervi követelményeket.	0,71			
A cigány tanulók szülei nem érdeklődnek gyermekeik iskolai előmenetele iránt.	0,59		0,41	0,32
A cigány tanulók szülei nem érzik segítőkésznek az iskolát.	0,56		0,37	
A tanárok és a cigány tanulók szülei között sokszor kommunikációs nehézségek vannak.	0,5		0,53	
A cigány tanulók többet hiányoznak az iskolából, mint a nem cigányok.	0,45		0,54	
A cigány tanulók szülei sokszor nem tudnak eligazodni az iskolai adminisztrációban.	0,41		0,56	
Azoknak a pedagógusoknak, akik cigány tanulókat tanítanak, ismerniük kell a cigányság kultúráját.		0,74		
Szükséges lenne, hogy a felsőoktatásban a leendő pedagógusok megismerkedjenek a cigányság helyzetével, kultúrájával, szokásaival.		0,69		
Az iskolában azoknak a gyerekeknek is kellene valamelyik kisebbség nyelvét tanulniuk, akik nem tartoznak egyik kisebbséghez sem.		0,67		
Megfelelő pedagógiai módszerekkel a cigány gyerekek jó eredményeket érhetnek el az iskolában.		0,66		
A cigány tanulók iskolai felzárkóztatásának költségeit az államnak kell állnia.		0,59	0,32	
A cigány szülők pont olyan fontosságot tulajdonítanak gyermekük iskolai sikerességének, mint a nem cigány szülők.		0,55	- 0,41	
Az államnak a cigány tanulók továbbtanulását külön is támogatnia kellene.		0,54	0,31	- 0,31
Az iskola nem tudja ellensúlyozni a tanulók otthoni kulturális hátrányait.			0,66	

37. táblázat. (folytatás)

Főkomponensek				
4. A kisebbségi oktatás elutasítása				
3. A cigány szülők felelőssége és az iskola alkalmatlansága				
2. A társadalom felelőssége				
1. A cigányok hibáztatása				
Mennyire ért egyet a következő megállapításokkal?	1.	2.	3.	4.
Az iskola nem tudja igazán kezelni a tanulók szociális problémáit.			0,64	
Az iskolában minden kisebbségi tanulónak elsősorban magyarul kell rendesen megtanulnia.				0,67
A cigányok többségének iskolázatlanságáért elsősorban maguk a cigányok felelősek.	0,44			0,61
Az iskola nem támaszkodhat a cigány szülőkre nevelési céljai megvalósításában.	0,4			0,45

többsége előítéletekkel viseltetik a cigányokkal szemben. Ez azt jelenti, hogy a cigányokkal kapcsolatos attitűdökben ezeknek a tényezőknek nincs helyük.

A cigányok hibáztatásának logikája. Az első főkomponens az itemek közötti kapcsolatok 24%-át magyarázza. Ez fűzi fel a legtöbb, cigányokat hibáztató kijelentést. Ebben a logikában mindenért a cigányok a felelősek: a tanulók, akik alkalmatlanok a tanulásra, és akiknek külön osztályokban kellene tanulniuk, valamint a szülők, akik nem tudnak és nem akarnak együttműködni az iskolával, és akiket nem érdekel gyermekük iskolai élete. A főkomponens egyfajta defetizmussal gyűjti össze azokat a kijelentéseket, amelyek a cigányok felelőségét és tanulásra való alkalmatlanságát fogalmazzák meg. Ehhez a faktorhoz egyáltalán nem kapcsolódik olyan elem, amelyik a cigányok és a nem cigányok közötti kapcsolatok szükségességére, a cigányok kultúrájának megismerésére és az iskola lehetőségeire utalna.

A társadalom felelőségének logikája. A második főkomponens 14%-ot magyaráz a válaszok közötti kapcsolatokból. Az elsővel szemben ez a cigány tanulók iskoláztatásának állami támogatását, a cigány kultúra megismerésének igényét és az iskolai oktatás lehetőségeinek a kihasználását írja le.

A cigány szülők felelőségét és az iskola alkalmatlanságát hangsúlyozó logika. A harmadik faktor 13%-ot magyaráz a kapcsolódásokból. Ez a faktor egyszerűen állítja a cigány szülők felelőségét és az iskola kudarcait a cigány gyerekek iskolázásában.

A kisebbségi oktatás negációjának logikája. Végül a negyedik főkomponens – amely csak az itemek közötti összefüggések 7%-át írja le – elutasítja a kisebbségi oktatást: azt hangsúlyozza, hogy a cigány tanulóknak is elsősorban a magyar nyelvet kell megtanulniuk, a cigányok többségének iskoláztatásáért elsősorban maguk a cigányok a felelősek, és elutasítja, hogy az állam külön is támogassa a cigány tanulók támogatását.

ÖSSZEFOGLALÁS

1999-es kutatássorozatunkban – Európában egyedülálló módon – egyidejűleg vizsgáltuk a kisebbségi oktatás minden szereplőjét egymásra épülő, részben közös sztenderdizált kérdőívvel. A kiinduló pontot az a 255 település alkotta, ahol koncentráltan élnek kisebbségek (közülük 160-ban a cigányok a legnagyobb lélekszámú kisebbség). A kiválasztott településekről öt almintába kerültek be a kisebbségi oktatásban érintettek. Ezek a következők voltak: az adott településen az oktatásért felelős választott önkormányzati képviselők; a kisebbségi önkormányzati képviselők; a kisebbségi tanulókat tanító iskolák igazgatói; azoknak az ötödik és nyolcadik osztályoknak az osztályfőnökei, amelyekben jelentős számban tanulnak kisebbségi tanulók, végül ugyanezeknek az osztályoknak a tanulói.

A 225 *oktatásiügyekért felelős választott politikai döntéshozó* egytizede nem tudta, hogy költségvetésük hány százalékát fordítják oktatási, nevelési célokra, több mint egyötödük pedig nem ismerte az oktatási kiadások összegét. A kiadások forrásai között (állami normatíva, önkormányzati rész, kiegészítő állami normatíva, külföldi támogatások) 28 százalékuk nem tudott eligazodni.

Az iskolák felszereltségével és pedagógiai munkájával elsősorban a nagyobb településeken elégedettek. Azt az iskolát tekintik településükön a legjobbnak, amelyik a legtöbb esélyt nyújtja a továbbtanulásra. A legtöbb cigány tanuló által látogatott intézmények között feltűnően magas volt a kihelyezett tagozatok és a kisegítő iskolák aránya. A leggyengébbnek ítélt iskolák 80 százalékukban megegyeznek azzal az iskolával, ahova a legtöbb cigány tanuló jár. Ugyanakkor az oktatásért felelős önkormányzati képviselők zöme többé-kevésbé elégedett a cigány tanulók oktatásának színvonalával saját településén. Országosan problémásabbnak vélik a romák és a nem romák közötti kapcsolatot, mint saját településükön. Sokan vélekednek úgy, hogy a romák tehetnek arról, hogy hátrányos a helyzetük az oktatásban, valamint, hogy a nemzetiségi tanulóknak elsősorban magyarul kell megtanulniuk. Bár nem hívei a roma gyerekek iskolai elkülönítésének, nem is tesznek sokat ellene. A települések

26%-ában van olyan iskola, ahol a tanulók többsége cigány származású. Ezek főként a nagyvárosokban működnek (a budapesti kerületek 37, a megyeszékhelyek, megyei jogú városok 55%-ában).

A települési önkormányzatok képviselőitől kapott információk alapján 281 *kisebbségeket is tanító iskola igazgatójával* készítettünk interjút. Azt tapasztaltuk, hogy az önkormányzatok és az igazgatók véleménye nem mindig esik egybe az iskolák kisebbségi profiljának megítélésében. Az iskolák 13%-ának igazgatója például úgy véli: iskolájukba nem járnak kisebbségi tanulók. Az igazgatók szerint az iskolák 47%-ában cigány tanulók alkotják a kisebbségeket, további 25%-ában pedig nemzetiségi és cigány tanulók is vannak. A cigány tanulókat tanító iskolák igazgatói közül senki nem tekinti iskolája fő feladatának a tehetséges tanulók kibontakoztatását.

Az iskolák 26%-ában vannak olyan osztályok, amelyekben a tanulók többsége cigány. Különösen sok cigány osztály van azokban az iskolákban, amelyekben nincsenek más kisebbségek: 45%-ukban. Azok az igazgatóknak a 6 százaléka is azt mondta, hogy iskolájukban vannak cigány osztályok, akik szerint nincsenek kisebbségi tanulók. A cigány osztályok és a cigány felzárkóztató programok között szoros összefüggés van. A cigány felzárkóztató programok jelentik az ilyen osztályok indításának legfőbb szakmai ideológiáját. A szegregált osztályok kialakítása azonban nem old meg semmit. Ezekben az iskolákban az igazgatók minden szempontból rosszabbra értékeli iskolájuk színvonalát, mint azok a kollégáik, akiknek az iskolájában nincsenek külön cigány osztályok. Ezekből az iskolákból tanulnak tovább a legkevesebben, itt ismételnék évet a legtöbben, és itt vár a legtöbb diákra is munkanélküliség.

A 281 vizsgált iskolában 519 *osztályfőnökkel* készült interjú. A nemzeti kisebbségeket is tanító iskolákban az osztályfőnökök becslései szerint a tanulók 35–73%-a tartozik valamelyik nemzetiséghez, további 25%-uk pedig cigány. A jelentős számú cigány tanuló tanító iskolákban átlagosan 32%-ra becsülték a cigány tanulók arányát. Ezeket az iskolákat másokhoz képest rosszabbnak értékeli.

A tanárok 37%-a szerint vannak iskolájukban cigány osztályok. A nem cigány osztályok teljesítményét minden szempontból jobbnak látják, mint a cigány osztályokét. Ez utóbbiakban a felzárkóztatást érzik elsődleges céljuknak, nem a tehetséggondozást. Az interetnikus konfliktusok legfőbb forrását a cigányok magatartásában, viselkedésében, életformájában látják, amelyek iskolai kezelésében tehetetlennek érzik magukat. A nemzeti kisebbségek magatartását nem tartják igazán problematikusnak.

Az iskolák felében sem külön, sem integráltan nem tanítanak kisebbségi népismeretet. A cigány osztályokat fenntartó iskolákban kevesebb énekkar, táncsoport és hagyományörző kör van, mint a többiekben. A cigány gyerekeket tanító osztályfőnökök kevésbé tartják kíváncsnak az interkulturális programokat és a cigány felzárkóztató programokat. A cigány tanulók oktatására a vegyes iskolákat, de külön kisebbségi programokat látják jónak. A külön nemzetiségi osztályoknak 15, a külön cigány osztályoknak 13%-uk híve, de ezekben a kérdésekben sokan nem nyilvánítottak véleményt. A kisebbségi és alternatív pedagógiai programokban és módszerekben, valamint tantervekben nem igazán tájékozottak. Sokan nem ismerik a NAT kisebbségi programjait, és azt sem tudják, hogy iskolájukban, illetve osztályukban van-e interkulturális program vagy cigány felzárkóztató program.

BÉLA MARIÁN– ILDIKÓ SZABÓ

The institutional environment of minority education in Hungary

In a unique way in Europe, our 1999 research series simultaneously examined all the participants of minority education, partly employing the same questionnaires developed in a standardised way. We took as our starting point 255 localities with concentrated minority populations (in 160 of these gypsies constituted the largest minority). Those involved in minority education from the selected settlements formed the following five sub-samples: elected local authority representatives responsible for education in the given locality; minority representatives of the local authority; headmasters of primary schools teaching pupils from minorities; head teachers of senior forms (years 5 to 8) where pupils from minorities were present in significant numbers; and finally the pupils in these classes.

One tenth of the 225 *elected political decision makers responsible for education* did not know what percentage of their budget was spent on education, and more than one fifth did not know the total of education expenditure. Twenty-eight per cent could not differentiate among the various sources of expenditure (state per capita quota, local authority contribution, supplementary state per capita quota, funds from abroad).

Primarily those in larger settlements are satisfied with school facilities and the educational level. Schools providing the best opportunities to continue education are regarded as the best. The proportion of out of school classes and special schools was markedly high among institutions attended by most of the gypsy pupils. Scho-

ols considered the worst correspond to 80% of those involving most gypsy pupils. At the same time, the majority of local authority representatives responsible for education are satisfied with the educational level of gypsy pupils in their own locality. They think that the relationship between the Roma and non-Roma population is worse nationally than in their locality. Many think that the Roma are responsible for their disadvantaged position in education and also feel that pupils of minorities should primarily learn in Hungarian. Although they disagree with segregating Roma children in schools, they do not stand very much against it. Twenty-six per cent of the settlements have a school where the majority of pupils are Roma. They can mainly be seen in large towns (in 37% of the districts in Budapest, and 55% of county and similarly large provincial centres).

Based on information received from local authority representatives, 281 *head teachers of schools including minorities* were interviewed. Our experience shows that the opinions of local authorities and head teachers did not always tally when judging the minority profile of a particular school. Heads of 13% of schools think that their school is not attended by pupils from minorities. According to the head teachers, gypsy pupils represent minorities in 47% of schools, pupils from other and Roma minorities are present in 25%. None of the head teachers of schools with gypsy pupils consider the encouragement of talented pupils as the school's main task.

Twenty-six per cent of schools have classes where the majority of pupils are gypsy. In particular, there are many gypsy classes in schools (45%) where there are no other minorities. Six per cent of the head teachers who said their schools had gypsy classes thought their schools did not have pupils from minorities. There is a close connection between gypsy classes and remedial programmes. Such remedial programmes reflect the main professional ideology for starting such classes; however, segregated classes do not solve anything. The heads of these schools value the standard of their schools as worse from all aspects than their colleagues whose schools do not have special gypsy classes. These are the schools where the fewest pupils continue their education. Most repeat years and become unemployed.

519 *class head teachers* were interviewed in the 281 examined schools. Head teachers in schools which have pupils from national minorities estimated the ratio of pupils who belong to a minority to be 35-73%, and a further 25% gypsy. Their estimate of the ratio of gypsy pupils in schools, where a significant number of pupils was gypsy, was 32% on average. They assessed these schools worse than others.

Thirty-seven per cent of teachers thought their schools had gypsy classes. They regarded the performance of non-gypsy classes better than that of gypsy classes. Remedial education was considered their primary aim in the latter and not the support for talented pupils. They considered the main source of inter-ethnic conflicts as deriving from the gypsies' behaviour and way of life, which they themselves felt unable to manage in schools. They did not regard the behaviour of national minorities as problematic.

Half the schools do not offer minority studies, either separately or in an integrated way. Schools with classes of gypsies offer fewer extracurricular choirs, dance groups or tradition-preserving clubs than other schools do. Head teachers teaching gypsy pupils do not consider inter-cultural and gypsy remedial programmes highly desirable. They consider mixed schools and special minority programmes as good for the education of gypsy pupils. Fifteen per cent favour separate classes for national minorities, while 13% are for separate classes for gypsies. However, many did not express an opinion concerning these issues. They are not really informed about minority and alternative educational programmes and methods. Many were not familiar with the minority programmes of the National Curriculum, or whether there are inter-cultural programmes or remedial projects for gypsies in their school or class.

IMRE ANNA

Tanulók a nemzetiségi oktatásban

1999 őszén kérdőíves adatfelvételt végeztünk a kisebbségi önkormányzatok és oktatási intézmények körében. Az oktatási intézmények vizsgálata során kisebbségi és települési önkormányzati képviselőket, iskolaigazgatókat, pedagógusokat, általános, illetve középiskolai tanulókat kerestünk meg kérdőívvel összesen 264 településen.¹ Jelen írásban az 5. és 8. osztályos általános iskolások adatait elemezzük – összesen 2250 tanuló – elsősorban a nemzeti megmaradás esélyei szempontjából. Elsősorban azt igyekeztünk megtudni, hogy mennyire ismerik ma a nemzetiségi oktatásban résztvevő tanulók nemzetiségi nyelvüket, vállalják nemzetiségi identitásukat, vélhetően milyen eséllyel teszik magukévá, illetve tartják meg nyelvüket, identitásukat hosszabb távon. Külön kérdéskör kapcsolódik a cigány tanulók oktatásához: esetükben más szociális, szocializációs kérdések körüljárása is indokolt lehet.

Vizsgálatunk reprezentatív a kisebbségi lakossággal rendelkező települések szempontjából. Az elemzést nehezítette, hogy az egyes almintákban, ahová az egyes települések nemzetiségi iskoláinak tanulói tartoznak, a lekérdezett tanulók nem feltétlenül tartoztak egy adott nemzetiséghez, és a nemzeti-ségi származásúak nem minden esetben vallották magukat nemzetiségi csoporthoz tartozónak. A vizsgálat fő szempontjai a nemzetiségi nyelv és a nemzetiségi identitás.

Már korábbi vizsgálódásaink is azt mutatták, hogy a nemzetiségi nyelv csak kis mértékben él a nemzetiségi lakosság körében. A nemzetiségi nyelv, mint anyanyelv, tulajdonképpen csak kevesek esetében volt alkalmazható: a kérdezettek mindössze 6,8%-ának nem a magyar az anyanyelve, s csak 20%-uk vállalt valamiféle nemzetiségi identitást, ám közülük a többség (60%) magyarnak tartja magát. Nem magyar, azaz nemzetiségi hovatarozást csak a kérdezettek 8,2%-a vállalt (1. tábla). Ezek az adatok már önmagukban

¹ Az általános iskolás tanulók közül az 5. és 8. osztályos tanulókat kérdeztük meg.

jelzés értékűek, ezen túl azonban az elemzés során komoly módszertani nehézségek is eredményeztek: a kevés nemzetiségi hovatartozást vállaló tanuló nehezíti a finomabb elemzések elvégzését, illetve bizonyos kérdésekben óvatosságra int az adatok értelmezése során. Ennél fogva a fontosabb kérdések esetében az elemzést két körre kiterjedően végeztük: az egyik a nemzetiségi oktatásban résztvevők tágabb, a másik a nemzetiségi származást vállalók szűkebb köre. (Az anyanyelv szempontjából egy még szűkebb csoport adatainak különálló elemzésétől el kellett tekintenünk a kis esetszám miatt.)

1. tábla. A mintában szereplő 8. osztályos tanulók anyanyelvi és nemzetiségi megoszlása

	Nemzetiségi oktatásban résztvevők ²		Anyanyelv		Nemzetiségi hovatartozást vállalók ³		
	N	%	N	%	N	Kérdettek %-a	Válaszoló %-a
Cigány ⁴	1176	47,6	50	2,0	18	0,7	3,5
Horvát	145	5,9	46	1,9	49	2,0	9,4
Német	698	28,2	10	0,4	83	3,4	16,0
Román	60	2,4	24	1,0	26	1,1	5,0
Szerb	79	3,2	11	0,4	13	0,5	2,5
Szlovák	314	12,7	7	0,3	11	0,4	2,1
Egyéb	–	–	19	0,8	3	0,1	0,6
Magyar	–	–	2305	93,2	316	12,8	60,8
Válaszhiány	–	–	–	–	1952	79,0	–
Együtt	2472	100,0	2472	100,0	2472	100,0	100,0

Az elemzést nagyobb témakörök mentén végeztük el. Külön vizsgáltuk azokat a területeket, intézményeket, amelyeknek szerepe lehet a nemzetiségi nyelv és identitás megtartása szempontjából: a *családot*, az *iskolát*, a *vallást*,

2 A nemzetiségi oktatásban résztvevő tanulókra a rövidség kedvéért a nemzetiségi megjelöléssel fogunk a továbbiakban utalni, tudomásul véve azonban, hogy köztük számos nem nemzetiségi származású tanuló is lehet.

3 A nemzetiségi hovatartozást vállalók alacsony esetszáma miatt az elemzésben a rájuk vonatkozó megállapításokat csak jelzésértékűként ajánlatos kezelni, csak ott térünk ki rájuk, ahol a tendenciák érzékeltetése szempontjából ez indokoltnak látszott.

4 A cigány tanulók esetében az almintába került tanulók és a nemzetiségi hovatartozást vállaló tanulók száma közötti különbség még szembetűnőbb, írásunkban ezért elsősorban a nemzetiségi tanulók adatait elemezzük, itt a cigány tanulók vonatkozásában az adatokat csak érintőlegesen – s részletesen később – vizsgáljuk.

illetve külön a *tanulók véleményét* és hosszabb távú *terveiket*. Megítélésünk szerint a kisebbségi kultúra megőrzése szempontjából a család a legjelentősebb intézmény. A korábbi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a hazai nemzetiségi származású lakosság körében a család intézménye ma már nem képes biztosítani a nyelvtáradást, csak a nemzetiségi lakosság kis hányadát jellemzi a családi nyelvhasználat. Ez nagyobb felelősséget hárít az iskolára. Fontos lehet az egyház, a vallás intézménye is, hiszen több hazai nemzetiség körében jellemző, hogy a nemzetiségi határok vallási határokkal esnek egybe (a szlovákok esetében az evangélikus vallás, a román és a szerb kisebbség esetében a görög keleti vallás jelent, a nemzetiségi nyelv mellett, további megkülönböztetést). Egyidejűleg fontosnak tartottuk a tanulók személyes véleményének és jövőbeni terveinek megismerését is, hisz végső soron ezek formálják leginkább személyes életüket.

1. Szülők, család

A család a nyelvelsajátítás és a szocializáció legfontosabb terepe, ennél fogva a nemzetiségi létre történő szocializációnak is központja. A család vonatkozásában azt vizsgáltuk, hogy hány generáció él együtt, mi jellemzi a család nagyságát és összetételét, hogyan alakul a szülők iskolázottsága, gazdasági aktivitása és nemzetiségi hovatartozása az egyes nemzetiségekhez tartozó tanulók esetében. A többgenerációs együttélés többnyire kedvez a nemzetiségi nyelv megőrzésének, hiszen a legnagyobb valószínűséggel a legidősebb, nagyszülői generáció beszéli a nyelvet.

A kérdezettek körében a *családszerkezetet* tekintve a többgenerációs együttélés nem jellemző, a tanulók családjának csak egyötödében fordul elő: legritkábban a román, leggyakrabban a horvát és cigány almintá esetében – egyben ez az a két csoport, ahol az átlagnál jóval nagyobb arányúnak mondható, hogy a nemzetiségi nyelv a tanulók anyanyelve (2–2%). A horvát tanulók esetében jelentős a nemzetiségi hovatartozás vállalása is (9,4%), ugyanez a cigány tanulókra nem jellemző (2. tábla).

Az együtt élők számát tekintve az átlagos *családnagyság* 4,2 fő, ami a nukleáris családi együttest – 2 szülő 2 gyerekkel való együttélését – feltételezi (3. tábla). Az együtt élők számát tekintve a családnagyság abban a két csoportban a legnagyobb, ahol a többgenerációs együttélés az átlagnál gyakrabban fordul elő: az első helyen a cigány családok vannak, őket követik a horvátok. A legkisebbek jellemzően a román, a szerb és a szlovák családok. A testvérek számából a család összetételére lehet következtetni: a testvérek – azaz a családon

2. tábla. A nagyszüleid együtt élnek-e veletek? (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=1168	Horvát N=145	Német N=688	Román N=58	Szerb N=78	Szlovák N=309	Együtt N=2439
Igen	28,2	29,0	18,6	13,6	21,8	23,3	20,5
Nem	79,8	71,0	81,4	86,4	78,2	76,7	79,5
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

belül a gyerekek – száma igen alacsony a szlovák és a német, magas a cigány kérdezettek esetében. A testvérek számának és az együtt élők számának összevetéséből ismét visszakövetkeztethetünk a családok összetételére: a többgenerációs együttélés a legvalószínűbb a horvátok esetében, a csonka, csak egy-szülős családokban való együttélés pedig a román a szerb, és a szlovák családok esetében. A háztartásban együtt élők számát a szobák számával egybevetve úgy tűnik, hogy a legkedvezőbb helyzetben a román és a német almintába került tanulók vannak, ahol a szobák száma meghaladja a háztartásban élők számát. Az átlagtól jelentős mértékben a cigány tanulók helyzete marad el: ők minden bizonnyal mással osztoznak azon a szobán, amelyben laknak.

3. tábla. Az együtt élők, a testvérek és a szobák száma (nemzetiségi oktatásban résztvevők, átlagok)

	Hány szoba van a lakásban	Háztartásban együtt élők száma	Testvérek száma
Cigány	3,0	5,2	2,3
Horvát	4,6	4,3	1,2
Német	4,8	4,1	1,1
Román	4,6	3,8	1,6
Szerb	3,8	3,7	1,4
Szlovák	3,7	3,8	1,0
Magyar	4,0	4,2	1,4
Átlag	4,2	4,2	1,4

4. tábla. A szülők dolgoznak-e? (nemzetiségi oktatásban résztvevők, az említések %-ában)

Igen	Cigány N=1157	Horvát N=137	Német N=637	Román N=68	Szerb N=67	Szlovák N=292	Együtt N=2250
Édesapád	70,6	84,4	90,4	72,4	75,4	74,8	78,5
Édesanyád	56,0	69,2	81,1	58,3	65,8	68,6	65,9

5. tábla. Az apa iskolai végzettsége (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=1157	Horvát N=137	Német N=637	Román N=68	Szerb N=67	Szlovák N=292	Együtt N=2250
Nem fejezte be	4,4	4,4	0,5	1,7	–	1,7	2,8
Általános iskola	20,3	16,8	4,7	15,0	11,9	11,3	14,1
Szaktanulmányok	41,8	41,6	30,0	41,7	38,8	52,4	39,7
Szakközépiskola	21,0	24,8	33,9	21,7	22,4	19,5	24,8
Gimnázium	5,5	3,6	8,9	6,7	7,5	5,1	6,4
Főiskola, egyetem	6,9	8,8	22,0	13,3	19,4	9,9	12,2
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Nagyon fontos tényező mind a kultúraátadás, mind a szociális helyzet szempontjából a szülők iskolázottsága, foglalkoztatási helyzete és nemzetiségi hovatartozása. A szülők *foglalkoztatottságát* tekintve a legkedvezőbb helyzetben a német tanulók voltak: az ő esetükben mind az apák, mind az anyák túlnyomó többsége dolgozott (4. tábla). A legkevésbé kedvező helyzetben a cigány családok voltak, ahol az apák harmada munkanélküli, s az anyák közel fele szintén nem dolgozik (inaktív vagy munkanélküli). Szintén eléggé kedvezőtlenül alakul a román családok helyzete, ahol az apák 27,6%-a, s az anyák 41,7%-a nem dolgozik.

Az *iskolázottság* tekintetében a kérdezett tanulók apja a legnagyobb arányban szaktanulmányokat végzett (39,7%), közel egyharmaduk középiskolát (31,2%), felsőfokú végzettséggel csak 12%-uk rendelkezik (5. tábla). A legkedvezőbb helyzetben a németek vannak, az ő esetükben 44,8% a középiskolát és 22% a felsőfokú intézményt végzetek aránya. A felsőfokú végzettség még átlagon felüli a szerb apák esetében. A másik végponton a szlovák, a horvát és

a cigány apák vannak; esetükben a szakmunkás bizonyítvány a legjellemzőbb. A cigányoknál számottevő a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya (24,7%).

A tanulók származását tekintve a *szülők nemzeti- és hovatartozása* kiemelt jelentőségű. Kérdezeteink körében mind az apák, mind az anyák esetében kb. 2/3 a magyar, s 1/3 a nemzeti- és származásuk aránya (6. tábla). Mind az apákra, mind az anyákra jellemző, hogy a magyar származásuk aránya a legalacsonyabb – s a nemzeti- és származásuk a legmagasabb – a horvát és a román családokban,⁵ s a magyar a legmagasabb – és a nemzeti- és származásuk a legalacsonyabb – a cigányok és a szlovákok körében. (Más nemzetiség említése a magyar és a saját nemzeti- és hovatartozáson kívül ritkán fordult elő.)

6. tábla. A szülők nemzeti- és hovatartozása (nemzeti- és hovatartozásban résztvevők, %-ában)

	Édesanya			Édesapa		
	Nemzeti- ségi 1	Nemzeti- ségi 2	Magyar	Nemzeti- ségi 1	Nemzeti- ségi 2	Magyar
Cigány N=139	12,2	9,4	78,4	10,4	8,9	80,6
Horvát N=42	76,2	-	23,8	71,4	7,2	21,4
Német N=168	35,2	1,2	63,6	35,1	1,8	63,1
Román N=28	71,4	3,6	25,0	74,1	3,7	22,2
Szerb N=33	21,9	12,5	65,6	24,2	9,0	66,7
Szlovák N=101	13,9	3,0	83,2	15,8	3,0	81,2
Átlag	29,3		66,6	29,1		65,9

Itt és a továbbiakban:

Nemzeti- és hovatartozási 1 = a besorolással egyező, saját nemzeti- és hovatartozás

Nemzeti- és hovatartozási 2 = a besorolással nem egyező, más nemzeti- és hovatartozás

Mivel a kérdezett tanulók szülei számára, akik az '50–'70-es években születtek, nagy valószínűséggel a városiasodó, iparosodó, modernizálódó társadalomban már nem lehetett feltétlenül természetes a nemzeti- és hovatartozásuk vállalása, a családi nemzeti- és hovatartozásuk fenntartása, ennél fogva feltehetően már ezen időszakban szerepe lehetett az iskolának a családi szocializáció mellett. Ezért igyekeztünk azt is megtudni, hogy a kérdezett tanulók szülei jártak-e *nemzeti- és hovatartozási iskolába*. A nemzeti- és hovatartozást vállaló tanulók

⁵ A horvát és a román tanulók alacsony száma a kutatáson belül sajnos nem engedte meg, hogy esetükben részletesebb elemzést végezzünk.

szüleinek közel fele járt (46,5%), másik fele nem járt nemzetiségi iskolába (47%). Az átlagnál nagyobb arányú a nemzetiségi iskolába járás a horvát, a román és a szlovák szülők esetében, alacsonyabb a német, a szerb családok esetében. A horvát és a román példa feltehetően összefügg az előbb tárgyalt ténnyel, miszerint esetükben inkább jellemző, hogy mindkét szülő nemzetiségi származású.

Összességében úgy tűnik, a legtöbb esélyük a családon keresztül érvényesülő nemzetiségi szocializációra a horvátoknak van a szülők származását, s nemzetiségi iskolázásukat tekintve, s a többgenerációs együttélés is az ő esetükben jellemző elsősorban. A legkevesebb esélye erre a szlovák és a cigány (illetve nemzetiségi iskolázás szempontjából a német és a szerb származású) tanulóknak van.

2. *Nyelv, identitás*

A következőkben a tanulókat nemzetiségi hovatartozásuk felől kérdeztük. A nemzetiségi hovatartozás tényét és mértékét két tényező, a nyelv és az identitás mentén vizsgáltuk. A nyelv kapcsán az anyanyelvre, a nemzetiségi nyelvismeret mértékére, a családban dominánsan használt nyelvre kérdeztünk rá, az identitás kapcsán a vállalt és a vágyott identitást igyekeztük megismerni.

Az összes kérdezettet tekintve anyanyelv szempontjából a kérdezett tanulók túlnyomó többsége magyar anyanyelvűnek mondta magát, csak 6,21% mondta, hogy más az anyanyelve, illetve 5,2%-uk anyanyelve volt azonos az almintával (7. tábla). A magyar anyanyelv különösen a német, a szlovák és a cigány tanulókra volt jellemző, nemzetiségi anyanyelv leggyakrabban a román és a horvát tanulók esetében fordul elő, ahol a szülők mindketten nagy valószínűséggel kerülnek ki ugyanazon nemzetiségi csoportból. A nemzetiségi hovatartozást vállaló tanulóknak is átlagosan csak egyharmada beszéli anyanyelvüként a nemzetiségi nyelvet, legjellemzőbben itt is a román, a horvát és a szerb, legkevésbé a német és a szlovák tanulók.

A *családban használt nyelv* is sokat elárul a nemzetiségi tanulók nyelvi szocializációs esélyeiről. A családban a magyar nyelvet használják a nemzetiségi oktatásban résztvevő kérdezettek 83%-a esetében. Ez leginkább a cigány és a német családokra jellemző, ettől eltérően meglepően alacsony a németnél, legkevésbé a román, és a horvát családokról mondható el (8. tábla). A horvát családok közel felében beszélnek nemzetiségi nyelven (is), ami feltehetően részben a szülők azonos származásának, részben a többgenerációs együttélésnek köszönhető.

7. tábla. Mi az anyanyelv? (%)

	Nemzetiségi oktatásban résztvevők N=2458			Nemzetiségi hovatartozást vállalók N=199		
	Nemzeti- ségi 1	Nemzeti- ségi 2	Magyar	Nemzeti- ségi 1	Nemzeti- ségi 2	Magyar
Cigány	3,7	0,9	95,2	27,8	–	72,2
Horvát	29,7	2,1	68,3	59,2	–	40,8
Német	0,7	0,2	99,0	4,8	–	95,2
Román	34,5	5,2	60,3	57,7	–	42,3
Szerb	12,7	4,2	83,5	69,2	15,4	15,4
Szlovák	1,9	0,6	97,4	10,0	–	90,0
Együtt	5,1	1,1	93,8	31,6	1,0	68,3

A nemzetiségi hovatartozást vállalók között sem általános a nemzetiségi nyelv használata, 43%-uk nem beszél más nyelven otthon, csak magyarul, és mindössze 60% körüli a nemzetiségi nyelvhasználók aránya. (A beszélt nemzetiségi nyelv jellemzően a saját nemzetiség nyelve, egy-egy esetben fordult elő a szerb és a román tanulóknál a német nyelv használatának említése, s a szlovákoknál az egyéb nyelv.)

8. tábla Beszéltek-e otthon más nyelven a magyaron kívül? (%)

	Nemzetiségi oktatásban résztvevők		Nemzetiségi hovatartozást vállalók	
	igen	nem	igen	nem
Cigány	11,1	88,9	66,7	33,3
Horvát	50,3	49,7	69,4	30,6
Német	13,9	86,1	39,8	60,2
Román	46,7	53,3	73,1	26,9
Szerb	26,6	73,4	83,6	15,4
Szlovák	20,4	79,6	63,6	36,4
Együtt	16,8	83,2	57,5	42,5

Arra a kérdésre, hogy beszélnek-e más nyelvet a magyaron kívül, a nemzetiségi hovatartozást vállaló tanulók közel háromnegyede válaszolta, hogy igen (a beszélt nyelv jellemzően a saját nemzetiség nyelvét jelenti). Közel hasonló volt azok aránya, akik nem beszélnek, de értik a nemzetiségi nyelvet, illetve akik nem is beszélnek és nem is értik (13–13%) (9. tábla). (A megnevezett nyelvek közül csak a horvát és a szerb esetében nem volt teljes egybeesés a

csoport-hovatartozás és a beszélt nyelv között, azaz a beszélt nyelv a nemzeti-ségi nyelvet jelentette.)

9. tábla. Beszéd-e valamelyik nemzetiségi nyelvet? (nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)

	Cigány N=17	Horvát N=44	Német N=80	Román N=23	Szerb N=11	Szlovák N=11	Együtt N=186
Igen	52,9	68,2	75,0	78,3	90,9	72,7	73,7
Értem, de nem beszélem	17,6	15,6	10,0	21,7	9,1	27,3	12,9
Nem	29,4	15,9	15,0	–	–	–	13,4
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A nemzetiségi hovatartozást vállaló kérdezettek esetében a nyelvismeret szintje már nagyobb szórást mutat: a tanulóknak valamivel több, mint a fele beszéli anyanyelvként vagy jól a nyelvet. Az anyanyelvi szintű beszéd annak a két csoportnak az esetében bizonyult az átlagnál jellemzőbbnek, amelyekre jellemző mindkét szülő nemzetiségi származása. Meglepő viszont, hogy az anyanyelvi szintű nyelvtudásban az első helyen a szerb tanulók vannak (esetükben fordul elő leginkább, hogy a szerb nyelv a családban is használt nyelv). A német és a szlovák tanulók nagy részének nemzetiségi nyelvtudása közepes (10. tábla).

10. tábla. Milyen szinten beszéli a nemzetiségi nyelvet (nemzetiségi hovatartozásukat vállalók, %)

	Cigány N=11	Horvát N=35	Német N=62	Román N=20	Szerb N=11	Szlovák N=9	Együtt N=148
Anyanyelv	27,3	40,0	4,8	35,0	81,8	22,2	25,7
Elég jól	18,2	20,0	46,8	20,0		11,1	29,1
Közepesen	36,4	34,3	43,5	40,0	9,1	55,6	38,5
Rosszul	18,2	5,7	4,8	5,0	9,1	11,1	6,7
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A családi nyelvhasználatban mindenekelőtt az anya által a gyerekekkel való kommunikációban használt nyelv tűnik fontosnak a nemzetiségi nyelvi szocializáció szempontjából. Az itt kapott adatok alatta maradnak a családban használt nyelv esetében látott adatoknak, ami azt a feltételezést engedi meg, hogy a családban használt nemzetiségi nyelven elsősorban a nagyszülőkkel beszélnek. A tanulók többségének édesanyja magyarul szól gyermekeihez, töredéknyi a két nyelvet használók aránya, illetve elenyésző a nemzetiségi nyelveket használóké. Nemzetiségi nyelven vagy két nyelven a román és a horvát tanulókkal beszélnek az édesanyák, az egyéb nyelv is náluk fordul elő viszonylag nagyobb (3% körüli) arányban. A nemzetiségi hovatartozást vállaló gyerekek háromnegyedével az édesanyja magyarul beszél, s mindössze negyedével két nyelven (11. tábla).

11. tábla. Milyen nyelven beszél hozzád az édesanyád? (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=1163	Horvát N=145	Német N=690	Román N=68	Szerb N=76	Szlovák N=312	Együtt N=2446
Magyarul	95,5	77,9	96,5	63,3	93,4	97,8	94,2
Egyéb nyelven	1,1	2,9	0,1	3,3	1,3	0,6	0,9
Mindkét nyelven	3,4	19,3	3,3	33,3	5,3	1,6	4,9
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Mivel többnyire a legidősebb generáció ismeri leginkább a nemzetiségi nyelvet, érdemes *generációk szerint* elkülönítve is elemezni a nyelvhasználatot, azaz milyen nyelven beszél a kérdezett anyjával, nagyanyjával és testvérével (bár a kis elemszám itt is korlátot jelent, akárcsak a korábbi esetekben, a tendenciákat mégis jól érzékelteti). A nemzetiségi hovatartozást vállaló tanulók 50%-a használja a nemzetiségi nyelvet (harmada két nyelvet használ) a nagyszülővel folytatott beszélgetésekben, 14% csak nemzetiségi nyelven kommunikál vele. Nemzetiségi nyelven a tanulók egyharmada (30,5%) beszél édesanyjával (egynegyede két nyelven, 4,3%-a nemzetiségi nyelven), 18,4%-uk pedig testvérével (12. tábla). Itt is az a két csoport rajzolódik ki (a horvát és a román), ahol mindkét szülő nemzetiségi származású, s nagyobb valószínűséggel maradt a családban is használt nyelv a nemzetiségi nyelv. Kiugró mellettük a szerb tanulók csoportja, ahol az anyával és a nagymamával azonos eséllyel használt nyelv a nemzetiségi nyelv.

12. tábla. Milyen nyelven beszélsz az alábbiakkal? (nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)

		Cigány	Horvát	Német	Román	Szerb	Szlovák	Együtt
Édes- anyáddal N=187	Nemzetiségi	–	2,3	1,3	–	41,7	9,1	4,3
	Vegyes	29,4	47,7	12,8	32,0	25,0	18,2	26,2
	Más	–	4,6	1,3	–	8,3	–	2,1
	Magyarul	70,6	45,5	84,6	68,0	25,0	72,7	67,4
Nagyma- máddal N=180	Nemzetiségi	7,1	15,4	6,3	16,0	41,7	27,3	13,9
	Vegyes	21,4	46,2	32,9	36,0	25,0	27,3	35,5
	Más nyelv	–	–	–	–	16,6	–	1,1
	Magyarul	71,4	38,5	60,8	48,0	16,7	45,5	51,1
Testvéré- del N=169	Nemzetiségi	5,9	2,6	1,4	–	30,0	–	3,6
	Vegyes	35,3	15,4	1,4	37,5	30,0	–	14,8
	Más nyelv	–	–	–	–	10,0	–	1,6
	Magyarul	58,8	82,1	97,1	62,5	30,0	100	80,4

A *nemzetiségi identitás*, a nemzetiségi csoport-hovatartozás vállalása a másik legfontosabb tényező vizsgálatunkban. A kérdezett tanulók egyharmada vállalta nemzetiségi hovatartozását, legjellemzőbben a horvátok és a románok. Magyar-nak legnagyobb arányban a szlovákok és a cigányok mondták magukat. A német és a szerb diákok a két csoport között maradtak, de esetükben is jelentősebb volt a magyar hovatartozás vállalása, mint a nemzetiségé (13. tábla).

13. tábla. Nemzetiségi csoport-hovatartozás vállalása az egyes almintákban (%)

	Cigány N=145	Horvát N=44	Német N=168	Román N=30	Szerb N=35	Szlovák N=98	Együtt N=520
Nemzetiségi 1	11,0	88,6	44,0	76,7	31,4	8,2	32,9
Nemzetiségi 2	14,5	2,3	1,8	6,6	8,6	3,0	6,3
Magyar	74,5	9,1	54,2	16,7	60,0	88,8	60,8
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Még többet mond az arra a kérdésre adott válasz, hogy milyen nemzetiséget választana a tanuló, ha erről szabadon dönthetne. Ami minden csoportnál meghatározó, az a magyar nemzetiség választása, átlagban a kérdezettek háromnegyede részéről: legtöbben a szlovákok, németek, átlagos arányban a cigányok és annál kevésbé a szerbek, románok, horvátok közül. Az almintá nemzetisége és a választott nemzetiség a kérdezettek 14,2%-a esetében esik egybe. A legnagyobb az egybeesés a románoknál, a horvátoknál és a szerbeknél, a legkisebb a szlovákoknál. Sokan választanak még a magyaron kívül a németet és egy másik, egyéb nemzetiséget is a sajátjukon kívül (14. tábla)

14. tábla. Ha szabadon dönthetnél, milyen nemzetiséghez tartoznál? (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=828	Horvát N=144	Német N=681	Román N=59	Szerb N=77	Szlovák N=304	Együtt N=2364
Nemzetiségi 1	10,1	16,8	12,8	20,3	14,3	1,6	14,2
Nemzetiségi 2	15,3	13,8	7,8	10,2	27,3	9,9	9,3
Magyar	74,6	69,4	79,4	69,5	58,4	86,2	76,5
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A nemzetiségi hovatartozást vállalók esetében hasonló a helyzet: a legnagyobb elkötelezettséget a román és a szerb tanulók mutatják, a horvátok már kisebb arányban választanak a saját nemzetiségüket, s nagyobb arányban a magyart. További szembetűnő tendencia a román és a szerb tanulók részéről a magyar hovatartozást inkább elutasító beállítódás: a román és a szerb kérdezettek a saját nemzetiség választását követően nagy számban nem a magyart, vagy nem csak azt nevezték meg (15. tábla).

15. tábla. Ha szabadon dönthetnél, milyen nemzetiséghez tartoznál? (nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)

	Cigány N=17	Horvát N=48	Német N=81	Román N=25	Szerb N=13	Szlovák N=9	Együtt N=193
Magyar	35,3	52,1	50,6	28,0	7,7	55,6	44,0
Nemzetiségi 1	47,1	41,7	44,4	52,0	61,5	44,4	41,3
Nemzetiségi 2	17,7	6,3	4,9	20,0	30,,	-	14,7
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Összességében a családnak meghatározó szerepet kell betöltenie a nemzeti- és nemzetiségi nyelvi szocializációban. Ezzel szemben adataink alapján ez nem látszik minden csoport esetében biztosítottnak: viszonylag alacsony a nemzetiségi származású szülők aránya (feltehetően a tiszta nemzetiségi családok aránya még inkább), s a családban a nyelvhasználat dominánsan a magyar, mely tendencia a fiatalabb generációk között erősödni látszik. A tanulók háromnegyede ugyan beszél, de nem anyanyelvi szinten a nemzetiségi nyelvet, identitásukat tekintve is ellentmondásos némileg a helyzet: a vágyott és a tényleges hovatarozás nem esik egybe, még a nemzetiségi hovatarozást vállalók esetében sem. Kivételt mintánkban a horvát, a román és a szerb tanulók jelentenek, ők állnak legközelebb nemzetiségi csoportjukhoz, s mutatnak leginkább nemzetiségi kötődést és bírnak leginkább a nemzetiségi nyelv ismeretével.

3. Iskola

A nemzetiségi nyelv és lét fenntartásában a családot követően az iskolának lehet fontos szerepe. Az iskola vonatkozásában az 5. és a 8. évfolyamra járó tanulókat a tanulásról, az erre fordított időről, tanulmányi eredményeiről s az iskolai nyelvtudásról kérdeztük elsősorban. Feltevésünk szerint a családi nemzetiségi szocializáció esélyeinek csökkenésével párhuzamosan az iskola szerepe értékelődik fel, de ez akkor tud érvényesülni, ha a tanulók magához az iskolához pozitív módon viszonyulnak.

Iskolatípus szerint a nemzetiségi tanulók túlnyomó többsége nyelvet oktató és normál iskolába jár. Az utóbbi a cigány tanulókra jellemző leginkább. Két tananyelvű iskolába a románokra járnak szívesen. Az oktatást tekintve ilyenformán azt gondolhatjuk, hogy nekik van a legtöbb esélyük az iskolán keresztüli nemzetiségi szocializációra. Ennél rosszabb a horvát, a német, a szerb, a szlovák tanulók esélye (16. tábla).

A tanulás fontossága tükrözi az iskolához való viszonyt. Összevetettük az egyes nemzetiségi tanulókat, három évfolyam különbséggel, mivel kíváncsiak voltunk arra, vannak-e jelentős különbségek köztük, illetve azok változnak-e s milyen irányban az iskolai évek alatt (17. tábla). A tanulás fontossága mindkét évfolyamon minden csoportnál 4-es érték felett van, a két vizsgált évfolyam között ez valamivel csökken, kivéve a román és a szlovák tanulók esetében. Az 5. évfolyamon a tanulás nagyobb fontossággal bír a szerb, a horvát és a német tanulók számára, a legkevésbé a cigány és a szlovák tanulók tartották annak. A 8. évfolyamon megváltozik a képlet: a leginkább a román

16. tábla. Milyen iskolába jársz? (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=1169	Horvát N=145	Német N=696	Román N=60	Szerb N=79	Szlovák N=314	Együtt N=2463
Nemzetiségi tannyelvű ált. isk.	1,3	–	0,1	11,7	–	–	0,9
Két tannyelvű ált. isk.	0,1	17,2	11,6	50,0	10,1	5,1	6,5
Nyelvet oktató ált. isk.	0,3	47,6	70,3	38,3	53,2	56,1	34,0
Normál ált. iskola	80,2	35,2	9,9	–	36,7	38,9	49,0
Egyéb	18,2	–	–	–	–	–	8,6
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

17. tábla. Milyen fontos számodra a tanulás? (1–5 skála átlagai)

	5. osztály	8. osztály
Cigány	4,2	4,0
Horvát	4,5	4,3
Német	4,5	4,1
Román	4,3	4,5
Szerb	4,7	4,4
Szlovák	4,1	4,4
Magyar	4,4	4,2
Együtt	4,4	4,2

tanulók tartották fontosnak, és a legkevésbé a cigány és a német származásúak. Sajátosnak mondható, hogy bár az 5. évfolyamon még nem a cigány alcsoport tanulói tartották az iskolát a legkevésbé fontosnak, s a két évfolyam közötti csökkenés is átlagos volt esetükben, a 8. osztályra azonban már ők értékelték a legalacsonyabbra a tanulás fontosságát.

Abban a tekintetben is igen nagy a különbség a kérdezett tanulók között, hogy az iskolai tanórán kívül mennyi időt fordítanak tanulásra. Ez átlagosan mindkét évfolyamon valamivel több, mint 2 óra. A két évfolyam között ez az arány 0,2 órával emelkedik (18. tábla). Az 5. évfolyamon a szerb tanulók töltik a legtöbb időt tanulással, a legkevésbé pedig a szlovákok fordítanak erre. A 8. évfolyamon a szerb diákok mellett a románok tanultak a legtöbbet, s a legkevésbé a cigány tanulók. Az utóbbiak esetében az is kitűnik, hogy amíg minden más csoportnál növekszik a tanulásra fordított idő a két évfolyam között, addig esetükben egyre csökken az életkor előrehaladtával. Ezt nemigen

18. tábla. Hány órát töltesz egy nap tanórán kívüli tanulással? (nemzetiségi oktatásban résztvevők)

	5. osztály	8. osztály
Cigány	2,3	2,0
Horvát	2,4	2,7
Német	2,4	2,4
Román	2,4	3,1
Szerb	3,2	2,8
Szlovák	2,0	2,2
Egyéb		2,7
Magyar	2,2	2,4
Együtt	2,3	2,5

19. tábla. A bizonyítvány minősítése (nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)

	5. osztály					8. osztály				
	jeles	Jó	közepes	elégséges	bukás	jeles	jó	közepes	elégséges	bukás
Cigány N=18	8,3	31,3	50,0	2,1	8,3	–	22,2	22,2	38,9	16,7
Horvát	40,5	45,2	14,3	–	–	14,9	63,8	17,0	4,3	–
Német 83	33,7	44,2	20,0	1,1	1,1	19,3	43,4	31,3	4,8	1,2
Román 26	21,7	30,4	47,8	–	–	26,9	38,5	26,9	7,7	–
Szerb13	53,8	38,5	7,7	–	–	30,8	23,1	46,2	–	–
Szlovák 11	26,7	36,7	33,3	3,3	–	–	72,7	18,2	9,1	–
Magyar 313	24,3	41,4	28,9	3,6	1,8	12,5	39,3	39,3	7,3	1,6
Együtt 515	26,7	40,8	28,2	2,4	1,8	14,4	41,9	34,4	7,6	1,7

lehet a követelmények csökkenésével magyarázni, a jelenségnek inkább az lehet az oka, hogy az iskola nem váltotta be a cigány tanulók szemében a hozzá fűzött reményeket, ezért fokozatosan elfordulnak az intézménytől, egyre kevesebb energiát fordítva rá.

A *bizonyítványt* tekintve az eredmények romlása tűnik ki a két évfolyamon: a nyolcadikosok között megnőtt a közepes tanulók aránya, s a jeles tanulóké jelentős mértékben csökkent, a négyesek mindkét évfolyamon hasonló

20. tábla. Tanultál-e nyelvet az óvodában? (nemzetiségi hovatartozást vállalók, %)

	Cigány N=17	Horvát N=43	Német N=80	Román N=25	Szerb N=12	Szlovák N=11	Együtt N=188
Igen	5,9	74,4	77,5	84,0	58,3	72,7	69,7
Nem	94,1	25,6	22,5	16,0	41,7	27,3	30,3
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

arányban vannak képviselve (19. tábla). Nagy különbség van azonban mindkét évfolyamon a nemzetiség szerinti csoportosítást vizsgálva a tanulói csoportok között: a jók közé tartoznak a szerbek és a németek, a horvátok az 5. évfolyamon, a gyengébbek közé a cigány, a román és a szlovák tanulók. A 8. évfolyamra ez valamelyest átrendeződik: a jó tanulók között vannak a románok, s gyenge tanulónak egyértelműen csak a cigányok tekinthetők. Rajtuk láthatóan nem segít az iskola, inkább rossz hatással van: bár a tanulás fontossága nem csökkent esetükben számottevően a többi csoporthoz viszonyítva, mind a tanulásra fordított idő, mind a tanulmányi eredményességük romlott a három év alatt.

A nemzetiséghez való viszony alakulásában az iskola esetében is a nemzeti nyelv és kultúra tanulásának van közvetlen hatása, amit a nemzeti oktatási program tesz lehetővé a résztvevők számára. Az iskolai nyelvtanulásban szerepe lehet a nyelvválasztás lehetőségének, a tanult nyelvek összetételének és az esetlegesen nemzeti nyelven tanult tárgyaknak is.

Az iskolai nyelvtanulást – különösen a nemzeti tanulók esetében – jelentős mértékben befolyásolja az is, hogy a tanulók az iskola előtt jártak-e óvodába, s különösen, hogy jártak-e nemzeti óvodába, s hogy ott tanultak-e nemzeti nyelven. Mivel a családban egyre kevesebb tanulónak van esélye anyanyelvként elsajátítani a nemzeti nyelvet, a nemzeti óvodának nagy szerepe lehet az iskolai nemzeti oktatás sikerességében. Óvodába a nemzeti oktatásban résztvevők (illetve az e kérdésre válaszolók) 99%-a járt, s itt több mint kétharmad arányban nyelvet is tanultak (20. tábla). A tanult nyelvek jellemzően nemzeti nyelvek: a horvátok 83,9%-a horvátot, németek 98,4%-a németet, a románok 85,7%-a románul, a szerbek 71,4%-a szerbet és a szlovákok 87,5%-a szlovákot tanult az óvodában. Más nyelvek tanulása valamivel ritkábban fordul elő: ezek a német és az angol több esetben,

21. tábla Első nyelv tanulása (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=844	Horvát N=106	Német N=533	Román N=54	Szerb N=62	Szlovák N=276	Együtt N=1875
Nemzetiségi 1	–	29,2	87,6	70,4	6,5	22,1	33,5
Nemzetiségi 2	–	0,9	0,2	–	–	–	0,1
Német	–	54,7	–	24,1	54,8	38,0	32,4*
Angol	–	15,1	12,0	–	37,1	39,9	33,0
Egyéb	4,6	–	0,2	5,6	1,6	–	1,0
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

* A német nemzetiségi tanulók adatai a 'Nemzetiségi 1' nyelv alatt szerepelnek.

22. tábla Második nyelv tanulása (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=70	Horvát N=75	Német N=138	Román N=52	Szerb N=12	Szlovák N=114	Együtt N=461
Nemzetiségi 1	1,4	53,3	6,5	19,2	25,0	33,3	21,7
Nemzetiségi 2	–	–	0,7	–	–	–	0,4
Német	42,9	26,7	–	25,0	8,3	34,2	22,3*
Angol	52,9	20,0	83,3	38,5	58,3	32,5	50,1
Egyéb	2,9	–	2,9	17,4	–	–	5,5
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

* A német nemzetiségi tanulók adatai a 'Nemzetiségi 1' nyelv alatt szerepelnek.

illetve a szerb és a horvát egy-egy esetben. (A cigányokra nem jellemző, hogy az óvodában nyelvet tanulnának.)

Az általános iskolai nyelvoktatásban egy vagy két nyelv tanulására van mód, s gyakori a választás lehetősége több nyelv kínálata esetében. A nyelvoktatásban részt vevő tanulók kb. felének (52,6%) volt az iskolában *nyelvválasztási lehetősége*, legkevésbé a horvátoknak és a németeknek (49,6 és 49,2%), leginkább a szlovákoknak és a szerbeknek (61,3 és 60,4%).

A *nyelvtanulással* kapcsolatos kérdésekre az első nyelv esetében a kérdezett tanulók döntő hányada válaszolt, a második nyelvre vonatkozóan csak kisebb részük. Második nyelvet a 8. évfolyamon jóval kevesebben tanulnak (21–22. tábla). Az *első nyelv* tanulásáról a döntés elsősorban az 'iskolahasználók', azaz a szülők és a tanulók kezében van, 60,6%-ban ők döntöttek az

elsőként tanult nyelvről (33,2%-ban a szülők, 27,4%-ban a tanuló tették ezt meg), 16,7% esetében a tanárok vagy az igazgató, a fennmaradó esetekben egyéb dolgok (pl. a körülmények) határoztak. A nemzetiségi oktatásban résztvevő tanulók egyharmada tanulja a nemzetiségi nyelvet első nyelvként, kétharmaduk az angolt vagy a németet. A nemzetiségi nyelvet a német és a román tanulók tanulják magas arányban (az előbbi csoport esetében nem tudjuk elkülöníteni a nemzetiségi és az idegen nyelvként tanult nyelveket). A németet a horvát, a szerb és a szlovák, az angolt a szlovák és a szerb tanulók tanulják első nyelvként nagy valószínűséggel. A *második nyelv* tanulásában is döntő az iskolahasználók választása (21,5%-ban a szülő, 38,3%-ban a tanuló döntött felőle), csak 14%-ban játszott benne nagy szerepet az iskola (a tanár, az igazgató). A második nyelvként tanult nyelv nagy valószínűséggel az angol, mellette a német és a nemzetiségi nyelv tanulása kb. hasonló arányban fordul elő. A nemzetiségi nyelv a horvátoknál, a szlovákoknál és a szerbeknél, a német a cigányoknál és a szlovákoknál, az angol a németeknél és a szerbeknél fordul elő az átlagosnál magasabb arányban. (Az egyéb nyelv jellemzően a román tanulók esetében a francia (9,6%), a cigány tanulók esetében az orosz.)

Az iskolának nemzetiségi szocializációban a családot kiegészítő szerepe adataink szerint összességében, úgy tűnik, kevés eséllyel tud érvényesülni. Nem kedvez a nemzetiségi nyelvi szocializációnak a domináns iskolatípus (nyelvoktató iskolába jár a nemzetiségi tanulók nagy része, s normál általános iskolába a cigány tanulók túlnyomó többsége), s a nyelvtanulás tényleges gyakorlata sem. A nyelvtanulásban a nemzetiségi nyelvek pozíciója nem jobb, mint a nagy nyelveké, s mivel a nyelvtanulás alakulásában az iskolahasználók a meghatározók, nem valószínű, hogy e tendencia megváltozna a jövőben. A nemzetiségi hovatartozás iskolán keresztüli megőrzésére a legnagyobb esélye a románoknak és a németeknek van. A román tanulók vesznek részt a legnagyobb arányban nemzetiségi tan nyelvű, illetve kétnyelvű oktatásban, és ők tanulják az iskolában nemzetiségi nyelveket a legnagyobb arányban első nyelvként.

4. Vallás

A vallásnak, az egyháznak is fontos szerepe lehet a nemzetiségi lét megőrzésében, különösen az általunk vizsgált nemzetiségek esetében, mivel közöttük erős a nemzetiségenként eltérő felekezeti hovatartozás, ami által nemcsak a nyelvi, hanem a vallási különállás hangsúlyozásán keresztül is megkülönböztetheti önmagát egy-egy nemzetiségi csoport. A felekezeti és

nemzetiségi hovatartozást segíti a vallásosság és a vallásgyakorlás, azaz a templomba járás, amit külön vizsgáltunk.

Felekezeti hovatartozás tekintetében a kérdezettek kétharmada római katolikus, közel egyötöde református. A római katolikusok minden csoport esetében többségben vannak, a románok kivételével (23. tábla). Ez dominál a horvátoknál és a németeknél, a többi csoport esetében, a római katolikusok mellett, számottevő a más felekezetbe tartozók aránya is: a szerbeknél a görög katolikus, a református és az ortodox, a románoknál az evangélikus és az ortodox, a szlovákoknál az evangélikus és a református vallás jelenik meg. A cigány alminta tanulóinak többsége római katolikus, egynegyedük református, s előfordul körükben az összes többi felekezet is.

23. tábla. Milyen felekezethez tartozol? (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=577	Horvát N=122	Német N=460	Román N=56	Szerb N=70	Szlovák N=275	Együtt N=2098
Római katolikus	60,0	88,4	77,1	7,3	51,4	55,6	64,4
Görög katolikus	4,3	–	1,7	5,4	15,7	6,2	3,9
Református	24,2	3,6	11,1	37,5	18,6	13,8	17,9
Evangélikus	4,6	4,3	3,9	–	–	17,9	5,8
Ortodox	0,2	–	–	20,6	4,3	0,4	1,8
Egyéb	6,8	3,6	6,4	21,4	10,0	6,9	6,9
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A felekezeti hovatartozás mellett a vallásosság és a tényleges vallásgyakorlást jelző templomba járás közvetíti a vallás vagy az egyház befolyását, s ezen keresztül hozzájárulhat a kisebbségi közösségi integráció erősítéséhez. A *vallásosság* a tanulók felét jellemzi egyértelműen, különösen jelentős mértékű a horvátok esetében, a legkevésbé a cigányokra jellemző (24. tábla). *Templomba* már valamivel kevesebben járnak (45,2%), leginkább a horvát almintába tartozó tanulók (81,4%), legkevésbé a cigány alminta tanulói (35,9%), a többi csoport esetében 45–50% körüli az arány.

Bár a tanulók tekintélyes része jár templomba, a *szertartások nyelve* csak elvétve nemzetiségi nyelv, az összes válaszoló 4,8%-a jár ilyen szertartásokra (25. tábla). Leginkább a román tanulókra jellemző, hogy román nyelvű szertartáson

24. tábla. Vallásos vagy-e? (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=1114	Horvát N=144	Német N=677	Román N=60	Szerb N=75	Szlovák N=308	Együtt N=2378
Igen	46,5	76,4	55,7	56,7	44,0	57,5	52,5
Nem	27,8	9,0	20,8	13,3	16,0	22,1	23,2
Bizonytalan	25,7	14,6	23,5	30,8	40,0	20,5	24,3
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

25. tábla. Milyen nyelven folynak a szertartások? (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=618	Horvát N=123	Német N=478	Román N=37	Szerb N=47	Szlovák N=193	Együtt N=1430
Nemzetiségi 1	0,3	22,8	2,4	51,4	14,9	0,5	5,5
Nemzetiségi 2	0,7	–	0,2	5,4	2,1	0,5	0,6
Magyar	98,7	75,6	97,4	40,5	80,9	97,9	93,9
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

vesznek részt, előfordul még a horvátok és a szerbek esetében is a nemzetiségi nyelvhasználat, ám nem jellemző a szlovák és a német alminta tanulóira.

A vallásosság, bár nagymértékben jellemzi a tanulókat, s nagy arányú a templomba járás, összességében, úgy tűnik, mivel jellemzően nem nemzetiségi nyelven folynak a szertartások, a nyelv megmaradását közvetlenül nem tudja segíteni. Elképzelhető azonban, hogy a közösségi integráció erősítésén keresztül a magyar nyelvű szertartások révén is hozzá tud járulni a nemzetiségi kultúra és identitás fennmaradásához.

5. Tervek

Bár a korábban tárgyalt intézmények (család, iskola, egyház) jelentős szerepet játszanak a nemzetiségi lét megőrzésében, arra feltehetően sok esetben döntő hatással lehet a személyes élettervek alakulása (pl. pályaválasztás, a letelepedés helyszíne, párválasztás stb.). Ha egy nemzetiségi származású fiatal akár szociális,

akár földrajzi értelemben távol kerül lakóhelyétől, a családi és a nemzetiségi közegetől, a nemzetiségi lét fontossága nagy eséllyel szorul háttérbe. A kérdezett tanulók terveit a továbbtanulás, a pályaválasztás szempontjából vizsgáltuk, illetve azt is szeretnénk volna megtudni, hol szeretnének élni felnőtt korukban, közel vagy távol jelenlegi lakóhelyüktől.

Az *általános iskolai továbbtanulást* tekintve a tanulók többsége (59,4%) szakma tanulására készül, legtöbben szakközépiskolába szeretnének menni, kevesebben szakmunkásképző vagy szakiskolába (26. tábla). A tanulók egynegyede gimnáziumba szeretne menni – ez az az iskolatípus, ahol a nemzetiségi nyelvek tanulására az elvi lehetőség adott. A gimnáziumba törekvők között nagy számban vannak a román, a német és a szerb almintába tartozók, szakközépiskolába leginkább a szlovákok szeretnének menni. A szakmunkásképzőt választók között viszonylag sokan vannak a cigány és horvát almintába tartozók. A legtöbb bizonytalan a cigány almintá tanulóinak körében található.

26. tábla Mit szeretnél csinálni az általános iskola után? (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N=1157	Horvát N=145	Német N=690	Román N=59	Szerb N=78	Szlovák N=78	Együtt N=2436
Gimnázium	19,0	20,7	34,3	47,5	30,8	16,6	25,6
Szakközépiskola	37,4	38,6	39,7	25,4	41,0	50,8	39,7
Szakmunkásképző	20,6	23,4	11,4	13,6	15,4	19,5	17,7
Szakiskola	3,8	2,1	1,0	6,0	2,8	2,3	2,8
Még nem tudom	13,1	11,7	7,2	1,7	7,7	7,8	10,2
Nem	1,0	3,1	–	–	–	–	0,7
Nem tudom	4,7	1,4	0,9	1,7	2,8	2,8	2,8
Egyéb	0,4	–	0,4	3,4	–	–	0,5
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

A *pályaválasztásra* vonatkozó kérdésnél a leggyakoribb a nem tudom válasz, különösen a német, a horvát és a cigány almintá esetében. A tanulóknak közel a fele még nem tudja, milyen pályára szeretne lépni. 30%-uk fizikai munkára készül, 20% körüli arányban értelmiségi pályára vágnak. Nemzeti-ségenként jelentős különbségek vannak ebben a vonatkozásban is: fizikai munkára készülnek az átlagot meghaladó mértékben a cigány és horvát

tanulók, értelmiségi pályára a szerb, a szlovák és a német származásúak, s a román tanulók körében számottevő a mezőgazdasági fizikai és a vállalkozói pályára készülő aránya (27. tábla).

27. tábla. Mi szeretnél lenni felnőtt korodban? (nemzetiségi oktatásban résztvevők, %)

	Cigány N = 1148	Horvát N = 145	Német N = 682	Román N = 58	Szerb N = 70	Szlovák N = 307	Együtt N = 2410
Nem értelmezhető	1,0	1,4	1,8	-	-	2,0	1,3
Mg-i fizikai	1,5	-	0,6	8,6	4,3	3,9	1,7
Még nem tudom	43,3	44,1	45,7	34,5	37,1	40,4	43,3
Egyéb fizikai	31,4	29,0	20,1	22,4	25,7	27,4	27,1
Értelmiségi	18,1	17,2	24,9	20,7	28,6	28,5	20,7
Vezető	0,6	0,7	0,4	1,7	-	1,8	0,6
Vállalkozó	0,5	1,4	0,9	6,4	-	0,3	0,8
Híres	0,9	-	0,4	-	-	0,3	0,6
Gazdag	0,4	1,4	0,9	-	-	-	0,5
Egyéb	2,4	4,8	4,3	5,2	4,3	4,2	3,4
Együtt	100	100	100	100	100	100	100

Arra a kérdésre, hol élnének szívesen felnőtt korukban, a kérdezett tanulók közel 60%-a válaszolta, hogy ugyanazon a településen, ahol jelenleg, és mintegy 20% valahol a környéken, bár nem ugyanazon a településen. Másutt csak 21,7% szeretne élni, közülük 15% Magyarországon, 6,7% külföldön. Nemzetiségenként legjellemzőbben ugyanazt a települést választaná, ahol jelenleg él a német, a szlovák, a horvát és a szerb tanulók többsége (65, 60 és 59–59%), a horvát és a román alminta tanulói élnének szívesen másutt a környéken, Budapestet leginkább a cigány alminta tanulói helyezik előtérbe, a külföldöt a német és a szerb tanulók.

A tanulók terveiket tekintve reálisan szakmát szeretnének tanulni, gimnáziumi továbbtanulást csak kevesen terveznek. A gimnáziumi továbbtanulók között a nemzetiségi gimnáziumot választók feltehetően csak kis arányban vannak, a többiek számára a középfokú továbbtanulásban már nem lesz adva a nemzetiségi nyelvtanulás lehetősége. A továbbtanulási tervek ilyenformán, úgy tűnik, összességében középfokon már nem igazán támogatják a nemzetiségi nyelvi megmaradást. A lakóhelyre vonatkozó tervek ugyanakkor

nem tennék lehetetlenné a nemzetiségi identitás és nyelv megtartását, különösen mivel a tervek szerint sokan maradnának helyben.

6. Vélemények

A vélemények elemzése elsősorban a nemzetiségi nyelvről, nemzetiségi létről és ezek megőrzéséről alkotott vélemény megismerését célozta, több más nyelv, több más fontos dolog, cél összefüggésében, azokkal összevetve.

A *nyelvekről* alkotott vélemény megismerése érdekében három nyelvre kérdeztünk. 5 fokú skálán mértük a nyelvek hasznosságáról alkotott véleményt olyan területekkel kapcsolatosan, amelyeknél felmerülhet az idegen, illetve a nemzetiségi nyelvek értéke, különbsége. Az elemzést némileg nehezíti, hogy átfedést jelent a nemzetiségi és az idegen nyelv dimenziója a német esetében. A felsorolt területek között mindenkor az angol és a német nyelv hangsúlyozódik, körülbelül hasonló arányban, illetve az angol a tv, a videó esetében valamivel, a számítógép- és internethasználat közben jelentősen megelőzi a németet. A nemzetiségi nyelv a fentiekben többnyire háttérbe szorul, hasznosnak inkább az általános műveltség megszerzésében és az utazásnál bizonyul, jelentős szerepe van azonban a két másik nyelvvel összevetve az identitás kialakításában és megőrzésében (a német magas értékét ebben a dimenzióban egyértelműen a nemzetiségi nyelvként kaphatott) (28. tábla).

A tanulók *nemzetiségi léthez* fűződő viszonyát két évfolyamon, az 5. és a 8. osztályban, több más kérdés kontextusában vizsgáltuk, 5 fokú skála segítségével (29–30. tábla). A felsoroltak között legfontosabbnak tartott dolgok mind a két évfolyamon a jó szakma megszerzése, ezt követi a középiskola elvégzése, a család és az egyetem hátrébb sorolódik mindkét korcsoportban (11 és 14 évesek). A nemzetiségi vonatkozású célok még távolabbiak, leginkább fontos ez a horvát, a román, és a szerb tanulók számára. A nemzetiségi lét megítélésében a két évfolyam között a felsorolt célok sorrendjében nem volt lényeges különbség, bár a magasabb évfolyamon kissé minden érték veszített fontosságából, különösen a cigány és a szlovák tanulók esetében. A magasabb évfolyamon egyetlen érték erősödött meg: a cigányok számára a családalapítás jelentősége a 8. osztályra megnőtt. Szembetűnő azonban az egyes célok között a nemzetiségi vonatkozásúak erőteljesebb háttérbe szorulása, ami arra enged következtetni, hogy az iskolai oktatás során a nemzetiségi kötődés nem erősödik, hanem inkább gyengül, azaz az iskola nemzetiségi szocializációs szerepe nem működik igazán hatékonyan. A 8. évfolyamos tanulók között a korábban említett három csoport (szerb, horvát, román) emelkedik ki

28. tábla. Az egyes nyelvek szerepe a tervek megvalósításában (1–5 közötti skála átlagértékei)

	<i>Angol</i>	<i>Német</i>	<i>Nemzetiségi</i>
Továbbtanulás	3,8	3,8	2,8
Elhelyezkedés	3,8	3,8	2,9
Általános műveltség megszerzése	3,6	3,6	3,1
Utazás	3,9	3,8	3,1
Tv, videó használata	3,6	3,4	2,9
Számítógép, internet használata	4,2	3,1	2,5
Identitás kialakítása, megőrzése	2,8	3,8	3,1

a nemzetiségi kötődés tekintetében, míg azonban az 5-ikes tanulók számára ezek még hasonló fontosságúak voltak, mint az egyéb személyes célok, addig a nyolcadikosok körében már messze alatta maradnak az utóbbiaknak.

Közelebről megvizsgálva a tanulók véleményét a nemzetiségi hovatartozást illetően, *össességében* úgy tűnik, hogy saját nemzetiségi hovatartozásuk nem tartozik az általuk legfontosabbnak vélt dolgok közé. A többi nyelvvel összevetve a nemzetiségi nyelv kevésbé bizonyul hasznosnak gyakorlatiasabb célok elérésében, s az életcélok között is természetesen előbbre sorolódnak az egzisztenciateremtéssel összefüggők, s az idő múlása csak tovább növeli a távolságot az egzisztenciális célok és a nemzetiségi léttel összefüggő célok között.

29. tábla. Mennyire fontosak számodra az alábbi dolgok? (5. osztályosok, 1–5 skála átlagértékei)

	<i>Cigány N=37</i>	<i>Honát N=42</i>	<i>Német N=92</i>	<i>Román N=21</i>	<i>Szerb N=14</i>	<i>Szlovák N=30</i>	<i>Magyar N=227</i>	<i>Együtt</i>
Jó szakmát szerezni	4,3	4,7	4,7	4,8	5,0	4,7	4,7	4,7
Középiskolát elvégezni	4,0	4,6	4,6	4,6	4,9	4,2	4,5	4,5
Egyetemet végezni	3,9	4,2	4,5	4,5	4,9	3,9	4,3	4,3
Sok pénzt keresni	4,1	4,6	4,6	4,6	4,9	4,7	4,5	4,5
Családot alapítani	3,2	4,7	4,7	4,8	4,8	4,3	4,4	4,4
Kisebbségi nyelvem megőrzése	3,8	4,6	4,5	4,8	4,8	4,2	3,9	4,2
Kisebbségi csoportomhoz tartozni	3,7	4,4	3,9	4,4	4,5	3,6	3,4	3,7

30. tábla. Mennyire fontosak számodra az alábbi dolgok? (8. osztály, 1–5 skála átlagértékei)

	<i>Cigány</i>	<i>Horvát</i>	<i>Német</i>	<i>Román</i>	<i>Szerb</i>	<i>Szlovák</i>	<i>Együtt</i>
Jó szakmát szerezni	4,6	4,7	4,7	4,8	4,7	4,7	4,7
Középiskolát végezni	4,3	4,5	4,5	4,4	4,5	4,4	4,4
Egyetemet végezni	3,4	3,7	3,8	4,0	3,7	3,5	3,5
Sok pénzt keresni	4,3	4,1	4,3	4,1	4,3	4,2	4,3
Családot alapítani	4,1	4,3	4,2	4,4	4,1	4,2	4,2
Kisebbségi nyelvem megőrzése	2,9	3,4	3,2	3,6	3,4	2,9	3,1
Kisebbségi csoportomhoz tartozni	2,7	3,0	2,6	3,2	3,1	2,7	2,7

Összegzés

A nemzetiségi lét fennmaradása szempontjából meghatározó intézmények – a család és az iskola – magyarországi elemzésünkben nem bizonyultak igazán hatékonyak. A család önmagában leginkább akkor ad esélyt a nemzetiségi kultúra és nyelv megőrzésére, ha mindkét szülő nemzetiségi származású, és/vagy a családban három generáció él együtt. Ma ebben a kérdésben átmeneti helyzet érvényesül: a nemzetiségi származású tanulók jelentős része nemzetiségi származás szempontjából vegyes családban nő fel, a nemzetiségi nyelvet már nem anyanyelvként tanulták, s nem is beszélnek ezen a szinten, a nemzetiségi identitás tekintetében is gyenge a nemzetiséggel való kapcsolat, még a nemzetiségi hovatartozást vállalók körében is nagyfokú a bizonytalanság.

Az iskola az az intézmény, amely a nemzetiségi csoportok esetében fontos szerepet tölthet be a kulturális reprodukcióban, sőt esetleg pótolhatná a család kiesni látszó funkcióját a nemzetiségi szocializációban. Elemzésünk azonban azt mutatta, hogy erre is igen kevés az esély, mivel a tanulók többsége csak nyelvet oktató nemzetiségi iskolába jár, kisebb részük normál általános iskolát látogat, ennél fogva a képzőhelyen feltehetően keveset találkoznak a nemzetiségi nyelvvel és kultúrával. Az iskolák felében biztosított a nyelvválasztás, ennek ellenére a többség nem nemzetiségi, hanem idegen nyelvet tanul első nyelvként, elsősorban a szülők, másodsorban a tanulók döntésének eredményeként.

A tanulók terveikben és értékrendjükben az egzisztenciális célokat előbbre sorolják, mint a nemzetiségi léttel kapcsolatosakat. A szakadék egyre nő, ami azt mutatja, hogy a nemzetiségi oktatás nem képes önmagában betölteni a hiányzó funkciókat, a nyelvükben, identitásukban megerősödött tanulócsoportokat felkészíteni a továbbtanulásra, az életre.

A fentiek csak általánosságban igazak, az egyes csoportok között ugyanis jelentős eltérések lehetnek. A legnagyobb eséllyel mind a családi, mind az iskolai szocializáció szempontjából a román tanulók rendelkeznek, hasonlóan a horvát tanulókhoz, mégis gyengébb kötődést mutatnak. Sajátos a szerb tanulók helyzete: a nemzetiségi hovatartozást vállalók között is sok szülő a magyar származású, de ennek ellenére gyakori a nemzetiségi nyelv anyanyelv-ként való használata a családban, s erős a nemzetiségi kötődés. A másik, az átlagtól még inkább eltérő csoportot a cigány almintába tartozó tanulók jelentik. Rájuk jellemző legkevésbé a kisebbségi nyelvhasználat, a vallásosság, ők járnak legnagyobb arányban normál általános iskolába, s az ő értékeikben van a legkisebb szerepe a nemzetiségi hovatartozás megőrzésének. Az ő esetükben az iskolának még nagyobb jelentősége kellene, hogy legyen, mint a többi csoport esetében. Ennek ellenére a cigány almintai tanulói a magasabb évfolyamokon nemcsak a kisebbségi lét dimenziójában mutatnak távolodást, hanem (miközben a továbbtanulás és a szakmaszerzés jelentősége körükben is felértékelődik) távolodni látszanak magától az iskolától is, egyre kevesebb időt fordítanak rá és egyre gyengülő eredményt érnek el.

ANNA IMRE

Pupils in national minority education

Data sampling by questionnaires was conducted among minority local authorities and educational institutions in autumn 1999. In the survey of educational institutions minority and other local authority representatives, headmasters, teachers, primary and secondary school pupils were contacted with questionnaires in a total of 264 localities. The article analyses the data of primary school pupils in their senior years (years 5 to 8), 2250 pupils in all, primarily from the aspect of the opportunities for national survival. First of all, we wanted to know to what extent pupils participating in nationality education speak their nationality's language, identify with their nationality and what opportunities they have to continue learning or maintain their language and identity in the long term. A separate group of questions was connected to the education of gypsy pupils, since in their case different social and socialising issues can be identified.

Institutions which are determining from the aspect of survival of nationality existence, family and school, did not really prove effective in our analysis. The family in itself will provide a chance for preserving nationality culture and language if both parents are of the same nationality and/or three generations live together. Concerning this issue, a temporary situation can be seen today: with regard to national origins, a significant part of pupils from a nationality background grows up in a mixed family, they haven't learnt the language of the nationality as their mother tongue and do not speak it on a native level. With regard to nationality identity the connection with the nationality is weak and even among those who regard themselves as belonging to a nationality insecurity is high.

The school is the institution which, in the case of nationality groups, can play an important role in cultural reproduction, moreover, may make up for the seemingly disappearing function of the family in nationality socialisation. However, our analysis showed that there was also a rather slim chance for that, since the majority of pupils attend a nationality school where only the language is taught, while a minority attend a mainstream primary school, thus supposedly they do not often come across their nationality's language and culture in the basic educational institution. Pupils can choose what language they want to learn in half of the schools, however, many do not learn their nationality's language but a foreign one as their first choice. This is primarily due to the parents' decision, and secondly due to the pupils' decision.

The pupils' plans and values favour existential aims rather than issues connected to nationality existence. The gap is increasing, which shows that nationality education in itself is not able to compensate the missing functions and prepare pupils, who have advanced in their nationality's language and identity, for further education and life.

The above conclusions are only valid in general, since there can be significant differences among groups. Similarly to Croatian pupils, Romanians have the best chance in terms of both family and school socialisation, still they seem to have a weaker bond. The position of Serbian pupils is specific: many, who adhere to the nationality, have parents of Hungarian origin; however, the language of the nationality is often used as the mother tongue in the family and they have a strong bond to the nationality. Another group which differs even more from the average is represented by pupils in the Gypsy sub-sample. They are the least characterised by the use of their language and religion. Their ratio, with regard to attending mainstream schools, is the highest. Belonging to the nationality is least expressed as an important value. In their case, schools should have an even higher significance as compared to the other groups. However, pupils of the Gypsy sub-sample in senior years of education not only exhibit a distancing from the dimension of minority existence but (while further education and learning a skill are also evaluated higher among them) they seem to distance themselves from school itself. They devote less time to study and their school performance becomes weaker.

INTERJÚ

Beszélgetés Tóth Károllyal

„...továbbra is elsősorban szakszerkesztő vagyok”

*Beszélgetés Tóth Károllyal, a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet vezetőjével**

R: – Mivel két hosszú életrajzi interjú készült veled,¹ ebben a beszélgetésben elsősorban a Fórum Kisebbségkutató Intézet² előzményeiről és működéséről szeretnénk faggatni. A Te egyetemi szocializációs közeged a József Attila Klubból megszervezendő kör volt, amely a Duray Miklós vezette Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságát, majd az iskolai jogvédő akciót is létrehozta. Az akkori csehszlovákiai magyar kisebbségvédelmi anyagok miközben sérelmeket, problémákat vetnek fel, nem pusztán pamfletek, vagy tiltakozások, hanem önismereti, öntudatosító, nemzetiesítő anyagok is (pl. a Jelentés Szlovákiából). Mennyire volt ez akkor tudatos törekvés a részletekről?

TK: – Ez teljesen tudatos volt. Ha megnézzük a Jogvédő Bizottság dokumentumait, azok között elég komoly elemzések vannak. De a gépelési, szervezési, terjesztési problémák miatt mindezt röviden kellett megírni. Például a Csemadokról kiadott dokumentumok, amelyek 1987-ban, illetve 1988-ban jelentek meg, a Csemadok akkori helyzetét próbálták felvázolni 3 oldalon. Komoly egyeztetések kérdése volt, hogy mi kerüljön bele és hogyan, milyen korszakokat kell kiemelni, mit hangsúlyozni a jövőre

* Az interjú 2003. májusában készült Somorján. A REGIO-t Bárdi Nándor és Papp Z. Attila képviselte.

1 „A tej és a sör ára már sose lesz két korona Szlovákiában”. In: Tóth Károly: *Leányvári ébredés. Cikk, esszé, tanulmányok*. NAP Kiadó, Dunaszerdahely 1996. 159-194. o.; *Elbeszélt történelem. A rendszerváltás éveit*: Tóth Károly. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* I. évf., 1999/2. 109-146.

2 A Fórum Kisebbségkutató Intézet 1996-ban alakult. Eredeti neve: Fórum Társadalomtudományi Intézet. Alapítói a Fórum Alapítvány és a Katedra Alapítvány. A kezdetektől olyan folyamatos kutatómunkát biztosító intézet volt, amely a kisebbségi társadalomkutatás háttéréül szolgálhatott Szlovákiában.

vonatkozóan, és hogy merre kellene fejlődnie az intézménynek. Tehát amellett, hogy politikai pamfletnek készült, egyfajta elemzésnek is tekinthető.

R: – *A helyzetelemzés és a közéleti cselekvés szétválásának köszönhető az, hogy egyetemi társaságokból néhányan a Független Magyar Kezdeményezés, majd a Magyar Polgári Párt politikusai lettek,³ míg mások⁴ a tudományos kutatásban vagy más pártokban⁵ keresték a helyüket? Úgy tudjuk ez már a nyolcvanas években elkezdődött. Talán annak hatására, hogy néhányan a magyarországi demokratikus ellenzék hatására egyfajta baloldali liberális szocializáción is átestek, míg Gyurgyík László, Molnár Imre vagy Gyurcsík Iván másfelé orientálódott.*

TK: – Szerintem nem akkor kezdődött. Én nem látok ilyen különbséget köztünk és az említettek között. Legalábbis én magamban ilyen nem érzékelek. Mi erőteljesebben vállaltunk közéleti szerepet – mindegy hogy hol –, a Lackóék [Gyurgyík László] kevésbé. Tehát ők inkább a műhelymunkára helyezték a hangsúlyt rögtön a kezdetekkor, ami meghatározta a dolgokat. Lackó és Iván [Gyurcsík Iván] is többször fölkeresett, hogy vegyünk részt a Mercurius munkájában, de nem volt rá idő 1991–1992-ben. Ugyanígy a Bibliotheca Hungarica Alapítvány munkájába sem folyhattunk bele, mert egészen más problémákkal voltunk elfoglalva (kormányzati munka, pártépítés stb.).

R: – *Úgy tűnik, hogy a Fórum Kisebbségkutató Intézet genezise tekintetében az 1989-es, általa szerkesztett Új Minden Gyűjteményben felvázolt intézményépítési tervvezetethez,⁶ vagy a Csanda Sándor által kidolgozott 1968-as tervvezetethez, de tovább menve, a Maléter Istvánhoz kapcsolódó sikertelen, Masaryk Akadémia, vagy a Sarló által 1931-ben kezdeményezett szociográfiai intézethez is vissza lehetne nyúlni. Ez így nagyon szép konstrukció, de Te 1989-ben egyáltalán tudtál erről a folyamatos társadalomtudományi intézményigényről?*

3 Németh Zsuzsa, Öllös László, Sándor Eleonóra.

4 Pl. Gyurgyík László.

5 Pl. Gyurcsík Iván.

6 1988 második felében az Új Minden Gyűjtemény szerkesztőbizottsága ankétot hirdetett meg a kisebbségi tudomány helyzetéről és feladatairól. A 16 válaszadó véleményét az ÜMGY 9. kötetében adták közre: A tudomány szerepe a csehszlovákiai magyar szellemi életben. Ankét a kisebbségi tudomány fogalmáról, helyzetéről, szerepéről és jövőbeli feladatairól. *Új Minden Gyűjtemény*, Társadalomtudományi értekezések. 9. kötet, Pozsony, Madách, 1990. 163–216. Majd a szerkesztőbizottság a válaszokat kiértékelve összeállított egy anyagot (Tervezet a csehszlovákiai magyar tudományos élet intézményi rendszerének kialakítására. Uo. 219–234.), amelyet a Szlovák Írószövetség Magyar Tagozatának a csehszlovákiai magyar tudományosság helyzetével foglalkozó tanácskozásán (1989. május) vitattak meg. Ezt követően megalakult az Előkészítő Bizottság, amely az intézményépítés előkészítésére volt hivatott. Püspöki Nagy Péter 1989 októberében a Fábry Napokon már ennek nevében ismertette a tervezetet, kérve a Csemadok KB támogatását.

TK: – Ismertem. Éppen ez volt az egész ankét és a tervezet-kidolgozás motivációja: felvázolni egy komplex intézmény koncepcióját, amihez mérni lehet magunkat. Ez már a gorbacsovi lazulás idején volt, amikor a Madách Könyvkiadón belül kialakult egyfajta műhelymunka. Ennek volt eredménye az *Új Mindenes Gyűjtemény* szerkesztőbizottsága (Balla Kálmán, Liszka József, Kovács László, Mácza Mihály, Mészáros András, Püspöki Nagy Péter Vadkerty Katalin, Végh László, Méry Margit, Trugly Sándor, Popély Gyula, A. Nagy László). Döntően olyan emberekből állt, akik – valahol a háttérben – közéleti szerepet is vállaltak, de tudományos kutatók is voltak. Ez a kör volt az, amely elindította egy olyan független intézmény koncepciójának kialakítását, amely tényleg meghatározó eleme lehetett volna a kisebbségi kutatásoknak, vagy a magyarságkutatásnak Szlovákiában. Ebben a folyamatban én továbbra is elsősorban szakszerkesztő vagyok. A Fórum Kisebbségkutató Intézet az *Új Mindenes Gyűjtemény*ben megfogalmazott koncepció megvalósítása volt, egy olyan intézet létrehozása, amelyet több évtizeden keresztül tervezett, kívánt a szlovákiai magyarság elitje.

R: – *Röviden összefoglalnád az 1989-es koncepciót?*

TK: – A tervezet legfontosabb eleme az volt, hogy a tudományos kutatások intézményi keretet kapjanak, ahol a kutatók biztonságban végezhetik a munkájukat. Már a címében is erre utalt: *Tervezet a csehszlovákiai magyar tudományos élet intézményi rendszerének kialakítására*. A koncepció lényege az volt, hogy a létrehozandó intézmény kutatásai a szlovákiai magyar kisebbségi lét minden területére kiterjedjenek. A a történeti, oktatásügyi, szociolingvisztikai, irodalomtudományi, kommunikációs, nyelvtudományi, néprajzi, szociológiai, demográfiai, gazdasági stb. kutatások körét írta le nagyon részletesen. Tehát a csehszlovákiai magyar társadalomtudományi intézet létrehozása volt a cél, a kor bejáratott formáitól eltérő tudományos ösztöndíjalappal, demokratikusan kialakított Tudományos Tanáccsal, Magyar Múzeummal, könyvsorozatokkal és önálló tudományos folyóirattal *Regio*⁷ címmel. Nagy hangsúlyt kapott a tudományos utánpótlás és a tudományos képzés is.

R: – *Hogyan fogadták mindezt a Madách vezetői? Vajon a hatvannyolcas nemzedék mit tudott ezzel az új helyzettel kezdeni? Külön intézményesség megteremtéséről volt szó, miközben Sándor Eleonórával együtt s magyar nemzetben gondolkodotok, szemben a Szabó Rezső által 1968-ban megfogalmazott külön csehszlovákiai magyar nemzetiségi fejlődéssel.*

TK: – A nemzedéki kérdés a Madáchban úgy nézett ki, hogy ott dolgozott Dobos László, aki kivételes tekintélynek örvendett, és volt egy

⁷ A REGIO Budapesten meg is alakult 1990-ben.

ambiciózus szakmai, az eredeti magyar irodalommal foglalkozó szerkesztőség. Ha volt nemzedéki különbség, akkor ez volt az. Az elején nem hiszem, hogy ez ennyire fontos lett volna. De '89-hez közeledve egyre inkább azzá vált. Nem is a nemzedéki ellentét volt a lényeges, hanem értékbeli különbségek jelentkeztek. Dobos volt a műszaki osztály vezetője. Kizárták a pártból, de mint volt miniszter és volt párttag, meg egyebek, itt kapott állást, és egész nap csak ült az osztályon. Nyugalmas állás volt egy volt káder részére. A mi szerkesztőségünkben ugyanakkor pezsgett az élet. Grendel Lajos, Zalabai Zsigmond, Balla Kálmán, Karsay Katalain, Kiss Edit nagyon gazdag kapcsolatrendszerrel, új eszmékkel és akarattal felvértezve próbálta formálni, megújítani az akkori irodalmi életet: az *IRÓDIA*, a *Próba Füzetek*, az *Új Mindenes Gyűjtemény* stb. áruklodtak erről.

A nyolcvanas évek második felében, a gorbacsovi korszakban Dobos László számára nem az volt a tét, hogy kapcsolódik-e valamely ellenzéki mozgalomhoz vagy sem, hanem az, hogy visszaveszik-e a pártba? S akkor Sárkány elvtárs, a kiadó igazgatója, elkezdett félni Dobostól. Ha Dobost visszaveszik a pártba, akkor az egész felállás megváltozik. Ha Dobos párttag lesz, a pártban funkciója lesz, akár egyenesen a Központi Bizottságba emelik. A gorbacsovi időszakban ez benne volt a levegőben. És Dobos László erre rá is játszott. Valami peresztrójka klubot akart csinálni a Csemadok keretében. Politikai, reformpárti, kommunista párti aktivitás volt ez a részéről. Aztán minden más utat vett.

1989. november 18-án a vágssellyei összejövetelen – Tóth Lajos konferenciaszerű születésnap-i ünnepségén,⁸ amelyen egyébként Dobos László nem vett részt, és amely után a Független Magyar Kezdeményezés a lakásunkon megalakult – előadásomban arról beszéltem, hogy a '68-as generáció ideológiai alapjával szemben – Szabó Rezsőnek az Ótátrafüreden 1968-ban megfogalmazott ideológiája – a magyar nemzet egy és oszthatatlan, és a korabeli szóhasználat, a „nemtiséggel” szemben a „nemzeti kisebbség” fogalma a helyesebb meghatározás. A nemzetiség és a nemzeti kisebbség fogalmának szembeállítását az egységes magyar nemzet melletti kiállást jelentette, az önállónak vélt identitás, a csehszlovákiai magyar „nemzetiség” fogalmával szemben.

Azóta már ezek a fogalmak más-más árnyalatot és tartalmat kaptak. Akkor a nemzeti kisebbség azt jelentette, hogy a magyar nemzet egyik része Csehszlovákiában kisebbségben él. A nemzeti kisebbség azért került a

8 A csehszlovákiai magyar értelmiségi lét c. konferencia, amely Vágssellyén került megrendezésre Tóth Lajosnak, a Vörösmarty Klub volt elnökének 50. születésnapján.

nemzetiség fogalmával szembe, mert az állami ideológia a hetvenes-nyolcvanas években nemzetiséggé, egy a magyar nemzettől független nemzeti(ségi) identitássá akarta minősíteni a csehszlovákiai magyarokat. Szlovákia Kommunista Pártja ideológusának, Juraj Zvarának voltak erre vonatkozó tanulmányai. De ugyanerről szólt Szabó Rezső '68-as érvelése is az alkotmánytörvény mellett: egy önálló kollektív identitás kért polgárjogot, kollektív jogokat az alkotmányban.

Egyben azt is kimondtuk, és erről szólt Nóra⁹ előadása, hogy a demokratizálódás elképzelhetetlen a demokratikus erők összefogása nélkül. Miközben elhangzott, hogy a csehszlovákiai magyarok a magyar nemzet részét képezik, az is megfogalmazódott, hogy a csehszlovákiai demokratizálódási folyamat elképzelhetetlen a magyarok részvétele nélkül, és megfordítva is: a magyaroknak aktívan részt kell vállalniuk a demokratizálódási folyamatban. Ez nyolcvankilencben nem volt még természetes dolog. Már csak azért sem, mert amikor kimondtam, hogy, a szlovákiai magyarság a magyar nemzet része, azok, akik később a legnagyobb „nemzetébresztökként” léptek fel, ekkor még beleborzongtak a gondolatba.

R: – *A politikai pályafutásod két dolog miatt különösen izgalmas. Az egyik az, hogy ezen keresztül lehet követni, hogyan alakul ki a kulturális elit, miként szorul a periferiára, és vele szemben egy profi politikusréteg mi módon kerül előtérbe. Az FMK majd MPP elnökségi ülésein politikai okítás is folyt. Öllős félórás, meg órás elmefuttatásokat mond az éjszakába, ami óriási élmény a kisvárosokból és a falvakból bejött embereknek. Kivált a műszaki értelmiségszámára, amely itt egy másik nyelvezettel találkozik és egy új helyzettel, amikor megkeresik. Ez is egy tudatos szocializációs munka volt?*

TK: – Így van. Az a gárda, amely ott volt a lakásunkon 1989 novemberében, illetve annak holdudvara, mindig értelmiségnek tudta magát. Egy fontos dolgot tudatosított ez a kör, amit politikailag érvényesített is: a demokráciát intézményesíteni kell. Tehát az FMK-nak, de még az MPP-nek is 1992–94-ig a liberalizmusa abból a klasszikus liberális elvből fakadt, hogy itt ki kell építeni a parlamenti demokrácia intézményrendszerét. Ez volt az az új dolog, amire a technokrata, fiatalabb értelmiség ráharapott. Ők ezzel a problémával 1989 előtt nem találkoztak. Ezen a téren sokat lehetett tenni, vagy sokaknak lehetett újat mondani. Nekünk nem volt nagy előképzettségünk, de azért 1956-tal, a polgári intézményrendszerrel és egyebekkel sokat foglalkoztunk a nyolcvanas évek második felében. Volt egy elméleti háttér, amire támaszkodni tudtunk. Hogy mennyire volt tudatos ez a nevelő szándék, az

⁹ Sándor Eleonóra.

abban is megmutatkozott, hogy míg a másik két pártban egyfajta érzelmi politizálás zajlott (az emberekben felkeltették azokat a pozitív érzéseket, amelyek elvitték őket a szavazóurnához, vagy elvitték őket a párttáborba, és ha ellenállást tapasztaltak az emberek körében, akkor azonnal visszavonultak, és a konfliktusos témákkal nem foglalkoztak), mi szándékosan, provokatívan vetettünk olyan kérdésekkel, amelyek a polgári demokráciát, a demokratikus magatartásformákat érintő alapkérdések voltak. Ezért vitáztunk örökké mindenkivel. Most már tudjuk, hogy értelmiségiként lehet, politikusként nem szabad a szavazókkal vitázni.

R: – *Honnan indult a Fórum Intézet?*

TK: – 1993-ban létrehoztuk a Fórum Alapítványt, amely a politika perifériáján megvalósítható fontos programok realizálására született. Tehát amire a politikában nem volt lehetőség, annak teret adott egy alapítvány. Pl. szlovák–magyar párbeszéd, asszimilációt fékező családprogram stb. Az alapítvány nagyon széleskörű kapcsolatrendszerre tett szert. Miután kutatásokra, elemzésekre is sikerült támogatást szerezni, felmerült, hogy létre kellene hozni a rég óhajtott szlovákiai magyar kutatóintézetet. Az intézménymenedzselés terén is nagyon fontos tapasztalatokat szereztünk, és úgy gondoltunk, egy nonprofit, sőt, a civil szektor perifériáján elhelyezkedő kutatóintézet működtetését is fel tudnánk vállalni. Egy önálló kőintézményt akartunk létrehozni, de a létező műhelyekre alapozva. 1996-ban összehívtuk a tudományos műhelyek képviselőit a Csemadokban, és felvetettük egy kutatás-menedzselő háttérintézmény létrehozását. Meghívtuk a Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége metodikai központját, a Mercurius Kutatócsoportot, a felsőoktatási tanszékek munkatársait, a Bibliotheca Hungaricat, a Márai Alapítványt, a Katedra Alapítványt, a Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaságot stb. Vagy 10-15-en lehettünk. Felvázoltam az elképzelésemet, és nagyon meglepődtem, hogy komoly ellenállás következett. Azt javasoltam, hogy közösen építsük ki az intézményt, és akkor kutatói főállásokat, megfelelő technikai feltételeket, infrastruktúrát lehet teremteni. Az ellenvetések az SZMPSZ és a Mercurius részéről érkeztek. Úgy gondolták, az intézményeiket akarjuk felszámolni, vagy „bekebelezni”. Ma már úgy látom, hogy természetes reakció volt ez a részükről. A kilencvenes évek első felében nem kis erőfeszítésbe került tudományos műhelyeket működtetni és egyúttal komoly eredményeket felmutatni. Rádásul én pártembernek számítottam, hiszen pártigazgató voltam. Jogos volt a Mercuriusnak az az ellenvetése is, hogy előbb bizonyítson az intézet, aztán lehet visszatérni a témára. De az is bizonyos, hogy ebben az érvelésben benne rejtett a közintézmény fontosságának meg nem értése is.

A Mercuriusban a műhelymunka egyfajta ösztöndíjrendszerként működött, egyéni kutatói teljesítményeket támogattak, ami nagyon fontos volt, de a kutatások háttér-infrastruktúrájának megteremtéséről nem gondolkoztak. És csak magyarországi forrásokra támaszkodtak, ami töredéke volt az egyébként elérhető nyugat-európai és amerikai forrásoknak.

A kezdeményezés megbukott. Úgy emlékszem, tettünk még egy kísérletet, de az se járt sikerrel. Végül is a Fórum Társadalomtudományi Intézetet a Fórum Alapítvány és a Katedra Alapítvány hozta létre 1996 decemberében jogi személyek társulásaként. Később két intézmény, amelyek maguk is évek óta a kutatói intézményi háttér kialakításán fáradoztak, megértették a dolog lényegét, és 1997-ben csatlakoztak hozzánk. Ezek a Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság Etnológiai Központja és a Bibliotheca Hungarica Alapítvány volt, melyek önálló részlegei lettek intézetünknek. Az Etnológiai Központ néprajzi kutatásokkal foglalkozott Komáromban (miközben a Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság megmaradt önállónak, és máig fontos szerepet játszik az amatőr néprajzi gyűjtőmunkában), a Bibliotheca Hungarica pedig (a nevét is megőrizve) az új intézet keretében folytatta a könyvtári és levéltári munkáját.

R: – *Milyen volt a viszonyotok a Márai Alapítvánnyal? Van egy olyan vélekedés is a Fórummal kapcsolatban, hogy ti gyakorlatilag a pártból, meg a Márai Alapítványból kihoztátok a tőkét és abból csináltátok meg az intézetet. Te hogyan látod ezt a kérdést?*

TK: – Ismerem ezt a vélekedést, és természetesen nem igaz. A Márai Alapítványt az FMK alapította, de a politikai befolyását soha nem érvényesítette vele szemben. Személyi átfedések persze voltak, magam is tagja voltam a kuratóriumnak, de az alapítvány adományozó intézmény volt, és kényesen ügyelt arra, hogy elfogulatlan döntéseket hozzon, ami komoly súrlódásokkal járt a párton belül. A Fórum Alapítvány pedig azért alakult, hogy a civil szektort megerősítse, olyan értékrendet képviseljen, amely ebben az időben egy párt részéről már hiteltelen volt. Inkább fordított volt a helyzet, a Márai és a Fórum kapcsolatrendszere működtette a pártot, ilyen értelemben nevezhetők ebben az időben¹⁰ párthoz közeli alapítványoknak. A pártok egyesülésekor, 1998-ban az MPP teljes vagyona az MKP-ra szállt, igaz, ez egy előregedett géppark és jelentéktelen vagyon volt. De ezzel a másik két párt sem állt mésként.

R: – *Tehát az alapítvány maga 1993-ban jött létre, de az intézet csak 1997 januárjában kezdett el működni. Ezekben az években mennyiben működött párt- és mennyiben tudásszervező alapítványként?*

¹⁰ 1993–1996.

TK: – Ketté kell választani a Fórum Alapítvány és a Fórum Társadalomtudományi Intézet¹¹ munkáját. A kettő nem ugyanaz. Az alapítvány egyik alapítója volt az intézetnek, de az intézet önálló közintézmény, önálló jogi személy volt. A Fórum Intézetnek a párthoz már semmi köze sem volt, ezt jelezte az is, hogy dunaszerdahelyi székhellyel kezdte el a munkáját, majd Galántára költözött. A kezdetektől tudásszervező és -menedzselő intézményként működött. Komoly fejlesztéseket hajtottunk végre az Etnológiai Központban, a Bibliotheca Hungarica-ban, de az időközben Galántára költözött Jelenkutatási Részlegben is. A Fórum Alapítvány megmaradt, és csak 1998 utánra veszítette el jelentőségét, majd meg is szűnt.

R: – *Azért ha a honlapot és a sajtókat megnézzük, az derül ki, hogy egy sor tréninget, társadalomszervezési programot is futtattok. Mennyire lehet összeegyeztetni a tényleges tudományos kutatásokat és a különböző társadalomszervezési, tudásmegjelentő, tudásszervező tevékenységeket? Jelentett-e ez bármiféle dilemmát?*

TK: – Több szakaszra lehet bontani az intézet történetét. Az első szakasz meglehetősen kaotikusnak és rögtönzöttnek tűnhet. De valójában nem volt az. 1996–1998 között nagyon sok olyan program végrehajtására kényszerültünk, amit egyébként nem biztos, hogy önszántunkból választottunk volna. Megegyezés volt a részlegvezetők és köztem: ők a szakmunkával foglalkoznak, én pedig a menedzselésükkel. Tervezzék a maguk dolgait, hajtsák végre a kutatásaikat, a többivel, mármint a pályázással, elszámolásokkal és egyebekkel ne foglalkozzanak, mert így pár hónapon belül csak azzal fognak foglalkozni. Bízalom kérdése volt ez, hiszen ez azt is jelentette, hogy egy személyben felügyeltem a gazdasági kérdéseket. Felvállaltam nagyon sok olyan programot, amelyek közvetlenül nem kötődtek a kutatásainkhoz, vagy az intézet hivatásához, és külön embereket kellett alkalmaznom a végrehajtásuk érdekében, de a hozadékat nem nélkülözhattuk. Az infrastruktúra-építésben, a bérezésben, a folyamatos munka biztosításában játszottak nagyon fontos szerepet. Ha egy program keretében számítógépeket, polcokat stb., stb. vásároltunk, azok a program végeztével az intézet tulajdonában maradtak. A könyvtárat, a kutatási háttérrel szolgálták. Nem beszélve a posta-, telefon- és egyéb költségekről. Ma az intézet az egyik legjobban felszerelt szervezetnek számít Szlovákiában. Két év alatt 5–10 állandó főállású munkatársunk volt, nagyon sok külsőssel dolgoztunk, könyvsorozatokot indítottunk, és 1999 óta megszakítás nélkül megjelentetjük az ország egyetlen magyar nyelvű tudományos folyóiratát, a *Fórum Társadalomtudományi Szemlét*. Az

¹¹ 1996–2002 között a Fórum Kisebbségkutató Intézet hivatalos megnevezése volt.

intézetet évente átszerveztem, hogy megfeleljen a donorok követelményeinek, ma is viccelődés tárgya az intézeten belül, hogy csak én tudtam, hány részlegünk és projektünk van, mert a munkatársaink sem bírták már követni a változásokat. De sose veszítettük szem elől a legfontosabb célt, a kő- és köz-intézmény kiépítésének a fontosságát.

A kezdetekkor két alkalmazottam volt, az egyik a pályázatokat figyelte és írta, a másik az elszámolásokat csinálta, közöttük álltam én, aki szervezte a programok megvalósítását. Minden pályázatba beépítettünk valamit, ami a fentebb vázolt építkezést szolgálta, nagyon alaposan végiggondolt terv mentén. Ma külön pályázatfigyelő és pályázatiíró csapatunk van, a gazdálkodással és elszámolásokkal pedig egy egész titkárság foglalkozik. Három részlegben folyik a munka, szakképzett, tudományos fokozatokkal rendelkező kutatókkal. Tudtuk hova kell eljutnunk, és a pár éves vargabetűk sem jelentettek akadályt számunkra.

Teljesen egyetérték azzal, hogy ez az időszak meglehetősen olvashatatlan egy külső, főleg a klasszikus akadémiai intézményrendszerhez szokott szemlélődő számára. Biztosan igaz, hogy egy négyéves szlovák nyelvoktatási program, vagy az 1998-as választások tisztaságát elősegítő ún. OK 98-as kampányban való részvétel nem egyeztethető össze egy tudományos intézet munkájával. Magam is tisztában vagyok ezzel. Pontosabban ez csak részben igaz, hiszen ma a kísérleti tankönyvírás és menedzselés ad lehetőséget arra, hogy felvállaljuk a közös szlovák–magyar történelemkönyv előkészítését, az OK 98 kampányban való részvétel pedig a helyi és regionális szintű kapcsolatrendszer kialakításának volt fontos eszköze, ami a későbbi kutatásainkban jelentett meghatározó szervezőerőt (kérdézbiztosi hálózat megszervezése stb.), nem beszélve a donorok bizalmáról és az intézet nemzetközi elfogadottságáról. Valahol minden vargabetű nagyon egyenes vonalat jelent.

A másik időszak 1998 és 2000 között volt. Stabilizáltuk az intézményt, és elkezdtünk azon gondolkodni, hogyan lehet letisztázni a dolgokat. Rendet raktunk az egyes programok között, és egy többnapos stratégiai tervezés után eldöntöttük, hogy három részre bontjuk az intézetet. Ez az ún. kokavai¹² találkozón eredménye volt. Szegény Végh Laci, aki betegség miatt nem tudott részt venni a találkozón, sokáig nem értette, milyen rendszerben is működünk. Pedig nagyon egyszerű volt. Minden olyan tevékenységet lenyestünk az intézetről, amit nem lehetett szigorúan kutatásnak vagy kultúradokumentálásnak nevezni. Így jött létre a Fórum Információs Központ, amely képzési

¹² Kokava - üdülőközpont Közép-Szlovákiában.

programokkal foglalkozott, elsősorban a civil szféra területén, illetve a Közéleti Kérdések Intézete, amely, mint ahogy a neve is mutatja, közéleti, kampányszerű ügyekkel foglalkozott, beleértve az EU melletti kampányokat is. (Ez az intézmény tavalytól Fórum Régiófejlesztési Központ néven elsősorban kistérségi fejlesztési programokat művel.)

Az intézet ezek után tényleg kisebbségkutatással, elsősorban magyarságkutatással és a magyar kultúra dokumentálásával foglalkozott, és ezt a tevékenységét anyagilag is biztosítani tudta. Megfelelő könyvtárral, levéltárral, adattárral, publikációkkal, szakembergárdával rendelkezett. A 2000. év azért fordulópont, mert az addigi „defenzív”, vagy inkább „kiszolgáltatott” helyzetből offenzívabb, konstruktívabb magatartásba ment/mehetett át az intézet. És ekkor igazolódott az addigi vargabetűs fejlődésünk. 2000-ben megfogalmaztuk az ötéves kutatási tervünket *Szlovákiai magyarok 1990-2005* címmel, amely egyéves számvetés eredménye volt. Áttekintettük, hogy milyen területeket sikerült addig lefedni kutatással az intézeten belül és más tudományos műhelyekben, és melyek azok a fehér foltok, amelyekkel senki sem foglalkozott, vagy csak részben, de amelyek felmérése, dokumentálása elengedhetetlen egy intézet és egy közösség szempontjából. Tehát a tervezés stádiumába lépett az intézet, miközben ténylegesen közintézménnyé vált. Három szakkönyvtárunk van, folyamatos a levéltári és adattári munka, több tucat publikációnk van, és 2000-ben megkezdődött a digitális, internetes adatbázisaink építése is. 2002-ben, úgy gondolom, már ezeknek az eredményeknek köszönhetően kaptunk egy jelentős magánadományt,¹³ amelyet a tényleges „köintézmény” kiépítésére fordítottunk. Felépítettük az intézet székházát Somorján. Egy impozáns épület, kutatóhelyekkel, tanácsteremmel, konferenciateremmel, vendégszobákkal stb. Ez volt az első ilyen nagyságrendű magánadomány Szlovákiában 1989 után. Remélhetőleg nem az utolsó. A berendezést az Illyés Közalapítvány stratégiai alapjából sikerült biztosítanunk.

Persze, miközben mindezeket mondom, félve teszem, hiszen tudom, nagyon vékony jég ez még. Nagyon babonás vagyok, nem szabad kimondani ilyen dolgokat, hiszen holnap minden összeomolhat. Amíg nem sikerül biztos alapokra helyezni az intézet működését, kormányoktól és pályázatoktól független magyarországi és hazai normatív támogatást, vagy valamilyen vállalkozói kör támogatását biztosítani hosszútávon az intézet számára, addig minden eredmény pillanatok alatt az ellenkezőjébe fordulhat.

¹³ Hunčík Péter magánadományáról van szó.

R: – *Jelenleg hány alkalmazottja van a Fórum Intézetnek és a különböző programokban hányan kapcsolódnak hozzátok?*

TK: – Ma 31 fő dolgozik a Fórum Kisebbségkutató Intézetben, ebből 17 kutató, a többi könyvtáros, dokumentátor, segédszemélyzet és adminisztratív munkaerő. Ezen túl a Fórum Információs Központban vannak még hatan és ketten a Fórum Régiófejlesztési Központban. Rendelkezésünkre áll egy 50–60 fős kérdezőbiztosi hálózat, és a projektektől függően a külsős tudományos munkatársak száma 30–50 fő között mozog jelenleg.

R: – *Mennyi az éves költségvetésetek és ezt milyen forrásokból teremtik elő?*

TK: – Évi 12–15 millió korona (72–90 millió Ft) körül van. A források belső megoszlása épp változóban van. Három évvel ezelőtt még az volt a jellemző, hogy a magyarországi támogatások csak 10%-át tették ki a költségvetésünknek, a saját bevétel pedig 5% volt. A fennmaradó 85% pedig nyugat-európai vagy amerikai forrásokból származott. De ez most kezd megváltozni. Ma már több mint 40% a magyarországi támogatás (a demokrácia erősödésével a nyugat-európai és amerikai források kivonulnak Szlovákiából), növekszik a bevételünk, immár mintegy 30% körül van. Kutatási projektekből, bér munkákból kell eltartani magunkat. De olyan munkát az utóbbi három évben már nem vállaltunk, amely nem illeszkedett az ötéves kutatási tervünkbe.

R: – *Bemutathatná röviden ennek a tervnek a főbb elemeit?*

TK: – A lényegét már elmondtam. Tartalmát tekintve 10 témakörre osztottuk a feladatokat és ezeket konkrét kutatási programokra, tervekre bontottuk. Ezek a következők: 1. A szlovákiai magyar társadalmi és kulturális intézmények átalakulása, 2. Sajtó és könyvkiadás, 3. Az oktatásügy és intézményei, 4. Népeség és társadalmi szerkezet, 5. Politikai szerkezet, 6. A szlovákiai magyarok jogállása, 7. Nemzettudat, identitás és értékrend, 8. Kultúra és művelődés, 9. Populáris kultúra, 10. Régiók és gazdaság. Egy 150 oldalas anyagról van szó, amely irányítúként szolgál az egyes projektek és a bér munkák szempontjából. Az anyagi eszközeink még mindig nem engedik meg, hogy szisztematikusan, évekre lebontva teljesítsük a tervet, lehetőségeinkhez mérten inkább mozaikszerűen, amolyan puzzle-módjára pótoljuk a hiányzó részeket.

R: – *A Fórum intézményeinél milyenek a tulajdonviszonyok? Ez egy alapítvány, élén kuratóriummal?*

TK: – Nem. Ez egy nonprofit intézmény, jogi személyek társulása. Tulajdonjogilag társasági tulajdonról van szó. A két alapító intézmény delegál két-két személyt a közgyűlésbe, és ez a szerv gyakorolja a tulajdonosi jogokat.

Dönt alapszabály-módosításról, költségvetésről, éves tervről, kinevezi az igazgatót, stratégiai kérdésekben kimondja a végső szót. De sose szűkítettük le a döntéseket erre a négytagú testületre. A tényleges döntések a Tudományos Tanács kezében vannak, amely a részlegek és projektumok vezetőiből tevődik össze. 10-15 fős testület ez, melynek összetétele az intézet meghatározó programjai szerint alakul. Általában a stratégiai döntésekbe minden munkatársunkat bevonjuk, hogy megfelelő csapatmunka alakuljon ki. Erre sose sajnáltuk a pénzt. Évente legalább egyszer elvonulunk néhány napra egy üdülőbe, hogy végiggondoljuk, hol is tartunk, merre kell mennünk. Ilyen volt a már említett kokavai találkozó, de az ötéves tervünket is így alakítottuk ki.

R: – *A somorjai székházatok emeletráépítése kapcsán több helyről azt hallottuk, hogy a Fórum valójában az adományozó, Hunčík Péter magánvállalkozása, vagy legalábbis ide fektette be a TV Nova-ból kapott pénzét.*

TK: – Péter bármit megvehetett volna Ehelyett befektetett egy kutató-intézetbe, ami, be kell látni, a legveszteségesebb vétel, vagy vállalkozás. Miért tenne valaki ilyet, ha csak egy csöppnyi esze is van. Nem vállalkozás volt ez, hanem teljesen önzetlen adomány, amit magam is csak akkor hittem el igazából, amikor a számlánkon volt a pénz. Péter egyébként rengeteg más dolog mellett két intézményt szponzorált. Létrehozott egy kulturális központot szülővárosában, Ipolyságon, és egy komoly, több milliós nagyságrendű adománnyal támogatta meg a Fórum Intézetet.

A megállapodásunk az volt, hogy szigorúan adományt ad. Ez azt jelenti, hogy a pénz felhasználásáról a Fórum Kisebbségkutató Intézet közgyűlése dönt. Miután ezt tisztáztuk, és az adomány megérkezett az intézet számlájára, Péternek felajánlottam, hogy az intézeten belül vezesse az Interetnikus Kutatások Központját. Ezt így láttam korrektnek. El is fogadta. De meg kell mondjam, alig látjuk. Minden olyan precedens értékű lépést el akartunk kerülni, ami komolyabb támogatás esetén „megvehetővé” teszi, vagy teheti a jövőben az intézetet. Azóta sem fogadtunk el más feltételek mellett magánadományokat. Voltak olyan ajánlatok is, amelyek fejében a döntéshozatalban követeltek helyet maguknak a szponzorok, amit határozottan elutasítottuk, pedig nagyon kellett volna minden korona. Egy könyvtár, levéltár, dokumentációs tevékenység mindig veszteséges lesz, ha valaki ezeket fel akarja számolni, mondván, hogy veszteséges, azzal nem állunk szóba. Ez egy közintézmény, és nem vállalkozás. Egyébként nem panaszkodhatunk, azóta komoly vállalkozói körök érték meg ezt az érvelést, és remélhetőleg további adományokra számíthatunk a jövőben.

R: – *Nem jelentett törést, hogy a Fórum szlovákiai magyarságkutató intézményként indult – és az ötéves programotok is erre vonatkozott –, ám időközben a szlovákiai kisebbségkutatás intézményévé váltatok?*

TK: – Épp ellenkezőleg. Magyarságkutatást lehetetlen úgy végezni, hogy nem látjuk a tágabb kontextust: a többi kisebbséget, vagy a magyarok és a többségi nemzet viszonyát. Folyamatosan voltak interetnikus kutatásaink, elméleti szakirodalmi könyvtárat építettünk a nemzetiségi kérdéskörrel kapcsolatban stb. Ez a kezdetektől jelentkezett minden kutatásunkban, csak nevet adtunk a gyereknek, megfelelő részlegek kialakításával intézményesítettük. A végső formáról 2002-ben döntöttünk, és ebben a döntésben nem kis szerepet játszott a piacképesség fenntartásának mérlegelése: ha már kisebbségkutatással foglalkozunk, legyünk mi a kisebbségkutató intézet Szlovákiában, ilyen ugyanis nincs nálunk.¹⁴ Az EU-csatlakozás küszöbén ez nem elhanyagolható „útlevél”. Szakmailag is kihívás – ha mindenkiről tudjuk azt, amit tudni akarunk, akkor magunkról is sokkal többet tudhatunk. Persze látni kell, hogy a 15 százaléknyi nemzeti kisebbségből 10 százalék a magyar.

R: – *A Fórum Intézet felfutása mennyiben köthető össze azzal, hogy Szlovákián belül alulreprezentált, szervezetlen, azaz gyöngye a magyar civil társadalom és gyakorlatilag ti vagytok képesek megszerezni az ide szánt forrásokat?*

TK: – A lehetőség mindenki számára adott volt, és ma is az. Pályázatok esetében nem lehet monopolhelyzetbe kerülni. Amikor mi a civilképzési programunkat elindítottuk a Fórum Információs Központban (*A szlovákiai magyar intézmények hatékonyabb működése* címmel), megnéztük, hogy a PHARE-programhoz, a Soros Alapítványhoz, az amerikai alapítványokhoz – melyek jelen voltak Szlovákiában –, hány magyar intézmény pályázott. Kiderült, hogy mindössze négy: a Fórum Intézet, a Márai Alapítvány, a Selye János Lát-hatatlan Kollégium és a RÉVesek Komáromból. Ezek közül is a legerősebbek mi voltunk, meg a Márai Alapítvány. Elkezdtük vizsgálni, hogy miért van ez így. Kiderült, hogy a magyar szervezetek nem tudnak pályázni, a hatékony pályázáshoz alapvető ismeretek hiányoznak: jogi jártasság, könyvelés, belső szervezeti struktúra kialakítása, külső és belső kommunikáció, marketing, adománygyűjtési ismeretek és stratégiák, pályázatfigyelés, pályázatírás, a pályázatok megvalósítása, az elszámolásokkal kapcsolatos ismeretek stb.

A szlovákiai magyar szektor rendkívül alulreprezentált volt Szlovákiában, és máig is az. Ha megnézzük, hogy abban az időszakban 14 ezer civil

¹⁴ A Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Intézetének (Kassa) feladatkörébe tartozik a szlovákiai kisebbségek kutatása is, de nem csak ezzel foglalkozik.

szervezet volt bejegyezve Szlovákiában, és ebből csak mintegy 200 volt a magyar (tehát olyan önálló jogi személy, amely egyáltalán pályázhat), világossá válik, hogy miről beszélek. Ha ezt a magyarok számarányának megfelelően számolnánk (10 százalék), akkor 1 400 bejegyzett magyar civil szervezetnek kellett volna lennie 1999-ben Szlovákiában. (A kép persze nem volt ennyire tragikus, hiszen csak a Csemadoknak több mint 400 alapszervezete volt, megannyi öntevékeny csoporttal. De ezek nem voltak jogi személyek, tehát nem pályázhattak.) De még a lehetséges 200 szervezetből is csak négy pályázott akkoriban a nyugati alapítványoknál.

Köztudott, hogy a szlovákiai civil szektor nagyon szervezett és nagyon erős. De ebben nem volt jelen a magyar szektor. Ennek az okait kutatva nagyon sok ténnyel lehet felsorolni. A magyar szervezetek 1989 után elsősorban Magyarországra irányba tájékozódtak, ide kötődött az egész kapcsolatrendszerük. Vannak más tényezők is. A szlovák szektor sem vett tudomást a magyar szervezetekről, nem számolt velük, idegen elemként kezelte. Amikor a magyar szervezetek is kezdtek meghívásokat kapni az egyes képzési programokra, a nyelvi akadályokon túl fontos szerepet játszottak az anyagiak. A képzések, amelyek egyre inkább fizetősek voltak, legközelebb Nyitrán, Besztercebányán, Kassán zajlottak - a magyar szervezetek az útiköltséget sem tudták kifizetni, hogy eljussanak ezekre a képzésekre. És sorolhatnám az okokat.

Ennek tudatában döntöttünk úgy, hogy egy magyar nyelvű, az egész Dél-Szlovákiára kiterjedő képzési programot szervezünk a magyar civil szervezetek számára (Nagy Myrtil és Kulcsár Mária nevéhez fűződik a program megtervezése). Speciális képzési program volt ez, amelyet később akkreditáltattunk. Minden képzésünket azzal kezdtük, hogy mi a hálót hozzuk, nem a halat, és a magunk konkurenciáját neveljük ki. Ami nem volt igazából konkurencia, mert nyitott és szabad volt a piac. Ma már más a helyzet, tényleg konkurenciát jelentenek az általunk képzett szervezetek számunkra, mert tudnak pályázni, és mert az alapítványok immár nem a hozzánk hasonló központi szervezeteket támogatják, hanem a kisebb régiókban működőket. De ez sem nagy gond, hiszen kooperálunk velük, és nagyon hasznos együttműködés van közöttünk. Ezzel válaszolnék a kérdésekre. Bennünket akkoriban az zavart, hogy csak mi pályázunk, mert láttuk, hogy a magyar szervezetek milyen komoly erőforrásoktól esnek el.

Miközben a magyar szervezetek az Illyés Közalapítványnál átlagban 30–50 ezer Ft-nyi támogatást nyertek évente, a néhány 100 ezer Ft pedig már kiemelkedően nagy összegnek számított, a nyugati alapítványoknál viszont az igényesebb pályázatokkal dollárban vagy márkában, később pedig euróban

lehetett hozzájutni ezekhez az összegekhez. Persze ehhez nemcsak nyelvtudásra volt szükség, hanem sok minden egyébre is.

A képzési programunk nagyon sikeres volt. Négy helyszínen valósítottuk meg (Kassa, Rimaszombat, Komárom, Érsekújvár), most épp Bodrogközben zajlik. És további három speciális, immár az EU-s alapokra összpontosító képzésünk van akkreditálás alatt. Tankönyvet írtunk, létrehoztuk a szlovákiai magyar szervezetek internetes adatbázisát, négy irodát működtetünk, több partnerintézmény továbbítja a szolgáltatásainkat (internetes hírlevél, konzultációk, pályázatírási segítség, inkubátor programok stb.) a kisebb, természetes régiókba.

R: – *Mennyiben jelent új helyzetet a komáromi egyetem?*

TK: – Ez mindenekelőtt nagyon nagy esély. A komáromi Selye János Egyetemi Központ létrejötté egészen más alapokra helyezte a Magyarország támogatta felsőoktatási képzést és támogatást Szlovákiában, mint az volt a városi egyetemek esetében. A városi egyetemek egyfajta hétvégi konzultációs központokként működtek. A két kihelyezett kar (Közgazdasági Egyetem, Műegyetem) nappali képzésben egyetemi képesítést ad. A Komáromi Városi Egyetem főiskolai szintű, ami főleg a pedagógusok esetében elhelyezkedési problémákat okozott. Szlovákiában csak egyetemek vannak, tehát magiszteri képzés folyik.

Az Egyetemi Központ létrejötté nem olyan nagy volumenű vállalkozás, mint a Sapientia Egyetem, nem is önálló intézmény, de megalapozója a jövőendő Selye János Egyetemnek. Hatalmas munka folyik az egyetem infrastruktúrájának a kialakítása terén. Most érte el – a harmadik évfolyam kerül felvételre – az egyetemi vezetés, hogy kiépült a tanári kar, stabilizálódtak a viszonyok. A magunk részéről szerződéses viszonyra törekszünk, az egyetem egyik kutatói háttérintézménye szeretnénk lenni. Már több közös kutatási programunk volt, s ezt a gyakorlatot a jövőben folytatni kívánjuk. Az Etnológiai Központunk hamarosan az egyetem épületébe költözik.

R: – *Mennyire tudja a Fórum Intézet és folyóirata, a Fórum Társadalomtudományi Szemle integrálni a fiatalokat, a bedolgozáson túl? Hiszen nemrég indult egy újabb lap is Komáromban Pont címmel.*

TK: – Az integráció és a fiatal kutatók kérdése nem a folyóiratunk ügye, hanem az intézeté. A folyóiratba írni kell, a szerzők oda nem bedolgoznak, hanem kutatási eredményeket közölnek. „Fórum” ez a tudományos élet, a kutatók és a tudományos műhelyek számára. Sok elemzést, tanulmányt visszautasított, vagy átdolgoztatott a szerkesztőbizottság az elmúlt években, de ebben sose játszott szerepet az életkor, épp ellenkezőleg. Nem

tudom, hogy hány fiatal kutatónak az első publikációs lehetőséget a *Fórum Társadalomtudományi Szemlében*, ezt, hogy úgy mondjam, „nem számoltuk meg”. De sok volt ilyen.

A *Pont* folyóirat megjelenését nagyon fontos eseménynek tartottuk, olyannyira, hogy jelen is voltunk az első szám bemutatóján. Nem lehet konkurencia számunkra. Ez a közösség a múltban is elbírt volna több ilyen jellegű folyóiratot, sajnos, nem jöhettek létre.

A kérdéseket, azt hiszem, nem is teljesen erre vonatkozott. Az utánpótlás már egy összetettebb dolog. Szlovákiában ma két magyar szociológus van és mintegy tucatnyi szakképzett néprajzos. Távaly voltunk Liszka Józseffel Kolozsvárott, ahol az egyetemen az előadása kezdetén megjegyezte, hogy abban az egyetlen néprajzos évfolyamban, ahol előadott, annyi jövőendő magyar néprajzost lát, mint amennyi az elmúlt nyolcvan évben Szlovákiában volt és van. Hát ez a helyzet.

Nagyon nehéz a mai viszonyok között megszólítani a fiatalokat. A mi generációink, tanulva az elmúlt negyven év tapasztalataiból, intézményorientáltak. Érzik, tudják, miért fontos stabil hátteret biztosítani a kutatásokhoz. A Fórum Kisebbségkutató Intézet egész története erről szól. A fiatalok központi fogalma a karrier, az egyéni szakmai előmenetel. Külön intézmények foglalkoznak karrierépítéssel. És ez biztosan jogos. Az egyik hónapban politológusként, a másik évben szociológusként, megint máskor trénerként jelenik meg valaki. És ehhez minden szakképzettséget is megszerez, vagy itthon, vagy más egyetemeken. Csak egy dolog hiányzik, a hazai szakirodalom ismerete. Ma, ha bejön egy fiatal kutató az intézetünkbe, úgy kezel bennünket, mint tudásforrást. És csodálkozik, ha valamit nem talál meg. A mi fiatal munkatársainkkal is nagyon nehéz volt megértetnünk, hogy itt nem egy kész kiszolgáló intézményről van szó, hanem intézményépítésről. Ez nem egy nagy múltra visszatekintő Egyetemi Könyvtár, hanem egy olyan könyvtár, amelyet közösen alakítunk és fejlesztünk. Hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a fiatal munkatársaink minden fontos könyvből kettőt vegyenek meg külföldön, vagy azt az egyet a könyvtárnak vegyék, mert ott ők és sokan mások is használhatják azt.

Most fiataloknak címzett ösztöndíjprogrammal kísérletezünk, ami iránt nagy az érdeklődés.

Igyekszünk sok fiatallal együtt dolgozni, a kérdezőbiztosaink egyetemisták, főleg a Selye János Egyetemről. Számunkra a fiatal kutató az, aki hajlandó éveket szentelni egy tutor mellett arra, hogy szakmailag megfelelő hátteret szerezzen, és részt vegyen egy olyan intézmény építésében, amely újabb és

újabb kutatóknak jelenthet majd hasonló szakmai háttérrel, miközben természetesen megszerzi a megfelelő szakmai fokozatokat és komoly tudományos eredményeket ér el.

R: – *Vajon benneteket mennyire tudott integrálni a magyarországi tudománypolitika, tudományszervezés?*

TK: – Két részre kell bontani a választ. Az egyik az, hogy nem szeretnénk, ha projekt- vagy bémunkafüggő lenne az intézet. Folyamatos stabil működést szeretnénk megteremteni. Csak akkor válogathatunk a munkákban, ha van stabil háttérünk. Az olyan kutató, aki több évtizedes tapasztalattal rendelkezik, felvállalhat-e kérdezőbiztosi feladatokat? Nem megalázó ez? Ez komoly feszültségeket okozott az intézményen belül is. Mégis folyamatosan rákényszerülünk az ilyen munkákra. Nagy pazarlása ez a szellemi erőforrásoknak. Zavar mindenkit. Itt Budapest-függő viszonyokról van szó.

A másik dolog, hogy általában Kárpát-medencei kutatásokba kell bekapcsolódjon az intézet, ami jó és fontos is. Az ilyen demokratikusnak tűnő programokban azt mondja a partner, mindegy ki az, hogy van egy Kárpát-medencei kutatás, és ti fogjátok csinálni a szlovákiai részét. Erre vonatkozólag megkapjátok a teljes kutatási anyagot, és azt csináltok vele, amit akartok, úgy dolgozzátok föl, részt vehettek az összegzésben. Ezt teljesen korrekt viszonyként értékeli Budapesten. Számunkra azonban nem teljesen az. A következők miatt. A kutatásnak a koordinációja Budapesten történik. Általában egy Kárpát-medencei kutatás 5–6 partnert jelent, de főleg a budapesti partnernek a szándékait tükrözi. Következésképpen mi hiába kérdezzük le Szlovákiát, hiába kapjuk meg a szlovákiai adatokat, azt a kérdőívet nem mi állítottuk össze, nem a mi szándékainkat, nem a mi értékeinket, nem a mi kutatási céljainkat tükrözi. Következésképpen nagyon keveset tudunk belőle hasznosítani. Ez a probléma mindig megjelent eddig.

Értem ezeket a pesti szempontokat, de nekünk a javaslatunk egészen más lenne. Sok nyugat-európai, nemzetközi programban részt vettünk az elmúlt időszakban, és ott például föl sem merült, hogy Londonból fogják koordinálni a kutatást. Vagy akármilyen programot. Tehát a mi elképzelésünk az lenne, hogy egy ifjúságkutatás, vagy egy kulturális kataszter esetében mi föl vállalkozunk a civil szférát, vagy a vállalkozói témákat, amiben a mi szakembereink otthon vannak. És akkor Somorjáról lenne koordinálva a kutatásnak ez a része. Egy másik része Kolozsvárról, vagy Csíkszeredáról, vagy éppen Budapestről. Tehát ne legyen egy központ a Kárpát-medencében, hanem több központból történjen a koordinálás, mint ahogy a legtöbb nyugat-európai pályázatban, programban működik.

R: – *Ilyen helyzetben azonban mindig felmerül az összehasonlíthatóság kérdése.*

TK: – Az összehasonlíthatóság nem vész el, hiszen kooperálunk, mindent közösen csinálunk. Csak az egyes részeknek nem csupán budapesti felelősei vannak. Ez azt jelenti, hogy mi szervezzük meg a csapatot, a szakmai megbeszéléseket, részt veszünk a közös megbeszéléseken, összegzéseken. És a szakmai felelősség is a miénk.

R: – *Szerinted ez miért talál elutasításra Budapesten?*

TK: – Nem tudom. De nem is elutasításra talál, még nem találták fel. Valószínűleg anyagi vonzatai lehetnek, meg szakmai félelmek is közrejátszhatnak. Nem érzik úgy, hogy képesek vagyunk rá. Pedig ha nem osztják le ránk a feladatot, akkor nem is lesz alkalmunk megtanulni. Hibák történhetnek, a kudarcokat meg kell élni. Azt szoktam erre mondani, hogy Pesten is láttam már villamost elromolni.

R: – *A Ti oldalatokról nézve, miként lehetne hatékonyabbá tenni a tudományos kutatások magyarországi támogatását?*

TK: – Ahhoz először a jelenlegi helyzetet kell alaposan elemezni. Erre most nincs sem tér, sem idő. Egyébként készül egy felmérés a kutatási és fejlesztési támogatások hatékonyságáról. Ennek az eredménye kiindulópont lehet a jövőben.

Ami látható, hogy a támogatásoknak hosszútávon kell eredményesnek lenniük. Minden támogatás befektetés is egyben. Jelenleg a támogatások rendszere nagyon felaprózódott. Ennek megvannak az előnyei, mindenki eséllyel indulhat egy ösztöndíj vagy adomány elnyeréséért, de számos árnyoldala is van: nem csatornázódnak be az eredmények. A pályázatot kiíró intézmény, ahova be kell érkeznie az eredménynek, nem tudományos, hanem adományozó intézmény. Itt még a kötelezően beszolgáltatott publikációk, kéziratok sorsa is bizonytalan. És sorolhatnám.

Közvetítő, megfelelő szakmai felkészültséggel rendelkező intézmények-re lenne szükség (esetleg többre is, hogy ne legyen centralizált a rendszer), amelyek a pályázataikon keresztül, de a maguk hosszú távú programjaik mentén hasznosítanák az adományokat és a kutatási eredményeket is. Amolyan bázis kutatóintézményekre gondolok. Ezeket akkreditáltatni lehetne, megfelelő kritériumrendszer kialakításával kiválasztani. Van egy csúnya szó: a reganting, nos, ezek olyasfajta újraelosztó intézmények lennének, ahol az eredmények többszörösen hasznosulhatnának, hiszen a könyvtárban, kéziratárban mindenki számára elérhetőek lennének. De maguk a kutatások is egy kontextusban jönnének létre, egymást kiegészítve és erősítve. Ehhez azonban jól működő intézmények is kellenek, amelyek menedzselni és

adminisztrálni tudják ezeket a programokat, és főleg hasznosítani az eredményeket. A folyamatos intézménytámogatás nagyon fontos, kiszámítható kutatói pályákat jelent, és tervezhető eredményeket. Nekünk is az a legfőbb gondunk, hogy a munkatársainkat az egyes projektekbe kell behelyezni, és ezzel legfeljebb egy, jó esetben másfél éves perspektívát tudunk számukra garantálni. Ez nem elég, egy kutatómunkához megfelelő környezet és biztos egzisztenciális feltételek kellenek. Több évre. Megint egy csúnya kifejezéssel élve: normatív támogatásra is szükség van, ami kiszámítható, amivel kalkulálni lehet.

R: – *Felvetődik a kérdés: lehet-e ilyen feltételek között ellenőrizni a teljesítményt? A normatív támogatásoknál mindig az az elvárás, hogy legyen valamiféle teljesítmény. Ha pedig a csak a teljesítményt kérjük számon, akkor állandósulhat a bér munka. A kettő között lehet egyáltalán egyensúlyt teremteni?*

TK: – A támogatást csak kutatói bérekre szabadna fordítani, megpályáztatott ösztöndíjak formájában. Tehát nem az intézmény eltartására. Az intézmény tartsa el önmagát. Az intézményben is létre lehet hozni egy kuratóriumot, amelyik kimondottan a felhasználást fogja koordinálni, illetve a kutatási terveket fogja megszabni.

Van egy olyan lehetősége is a normatív támogatás hatékonyáá tételének, amikor annyi támogatást kap az intézmény, amennyit pályázatok, egyéb munkák kapcsán már biztosított. Tehát megduplázzuk a bevételeit. Igazatok van abban, hogy a normatív támogatás kényelmessé teszi az intézményt, minek törje magát, ha mindig biztosan megkapja a pénzét. A dupla vagy semmi megoldás ösztönzi az önfenntartást, ugyanakkor megsokszorozza és stabilizálja a lehetőségeket.

És mindig a produkció a fontos, a kimenet, az eredmények. Egy folyamatosan bővülő könyvtár, levéltár, munkatársi kör, kapcsolatrendszer, és persze a publikációk. Én a publikáción kívül semmi másban nem látom mérhetőnek vagy maradandónak a kutatási eredményeket. Egy tanulmány, egy önálló kötet, monográfia, kézzel fogható valami, az könyvtárat, további kutatásokat is jelent. Minden más elfelejtődik. Öt év múlva senki sem fog tudni semmit arról a nagyszerűen végrehajtott programról, amelybe 50 kérdezőbiztos, több kutató és adminisztratív személy kapcsolódott be. Az élmény szintjén persze fontos a résztvevők számára, hiszen sikeres volt, de ami megmarad belőle, az csak a könyvespolcon keresendő.

R: – *Programjaitokat, kiadványaitok közül szerinted melyeket voltak a legfontosabbaknak az utóbbi három évben?*

TK: – Sok ilyen van. Nagyon fontosnak tartom, hogy a kezdetektől könyvsorozatokat adunk ki, ami szisztematikus munkát követel meg mindenkitől, és követhetővé teszi az eredményeket. Az egyik legfontosabb kiadványunk Liszka József *A szlovákiai magyarok néprajza* c. monográfiája. Közel négy éves munkája fekszik benne az intézetnek, a szerzőnek pedig két évtizedes. Azért is fontos ez a kiadvány, mert egy éven belül szlovákul és németül is sikerült megjelentetnünk. Ilyenre a szlovákiai magyar könyvkiadásban még nem volt példa. Nagyon fontos volt a könyvtár törzsállománya kataszterének megjelentetése könyv formájában és az interneten. Minden kutató előre tájékozódhat, hogy mit kereshet nálunk. Hasonlóan fontosnak tartom a településszintű internetes adatbázis kialakítását, ez ma már elérhető mindenki számára. 2880 település adatait dolgozzuk fel fokozatosan. Eredmény a *Fórum Társadalomtudományi Szemle* öt évfolyama is, mert az induláskor sokan egy évet sem adtak neki. A legfontosabb azonban az intézmény léte, az itt zajló folyamatos munka.

R: – *Vannak kudarcaitok vagy megfénylett kutatásaitok?*

TK: – Egy nagy kudarcunk van a sok-sok kicsi között: szlovák–magyar történelemkönyv. Mindenkinek nagyon tetszett, államközi megállapodások születtek róla, ennek ellenére évek óta húzódik a létrejötte. Már három évvel ezelőtt meg kellett volna jelennie. Talán jövőre elkészülhet.

R: – *1996-tól kezdve nem túl sok publikációd született, mert menedzser szerepbe belekényszerültél. Te nem szorongsz attól, hogy publikációk sorozata helyett szervező munkát végezel?*

TK: – Igyekszem publikálni, most a civil szektorral, az intézményesüléssel, ennek fontosságával, az „intézményi léttel” foglalkozom, és ezt szeretném folytatni. De a menedzseri lét már nem zavar. Ezzel lelkileg nem foglalkozom, mert van egy megragadó példám, amely valahol igazol és megerősít: amikor Végh Laci megkapta a Márai Alapítványtól a Nyitott Európáért Díjat, Liszka József méltatta őt. Azt mondta róla, hogy életében nem írt egyetlen könyvet sem, de minden könyvben benne van. És minden könyvben meg kellene említeni a nevét, valahogy így: ennek a könyvnek az alapanyagát Végh László hozta az asztalomra a Bibliotheca Hungaricában, és abból csináltam ezt a munkát. Laci megbékélt ezzel a helyzettel. Morog a kutatókra, morog a sok-sok könyvre, csinálja a dolgát, miközben körülötte 8-10 ember írja a könyveit. A menedzseri tevékenység is valami ilyesmi, csak ezt a könyvekben is ritkábban emlegetik, de talán ettől szép.

R: – *Köszönjük a beszélgetést!*

KÓSA ANDRÁS

Kisebbségi oktatással kapcsolatos panaszok az oktatási jogok biztosának hivatalában

Az oktatás az ország egyik legnagyobb szolgáltató rendszere, amelynek a kötelező feladatok ellátása mellett egyre inkább az igénybevevők sajátos érdekeihez kell igazodnia. Ebben a szolgáltató rendszerben jut kiemelkedő szerep az Oktatási Jogok Biztsága Hivatalának, amely a magyar közjogi rendszerben egyedülálló intézményként kezdte el működését 1999. december 1-jén. Az oktatás közvetlenül érinti több millió ember sorát, ami megalapozottá teszi egy ilyen átfogó, de mégis részterületet felölelő ombudsman-jellegű intézmény létrejöttét. Oktatással kapcsolatos „népügyvédi” intézmény nemcsak Magyarországon nem működött előtte, de más országokban is elvétve találhatunk hasonlót, éppen ezért az egész intézmény elindításában, felépítésében és működésében meghatározó szerepe volt az első éveknek. Itt az ideje hát, hogy több mint három éves működése alapján a kisebbségi oktatás – nemzeti és etnikai kisebbségek, valamint az anyaország oktatási intézményeiben jelen lévő határon túli magyarok – területén is egyféle egyenleget állítsunk fel, amely nem utolsó sorban átfogó képet nyújthat a kisebbségi oktatással kapcsolatos panaszokról. Az alábbiakban a hivatalhoz beérkező panaszok alapján szeretném megvilágítani a magyar oktatás ezen speciális területén jelentkező gondokat, jogszerelemeket. A statisztikai összegzésen túlmutatva néhány kategória felállítására törekszem, amelyek átfogó csoportot alkothatnak egy-egy gyakrabban előforduló esettípusra a kisebbségi oktatás kérdésében. Az Oktatási Jogok Biztsága Hivatalához beérkező immár több mint kétezer ügynek csak kis része érinti a kisebbségi oktatás területét, azonban ezek kiterjednek a lehető legtöbb részletre, így lehetséges átfogó következtetés levonása is, hiszen nagy valószínűséggel minden olyan részprobléma eljut a hivatalhoz, amely ma a kisebbségi oktatás területén megjelenik.

Mindenekelőtt azonban a hivatal sajátos működésének rövid bemutatásával kell kezdenem, hogy követhetővé váljon a felmerülő problémákkal kapcsolatos lehetséges eljárási menet, az oktatási jogok biztosának hatásköre, hiszen nem minden panasz jut el a jogorvoslás szintjére, vannak olyan panaszok, amelyekről később kiderül, hogy a folyamatban nem is sérültek az oktatási jogok, vagy annak orvoslása nem tartozik a hivatal hatáskörébe.¹ Az ombudsmani jogvédő intézmények legfontosabb sajátossága abban rejlik, hogy az állam hozza létre annak érdekében, hogy saját állampolgárait önmaga túlkapasai ellen védje. Az Oktatási Jogok Biztosának Hivatala az oktatási jogok sérelme vagy annak közvetlen veszélye esetén járhat el. Vizsgálatot, eljárást indíthat az Alkotmány kulturális jogokat garantáló 70/F. §-a és 70/G. §-a, valamint a közoktatásról, a felsőoktatásról és a szakképzésről szóló törvényekben biztosított jogok, illetve azok tartalmát és garanciáit rögzítő más jogszabályi rendelkezések megsértése, vagy annak közvetlen veszélye esetén. Az egyes esetek bemutatásakor fontossá válik majd, hogy a hivatal feladatkörébe nem tartozik a jogértelmezés.

Fontos megemlíteni, hogy az oktatási jogok biztosa nemcsak a már bekövetkezett, illetve fennálló jogsérelmek esetén indíthat vizsgálatot, hanem akkor is, ha oktatási jogsérelem közvetlen veszélyéről szerez tudomást. Természetesen sokkal gyakoribb, hogy a panaszos akkor fordul a hivatalhoz, ha már a jogsértés megtörtént, vagy úgy értékeli, hogy jogsértés történt, de arra is volt példa, hogy lehetséges jogsértés bekövetkezésének közvetlen veszélye miatt érkezett beadvány. Mindezekből látszik, hogy az oktatási jogok biztosa az országgyűlési biztosokhoz hasonló jogvédelmet lát el, vagyis az oktatási jogok biztosának eljárása nem válthatja ki a jogszabályokban biztosított jogorvoslati lehetőségek igénybevételét, jellegénél, eszközrendszerénél fogva csak kivételes jogvédelmi szerepet vállalhat. Ugyanakkor nem folytathat vizsgálatot, ha az ügyben bírósági eljárás indult, vagy már jogerős bírósági határozat született. Ezt a jogbiztonság és a hatalommegosztás alkotmányos elve is megköveteli.

A hivatal működését szabályozó rendelet² a vizsgálat megindításának két útját biztosítja. Az eljárás indulhat kérelemre, amikor az oktatás szereplőjének (gyermek, tanuló, hallgató, kutató, pedagógus, oktató, szülő vagy azok közösségei) érintettsége feltétele a vizsgálat megindításának, vagy indulhat

¹ Hatáskör hiányában 2001-ben a hivatalhoz érkezett panaszoknak több mint a felét kellett elutasítani.

² Az Oktatási Jogok Biztosának feladatairól és működésének szabályairól szóló 1999. évi 40. sz. OM rendelet.

hivatalból, amikor az oktatási jogok biztosa saját kezdeményezésére indít vizsgálatot, ha egy jogszabály, intézkedés vagy annak elmulasztása során súlyos vagy az állampolgárok nagyobb csoportját érintő jogsérelem, illetve annak közvetlen veszélye áll fenn.

A hivatalhoz eddig beérkezett több mint kétezer ügy olyan, amikor a panaszos közvetlenül érintett és írásban fordul a hivatalhoz, nem tartoznak bele azok a telefonos vagy elektronikus levél formában lefolytatott segítségnyújtások, tanácsadások, amelyek nem regisztrálódnak panaszként. A kisebbségi oktatás jelen vizsgálata nem kerülheti meg azokat az eseteket sem, amelyek kifizetése a megkereső tájékoztatásában merül ki, hiszen társadalmi szempontból a tájékoztatás hiánya legalább olyan fontos, mint a konkrét jogsérelem, az információhoz való hozzáférés is jelenthet önmagában jogsérelmet. Ide kapcsolódik az oktatási jogok biztosának azon kezdeményezése, hogy a hozzá érkező panaszokat kisebbségi nyelven is fogadja, illetve az arra való reagálás az adott nyelven jut vissza a panaszoshoz, ezzel megkönnyítve a nemzeti és etnikai kisebbségi nyelven történő képzésben résztvevők lehetőségét. Szintén itt kell megemlíteni, hogy az oktatási jogok biztosának hivataláról szóló információk interneten (www.oktbiztos.hu), illetve információs lapon a tizenhárom nemzeti és etnikai kisebbség nyelvén is elérhetők.

Elemzésem alapját a hivatalhoz érkező regisztrált és kivizsgált panaszok képezik, ugyanakkor nem kerülhettem meg a hivatal munkatársainak tapasztalatát sem, amely mélyebb betekintést enged a kérdéskörbe.

Ami a kisebbségi oktatást érinti, újabb szűkítést kell végezzünk, hiszen a közoktatás területéről érkező panaszok elég nagy hányada ugyan a roma kisebbség oktatásával hozható összefüggésbe, azonban az ügyek túlnyomó többsége nem egyértelműen csak a roma kisebbséghez kapcsolódik, hanem önmagában jelenti az oktatási jog sérelmét, függetlenül a jogsérelmet elszenvedő nemzeti vagy etnikai hovatartozásától.

A magyarországi kisebbségek helyzete az oktatás területén is számos vonatkozásban eltér egymástól. A nemzeti kisebbségek esetében a kisebbségi oktatás elsődleges célja az asszimilációs folyamat lassítása, megfékezése, míg a roma kisebbséget illetően a hatékony társadalmi integráció segítése, az esélyegyenlőtlenségek megszüntetése. E két szakpolitikai célkitűzésből adódóan a roma és nem roma kisebbségi ügyek a lehető legkülönbözőbb skálán mozognak, ezért is tartottam fontosnak, hogy külön részben tárgyaljam őket.

Roma ügyek

Az Oktatási Jogok Biztosának Hivatalához az elmúlt években érkező roma oktatással kapcsolatos panaszok nagy részét hatáskör hiányában el kellett utasítani. Az állásfoglalást, illetve vizsgálat megindítását „megért” ügyek közül legtöbb diszkriminációs kérdést vetett fel, mindenekelőtt a külön osztályokban való tanításhoz kapcsolódó problémákat. A leggyakoribb a cigány gyermekekkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetés az általános iskolákban. Az így létrehozott kisebbségi oktatás legtöbb esetben nem a szülők kérésére valósul meg és ebből adódik jogsértő volta is, ugyanis a jogszabályok ide vonatkozó részei egyértelművé teszik, hogy a szülőket megilleti az a jog, hogy a gyermeküknek adandó nevelést megválasszák, vagyis a szabad iskolaválasztás jogával éljenek.³ A szabad nevelési-oktatási intézményválasztás az etnikai és nemzeti hovatartozás szempontjából is működik, ráadásul ebben az esetben a nevelési forma megválasztása egyúttal identitásvállalást, illetve annak kinyilvánítását is jelenti.

A kisebbségi oktatásban való részvétel mindig közvetlenül szülői akaratnyilvánításon alapul, ennek megfelelően az oktatási-nevelési intézetek által etnikai hovatartozás alapján való önkényes besorolás, csoportképzés jogellenes, nem nevezhető kisebbségi oktatásnak. A probléma ebben a formában rendkívül egyszerűnek tűnik, azonban a Köznevelési Törvény 66. § (5) bekezdése kinyilvánítja az igazgató jogát a tanulók osztályba sorolására (első osztályban), amelynek objektív szempontjai lehetnek. A kisebbségi csoporthoz való tartozás szerinti besorolás (amennyiben nem kisebbségi oktatás, vagyis nem a szülők kéri) azonban hátrányos megkülönböztetés, éppen ezért jogellenes. Felsőbb osztályokban ezt a megkülönböztetést valamiféle szintfelméréssel fedik el, amely azonban sok esetben közvetett diszkriminációt tartalmaz. Közvetett diszkriminációnak nevez a jogirodalom „minden olyan, mindenki-vel szemben azonos követelményt támasztó, vagy mindenkinek ugyanolyan jogot biztosító rendelkezést, vagy gyakorlatot, amely egy meghatározott csoportra nézve aránytalanul kedvezőtlen, kivéve, ha ez megfelelő és szükséges, továbbá ha objektív tényezőkkel igazolható”.⁴

Legtöbb esetben nem helytálló az elkülönített cigány osztályok létrehozásának és fenntartásának pedagógiai okokkal történő magyarázata sem. Ezek alapján megállapítható, hogy főleg kistelepüléseken igen komoly gondot

³ Lásd az Alkotmány 67. § (2) bekezdése és a Köznevelési Törvény 13. § (1) bekezdése.

⁴ Oktatási diszkriminációt sérelmező panaszok (*A kisebbségi ombudsman jelentése a kisebbségek oktatásának átfogó vizsgálatáról*, 1998)

jelentő kérdések merülnek fel, hiszen a szülők sokszor abban látják saját gyerekük lemaradását, hogy cigány társaik miatt a pedagógiai program nem halad kellő sebességgel, ezért néha az iskola vezetőit állítják választás elé: vagy megoldják a külön osztályt, vagy elviszik a gyerekeket az iskolából.⁵

Mindezekből összességében levonható az a következtetés, hogy nagyon körültekintően kell különválasztani a roma kisebbségi oktatás identitást erősítő, a kisebbségi önazonosság megőrzését elősegítő részét, a cigány gyermekek tanulási esélyeit javító felzárkóztató jellegű programoktól. Ez utóbbit olyan módon kell megszervezni, hogy azok a hátrányos megkülönböztetés, vagy sarkosabban fogalmazva, a szegregáció esélyére ne adjanak lehetőséget. A problémával kapcsolatban a kisebbségi ombudsman⁶ és az oktatási jogok biztosa is javaslatot tett a törvényhozók felé. Az oktatási jogok biztosához érkező ilyen jellegű panaszok esetén a kivizsgálás után megfogalmazott állásfoglalást, ajánlást az adott nevelési-oktatási intézmény vezetője, illetve fenntartója elfogadta. Bár a problémacsoport nagyon hasonló jegyeket mutat, azonban az ügyek egyenkénti kivizsgálása rámutathat az eltérésekre, így minden esetben körültekintően kell eljárni, hiszen nem minden diszkriminációnak tűnő eset bizonyul annak, illetve nem minden jogszerűnek látszó lépés felel meg a jogszabályok összetettségének. Márpedig gyakori eset, hogy a cigány kisebbségi oktatás helyi szintű megszervezéséhez és tartalmához diszkrimináció kapcsolódik. Ezek a lépések azonban nem csupán oktatási, hanem kisebbség jogok sérelmét is előrevetítik, túlmutatnak az oktatás problémakörén és etnikai konfliktusok felmerüléséhez vezet(het)nek.

Három éves működése alatt a hivatalhoz immár két olyan panasz is érkezett, amelyek tankönyvek cigányellenes kijelentéseivel kapcsolatosak. 2000 nyarán egy civil szervezet fordult ilyen jellegű panasszal az oktatási jogok biztosához, azt kifogásolva, hogy egy, az általános iskola ötödik osztálya számára készült segédkönyv cigányságról szóló fejezete sérti a roma kisebbség méltóságát.⁷ Az oktatási jogok biztosa három szakértőt (két roma és egy nem roma) kért fel, hogy vizsgálja meg az említett tankönyvet, majd a szakértők véleményével egybehangzóan alakította ki álláspontját, mely szerint a szöveg „legiti-

5 Ezzel kapcsolatban lásd: Ladányi János – Szelényi Iván: Adalékok a csenyétéi cigányság történetéhez. Horváth A. et. al. szerk.: *Cigánynak születni: Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Új Mandátum, 2000.

6 Nemzeti és Etnikai Kisebbségek Országgyűlési Biztosa.

7 „A romák nagy része [...] nem tudta és nem is akarta a polgári európai életformát felvenni. [...] Állítólag ők kínozták meg Dózsa Györgyöt és társait” (47. oldal), vagy: „a cigányság egy részének életére rányomja a bűnözés” (49. oldal) – idézetek a segédkönyvből.

málja a kirekesztő magatartást”, így az valóban emberi méltóságot sértő. Az említett fejezet tárgyi tévedéseket, romákra vonatkozó kedvezőtlen megfogalmazásokat, valamint előítéleteket erősítő kijelentéseket tartalmaz, éppen ezért az oktatási jogok biztosa a tankönyv visszavonására tett javaslatot.

A tankönyvekben, taneszközökben, illetve segédkönyvekben megjelenő jogsértő kijelentések, megfogalmazások, vagy megjelenítések túlmutatnak egy-egy tanórai kereten, sok esetben a pedagógus világnézetét támaszthatják alá. Az a szemlélet, amely a cigányságot – vagy bármely más kisebbséget –, mint egységes csoportot beilleszkedési, magatartási, tanulási zavarral küzdőnek minősíti, közvetett diszkriminációt valósít meg.

Az oktatási jogok biztosának hivatalához érkező panaszok bizonyos körének esetében az érintettek cigány tanulók vagy szülők, azonban a jogsértés nem minden esetben kapcsolható össze egyértelműen az etnikai hovatartozással, így ezekről az esetekről nem teszek említést. Ezek a problémák ugyanolyan elbírálásban részesülnek, mint bármely panasz, azonban jelen tanulmány tárgyához nem kapcsolódnak.

A többi magyarországi nemzeti és etnikai kisebbséghez kapcsolódó ügyek

A kisebbségi törvény által elismert további tizenkét nemzeti és etnikai kisebbség adottságai eltérőek, így az anyanyelvi oktatással kapcsolatos panaszok száma és jellege is nemzetiségenként, illetve etnikumonként eltérő. A nemzeti kisebbségek ma már többnyire szórványban élnek az ország területén – néhány, viszonylag homogén településtől eltekintve az általuk is lakott településeken számarányuk nem haladja meg a 30 százalékot –, az anyanyelv használatát szinte teljesen kiszorult a mindennapokból, a család is veszített korábbi szerepéből a kisebbségi nyelv átöröklésében. Ezek a változások történelmi tényekkel és a rendszerváltást megelőző kisebbségi politika asszimilációs törekvéseivel magyarázhatók. Ugyanakkor az oktatási-nevelési intézmények nyelvmegőrzésben játszott szerepe felértékelődött, a kultúra ápolása, a nyelv megtanítása alapvetően a kisebbségi oktatás feladatává vált. A legfontosabb kisebbségi oktatási célok: az asszimiláció megállítása, az öazonosság felismerése és megőrzése. Ebben a helyzetben a szervezett oktatáson túl a civil szervezetek szerepe válhat jelentőssé.

Mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy „a kisebbséghez tartozó személynek joga van anyanyelvének, történelmének, kultúrájának, hagyományainak megismeréséhez, ápolásához, gyarapításához, továbbadásához, és joga az is, hogy részt vegyen anyanyelvi oktatásban és művelődésben. Az

állam a magyarországi kisebbségek anyanyelvét közösség-összetartó tényezőként ismeri el.⁸ Az Alkotmány ide vonatkozó részéből, illetve a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Törvényből levezetett gondolat gyakorlati megvalósítása komoly eltérést jelez az egyes résztvevők szempontjából.

Bár jelen tanulmánynak nem célja a kisebbségi oktatás helyzetének elemzése, azonban a beérkezett panaszok alapján az oktatás e területének egyféle leltára is elkészülhetne. Éppen ezért nem kerülhetem meg, hogy néhány általános következtetés levonását. A kisebbségi önkormányzatok nincsenek felkészülve a kisebbségi oktatással kapcsolatos többletfeladatok ellátására, amire abból lehet következtetni, hogy nem minden esetben és nem mindenhol tudnak élni a kisebbségi oktatásra vonatkozó széles jogkörükkel, egyetértési jogukkal. Valószínűleg ennek tudható be, hogy ma a görög, a lengyel, az örmény és az ukrán kisebbség Magyarországon nem rendelkezik önálló, anyanyelvükön oktató vagy kétnyelvű oktatási intézménnyel. Ennek okát sok esetben nem az anyaországi támogatás hiányában kell keresni – bár egyértelmű, hogy ez is meghatározó –, hiszen az anyaországgal nem rendelkező, ugyanakkor számbelileg is nagyon kis lélekszámú ruszin közösségnek Mucsonyban van nyelvoktató általános iskolája. Akad azonban arra is példa, hogy a kisebbségi önkormányzat él a jogszabály adta lehetőségekkel. Az egyik, az oktatási jogok biztosához érkezett beadványban a panaszos azért fordul jogorvoslatért, mert a kisebbségi intézményekbe való felvételi eljárás során rákérdeztek és regisztrálták a tanuló anyanyelvét, ami szenzitív adat (azaz csak a szülő beleegyezésével adható meg). Az adott kisebbségi önkormányzat felismerte a visszas helyzetet és panasszal fordult az oktatási jogok biztosához, aki eljárása során megállapította a jogellenességet. A jogsérelem elkerülése, illetve megszüntetése érdekében az oktatási jogok biztosja javaslattal fordulhat az oktatási miniszterhez, amit ez esetben meg is tett, minek következtében a minisztérium a jogszabálynak megfelelően módosította az ide vonatkozó követelményeket.

Egy másik általánosítható jelenség, hogy a kisebbségi oktatás többletköltséggel – és egyben többletfeladattal – jár, azonban az ehhez rendelt állami kiegészítő normatívát az oktatási intézmények legtöbb esetben nem megfelelő módon használják fel. Több esetben a kisebbségi oktatásra felvett állami normatív támogatást a kétnyelvű iskolákban nem a kisebbségi oktatásra fordították. Itt kell megemlíteni, hogy a kisebbségi oktatási intézmények esetében

⁸ *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok érvényesülése a felsőoktatásban* c. kisebbségi ombudsmani jelentés (www.obh.hu)

rendkívül fontos az anyaországi támogatás megszerzése, ami nem a hiányos költségvetési támogatásból, hanem sokkal inkább szakmai követelményekből adódik. Egyértelműen látszik, hogy azon kisebbségek, amelyek magyarországi oktatásában részt vesznek az anyaországuk intézményei is, sokkal könnyebben küzdenek meg a kihívásokkal.

Itt merül fel a kisebbségi tankönyvellátás kérdése, ami a legtöbb esetben nem megfelelő. Gyakran pedagógusok fordítják le azokat, vagy pedig „importból” származót használnak, amelyek azonban nem minden esetben egyeztethetők össze a magyar oktatási szerkezettel, illetve gyakran elavultak. Természetesen ide kapcsolódik a kisebbségi pedagógusképzés problémaköre, hiszen hosszú távon csak akkor biztosítható a nemzetiségi közoktatás színvonala, ha a feladat ellátására a tanárképzés, felsőoktatás is megfelelően felkészül. Az e téren tett lépések eredményeként, az oktatási jogok biztosának javaslata alapján, ez évtől a kisebbségek nyelvén is lehet felvételi vizsgát tenni bármely szakra a felsőoktatásban, ami növeli a nemzetiségi oktatásban részt vevők esélyeit. Ezzel a lépéssel évtizedes probléma oldódott meg, hiszen míg a magyar politika azért küzdött éveken keresztül, hogy a határon túl élő magyar kisebbségek anyanyelvükön tanulhassanak az óvodától a legmagasabb szintig, illetve vizsgáikat is anyanyelven tehessék le, addig éppen Magyarországon okozott problémát ennek hiánya.

Határon túli magyarok a magyarországi oktatási rendszerben

A kisebbségi oktatás különálló kérdésként kezelem a határon túli magyarok anyaországi oktatásának folyamatát és az ehhez kapcsolódó jelzéseket, amelyek az Oktatási Jogok Biztosának Hivatalához érkező panaszok fényében megvilágításra kerülnek. Az anyanyelvű képzést tudatosan korlátozó oktatáspolitikák eredményeként a rendszerváltás idejére olyan kielégítetlen igények merültek fel a szomszédos országokban, amelyekre a magyar oktatáspolitikának reagálnia kellett. A diplomáciai út nem vezethetett gyors eredményre, így a magyar oktatási rendszerre az a feladat hárult, hogy részt vállaljon a határon túli magyar fiatalok anyanyelvű tanulmányi igényeinek a kielégítésében. Ennek megfelelően stratégiai, oktatáspolitikai felelősségvállalást igényelt annak eldöntése, hogy a határon túli magyar képzést az oktatási rendszer fejlesztésének mely irányvonalaiban célszerű erősíteni. Az anyagi, adminisztratív és infrastrukturális nehézségekkel is küzdő határon túli magyar oktatás távlati célja a magyar közösség képzettségi struktúrájának

átalakítása volt. A magyar oktatáspolitikát a kérdésre adható válasz három módon jelentkezhett:

1. a magyarországi képzések és intézmények nyitottá tétele a határon túli magyar diákok számára;
2. a határon túli magyar tannyelvű oktatás (kiemelten felsőoktatás) bővítésének támogatása, hogy a képzésre helyben, a szülőföldön kerüljön sor;
3. határokon átnyúló intézményi együttműködések a magyarországi intézmények támogatásával (vendégtanár-programok, távoktatás, regionális kapcsolatok erősítése stb.)

A rendszerváltást követő években a folyamat legáltalánosabb jelensége a határon túli magyar diákok megjelenése a magyarországi felsőoktatási intézményekben. Ennek megfelelően 1997-ig lényegesen kisebb befektetést jelentett a magyarországi intézmények által a határon túli magyar területeken megvalósított képzési alternatívák, illetve a határon túli magyar oktatási kapacitások bővítése. Az előállt helyzetre adott válaszként jelentek meg azok a jogszabályok, amelyek a határon túli magyar diákok anyaországi oktatásának támogatásával voltak kapcsolatosak, vagyis a stratégiai döntést követően előállt helyzetre reagált a jogalkotó. Az ide vonatkozó jogszabályok mindegyikét a támogatás formáját, illetve a diákok hazatérési kötelezettségét határozták meg. A gyakorlat azonban mást mutatott. A határon túli magyar diákok egyre bővülő létszámát kapacitás-csökkentéssel sem sikerült visszatartani, aminek csak egyik magyarázata lehet a felsőoktatás eltömegesedésének folyamata. Az előállt feszültségek nőttek, egyszerre jelentkezett a határon túli magyar véleményformálók kérése és az anyaországi oktatásban résztvevők reakciója. Előbb stratégia-váltás következett be és a magyar oktatáspolitikát immár sokkal inkább a határon túli magyar anyanyelvű oktatás bővítését részesítette előnyben (pl. Gábor Dénes Főiskola Marosvásárhelyen, Modern Üzleti Tudományok Főiskolája Székelyudvarhelyen, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Révkomáromi Képzési Programiroda révkomáromi és királyhelmeci képzéssel, Sapientia Egyetem).

Ezt követően a státusztvörvény⁹ megalkotásával magasabb szinten szabályozták az addig miniszteri rendeletben, illetve főosztályvezetői határozatban rögzített ösztöndíjfeltételeket is, azáltal hogy a törvényben meghatározott magyar igazolvánnyal való rendelkezéshez kötötték annak folyósítását. Így egyértelművé vált az ösztöndíjhoz jutás jogi feltétele is, vagyis a letelepedést, visszahonosítást kérelmező külföldi állampolgárnak le kell mondania

⁹ A szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. számú törvény.

magyar igazolványáról, ennek hiányában pedig nem juthat olyan jogosítványokhoz, amelyek a határon túli magyar hallgatókra vonatkoznak. Az ezzel kapcsolatban az oktatási jogok biztosához érkező panaszok információ-nyújtással, az ide vonatkozó jogszabályi tájékoztatással kezelhetővé váltak.

Egyébként a határon túli magyar hallgatókkal kapcsolatos legtöbb panasz az egyetemi és főiskolai hallgatók által fizetendő díjakkal és térítésekkel, valamint a részükre nyújtható egyes támogatásokkal kapcsolatosak. Első évben olyan sok panasz érkezett a bevándorolt külföldi hallgatókkal kapcsolatban, hogy az oktatási jogok biztosa 2000. évi beszámolójában külön fejezetet szánt ennek a kérdésnek. Abban az évben a hivatal három esetben kezdeményezést fogalmazott meg felsőoktatási intézmények vezetői felé azzal kapcsolatban, hogy tegyék meg a szükséges intézkedéseket annak érdekében, hogy a magyar állampolgárságú hallgatókkal azonos jogállásúnak tekintett bevándorolt hallgatók valóban azonos elbírálás alá essenek. Az azonos elbírálás minden olyan jogra és kedvezményre vonatkozik, amelyben a magyar állampolgárságú hallgatók a felsőoktatásról szóló törvény, illetve annak végrehajtási jogszabályai alapján részesülnek. Az intézmények a kezdeményezéseket minden esetben elfogadták.

Több esetben fordultak a hivatalhoz külföldi állampolgárságú, magyar nemzetiségű hallgatók azt sérelmezve, hogy költségtérítéssel képzésre nyertek felvételt valamely magyar felsőoktatási intézménybe. A hivatal munkatársai tájékoztatták a panaszosokat, hogy az intézmények jogszerűen jártak el, hiszen külföldi állampolgárok – akár magyar, akár más nemzetiségűek – csak költségtérítés ellenében tanulhatnak magyar felsőoktatási intézményekben. Ezzel kapcsolatban csak a felsőoktatási intézmény autonómiájára hivatkozva lehet eltérni, illetve az Oktatási Minisztérium által külön keretben meghatározott helyekre lehet felvételizni.

Szintén ide tartoznak a felsőoktatási intézményekbe történő felvételi tájékoztatással kapcsolatos panaszok is. A felsőoktatás területének egyik sarkalatos pontja a felvételi. A felvételizőknek minden évben kisebb-nagyobb túljelentkezéssel kell számolniuk a választott felsőoktatási intézményben, ezért különösen fontos számukra, hogy valódi tudásuk alapján, a jogszerű eljárás kereteinek betartásával határozzanak felvételi kérelmükről. A felsőoktatási felvételi tájékoztató (Tájékoztató) megjelentetéséről az Oktatási Minisztérium az Országos Felsőoktatási Felvételi Irodán (OFFI) keresztül gondoskodik. A Tájékoztatóban minden intézmény felvételi feltételei megjelennek, jelentőségét pedig növeli, hogy a felvételi eljárásról általános tudnivalókat is tartalmaz. „A kiadvány szerepére, és arra való tekintettel, hogy annak hibás vagy

hiányos tartalma a felsőfokú tanulmányok folytatásához fűződő alkotmányos jog sérelmét, illetve sérelemének közvetlen veszélyét okozhatja, a hozánk érkező, a Tájékoztatóban található információk esetenkénti hiányosságával kapcsolatos számos beadvány nyomán hivatalból vizsgálatot indítottunk a Tájékoztató tartalmával kapcsolatban” – áll a hivatal 2001. évi beszámolójában.¹⁰ A vizsgálat során a határon túli magyar hallgatókkal kapcsolatban két aggályt fogalmazott meg az oktatási jogok biztosa: a felsőoktatási felvételi tájékoztató a magyar jogforrási rendszerben nem minősül jogszabálynak, holott akként értelmezhető a kiadvány, illetve a Tájékoztató több helyen is tartalmazott információt arra nézve, hogy külföldi állampolgárok milyen esetben vehetnek részt államilag finanszírozott képzési formában, azonban a kérdésre vonatkozó pontos szabályt nem ismertette. Ennek hiánya sok esetben félreértésre adott alapot, így a határon túli magyar diákok közül voltak, akik csak a beiratkozás pillanatában szembesültek azzal a ténnyel, hogy mint külföldi állampolgárságú hallgatók tandíjat kötelesek fizetni. A megfogalmazott észrevételeket az oktatási miniszter elfogadta, a vizsgálatot ezért lezárta a hivatal azzal, hogy a Tájékoztató tartalmának alakulását továbbra is nyomon követi, és az esetlegesen felmerülő újabb problémákat időről-időre jelzi, szükség esetén utóvizsgálatban ellenőrzi az észrevételek érvényesülését.

A diákhitelként ismertté 119/2001 (VI.30.) sz. kormányrendelet alkalmazása során több olyan panasz is érkezett a hivatalhoz, amely sérelmezte, hogy a hitel felvételére csak magyar állampolgárok jogosultak, letelepedett külföldiek nem. A jogszabály az állampolgárságtól, mint feltételtől való eltekintést nem teszi lehetővé, az oktatási jogok biztosának pedig csak abban az esetben lenne lehetősége az állampolgárságot előíró jogszabály módosítására javaslatot tenni, ha az oktatási jogok sérelme a jogszabályi rendelkezés hiányosságára, hibájára vezethető vissza. Ezekben az ügyekben azonban ez a helyzet nem állt fenn, a hitelfelvételre való jogosultságnak a rendeletben meghatározott formája az Alkotmány hátrányos megkülönböztetés tilalmára vonatkozó rendelkezéseit nem sérti. Így ezeket az ügyeket a megfelelő tájékoztatás mellett le kellett zárni.

Külön ügycsoportként lehet azonosítani azokat a problémákat, amelyek a külföldön szerzett bizonyítványok és oklevelek elismerésével kapcsolatosak, azon belül is a résztanulmányok beszámítása a továbbtanulás érdekében (középiskolába vagy felsőoktatási intézménybe való felvételi esetén). A 2001. évi C. tör-

¹⁰ Az oktatási jogok biztosának beszámolója 2001. évi tevékenységéről.

vény¹¹ szerint a külföldön folytatott résztanulmányok beszámítása, illetve a külföldi bizonyítványok és oklevelek által tanúsított végzettségi szint elismerése azon oktatási intézmény hatáskörébe tartozik, amelyben a kérelmező tanulmányait folytatni szeretné. Mindezt az adott intézmény a tanulmányi idő és a tanulmányi követelmények figyelembevételével, valamint a hazai és külföldi tanulmányi kötelezettségek összehasonlítása alapján végzi. Az esetek elbírálása éppen ezért egyedi, van rá példa, hogy teljes mértékben elfogadja a befogadó intézmény, de találkozni olyannal is, hogy egyáltalán nem ismeri el, ugyanakkor lehetőség van arra, hogy a résztanulmányok beszámításának feltételül különbözeti vizsgák teljesítését szabja meg az intézmény. A külföldön szerzett bizonyítványok és oklevelek elismerésével az Oktatási Minisztérium egyik főosztályaként működő Magyar Ekvivalencia és Információs Központ (MEIK) foglalkozik, amely ugyanakkor a kérdésben információval is szolgál a magyar és a külföldi oktatási rendszerekről. Éppen ezért legtöbb esetben az oktatási jogok biztosához érkező beadványt a MEIK-be továbbítják. Jogsértés esetén azonban az oktatási jogok biztosa végzi a vizsgálatot.

A diplomák elismerésével kapcsolatban az egyik legnagyobb port kavart esetcsoporthoz tartozik az, amikor a Romániából átkerült pedagógusok szakirányú végzettségét nem fogadta el a befogadó (munkáltató) intézmény. A román oktatási rendszer pedagógiai szakirányú középiskolai végzettséghez kötötte a pedagógusi állás betöltését, míg Magyarországon ez csak felsőoktatási diplomával lehetséges. A két iskolarendszer közötti eltérés komoly feszültséget okozott az Erdélyből áttelepült pedagógusok számára, hiszen ebben az esetben automatikus megfelelésről nem beszélhetünk. A problémát a román oktatási rendszer reformja (az 1997-es törvény megszünteti a pedagógiai líceumokat és helyette a felsőoktatási végzettséget követeli meg¹²) oldotta meg, így ma már a diplomák egyenértékűnek tekinthetők. Azonban a probléma továbbra is fennáll azon pedagógusok esetében, akik 1997 előtt végeztek Romániában és Magyarországon szeretnének oktatni.

A határon túli magyar oktatással kapcsolatban a hivatalba érkező másik tipikus panasz szintén az áttelepült pedagógusokkal kapcsolatos. A pedagógusok több esetben sérelmezték, hogy a közalkalmazotti törvény¹³ (Kjt.) által huszonöt, harminc, illetve negyven évi közalkalmazotti jogviszony után biztosított jubileumi jutalom megítélésekor nem veszik számításba a külföldön tanítással töltött éveket. Az oktatási jogok biztosának feladatkörébe nem

¹¹ A külföldi bizonyítványok és oklevelek elismeréséről szóló 2001. évi C. törvény.

¹² Legea CXXVIII din 1997, privind Statutul personalului didactic.

¹³ A közalkalmazottak jogállásáról szóló 1992. évi XXXIII. törvény (Kjt.).

tartozik bele a pedagógusok közalkalmazotti jogviszonyával összefüggő munkaügyi panaszok kivizsgálása, azonban a probléma tisztázása érdekében a hivatal munkatársai minden alkalommal tájékoztatást nyújtanak a panaszos számára. A közalkalmazotti törvény kommentárja kimondja, hogy „a Kjt. hatálya a magyar költségvetési szervekre terjed ki [...] a külföldön fennálló munkaviszony időtartamát nem lehet figyelembe venni a közalkalmazotti jogviszonyban eltöltött idő számításánál, ha arra felmentési idő, végkielégítés, jubileumi jutalom mértékének megállapítása céljából kerül sor”. Ebben az esetben tehát a jogszabály egyértelmű: annak ellenére, hogy a fizetési fokozat megállapításánál a külföldi jogviszonyok idejét is figyelembe kell venni, ugyanis a törvény nem tesz különbséget a külföldi és belföldi munkaviszony között,¹⁴ a jubileumi jutalomnál a külföldi munkaviszonyt nem lehet beszámítani.

Szintén a közoktatás kapcsán jelentkezett a határon túli magyar hallgatók méltóságának sértése, amikor valamely oktatási szereplő (pedagógus vagy diáktárs) a szomszédos országból érkező magyar nemzetiségű tanulót „leszerbezte”, „lerománozta”, „letótozta” stb. Az ilyen esetekben érkező panaszra az oktatási jogok biztosja a személyes egyeztetés technikájával reagál, igyekszik a két felet leültetni és a problémát az ő részvételükkel megbeszélni. Ebben a kérdésben a civil szervezetek komoly segítséget nyújtanak a hivatal munkájához, hiszen legtöbb esetben a településen, vagy megyében működő, konfliktuskezeléssel foglalkozó civil szervezetek bevonása közelebb hozza a kvázi hatóságként fellépő hivatalt, ezzel is érzékeltetve, hogy a két fél (az oktatási jogok biztosának hivatala és a civil szervezetek) technikai nagyon hasonlóak, sőt céljukban sem különböznek, mindkettő az állami túlkapásokkal szemben védelmezi az állampolgárt, adott esetben állampolgárok közti nézetkülönbségek elsimításában segédkezik. Az ilyen esetekben is alkalmazható közvetlen jogorvoslati lehetőségekre példa az iskolai panaszlánc (Veszprémi Ifjúsági Szervezetek Szövetsége), a diákbíróság (Kontyfa utcai Általános Iskola, Budapest), az iskolai zaverszűrő értekezlet (Vita Kultúra Egyesület), vagy a diákok érdekképviselétét és konfliktuskezelési technikafejlődését segítő képzések, tréningek (Közéletre Nevelésért Alapítvány).

¹⁴ Ez vonatkozik például a Románia és Magyarország között a szociálpolitika terén történő együttműködésről Budapesten 1961. szeptember 7-én megkötött egyezmény kapcsán a társadalombiztosítási szolgáltatásokra, azaz öregség, rokkantság, betegség, terhesség, szülés stb. esetére.

Összegzés

A fentiekből látható, hogy a közoktatás területéről érkező panaszok nem annyira jogszabályellenesek, mint inkább emberi méltósággal, diszkriminációval kapcsolatosak. A közoktatási problémák nagy része abból adódik, hogy a közoktatási intézmény belső szabályaiban a pedagógia és a jog keveredik. Éppen ezért az innen érkező ügyek esetén a hivatali eljárásban az egyeztetés-jelleg a meghatározóbb, sok esetben éppen a pedagógiai szándék miatt mondanak ellent magasabb szintű jogszabályoknak (lásd roma gyerekek külön osztályokban való elkülönítése).

A felsőoktatás területén jellemzőbb az írásbeliség, a belső normák dominálnak, így a hivatal részéről többnyire a klasszikus ombudsman-szerep kerül előtérbe, ami a jogok érvényesülését jelenti.

Méltán tehető fel a kérdés, jelent-e pozitívumot a kisebbségi oktatásban az oktatási jogok biztos hivatálának életre hívása? Egyrészt az oktatás szereplőinek oldaláról, amely résznél elmondható, hogy a kisebbségi nyelven történő panaszfogadás, a kisebbségek nyelvén elérhetővé tett információk (a nemzeti és etnikai kisebbségek nyelvén túl az oktatási jogok biztos Braille-írással változtatban is közzé tette beszámolóját) a bizalom növelésében is szerepet játszanak, márpedig az állam intézményeibe vetett bizalom a demokráciának egyik fontos feltétele. Az ombudsman mindig a gyengébb, kiszolgáltatottabb oldalán áll, őt védelmezi a túlkapások ellen. Ebben a helyzetben viszont az állami intézmények irányában is jelzéseket, üzeneteket továbbít, amelyek az intézményi kontrollon túl a közszolgáltatások minőségének javítását szolgálják. Azt azonban el kell mondani, hogy valószínűleg meghatározó az oktatási jogok biztosának munkájában, hogy négy évig a nemzeti és etnikai kisebbségek országgyűlési biztos mellett dolgozott oktatási szakértőként, ráadásul erdélyi származása is a kisebbségi oktatás iránti érzékenységet erősítheti. Ez azonban csak a szerző szubjektív feltételezése.

Összességében elmondható, hogy az oktatási jogok biztosának hivatáshoz érkező panaszok alapján a kisebbségi oktatás kérdése olyan sokszínűséget mutat, amely a kisebbségi oktatás gyakorlati oldalának hiányosságaira hívja fel a figyelmet. Az erre érkező reakciók pedig a szakpolitika formálói számára is üzenetet tartalmaznak.

ANDRÁS KÓSA

Complaints concerning the education of minorities directed to the Office of the Ombudsman of Education Rights

The Office of the Ombudsman of Education Rights began its work as a unique institution in the Hungarian legal system on 1 December 1999. On the basis of its more than three years of existence, this article aims to present a comprehensive overview of the complaints concerning the field of minority education with regard to national and ethnic minorities, and Hungarians living outside the borders and studying in the educational institutions of the kin-state. The problems and violations of law in this special field of Hungarian education are reflected in the complaints received by the Office.

KÖNYVISMERTETÉSEK

A két világháború közötti (cseh)szlovákiai magyar művelődés újraértelmezése

Filep Tamás Gusztáv: *A hagyomány felemelt töre*
(*Válogatott és új esszék, tanulmányok az 1918–1945 közötti*
(cseh)szlovákiai magyar kultúráról).

Budapest, Ister Kiadó, 2003. 444 oldal.

N ehéz és kevésbé hálás munkára vállalkozott Filep Tamás Gusztáv: a tőle megszokott alapos kutatással igyekszik minél több „fehér foltot” eltüntetni a (cseh)szlovákiai magyar művelődés egykori, kissé kusza térképéről. Eddig elsősorban a főleg sajtótörténész–irodalomtörténész Turczel Lajos köteteihez kellett fordulni, az ő művei tárták föl a (cseh)szlovákiai magyar művelődés alakulástörténetét, a lapalapítások, mozgalmak, művelődési, egyesületi, közéleti tevékenység lehetőségeit vizsgálva. Popély Gyula T. G. Masaryk csehszlovák elnök alapítványából lett társasági történetről („Akadémiáról”) írt monografikus feldolgozást, míg az irodalomtörténészek (Csanda Sándor, Fónod Zoltán) részint portrévázlatokkal szolgáltak, részint egy hagyományosabb irodalomtörténeti felfogás szerint építkeztek. A Tóth László és Filep Tamás Gusztáv közös kutatásaihoz fűződő, általuk szerkesztett művelődéstörténet szakított a kisebbségtörténetek egyoldalú, irodalomcentrikus szemléletével, a (cseh)szlovákiai magyarság művelődési törekvéseit elemezve pedig sikeresen mozdultak el a Fábry Zoltán által meghonosított korszakolás leegyszerűsítő tendenciáitól, de (bár nem kimondottan) vitatkoztak azzal a kultúrafelfogással is, amely a „sarlósok” tevékenységét helyezte a (cseh)szlovákiai önmeghatározások centrumába, és lényegében hozzájuk viszonyította más felfogású, világnézetű politikai-kulturális elgondolások, törekvések megítélését. Az a tény, hogy 1989 után már teljesen

szabadon lehetett szólni a művelődés olyan jeles személyiségeiről, mint Peéry Rezső vagy Szvatkó Pál, átrajzolta egyfelől az eddig használatos fogalmi rendszert (amelyet igen csak történetietlen, monologikus szemlélet hozott létre), másfelől lehetővé tette olyan területek hangsúlyosabb bevonását a kutatásba, mint a kisebbségi jogvédelem, a kisebbségi politikai szerveződések küzdelme a demokratikus elveket inkább a személyes és egyáltalában nem a kollektív jogokat elismerő prágai vezetéssel, a Sarlóval olykor szembenálló (ifjúsági) mozgalmak munkája az önszerveződésben; továbbá Szent-Ivány József, Esterházy János, Szüllő Géza munkásságát immár nem volt szükséges az idők folyamán azért méltányosabbá váló, de a két háború között dogmatikusan ítélkező Fábry Zoltán 1950-es, 1960-as „marxizmusa” szerint értékelni. Még csak annyit tennék hozzá, hogy a főleg Tóth László által feltárt, 1945–1948 között született irodalmi anyag közzététele szintén megváltoztatja a (cseh)szlovákiai magyarságról és történetéről alkotott képet.

Filep Tamás Gusztávnak ez a gyűjteményes kötete egyrészt a fönt megjelölt csapáson halad, fő törekvése, hogy a kevésbé ismert, az egyébként hozzáférhető anyag eddigi rejtettsége miatt félreértelmezett személyiségek tevékenységéről pontosabb képet rajzoljon; más szóval: olyan alapkutatásokat végez (a kortárs sajtó tüzetes átnézésével, könyv- és levéltári kutatással), amelyek lehetővé teszik a kevesebbet emlegetett, bár az említett időszakban sok tekintetben kulcsszereplőkként minősíthető személyiségek élet- és pályarajzának elkészítését. Elsősorban Erdélyi Pál, Maléter István és Gömör János, valamint a G. Kovács Lászlóval közösen írt Szvatkó Pál életútját megvilágító tanulmányokra gondolok. Másrészt polémikusan viszonyul fogalomtörténeti és -elméleti kérdésekhez, anélkül, hogy a fölmerült vitapontok egyikéről-másikáról véglegesíthető meghatározási ajánlattal szolgálna; leginkább a Terminológiai dilemmák – a (cseh)szlovákiai magyar irodalom határai című dolgozatával lép be a vitázók közé, akik közül egyesek (hasonlóan néhány erdélyi és vajdasági szerzőhöz) a (cseh)szlovákiai magyar művelődést, irodalmat különálló, egyedi, önálló és független történetű jelenségként vagy jelenségcsoportként kezelik, míg mások (hasonlóan néhány erdélyi szerzőhöz) pusztán földrajzi és állami elkülönülést jegyeznek, egyébként a magyar művelődés, irodalom jelölést ismerik csupán el. Ez utóbbi kérdéshez itt csak annyit: további elemzést igényelne, miszerint ugyanolyan meghatározókkal rendelkezik-e például az irodalom- és az intézménytörténet; vagy a Filep Tamás Gusztáv által jogosan előhozott Márai-példa egyedi eset-e (Áprily Lajos – aligha vitatható – az 1919 után szerveződő erdélyi magyar irodalom jelentős személyisége lett, szerkesztőként, költőként szinte emblematis

egyéniség, áttelepülése után az a fajta intézményes kötöttsége az erdélyi magyar irodalommal megszűnt, költészete azonban, nemcsak tematikailag, vissza-visszajárt Erdélybe).

Filep Tamás Gusztáv pontosan érzékeli, hogy míg a (cseh)szlovákiai magyar irodalom kiemelkedő esztétikai értékeit tekintve aligha versenyezhet az erdélyivel vagy a magyarországgal, ami a kisebbségtörténeti problémákat illeti, ott ezek átvilágítása, a magyar kisebbséget szervező pártpolitikusok és más közéleti személyiségek elemző bemutatása messze túlmutat az esettanulmányok hozta „partikuláris” (vagy csupán helytörténeti jelentőséggel bíró) kutatási eredményeken; éppen ellenkezőleg: a kisebbségtörténet elméletének rétegzéséhez járulnak hozzá. Mert bár a két háború közötti Csehszlovákia „külföldön” története inkább szembeállítható a hasonló időszak Jugoszlávia- vagy Románia-történetével (például a demokrácia érvényesülése tekintetében), ami a kisebbségtörténeti (és nemcsak jogi, hanem legalább oly mértékben gazdasági, kulturális önszervezési) problémákat illeti, a számottevő demokrácia-„deficit” (mutatis mutandis) nagyon is egybevetethetővé teszi akár a királyi diktatúra Jugoszláviájának hasonló problémáival. Amennyiben egy viszonylagos teljességű Csehszlovákia-történet megírására vállalkozna egy kutató, abban a magyar és a német (vagy a lengyel, ruszin) kisebbségek sorsának alakulása messze nem lenne elhanyagolható tényező. A kisebbségek kultúrája nyelvi, a hagyománytörténetét illetően természetesen más (regionális) együttesbe tagolódik, ugyanakkor az anyanyelvi kultúra jogainak elismertetéséért folytatott küzdelem ennél tágabb kontextusban szemlélendő, s így e téren a tudományköziség (az interdiszciplinaritás) elengedhetetlen igény. Filep Tamás Gusztáv tanulmányainak „aktánsai” persze besorolhatók egy-egy tudományszakba, de éppen az általa feltáruló anyag erősít meg abban a meggyőződésben, hogy a kisebbségek vezető személyiségeinek nem lehetett pusztán irodalmi-történeti stúdiumokkal foglalkozniuk; a jó tollú és nagyon művelt Szvatkó Pál szerencsésebb körülmények között méltó társa lehetett volna az „esszéíró nemzedék”-nek (s az Apollo munkatársaként lett is), ehelyett kétséges sikerű lapalapítással, szerkesztéssel, napi robotú újságírással töltötte napjait, cikkeinek, esszéinek témáit a „nap követelményei” határozták meg, nem pedig egy hosszú töprengéssel-munkával kialakult tudományos érdeklődés. Peéry Rezső „hőskorszaka” 1941–44 közé esett, amikor az úgynevezett önálló Szlovákiában, Szalatnai Rezsővel együtt, újságíróként testesített meg egy közép-európai, „harcos humanista” magatartást, hogy aztán az 1956-ot követő emigrációban fölidézzék kisebbségvédelmi küzdelmeit. Nem kevésbé tanulságos a talán túlságos tömörségében kissé vázlatosra rajzolt Borsody

István-portré. Célkitűzése szerint ugyan csak az 1936 és 1944 között élt pályaszakasza a tanulmány tárgya, de néhány mondatban az emigrációs évekre is kitékint. A lényege azonban az általában a kisebbségi aspektus szerint fölvetődő föderációs elképzelések értelmezése, így Borsody mellett mások is említhetők volnának; de ebben a tanulmányban olvashatóan Borsody írásaiban ritka következetességgel végiggondolt, a sérelmi politikán túllépő nemzet- és Közép-Európa-politika konfrontálódásának, illetőleg kiegyenlíthetőségének kísérletéről van szó. A személyiség és a gondolkodó jellemzéséhez alapvetően fontosnak tetszik az alábbi megállapítás: „A föderalizmus – nemzetállamiság fogalompárjához viszonyítva a demokrácia fogalma [...] – abban a közegben, amelyben az életmű első része megszületett – idegen elemként tűnik föl. Borsody éppily beiktathatatlannak látta a demokráciát a jobboldal-baloldal fogalompárja közé mint elválasztó elemet. Az inkább keretül szolgál mindkettőnek.”

A magam részéről kevésbé hangsúlyoznám talán Borsody ún. „területenkívüliség”-ét, azt tudni illik, hogy ő a Magyar Szemle vonzáskörébe került, mivel probléma-fölvetései és vita-álláspontja beleilleszkedik a (cseh)szlovákiai magyarságról gondolkodók nézeteibe, ha elméletileg jórészt megalapozottabbak is az ő elképzelései. S ez azért hangsúlyozandó, mivel a cseh nemzetbölcselet egy a nemzetalapítást tekintve igen fontos irányával vitázik. Más kérdés, hogy Masaryk úgynevezett pragmatizmusa a cseh nemzeteszmet illetőleg a romantikus indíttatású Palacký történet szemléletére épül, és szépirodalmi népszerűsítését a Gárdonyi Gézával és Henryk Sienkiewicz-csel párhuzamban látható Alois Jirásek vállalta, aki egyfelől az úgynevezett régi cseh mondákat dolgozta föl, másfelől a huszita, anti-Habsburg hagyomány regényesítését végezte széleskörű olvasótábort meghódító történelmi regényeiben. Borsody Beneš-elemzése mára sem vált teljesen időszerűtlenné, sőt a Beneš-dekrétumok körül kibontakozott nemzetközi vita nézőpontjából néhány fölvetése fokozott figyelmet érdemelne, kiváltképpen a cseh önkép elemzése. Nem kevésbé gondolatébresztőek Borsody írásai a szlovák–magyar viszonyról; ma, amikor Szlovákia valóban független állam lett, érdemes az általa kommentált szlovák történet szemlélet szembesítése a szlovák–magyar (és szlovákiai magyar) sztereotípiák alakulásával.

A polémikus hangvételű Maléter-pályakép a kötet egyik kiemelkedően jó és izgalmas dolgozata. Filep Tamás Gusztáv joggal említi Maléter európai távlatú gondolkodását, kisebbségi jogvédelmi harcát, polgártudatát. Az az értelmiségi magatartás, amely Maléterre jellemző volt, a kisebbségi kérdés méltányos kezelését csak a demokrácia keretei között tudta elképzelni, olyanokra

hivatkozott, akik koruk szabadelvű szellemének képviselői voltak (például Eötvös Józsefre). „Maléter mindvégig demokrata maradt, elutasította a diktatúrákat, de ez nem jelenti azt, hogy tanácstalanul vagy értetlenül állt volna előttük” – írja Filep. Cikkeinek bemutatásával Filep igazolja tézisé, alább a Masaryk Akadémián végzett munkájával kisebbségvédelmi nézeteinek formába öntéséről számol be. A kikutatott anyag nyomán a (cseh)szlovákiai magyarság egyik kiváló képességű, mára részint elfelejtett, félreértelmezett vezető személyiségéről tudunk meg többet, pontosabban. Az anyag iránti alázat és az értelmező szuverenitása egyensúlyban van Filep Tamás Gusztávnál, akinek kötete a témakör kutatóinak egyik alapműve marad – úgy vélem, hogy még sokáig.

Fried István

Román történész az erdélyi szászok két világháború közötti történetéről

CIOBANU, Vasile: *Contribuții la cunoașterea istoriei sașilor transilvăneni, 1918–1944* [Adalékok az erdélyi szászok történelméhez, 1918–1944].

Sibiu, Editura Hora, 2001. 470 oldal.

Az erdélyi szászok jelenkori történelmének szentelt több évtizedes kutatási eredményeit foglalja össze Vasile Ciobanu e kötetben, amelynek alapjául a Jászvásári (Iași) Egyetemen Emilian Bold professzor irányítása alatt írt doktori disszertáció szolgált. A szerző a Román Tudományos Akadémiához tartozó nagyszebeni kutatóintézet (*Institutul de cercetări socio-umane*) munkatársa. Kutatási területe az erdélyi szászok története az 1867 és 1945 közötti időszakban. Román szerzőként a szászokról ír, ami ritka jelenség a többnyire csak a saját nemzetiséggel foglalkozó Erdélyről szóló szakirodalomban. A fenti kötetet eredetiségének méltánylásaként beemelték a tekintélyes, 1842-ben alapított intézmény, az Erdélyi Szász Honismereti Egyesület (*Verein für Siebenbürgische Landeskunde*) örököse, a Gundelsheimben működő Erdélyi Honismereti Munkacsoport (*Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde*) egyik könyvsorozatába.

Az alapvetően pozitívista mű nem kíván új paradigmákat vagy módszereket felvonultatni, hanem főként a Nagy-Romániában élő szászok történelmének tárgyi ismeretéhez járul hozzá. Célja egy sor, a Ceaușescu-korabeli román történetírásban elterjedt tévképzet eloszlátása. Ehhez egyrészt a saját – a román nemzeti és vidéki levéltárakban végzett – kiterjedt kutatásaira, másrészt a Romániában többnyire kiadatlan és kevésbé ismert német szakirodalomra támaszkodik.

Ciobanu három nagy tematikus részre osztva kísérli meg felölelni a szász kisebbség 1918 és 1944 közötti élete legkülönbözőbb vonatkozásait: a politi-

kától a közgazdasági és társadalmi kérdéseken át a kultúráig. Ugyan nem különösebben eredeti ez a felosztás, előnye azonban, hogy világos, áttekinthető. Két fenntartással kell azonban élnünk. Sajnálatos, hogy a nem politikai kérdésekkel foglalkozó fejezetekben is az események krónikaszerű felsorolása az uralkodó. Másrészt, mivel az 1938 és 1944 közötti időszak sok vonatkozásában egynemű és összefüggő korszakot képez a szászok életének minden területén megnyilvánuló náci ideológia következtében, indokolt lett volna, hogy külön fejezet foglalkozzon ezzel a kérdéssel, ahelyett, hogy az egyes tematikus alfejezetek végén külön részben tárgyalja a szerző.

Az értékezést nyitó bevezető fejezetben Ciobanu részletekbe menően idézi fel, milyen okok vezettek ahhoz, hogy a szászok csatlakoztak a Nagy-Románia megalkotását célul tűző tervhez. Nem tartogat nagy felfedezéseket a fejezet, erénye azonban, hogy gondosan, részletgazdagon, ugyanakkor lényeglátóan vázolja fel az 1918-19 őszi és téli lezajlott események láncolatát. Nem hallgatja el azt sem, hogy rögtönzés és bizonytalanság is jellemezte a korszakot. Ezzel vitába száll azzal – a román történetírásban bevett – nézetrel, miszerint a szászok egyhangúlag, sőt lelkesen támogatták a Gyulafehérvári Nyilatkozatot. A gazdaságról szóló – a három közül a legrövidebb – fejezetben arra a négy ágazatra összpontosít, amelyben a szászok élen jártak: az Erdélyben általuk bevezetett szövetkezeti mozgalomra épülő intenzív földművelésre, a feldolgozóiparra, a nagykereskedelemre és a bankszektorra. Ez utóbbiról részletes elemzést kapunk. A szerző emlékeztet arra, hogy a négy legnagyobb szász bank ekkoriban a térség tíz legfontosabb pénzintézménye közé tartozott. Felújítja a vitát a magyar–osztrák közös gazdasági és vámterület megszűnésének következményeiről: Victor Jinga nyomán, ám nála óvatosabb, árnyaltabb módon állítja, hogy Nagy-Románia megalakulása kedvező hatással volt az erdélyi gazdaságra. Azonban nem hagyja figyelmen kívül a szász kisebbségnek – a német történetírás által is közvetített – panaszát a hivatalos kirekesztő intézkedésekről, amelyekkel Nagy-Romániában a szász gazdaság szereplőit sújtották. Hangsúlyozza ugyanakkor: „természetes”, hogy az állam támogatta a több évszázados lemaradást felhalmozott románok fejlődését.

A politikai életnek szentelt rész kifejezetten részletes. Mindenekelőtt arra összpontosít, hogyan hatotta át a náciizmus a szászok sorait. Ezáltal azonban felborul a fejezet arányainak egyensúlya: több mint fele ugyanis az 1938 és 1944 közötti válságos időszakról szól, amikor a kisebbség fokozatosan a hitleri rezsimről másolt keretekben találta magát. A 20-as éveket ellenben sokkal felszínesebb módon idézi meg, még akkor is, ha néhány érdekes oldalt szán a különféle tiltakozó

mozgalmaknak, amelyek megmérgezték a szász politikai életet – különösen 1925-től¹ – a Német-Szász Erdélyi Néptanácsban (*Deutsch-Sächsischen Volksrat in Siebenbürgen*) tömörülő politikai elit látszólagos egységének színpalái mögött. A korszakról Németországban megjelent fontos elemző munkákat felhasználva ugyanakkor bizonyos mértékig önálló nézőpontot képvisel a hivatalos (prefektúrától, főügyészségtől, *siguranță*tól, azaz a politikai rendőrségtől származó) román dokumentumokra támaszkodva. Kiemeli a szászok vezető szerepét 1918 után a Romániában élő németek összességét képviselő szervezetekben, még akkor is, ha ezek – mint azt Harald Roth kiemeli – nemigen voltak hatékonyak. Azt, hogy a náciizmus külső hatásra nyert-e teret a kisebbség körében, avagy belső fejlemény, Wolfgang Miede-vel szemben úgy véli, hogy e folyamatban meghatározó volt Berlin közvetlen támogatása és hatása, enélkül elbukott volna.

Az ebben a politikai fejezetben felvetett egyik legérdekesebb téma kétségtelesen a második világháború alatt a szász és sváb náci körében terjesztett tervek, amelyek szerint Erdély egy részét vagy egészét a román lakosság kiűzésével német protektorátussá és betelepítési övezetté nyilvánították volna. V. Ciobanu ugyanakkor leszögezi, hogy – több román szerző állításával ellentétben – a német kisebbség (a „szász” név használata ekkor tiltott a pángermán önazonosságtudat jegyében) sohasem tudott államot alkotni az államban, mert Hitler igyekezett jó kapcsolatot fenntartani az Antonescu vezette Romániával.

Az utolsó, kifejezetten hosszú, a szászok kulturális életéről szóló részben olyan, meglehetősen változatos témákat érint a szerző, mint a művészetek, az oktatás, a tudományos kutatás vagy a sajtó. A kisebbség kulturális intézményeinek és meghatározó személyiségeinek felsorolása csaknem kimerítő, bár a kötetnek ebben a részében a legnehezebbnek fenntartani a koherenciát, és helyenként enciklopédikus katalógusba csúszik át. A szerző szerint a román állam által meghozott tiltó és korlátozó intézkedések ellenére a szászoknak sikerült elérniük, hogy kulturális intézményeik fejlődjenek, a Nagy-Romániába való beépülésük összességében előnyös volt a számukra. Külön súlyt helyez az oktatás szerkezetére (intézményeire, törvényi szabályozására, az oktatók életére és szervezeteire) és a képzőművészetekre.

A kötet összefoglalása tulajdonképpen csak kivonatolja a korábbi fejezetekben mondottakat, anélkül, hogy egy új összegző szempont fényében gondolná át ismét a problematikát. Ugyanakkor hoz néhány érdekes hipotézist arról, milyen belső okok következtében nyert teret a náciizmus az erdélyi szászok körében: a politikai vezetés bénultsága, konzervatív volta, ami a kisebbs-

¹ Az ún. *Unzufriedenen* mozgalommal.

ség gazdasági, kulturális és társadalmi életének vezető pozícióit a maga számára sajátította ki a modern kapitalista társadalmi viszonyok térnyerése következtében, amelyek a hagyományos mesterségek kereteit szétfeszítették. A szász kézművesek, a kisebbség büszkeségei és oszlopai, ekkora tartós válságba jutottak. Sajnos e hipotézisek meglehetősen vázlatosak maradnak, és csak még szembevetőbbé teszik a könyv gyenge pontját: hiányzik belőle egy külön fejezet magáról a szász társadalomról, amely pedig lehetővé tehetné az olvasó számára, hogy jobban megértse, milyen erők munkálkodnak a kisebbség gazdasági, politikai és kulturális mozgalmai és eredményei mögött. Bővebb elemzést érdemelt volna például, hogy milyen szerepet játszottak a szomszédságok (*Nachbarschaften*), milyen helyet foglalt el a válságba jutott középosztály, milyen volt a viszony a politikai elit és a 70%-ban a parasztság alkotta választói bázisa között, nem is beszélve az evangélikus egyházról, amelyről alig esik szó.²

Hiányolható továbbá, hogy a könyv nem foglalkozik a kisebbségnek az ország egyéb közösségei sorában elfoglalt helyéről. A szerző nem tartotta fontosnak, hogy felhasználja az erdélyi magyarokról szóló szakirodalmat, így például Lengyel Zsoltnak a korai transzszilvanizmusról írott alapvető fontosságú doktori értekezését.³ Ez abból is érzékelhető, hogy a szász–magyar kapcsolatokat rendszerint figyelmen kívül hagyja, vagy, ha mégis említi, leegyszerűsítő formában. A brassói *Klingsor* folyóiratnak a magyar kezdeményezésre indult transzszilvanista mozgalom holdudvarában betöltött szerepével kapcsolatban például a szerző megelégszik azzal, hogy a mozgalmat revizionista ihletésű „kártékony elmélet”-nek (*teorie nocivă*) minősíti, a hagyományos román történetírás korlátolt látásmódját idéző néhány szóban. Nem említi a századok 1918-as száznyolcvan foku fordulata keltette problémát (tudniillik, hogy milyen magyarázatot adjanak rá a magyar közvéleménynek), sem az erdélyi szász és magyar elit közötti gazdasági és társadalmi kapcsolatokat. Ugyanez áll a századoknak a zsidó kisebbséghez való viszonyára, még akkor is, ha a bevezetőben utal Hildrun Glass-nak a témáról írott figyelemreméltó munkájára.⁴ Nem mondható el ugyanez azonban a századok és a románok közötti kapcsolatokról, ami természetesen a szerző érdeklődésének középpontjában áll. Ettől azonban még nem kezeli őket kiegyensúlyozot-

2 E kérdésekről, legalábbis az 1920-as évekről, alapmű: d'Harald Roth: *Politische Strukturen und Strömungen bei den Siebenbürgischen Sachsen 1919–1933*. Köln, 1994.

3 Lengyel, Zsolt K.: *Auf der Suche nach dem Kompromiß: Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928* München, Verlag Ungarisches Institut, 1993. 470. o.; München Univ. Diss. 1991.

4 Glass, Hildrun: *Zerbrochene Nachbarschaft: das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. München, Oldenbourg, 1996.

tabban, árnyaltabban. V. Ciobanu hajlamos arra, hogy – alig leplezett módon – azt emelje ki, ami a két népet összeköti. Ennek következtében szinte módszerszen alábecsüli a kisebbségnek a bukaresti kormánnyal szembeni elégedetlenségét. Esetenként kész tényként kezeli a jóindulatú szándéknyilatkozatokat. Két ízben is említi a három kolozsvári román értelmiségi által szerkesztett, a három erdélyi nép kibékítését célzó *Cultura* című folyóiratot, holott ismeretes, hogy e vállalkozás néhány havi működés után elbukott. Másrészt, a szerző, a kezdettől fogva hangsúlyozott célkitűzésével szemben – miszerint vitába szállna a történetírás kliséivel – nagyon is gyakran marad foglya az 1970-80-as évek román történetírásától örökölt beszédmódnak és nézőpontnak, ami visszariaszthatja az olvasót. A bibliográfiájában egyébiránt bőségesen szerepeltet e korszakbeli szerzőket: ezáltal lényegében egyetért azzal, amit például Ioan Scurtu úgy fogalmazott meg, hogy az 1923-as egységes demokratikus alkotmány értelmében Nagy-Románia minden polgára hozzátvetőleg azonos jogokat és nagyfokú szólásszabadságot élvez.

Összességében tehát vegyes érzelmekkel jutunk a könyv végére. Ciobanu, a bevezetőben meghirdetett célkitűzésével ellentétben, nem járul hozzá a román történetírás paradigmáinak korszerűsítéséhez.⁵ Ugyanakkor, ha figyelembe vesszük, hogy munkája a százok 1918 utáni történetének összefoglalására irányuló egyetlen, s a német szakirodalommal tisztában levő és teljességre törekvő kísérlet, bizvást elmondhatjuk, hogy megkerülhetetlen alapmű lesz, legalábbis a román olvasók körében, akiknek eddig nem állt rendelkezésükre könyv e témában. Remélhetőleg újabb kutatásokra ösztönöz majd a romániai százazokról, ami feltételezhetően a szerző legfőbb célja volt. Ciobanu nem győzi hangsúlyozni szándékát, hogy tárgyával szemben magát háttérbe helyezve pusztán csak adalékokkal (*contribuții*) szolgáljon a könyvben felvázolt témakörökben. Innen megközelítve munkája sikeresnek tekinthető.

Végezetül szeretném kiemelni, hogy a kötetben név- és helymutató is segíti az eligazodást; a bőséges bibliográfia, a gondosan (esetenként magángyűjteményekből) válogatott képanyag kárpótolnak a forrásmelléklet hiányáért.

François Bocholier

Fordította: Barkász Emőke

⁵ Vö.: Iordachi, Constantin – Turda, Marius: Politikai megbékélés versus történeti diskurzus: az 1989–1999 közötti román történetírás Magyarország-percepciója. *Regio*, 2000, 2. sz. 129–157. o.

Állam és nemzet a rendszerváltás után

Gecse Géza: *Állam és nemzet a rendszerváltás után.*

A Magyar Rádióban elhangzott riportok és a Tölcsvay klubban tartott Határok nélkül vitaestek szerkesztett változata.

Kairosz-Logos Könyvkiadó, Budapest-Tóthfalu, 2002.
647 o.

Akadnak a megismerési módszerekkel foglalkozó társadalomkutatók között olyanok, akik az interjút csak korlátozott mértékben tartják a társadalom megismerése elfogadható eszközének. Pontosabban úgy vélik, hogy kevésbé tud objektív képet nyújtani, mint például egy statisztikai módszer, ezért csupán egyéni nézetek megismerésére alkalmas, általános társadalomkép kialakítására már nem. Való igaz, hogy az interjú szubjektívebb az egyéb megismerési módszereknél, hiszen elsősorban a megkérdezett bizonyos témáról vallott nézeteinek, álláspontjának megismerésére alkalmas. Ám éppen ezért végeredményben mégiscsak objektívnek tekinthető abban az értelemben, hogy olyan nézetet, álláspontot tükröz, amely a válasz mentén születik meg. Korántsem fogadható el az interjú teljesen szubjektív voltáról szóló nézet. Nem állítható, hogy az interjú társadalom-megismerési rendeltetése csupán erre a többé-kevésbé szubjektív aspektusra szorítkozna. A módszer megismerési „ereje” a kérdéstől is függ; attól, hogy miről kérdez az interjú készítője, kit kérdez és a kérdezett mennyire törekszik a tárgyilagosságra. Fontos körülmény az is, ami a bevezetőből kiderül, hogy tudniillik a riporter kárpátjai születésű, ami a határon túli magyarság sorskérdéseivel kapcsolatos közös nevezőket firtató kérdéseinek így nemcsak szubjektív, hanem objektív nyomatókat is ad.

Gecse Géza kérdésfelvetései releváns, a tárgykört jól ismerő személyiségek válaszadó nézeteit kívánják feltárni. A múltra nézve nem a szokásos,

bevett, sablonos történelemszemléletet tükrözik, azokhoz szólnak, akiknek vonatkozó tapasztalatai rendkívüliek. Éppen a tapasztalati ismeretek, pontosabban a nem iskolászerű, bevett, „hivatalos” történelemformáló és politikai döntéshordozók azok, akiknek nézetei a riportert érdeklik. Ők azok, akik alkalmassá teszik az interjút jelenünk jobb megismertetésére. Gecse kérdései nemcsak a régmúltra vonatkoznak, hanem a közelmúltra is, alanyai e korszaknak fontos cselekvő részesei, bizonyos helyzetekben fontos döntéseket hoztak, például a rendszerváltás idején. E döntések hátterében ott volt az ismeretelméleti és (történelmi) tapasztalati mérlegelés arról, hogy merre vigyen az út.

A könyv első része elsősorban interjúkból áll, beleértve az 1956 megítéléséről szóló fejezetet (172–183. o.), majd riportok következnek, a Tolcsvay klubban megtartott kerekasztal-beszélgetésekről, múltbéli és jelenlegi sorskérdésekről (195–611. o.). Témakörök: *Magyar zene határon innen és túl, A multimédia szerepe, A területi autonómia kérdése, A határon túli magyarok a hatalomban.* További kérdések: a román–magyar viszony, Trianon, Páris és Helsinki érvényessége, globalizáció a Kárpát-medencében, avagy a technika a magyar nemzeti közösségek szolgálatában, továbbá nemzetállamok és fasiszmusok Közép-Európában, a határon túli magyar nemzeti közösségek szerepe Magyarország külpolitikájában Trianontól napjainkig, új stratégiák a Kárpát-medence magyar közösségei számára a státustörvény fényében, a beneš-i dekrétumok, a rendszerváltás tegnap és ma stb. (195–599. o.).

A fő téma – a nemzet és az állam dilemmája –, melynek aspektusaival a szerző a kötetben kérdésfelvetések által foglalkozik, altémáiban, kérdéseiben releváns opciók mentén operacionalizált. Gecse arra ösztönzi az alanyokat, hogy lényegretörően, megoldásokat láttatva fogalmazzanak. Ilyen az 1848-as forradalommal kapcsolatos téma, amiről a szerző Dr. Habsburg Ottóval, a Páneurópai Unió elnökével beszélget. Ilyenek továbbá azok a témák is, amelyek a szomszédos államokkal való közelmúltbeli kapcsolatokról szólnak. A kilencvenes évek közepén feltett kérdésekre válaszolók úgy látják, hogy még mindig létezik a „kisantant szindróma”: a környező országok többé-kevésbé látható, érdekelven szinkronizált magyarelles, kisebbségüket időnként „túsznak” tekintő politikája. Másfelől a szerző interjú-alanyai azt a kérdést is megválaszolják, enyhített-e ezen és milyen nemű kompromisszumok árán az alapszerződések módszere? Nagyobb felelősséggel viseltetnek-e az utódállamok a kisebbségek iránt? Nyújtottak-e nekik (a határon túli magyar kisebbségi közösségeknek) az alapszerződésben foglalt jogosultságokból annyit, mint amennyit maguk is követeltek annakidején, amikor az

ő nemzetrészeik voltak kisebbségben? Milyen mechanizmusok szolgálják az alapszerződések megvalósításának kontrollját?

A kérdések az alapszerződések tartalmi jegyeit is firtatják. Van-e számonkérési lehetőség, ha a „másik oldal” (pl. Románia) egyoldalú, lábjegyzetes fenntartásos klauzulái kiüritik az alapszerződés normatartalmát? Vajon nem lett volna jobb, ha az alapszerződések nem hirtelenében, hanem hosszantartó tárgyalások eredményeként születtek születnek meg, mint Ausztria, még pontosabban Dél-Tirol ügyében? A nemzetközi bilaterális szerződési jog az egyoldalú fenntartások mentén sok kötelezettségvállalás alól feloldozáshoz vezet, ha az illető országok – az anyaország nevében – fenntartásaik által, alapvető (mind egyéni, mind kollektív) jogaikról „lemondatják” a kisebbségeket, úgymond a javukra megkötött szerződésben. A riporter kérdéseiből kiérezhető az a gondolat, hogy vajon „utólag”, más helyzetben számon kérhető-e az, amiről pillanatnyi kompromisszum érdekében egyszer lemondunk. Ami ma bilaterális egyezményi kör volt, holnap immár multilaterálissá válhat, és korántsem biztos, hogy a kisebbségek javára. Ugyanis ott van a lemondásként értelmezhető, fenntartásos klauzula, a másik fél kifejezett *reservatio mentalis*-a. Persze a kérdésekben és a válaszokban ott van az a hipotetikus elem, amely tartalmazhatja a jót, a rosszat és a reményt. Mindenesetre a megelőzés fontos eleme annak, hogy a bilaterális egyezmények ne fordulhassanak a visszajukra. A hosszabb tárgyalási folyamat semmiképpen sem befolyásolta volna Magyarország uniós csatlakozásának folyamatát.

Az alapszerződések létjogosultságával kapcsolatban megkérdezett Diószegi István diplomáciatörténész szkeptikus: „Én az alapszerződés szükségességét nem tudom belátni. Kuriozitás ez a nemzetközi kapcsolatok történetében, és éppen erre a szerencsétlen kelet-európai, közép-kelet-európai régióra jellemző. Ismereteim szerint Európa és a világ fejlettebb régióiban ilyen típusú szerződéseket sem korábban, sem napjainkban nem kötöttek. Egyetlen funkciójuk az országok közötti bizalomerosztás lehetne, de akár a román–magyar eset is mutatja, maga a szerződés előkészítése – éppen a vitatott pontok miatt – inkább a bizalmatlanság erősítésére szolgál.” Diószegi szerint Románia mesterien alkalmazta a valamit-valamiért elvét. Románia újkori politikájában egyidejűleg sohasem volt rossz viszonyban két szomszédal. Amikor Románia 1916-ban az Osztrák-Magyar Monarchiára támadt, ezzel segítségére volt az oroszoknak, és hozzájárult a franciák nyugat-európai tehermentesítéséhez, mivel a Mackensen-hadsereget a francia frontról kellett elvonni. Több mint három évtizeddel később, 1944-ben Románia kilátásba helyezte, hogy Németország és Magyarország ellen tizenöt hadosztállyal fog

fellépni és ennek fejében nyújtotta be igényeit. Magyarország viszont a valamit-valamiért elvet a külpolitikában soha nem tartotta a magáénak. Tévesen azt gondolta, hogy a nagyhatalmak majd gesztusokat tesznek Magyarországnak, ha bizonyos mértékben az ő politikájukhoz igazodik.

Az alapszerződések kapcsán, Ukrajna esetét tekintve elfogadóbb nézeteket vall Jeszenszky Géza 1993-as nyilatkozatában: „Az a helyzet, hogy Ukrajnával nincs békeszerződésünk. Többek között azért kötöttünk olyan szerződést, melynek van egy területi klauzulája, amely határgaranciát ad a két országnak egymással szemben.” Ennek fejében Ukrajna tett bizonyos gesztusokat, megszületett például a nemzeti kisebbségekről szóló törvény is, akkor, amikor még Magyarország sem hozta meg erre vonatkozó törvényét.

A könyvben különböző nézetek olvashatók sorskérdéseinkről. Látteleket kapunk a '90-es évek gondolkodásmódjáról, ezért ajánlható minden érdeklődő figyelmébe.

Szalma József